

Кейт Мілет

СЕКСУАЛЬНА ПОЛІТИКА

Фуліо Йошимурі

Kate Millett

SEXUAL POLITICS

Кейт Мілет

СЕКСУАЛЬНА ПОЛІТИКА

Переклали з англійської

Уляна Потятиник

Петро Таращук

Київ
ОСНОВИ
1998

ББК 57
М 60

У книжці, що вже давно стала феміністичною класикою, йдеться про "війну" між статями, чи, власне, про політичний аспект міжстатевих відносин. Жінки — останній пригноблений клас, стверджує авторка і закликає до визвольної революції. Твір спонукає замислитись над гармонізацією як суспільних відносин загалом, так і конкретних взаємин кожної людської пари — чоловіка і жінки.

**Книгу видано за сприяння
Дому Америки в Україні**

© 1969, 1970 by Kate Millett.

© Український переклад. Уляна
Потятиник, Петро Тарашук, 1998.

ISBN 966-500-220-1

ПОДЯКИ

ЗИГМУНД ФРОЙД

Цитати з *Civilization and Its Discontents* by Sigmund Freud. 1930. Translated from the German and edited by James Strachey. Copyright © 1961 by James Strachey. Передруковано з дозволу W. W. Norton & Co., Inc., publisher. Те саме міститься в переглянному перекладі *Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, Vol. 21, revised and edited by James Strachey; The Hogarth Press, Ltd., Sigmund Freud Copyrights, Ltd., and The Institute of Psycho-Analysis.

Цитати з "Femininity" from *New Introductory Lectures on Psycho-Analysis* by Sigmund Freud. Copyright © 1933 by Sigmund Freud. Copyright renewed 1961 by W. J. H. Sprott. Copyright © 1964, 1965 by James Strachey. Translated from the German and edited by James Strachey. Reprinted, by permission of W. W. Norton & Co., Inc. Те саме міститься в переглянному перекладі *Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, Vol. 22, revised and edited by James Strachey. Передруковано з дозволу The Hogarth Press, Ltd., Sigmund Freud Copyrights, Ltd., and The Institute of Psycho-Analysis.

Цитати з "The Economic Problems of Masochism" by Sigmund Freud, 1924. Translated under the supervision of Joan Riviere for *The Collected Papers of Sigmund Freud*. Vol. II, edited by Ernest Jones, M.D., published by Basic Books, Inc. 1959. Передруковано з дозволу Basic Books, Inc. Те саме міститься в переглянному перекладі *Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, Vol. 19, revised and edited by James Strachey; The Hogarth Press, Ltd., Sigmund Freud Copyrights, Ltd., and The Institute of Psycho-Analysis.

Цитати з "Some Character Types Met With in Psycho-Analysis Work" by Sigmund Freud, 1915. Translated under the supervision of Joan Riviere for *The Collected Papers of Sigmund Freud*. Vol. IV, edited

by Ernest Jones, M.D., published by Basic Books, Inc., 1959. Передруковано з дозволу Basic Books, Inc. Те саме міститься в переглянutoму перекладі *Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, Vol. 14, revised and edited by James Strachey; The Hogarth Press, Ltd., Sigmund Freud Copyrights, Ltd., and The Institute of Psycho-Analysis.

Цитати з "The Taboo of Virginity" by Sigmund Freud, 1918. Translated under the supervision of Joan Riviere for *The Collected Papers of Sigmund Freud*, Vol. IV, edited by Ernest Jones, M.D., published in 1959 by Basic Books, Inc. Передруковано з дозволу Basic Books, Inc. Те саме міститься в переглянutoму перекладі *Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, Vol. II, revised and edited by James Strachey; The Hogarth Press, Ltd., Sigmund Freud Copyrights, Ltd., and The Institute of Psycho-Analysis.

Цитати з "On Narcissism. An Introduction" by Sigmund Freud, 1914. Translated under the supervision of Joan Riviere for *The Collected Papers of Sigmund Freud*. Vol. IV, edited by Ernest Jones, M.D., published 1959 by Basic Books, Inc. Передруковано з дозволу Basic Books, Inc. Те саме міститься в переглянutoму перекладі *Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, Vol. 14, revised and edited by James Strachey; The Hogarth Press, Ltd., Sigmund Freud Copyrights, Ltd., and the Institute of Psycho-Analysis.

Цитати з "Some Psychological Consequences of the Anatomical Distinctions Between the Sexes" by Sigmund Freud. Edited by James Strachey for *The Collected Papers of Sigmund Freud*, Vol. V, edited by Ernest Jones, M.D., published 1959 by Basic Books, Inc. Передруковано з дозволу Basic Books, Inc. Те саме міститься в переглянutoму перекладі *Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*. Vol. 19, revised and edited by James Strachey, The Hogarth Press, Ltd., Sigmund Freud Copyrights, Ltd., and the Institute of Psycho-Analysis.

Цитати з "The Psychology of Women" by Sigmund Freud, 1933. Translated by W. J. H. Sprott and edited by James Strachey for *The Collected Papers of Sigmund Freud*, Vol. V, edited by Ernest Jones, M.D., published by Basic Books, Inc., 1959. Передруковано з дозволу Basic Books, Inc. Те саме міститься в переглянutoму перекладі *Standard Edition of the Complete Psychological Works o*.

Sigmund Freud, Vol. 21, revised and edited by James Strachey; The Hogarth Press, Ltd., Sigmund Freud Copyrights, Ltd., and the Institute of Psycho-Analysis.

Д. Г. ЛОУРЕНС

Цитати з *The Letters of D. H. Lawrence* edited by Aldous Huxley. Copyright ©1932 by the Estate of D. H. Lawrence, copyright renewed 1960 by Angelo Ravagli and C. Montague Weekley, executors of the Estate of Frieda Lawrence Ravagli. Передруковано з дозволу Viking Press, Inc.

Цитати з *Sons and Lovers* by D. H. Lawrence. Copyright © 1913 by Thomas Seltzer, Inc. All rights reserved. Передруковано з дозволу Viking Press, Inc.

Цитати з *Fantasia of the Unconscious* by D. H. Lawrence. Copyright © 1922 by Thomas Seltzer, Inc., renewed 1950 by Frieda Lawrence. Передруковано з дозволу Viking Press, Inc.

Цитати з "The Fox" from *The Portable D. H. Lawrence* edited by Diana Trilling. Copyright © 1923 by Thomas B. Seltzer, Inc., renewed 1951 by Frieda Lawrence. Передруковано з дозволу the Viking Press, Inc.

Цитати з *Aaron's Rod* by D. H. Lawrence. Copyright © 1922 by Thomas Seltzer, Inc., renewed 1950 by Frieda Lawrence. All rights reserved. Передруковано з дозволу Viking Press, Inc.

Цитати з *Lady Chatterley's Lover* by D. H. Lawrence. Published 1932 by Alfred A. Knopf, Inc. Передруковано з дозволу Alfred A. Knopf, Inc. Published in England by William Heineman, Ltd. Передруковано з дозволу Laurence Pollinger, Ltd. and the Estate of the late Mrs. Frieda Lawrence.

Цитати з *The Plumed Serpent* by D. H. Lawrence. Copyright © 1926 by Alfred A. Knopf. Copyright renewed 1953 by Frieda Lawrence Ravagli. Передруковано з дозволу Alfred A. Knopf. Published in England by William Heineman, Ltd. Передруковано з дозволу Laurence Pollinger, Ltd. and the Estate of the late Mrs. Frieda Lawrence.

Цитати з *The Woman Who Rode Away* by D. H. Lawrence. Copyright © 1927 by D. H. Lawrence. Copyright renewed 1955 by Frieda Lawrence Ravagli. Передруковано з дозволу Alfred A. Knopf. Published in England in *The Complete Short Stories of D. H. Lawrence* by William Heineman, Ltd. Передруковано з дозволу Laurence Pollinger, Ltd. and the Estate of the late Frieda Lawrence.

НОРМАН МЕЙЛЕР

Цитати з *An American Dream* by Norman Mailer. Copyright © 1964, 1965 by Norman Mailer. Published by The Dial Press, Inc. Передруковано з дозволу Dial Press, Inc., автора та його агентів, Scott Meredith Literary Agency, Inc.

Цитати з *The Naked and the Dead* by Norman Mailer. Copyright © 1948 by Norman Mailer. Published by Holt, Rinehart & Winston. Передруковано з дозволу автора та його агентів, Scott Meredith Literary Agency, Inc.

Цитати з *Barbary Shore* by Norman Mailer. Copyright © 1951 by Norman Mailer. Published by Holt, Rinehart & Winston. Передруковано з дозволу автора та його агентів, Scott Meredith Literary Agency, Inc.

Цитати з *The Presidential Papers* by Norman Mailer. Copyright © 1960, 1961, 1962, 1963 by Norman Mailer. Published by G. P. Putnam's Sons. Передруковано з дозволу автора та його агентів, Scott Meredith Literary Agency, Inc.

Цитати з *Deaths for the Ladies and Other Disasters* by Norman Mailer. Copyright © 1962 by Norman Mailer. Published by G. P. Putnam's Sons. Передруковано з дозволу автора та його агентів, Scott Meredith Literary Agency, Inc.

Цитати з *The Deer Park* by Norman Mailer. Copyright © 1955 by Norman Mailer. Published by G. P. Putnam's Sons. Передруковані з дозволу автора та його агентів, Scott Meredith Literary Agency Inc.

Цитати з *Why Are We in Vietnam?* by Norman Mailer. Copyright © 1967 by Norman Mailer. Published by G. P. Putnam's Sons. Пере

Друковано з дозволу автора та його агентів, Scott Meredith Literary Agency, Inc.

Цитати з *Cannibals and Christians* by Norman Mailer. Copyright © 1966 by Norman Mailer. All rights reserved. First published by The Dial Press. Передруковано з дозволу автора та його агентів, Scott Meredith Literary Agency, Inc.

ЕРІК ЕРІКСОН

Цитати з *Identity, Youth and Crisis* by Erik H. Erikson. Copyright © 1968 by W. W. Norton & Company, Inc. Передруковано з дозволу W. W. Norton & Company, Inc.

ОРВІЛ ДЖ. БРІМ, МОЛОДШИЙ

Table entitled "Table of Traits Assigned to Male and Female" from the article "Family Structure and Sex Role" by Orville G. Brim, Jr., originally appearing in *Sociometry*, Vol. 21, p. 7, 1958. Передруковано з дозволу American Sociological Association. Те саме з'явилося в *Selected Studies in Marriage and the Family* by Robert F. Winch, Robert McGinnis, and Herbert R. Barringer, 1962. Published by Holt, Rinehart & Winston.

ЖАН-ПОЛЬ САРТР

Цитати з *Saint Genet, Actor and Martyr* by Jean-Paul Sartre, translated from the French *Saint Genet, Comedien et Martyr* by Bernard Frechtman. Copyright © 1952 by Librairie Gallimard. English translation copyright © 1963 by George Braziller, Inc. Передруковано з дозволу Rosica Colin, Ltd. and George Braziller, Inc., Publisher.

ЖАН ЖЕНЕ

Цитати з *The Thief's Journal* by Jean Genet, 1964. Translated by Bernard Frechtman. Published by Grove Press, Inc.

Цитати з *Our Lady of the Flowers* by Jean Genet, 1963. Translated by Bernard Frechtman. Published by Grove Press, Inc.

ГЕНРІ МІЛЕР

Цитати з *Sexus. The Rosy Crucifixion I* by Henry Miller, 1965. Published by Grove Press, Inc.

Цитати з *Black Spring* by Henry Miller, 1963. Published by Grove Press, Inc.

ЗМІСТ

ПОДЯКИ	5
ПЕРЕДМОВА	13
Частина I. СЕКСУАЛЬНА ПОЛІТИКА.....	17
Розділ 1. ПРИКЛАДИ СЕКСУАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ.	18
Розділ 2. ТЕОРІЯ СЕКСУАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ.....	49
1. Ідеологічний аспект	53
2. Біологічний аспект	54
3. Соціологічний аспект	63
4. Класовий аспект	68
5. Економічний та освітній аспекти	74
6. Сила	79
7. Антропологічний аспект: міф та релігія	85
8. Психологічний аспект	97
Частина II. ІСТОРИЧНА ОСНОВА	105
Розділ 3. СЕКСУАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ, Перша фаза: 1830 – 1930 роки	106
Політичний аспект	106
Парадокси	114
Жіночий рух	125
Полемічний аспект	150
1. Проблема з природою	155
2. Проблема освіти	161
3. Тема родинного вогнища	166
Енгельс та теорія революції	181
1. Історична парадигма	181
2. Екскурс у міфологію	187
3. Екскурс у царину сексуальності	192
4. Суть революційної теорії	200
Літературний аспект.....	211

Розділ 4. КОНТРРЕВОЛЮЦІЯ: 1930–1960 роки.....	260
А. Реакційна політика	
<i>Моделі нацистської Німеччини та Радянського Союзу</i>	260
Б. Ідеологічна реакція	
<i>Фройд та вплив психоаналітичного мислення</i> ..	290
<i>Деякі постфройдисти</i>	332
<i>Вплив функціоналізму</i>	358
Частина III. ЛІТЕРАТУРНЕ ВІДОБРАЖЕННЯ	381
Розділ 5. Д. Г. ЛОУРЕНС.....	382
1. Створення культу	382
2. Відлуння Едіпового комплексу	395
3. На перевалі	414
4. Чоловіче братство	432
5. Обрядотворчість	455
Розділ 6. ГЕНРІ МІЛЕР	471
Розділ 7. НОРМАН МЕЙЛЕР	502
Розділ 8. ЖАН ЖЕНЕ	536
ПОСТСКРИПТУМ.....	576
БІБЛІОГРАФІЯ.....	578
АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК	596

ПЕРЕДМОВА

Перше ніж посилати читача пробиватися більш-менш нерозвіданим, а то й невідомим тереном, що простягся перед ним, було б справедливо дати йому бодай загальне уявлення про місцевість. Перша частина цього дослідження присвячена твердженню, що міжстатеві взаємини мають політичний аспект, який часто нехтують. Я спробувала обґрунтувати це твердження, звернувши передусім увагу на роль, яку відіграють уявлення про владу й панування в деяких сучасних літературних описах власне сексуальної активності. За цими вибраними навмання прикладами йде розділ, де з теоретичних позицій проаналізовано соціальні взаємини між статями. Як на мене, цей другий розділ — найважливіший в усій книжці, в ньому я спробувала послідовно схарактеризувати патріархат як політичну інституцію і зіткнулася тут з найбільшими труднощами. Більшість тверджень, висловлених у другому розділі та й, зрештою, в усій книжці, мають гіпотетичний характер, крім того, прагнучи послідовності викладу, я часом не зважала (та аж ніяк не відкидала їх) на загальновідомі двозначності й суперечності нашого соціального устрою.

Друга частина, розділи третій і четвертий, — переважно історичного характеру, в ній ідеться про грандіозну трансформацію традиційних міжстатевих взаємин у XIX та на початку XX ст. і про атмосферу реакції, яка виникла згодом, забезпечивши дальше існування, хоч і в пом'якшеній формі, патріархального устрою, звівши нанівець можливість революційних соціальних змін у царині міжстатевих взаємин майже на три десятиліття. Подальші розділи книжки присвячені доробкові трьох постатей, що, як на мене, добре характеризують цей останній пе-

ріод. Я досліджувала їхні погляди на перспективу радикальних змін у сексуальній політиці, а також їхню причетність до того духу реакції, що не мирився з такою перспективою. Кінцевий розділ, присвячений Жанові Жене, за моїм задумом, має становити контраст — поперше, через підхід до статевої ієрархії з позицій гомосексуального устрою, зображеного і викритого в романах Жене, а по-друге, через відчутний у його п'єсах наголос на темі статевого гноблення і необхідності якимсь радикальним чином побороти його.

— Я завжди була переконана, що смілива літературна критика не обмежується даниною шанобливих лестощів, а здатна, завдяки літературі, глибше прозирнути життя, описане, тлумачене чи навіть викривлене в художніх творах. Моя розвідка, що складається наполовину з літературної критики, наполовину з критики культури, — своєрідна аномалія, покруч або взагалі новий різновид творчості. Я спиралась на думку, що має існувати така критика, яка враховує широкий культурний контекст, що в ньому зароджується та зростає література. Критика, що походить від історії літератури, надто обмежена для такого завдання, а критика, народжена естетичними міркуваннями (так звана «нова критика»), ніколи навіть не прагнула підступити до нього.

Крім того, я вважала за доцільне поважно ставитись до авторських ідей, коли й самі автори, як-от згадані в цій книжці письменники, прагнули, щоб їх або сприймали поважно, або взагалі ніяк. Коли я рішуче не погоджувалась із деякими їхніми ідеями, то воліла відкрито дискутувати з ними, а не ховатися за словесні викрутаси чи маскувати свою незгоду нещирою поблажливістю або нечесним патяканням, мовляв, авторові бракує вправності, він обділений талантом. Наприклад, критики, які не погоджуються з Лоуренсом у певних питаннях, любляють казати, буцімто його проза незграбна, вдаючись таким чином до відвертої суб'єктивності. Я вважаю за краще докопуватись до суті і таки справді доводити, чому Лоуренсів аналіз конкретної ситуації неадекват-

ний чи тенденційний і чому його вплив шкідливий: тоді не буде жодної потреби применшувати вагу Лоуренса як видатного, непересічного письменника і людини, що в багатьох аспектах виявляла виняткову моральну та інтелектуальну чесність.

Робота над книжкою потребувала від мене дедалі тяжчих, а то й просто незмірних зусиль, і я б ніколи не закінчила її без поради, підтримки і такої необхідної критики з боку цілої низки людей: за все це я б хотіла подякувати Джорджеві Стейдові, Теодорові Золотарьову, Беті Прешкер, Анеті Бекстер, Мері Мазерсід, Лілі Карп, Сюзані Шед-Самерз, Кетерін Стімпсон, Річардові Густафсону, Франсісу Камові і Сільвії Александер. Я особливо вдячна Стівенові Маркесу, що надзвичайно ретельно вичитував рукопис і завжди знаходив час та терпіння на те, щоб завадити красномовству взяти гору над думкою.

Кейт Мілет

Нью-Йорк, 1970 р.

Неоціненну допомогу становила мені анотована бібліографія Люсінди Сіслер: «Жінки: Бібліографія».

Частина перша

СЕКСУАЛЬНА
ПОЛІТИКА

ПРИКЛАДИ СЕКСУАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

I

«Я частенько просив її приготувати мені ванну. Вона вдавала, нібито протестує, але потім таки набирала воду. Одного разу, сидючи у ванні й намилюючись, я помітив, що вона забула подати рушники. «Айдо! — гукнув я. — Принеси рушники!» Невдовзі Айда з рушниками зайшла до ванної кімнати. На ній був шовковий купальний халат, а на ногах — шовкові панчохи. Коли вона нахилилася над ванною, щоб покласти рушники на вішак, поли її халата розійшлись. Я піднявся на коліна й ткнувся головою в її волосню. Це сталося так швидко, що вона не встигла запротестувати чи бодай вдати, що протестує. Тієї ж миті я затягнув її до ванни з панчохами і всім іншим. Я здер з неї халат, пожбуривши його на долівку. Панчохи залишив — вони додавали Айді хтивості, з ними вона скидалась на жінку з картини Кранаха. Я відхилився назад і насадив її на себе. Вона була як сука під час гону, скусала мене геть усього, сапала і хрипіла, звиваючись, мов хробак на гачку. Коли ми витирались, вона нахилилась і присмокталась до мого прутня. Я сів на краєчку ванни, а вона, ставши навколішки біля моїх ніг, плямкала й прицмокувала. Перегодом підвів її, перехилив через ванну і піддав жару ззаду. В неї була невелика й жагуча поценька, що облягала мого прутня, немов рукавичка. Я злегка покусував їй шию, мочки вух та чутливе місце на плечах, а коли врешті відсунувся, то залишив слід своїх зубів на її гарненьких білих сідницях. За весь час ми й слова не сказали одне одному»¹.

Цей колоритний опис узятий із сенсаційно відомого «Сексуса» Генрі Мілера, вперше опублікованого в Парижі в сорокових роках, але забороненого на цнотливих берегах його рідної Америки аж до виходу роману 1965 р. у видавництві «Гроув Прес». Мілер, або ж Вел, пере-

¹ Henry Miller, *Sexus* (New York: Grove Press, 1965), p. 180.

повідас, як він зваблював Айду Верлен, дружину свого друга Біла Вудрафа. Як опис міжстатевих взаємин цей уступ містить у собі чимало вартого уваги, крім суто біологічних дій, які оповідач назвав би «зляганням». Саме цей інший зміст додає наведеному вище уривкові ваги та особливої специфіки.

По-перше, варто розглянути обставини і контекст самої сцени. Вел щойно зустрів Біла Вудрафа біля театру пародії, де грає Айда Верлен. Із властивою Мілеровій оповіді хаотичністю ця зустріч викликає в головного героя яскраві спогади про сексуальні оргії з Айдою десять років тому, описані на наступних одинадцяти сторінках. Передусім сама Айда:

«Айда цілком відповідала своєму імені: була гарненька, марнославна, манірна, підступна, розбещена, мазана. Гарненька, як дрезденська порцелянова лялька, тільки вона могла поєднувати красу чудових, темних, як воронове крило, кіс із душею підступного яванця, — якщо вона взагалі мала душу! Живучи самим тілом, його почуттями й жаданнями, вона при цьому диригувала спектаклем своїх пристрастей, визначала пози, в яких мало поставати її тіло, виявляючи дрібну тиранічну волю, яку бідолашний Вудраф тлумачив як силу і несхитність у її вдачі... Айда поглинала геть усе, як пітон. Вона була бездушна і невситима»².

Сам Вудраф постає як покірний телепень: «Що дужче він упадав біля неї, то байдужіше вона до нього ставилась. Айда була чудовисько з голови до п'ят»³. Оповідач стверджує, що він цілком невразливий до Айдиних чарів, проте йому не чужа холодна, споглядальна цікавість:

«Хоча як людина Айда була мені до сраки, я часто питав себе, чи добре, так би мовити, вона підкидає тією сракою в ліжку. То була суто абстрактна цікавість, але якимсь чином вона її відчула, зрозуміла самою шкірою»⁴.

² Там само, с. 178.

³ Там само.

⁴ Там само, с. 179.

Становище друга сім'ї дає Велові нагоду переночувати у Вудрафів, а коли Айдин чоловік Біл рушає на роботу, Вел насолоджується сніданком у ліжку. Тактика, до якої спершу вдається Вел, домагаючись, щоб Айда прислужувала йому, важлива для розуміння дальших подій:

«Їй була гидка сама думка прислужувати мені в ліжку, вона ніколи нічого не подавала своєму чоловікові в постіль і не розуміла, чому має це робити для мене. Якби я був її чоловік, то ніколи б не дочекався сніданку в ліжку, і я наполягав на своєму тільки на те, щоб подратувати й принизити її»⁵.

Відповідно до одного з центральних міфів, що лежить в основі Мілерового роману, герой, що певною мірою завжди уособлює автора, постає в творі як сексуальний гігант із майже казковою потенцією, перед яким жінці не встояти. Тому читач анітрохи не здивований, коли Айда потрапляє йому до рук. А тепер повернімося до злягання, докладно описаного вище. Для читача вся сцена — не що інше, як послідовність агресивних з боку головного героя трюків, що їх мовчки схвалила особа, якій ми за звичкою відводимо роль героїні роману. Перший Велів маневр з вимогою подати рушники спрямований на те, аби згодом домогтися дальших поступок, і це змушує Айду водночас виконувати роль і господині, і прислуги. Те, що Айда одягнулася в халат, який мало не сам знімається, та шовкові панчохи, не тільки зручне для героя, а й витримане в стилі любовних романів. Жінка-читач збагнула б, що важко носити панчохи, не вдаючись до інших атрибутів, а саме: пояса і підв'язок, проте класична чоловіча уява вимагає, щоб жінка була якщо не гола, то в якомусь напівпрозорому вбранні як от у панчохах чи спідній білизні.

Вел робить перший рух: «Я піднявсь на коліна й ткнувся головою в її волосню». Вираз «волосня» значущий з огляду на те, що він служить читачеві ключем: покору, що

⁵ Так само.

нібито виявляється в діях героя, прохання, про яке начебто свідчить його поза, не слід приймати за чисту монету. Слово «волосня» задає тон всьому уступові, перед нами розповідь чоловіка, що переповідає свої подвиги іншому чоловікові, послуговуючись суто чоловічим лексиконом і висловлюючи чоловічі погляди. І цей тон вчувається в усьому абзаці. Ще більше розкриває справжній характер дії наступний коментар: «Це сталося так швидко, що вона не встигла запротестувати чи бодай удати, що протестує». Оскільки вся сцена змальовує не так статеві зносини, як змагання за владу, слово «запротестувати» має неабияку вагу. Вел уже розповідав читачеві, що «Айда хотіла полонити його своїми чарами, примусити ходити по струнці, як вона вже примусила Вудрафа та решту своїх залицяльників». Питання, звичайно, полягає у тому, хто з них обох ходитиме по струнці, а хто пануватиме.

Відразу підкоривши собі Айду, Вел діє швидко, щоб запобігти будь-якій непокорі. Поквапність спонукає його до ще одного промовистого вчинку: Вел, так би мовити, забирає Айду в свою стихію, ставлячи її у відверто кумедну ситуацію, оскільки вона одягнена опиняється у ванні. Авторіві слова знову засвідчують, що тут ідеться про владу: «Тієї ж миті я затягнув її до ванни». Читачеві знову підказують повірити в проворність та вправність оповідача — Айда незчулась, як опинилася у ванні. Взявши на себе всю ініціативу, Вел позбавляє свою жертву халата, який видається йому зайвим, і жбурляє його на підлогу.

Панчохи й оголене тіло виставлені задля естетичної втіхи: адже вони додають Айді «хтивості», і вона скидається «на жінку з картини Кранаха». Про хирну досконалість оголеної постаті на полотні Кранаха згадувано й раніше, коли йшлося про красу Айдиного тіла. Протиставлення невинного й рідкісного Кранахового образу традиційній постаті голого «дівчатка» в шовкових панчішках — неабиякий стратегічний хід. Слово «хтивий» указує на очевидну чуттєвість і свідчить про втіху,

яку дає задоволене пожадання, надто тим, хто пустився берега в пошуках насолод, це слово явно спирається на суто пуританську переконаність у ницості і, певною мірою, сміховинності сексуального життя. Словник Вебстера визначає слово «хтивий» як «розпусний», «ласолюбний», «пожадливий» або ж «такий, що викликає непристойні почуття». Кранахів тип, про який ідеться, — це, найімовірніше, тендітна і скорше хвороблива Єва з панно про створення світу, яка тепер здевальвована до рівня порнодіви з календаря.

Вел діє далі — в його манері відчувається холодна самовпевненість і самовдоволення: «Я відхиливсь назад і насадив її на себе». Подальший опис суто суб'єктивний. Переставши милуватися собою, герой тепер не може надивуватися, бачачи ефект своїх «звитяг», бо Айда, наче приведена в дію умовно-рефлекторним механізмом, поводить як відома собака Павлова, точніше, «як сука під час гону», тобто спалахує феєрверком у відповідь на вправні маніпуляції героя: «скусала» його, «сапала і хрипіла, звиваючись, мов хробак на гачку». Натомість у поведінці героя читач навряд чи де-небудь добачає свідчення такої майже тваринної нездатності до самоконтролю: саме він — той гачок, на якому звивається хробак, себто Айда. За цим криється доволі виразна картина: сталеве самовладання контрастує з рабською поведінкою сексуально залежної людини, вразливість якої викликає асоціації з личинкою. Отже, Айду в прямому і переносному значенні слова «мали».

Відповідно до законів жанру, опис сексуальної сцени вимагає, аби за однією позою йшла інша — менш ортодоксальна і тому цікавіша. Мілер пропонує читачеві коротку сцену злягання, коли жінку беруть ззаду. Перед нею — короткочасна інтерлюдія з оральним сексом (фелляціо). А втім, з огляду на проблеми, які нас цікавлять, нам важливіша інформація, що Айда тепер така «загачкована», що сама робить рух назустріч: «...Нахилилась і присмокталась до мого прутня». Героїв прутень, що тепер займає центральне місце, — це ще досі гачок, а Айда

перетворюється на довірливу рибіну. (Можливо, вся ця водна образність нав'язана ванною.)

Ба більше, пози тепер значно змінені: «Я сів на краєчку ванни, а вона, ставши навколішки біля моїх ніг, плямкала і прицмокувала». Тепер розподіл влади чітко окреслений. Героєві лише залишається утвердити свою перемогу останнім, майже зарозумілим жестом: «Переогодом я підвів її, перехилив через ванну і піддав жару ззаду». Читач, якщо він, звичайно, чоловік, на цьому етапі переживає разом з героєм майже надприродне чуття влади. Адже опис згаданої сцени — не тільки досить яскраве й вигадливе використання обставин, деталей і контексту, щоб викликати в читача еротичне збудження, а й утвердження чоловічої зверхності над слабкою, податливою і скорше обмеженою жінкою. Продемонстровано взірць сексуальної політики на базовому рівні — рівні злягання. Декілька митей насолоди — як для героя, так і для читача — безперечно посилені цим тріумфом чоловічого Я, найвідчутнішим у цій фразі: «В неї була невелика й жагуча поценька, що облягала мого прутня, мов рувачичка».

Далі герой намагається задовольнити апетит читача, розповідаючи, як він «жирував»: «злегка покусував їй шию, мочки вух та чутливе місце на плечах, а коли врешті відсунувся, то залишив слід своїх зубів на її гарненьких білих сідницях». Цей слід дуже нагадує тавро, яке мало б засвідчити право власності, крім того, це ще й показник цілком певного ставлення. Як нам раніше розповів Вел, Біл Вудраф — такий нестямно закоханий дурень, що принижувався, цілуючи цю анатомічну ділянку тіла своєї дружини. Наш герой і тут наводить лад відповідно до своїх уявлень про міжстатеві стосунки.

Найпромовистіше в усьому описі, безперечно, останнє речення: «За весь час ми й слова не сказали одне одному». Як той народний герой, що ніколи не принизився до того, щоб зняти капелюха, Вел закінчує всю кампанію, зокрема і її *coup de grâse*, останній, «милосердний» удар, так і не принизившись до жодного слова людського

спілкування. Спогади про міжстатевий зв'язок тягнуть-ся ще кілька сторінок, а герой тим часом усіляко нама-гається зміцнити своє панівне становище, вдавшись до низки фізичних та емоційних жестів зневаги. На Айдине запитання: «То ти й нітрошечки не любиш мене?» — Вел відповідає зумисне зарозуміло: «Я люблю це, — відка-зав я, впершись так, немов намірявся її проткнути»⁶. Тепер його пеніс обернувся на інструмент покарання, натомість Айдині геніталії — лише засіб її приниження: «Я люблю твою поцьку, Айдо... Це найкраще, що є в тобі»⁷.

Увесь дальший матеріал має переконати читача, що у Вела неабиякий розум і він бездоганно контролює себе, та показати, що жінка по-дурному поступлива й до без-порадності ласолюбна; кожна мить підносить Вела де-далі вище і все нижче опускає Айду, — перед нами ра-зючий приклад подвійного сексуального стандарту:

- «— Ти що, ніколи трусів не носиш? Ну, ти сучка, ти хоч знаєш це?
- Я задер їй сукню і змусив її так сидіти, поки допивав каву.
- Пограйся трохи з нею, поки я вип'ю.
- Ти мерзотник, — мовила вона, але вчинила так, як я сказав.
- А тепер заклади два пальці досередини і розкрий її. Мені подобається її колір.
- ... Проказавши, я взяв свічку на столику біля мене й дав її Айді:
- Спробуймо, чи зможеш ти її до кінця засунути...
- Гидкий чортяко, ти можеш примусити мене робити що завгодно.
- Але ж ти то любиш, правда?»⁸

Деспотичні нахили Вела задають тон драматизмові на-ступних подій, а сам текст заходить у такі сфери фан-тазії, які Стівен Маркес називає «порнотемою», зливою оргазмів:

⁶ Там само, с. 181.

⁷ Там само.

⁸ Там само, с. 181 – 182.

«Я поклав її на маленького столика, і коли вона була вже готова спалахнути, насилів її і, піднявши, почав носити по кімнаті; далі примусив її ходити на руках, підтримуючи за стегна так, що член то входив, то виходив, збуджуючи її ще дужче»⁹.

В обох процитованих уступах найтиповіші такі дієслівні звороти: «я поклав її на маленького столика», «примусив її ходити на руках», «вона зробила, як я сказав», «я задер їй спідницю й примусив отак сидіти». Айда немов віск, здається, вона чинить менший опір, ніж звичайнісінька глина, і, як зацькована дитина, постійно виконує накази, які, з погляду героя, принижують її, водночас вивищуючи його.

Тим часом сексуальна потенція героя така величезна, що дивує навіть його самого: «Врешті я мав таку ерекцію, що, навіть упорснувши в неї сім'ячко, прутень стояв, як молоток, і це збуджувало її страшенно»¹⁰.

Упоравшись зі своїми трудами, наче вкритий лаврами задоволення, герой робить «інвентаризацію» своїх активів: «Мій член нагадував пом'ятий гумовий шланг; він висів поміж ногами, на дюйм чи два довший, ніж звичайно, набряклий так, що й упізнати годі»¹¹.

Айда, яка ніколи не вимагала багато Велової уваги, та й, зрештою, нашої теж, відходить на задній план, про неї швидко забувають. Герой тим часом іде бенкетувати тільки йому властивим способом: «Я завітав до кав'ярні і проковтнув пару склянок молока з солодом»¹². Останнє висловлювання Вела про свою пригоду ще раз підносить його заслуги: «Королівське злягання, — мовив я подумки, міркуючи, що б я робив, якби знову зустрівся з Вудрафом»¹³. Справді, таки королівське.

Під час епізоду Вел догоджає читачеві міркуваннями про подружню несумісність Вудрафів, про цікавий ме-

⁹ Там само, с. 183.

¹⁰ Там само, с. 182 – 183.

¹¹ Там само, с. 183.

¹² Там само.

¹³ Там само.

зальянс суто фізичного характеру. Містер Вудраф володіє генітальним органом неймовірних пропорцій, «справжнісіньким конячим членом». «Я пам'ятаю, як уперше його побачив — не йняв віри власним очам»¹⁴, тоді як про розміри місіс Вудраф ми чули вже раніше: «невеличка жагуча поценька». Але щоб ця невинна обставина жодним способом не виправдовувала пошуків задоволення деінде, не раз наголошувано, що Айда надзвичайно свавільна. Звідси й бездоганна поведінка героя, що трактує її як самичку. Крім того, нам дають зрозуміти, що Айда — неситима німфоманка, і тепер ясно, чому Велові так щастить експлуатувати її.

Постать Айди Верлен, здається, не давала спокою Мілеровій уяві. Виходить, не досить, що його герой збагнув її натуру блудниці і довів жінку до пароксизмів чуттєвої капітуляції, водночас вітаючи себе з тим, що наставив роги її нестямно закоханому чоловікові. В попередньому творі «Чорна весна» вона виступає як жінка, яку зловили на проституції, за що її як слід покарано. Тут уже проступає моралізаторська вдача Мілера, й нам зостається лише переконатись у слушності його твердження про глибоку моральність його творчої уяви.

Блискучу реакцію Біла Вудрафа, коли він через приятеля дізнається про Айдин перелюб, описано докладно і з очевидною втіхою. Оповідач, знов-таки автор в іншій постаті, вважає ту пригоду за «пікантну»:

«Цієї ночі, однак, він чекав на неї, не лягаючи спати, а коли вона вскочила до кімнати, жвава, самовпевнена й трохи п'яна, хоч і холодна, як завжди, гостро присадив її: «Де ти була сьогодні?» Айда, звичайно, спробувала щось вигадати. «Досить, — сказав він, — я хочу, щоб ти швидко роздяглася і впала в ліжку». Ці слова дістали їй до живого. Викручуючись, Айда відказала, що їй тепер ні до чого немає охоти. «Гадаю, в тебе для цього настрою нема, — мовив Біл, а тоді додав: — Чудово, бо я саме збирався тебе трохи розігріти». Затим підвівся, прив'язав її до ліжка, заткнув

¹⁴ Там само, с. 184.

рота й пішов по ремінь для бритви. Йдучи до ванни, взяв із кухні баночку муштарди. Повернувся з ременем і перішив так, що та мало не всцялася. А тоді взявся втирати муштарду в свіжі басамани. «Це грітиме тебе всеньку ніч», — сказав Біл і, кажучи, вигнув її і розсунув їй ноги. «А зараз, — веде він далі, — я, як завжди, платитиму тобі, — і, вийнявши з кишені банкноту, зіжмакав її, а тоді запхав їй у піхву»¹⁵.

Мілер закінчує оповідь про Айду і Біла останнім жартом з приводу рогносця, бо Біл таки залишається рогносцем, і читачеві пропонують виведену великими літерами сентенцію, буцімто «мета всього цього» — просто «довести, що ПО-СПРАВЖНЬОМУ ВЕЛИКИЙ ХУДОЖНИК — ТІЛЬКИ ТОЙ, ХТО ЗДАТЕН ПОДОЛАТИ В СОБІ РОМАНТИКА»¹⁶.

Мілерове моралізаторство в наведеному вище уступі напрочуд ясне. Фригідні чи непоступливі в сексі жінки заслуговують на покарання. Жінок, що не дотримуються правил подружньої вірності, теж треба бити, оскільки бартерну систему інституту шлюбу (секс в обмін на забезпеченість) аж ніяк не мають порушувати жодні позашлюбні походеньки. Але справжня вартість цієї безкомпромісної доктрини «печерної доби» полягає лиш у тому, що вона дозволяє відчутти Мілерові сексуально-літературні мотиви та їхні безперечно садистські обертони. Від них скорше відгонить духом політичної боротьби, ніж пахким будуаром, хоча політичні змагання нерідко допомагають збагнути будуарні історії.

II

«— Чого ти відсунувся? — запитала вона. — Ми що, далі не будемо?»

— Хтозна, — відказав я. — Не спіши. — Я відчував, як вона наближається до кульмінації. Мій сумнів правив їй за сигнал, прохання не спішити відпустило всі віжки. Вона

¹⁵ Henry Miller, *Black Spring* (1938) (New York: Grove Press, 1963), pp. 227–228.

¹⁶ Там само, с. 228.

ще не сягнула оргазму, але підступала до нього, і тут, неначе її лукаві пальці щось увімкнули в мені, я сторчголов понісся назустріч дияволу, аби знову потиснути йому руку. В її очах світилося рідкісне ласолобство, уста вигравали насолодою, вона була щаслива. Я був ладен догнати її та звільнити переповнені залози, я тішився змогою вибирати; мов кіт, що вскочив одразу в два сильця, я напірав і відскакував, б'ючись то в одному, то в другому, несучи Богові трофеї і таємниці червоного млиночка, звістуючи про поразку диявола в тій тоскній утробі. І нарешті я вибрав, — хоча був час ще все перемінити — я вибрав її піхву. Тепер вона вже не скидалась на сумне кладовище чи склад, а була мов скромна і пристойна каплиця, і від її кам'яних стін віяло затишком, тхнуло зеленню, несло втіхою та свіжістю. «Отакою буде для тебе в'язниця», — насилу видушив мій внутрішній голос. «Зоставайся тут!» — надійшла команда зсередини, а проте я відчував, як бенкетує внизу диявол, як полум'я виривається крізь підлогу; звідти, знизу, з підвалів я чекав тепла, що сп'янить мене і нагріє серед вогненних спалахів. Та годі сподівань летіти з одним а чи другим вітром, я став над вибором, я мусив податися, годі стримуватись. Стався вибух, несамопитий, палкий, підступний, мов лижвар на крутій горі, я відчув, як від мене тікають ноги. То була мить, коли почуття вилітають, і саме тоді всередині нестерпно засвербіло, я висунувся, розтис її сідниці і стрілою, мов летівши через кімнату, ввігнався їй у зад. Вона тільки люто зойкнула»¹⁷.

Цей уступ — опис гетеросексуальної содомії з «Американської мрії» Нормана Мейлера. Хоча це далеко не єдина сцена такого роду, вона посідає, однак, доволі важливе місце у розгортанні сюжету. Можна навіть стверджувати, що сюжет крутиться навколо неї. Герой Мейлера, Стівен Роджек, щойно покінчив зі своєю дружиною і тепер відводить душу, практикуючи анальний секс на служниці.

Мейлер прозоро ототожнює себе зі своїм героєм, у якого дуже незначний мотив до вбивства, коли не зважати на те, що він неспроможний «опанувати» свою

¹⁷ Norman Mailer, *An American Dream* (New York: Dial, 1964), pp. 45–46.

партнерку якимсь іншим чином, окрім убивства. Бажання такого панування цілком зрозуміле Мейлерові і, здається, навіть викликає його співчуття. Так само як, зрештою, і навдивовижу старомодна роль розлученого чоловіка, що її взяв собі Роджек. Місіс Роджек, що добре знала про численні чоловікові романи, набралася духу розповісти йому, що під час розлуки вона теж не гайнула часу. Ба більше, призналася (і саме з цього можна виснувати велику роль содомії в книжці), що бавилася в такі самі ігри зі своїми новими коханцями. Ну, а содомія — це ампуа, яким наш герой дуже пишається. Хоча він, вихваляючись, кидає їй в обличчя, що його любки багато перевищують її в цьому мистецтві, думка, що його дружина чинить содомістський перелюб з іншими, виявляється надто сильним випробуванням для його терпіння. Цей останній удар по його марнославству, по його власницьких почуттях і по найматеріальнішому з усього — по уявному, нібито природженому чоловічому праву панувати. Тож він негайно помщається, душачи непокірну. Щоправда, довелося попряти, бо місіс Роджек мала могутню статуру кельтських жінок. Роджек аж знесилився, але від того ще більша його радість:

«Я виснажився, але то була найпочесніша втома, і тіло немов оновилося. Так добре я не почувався з дванадцятирічного віку. Тієї миті я й уявити не міг, що в житті може щось не податись»¹⁸.

Та повернімося до служниці. Роджек, увійшовши до її кімнати, побачив, що вона ревно мастурбує, — яка щаслива обставина! А з рештою легко. Він спокійно прибирає її руку з геніталій, вкладаючи натомість свою оголену ногу. Йому здалося, що тієї миті він «видобув із глибин гостру, вологу мудрість знання про те, як треба жити в світі»¹⁹. Ця фраза вказує на поважну евристичну цінність сексуальних подвигів героя. Якусь мить Роджек бавиться думкою просто замордувати служницю. «Я був ладен

¹⁸ Там само, с. 32.

¹⁹ Там само, с. 42.

убити її, і думка, що тієї хвилини я ладен убити будь-кого, приємно тішила»²⁰, — але потім надумує взятися за неї в сексуальному розумінні. Далі на трьох сторінках іде опис сексуальних взаємин, перше ніж прозвучало перше слово, і, як нахваляється герой, «минуло, напевне, хвилин п'ять, поки я врешті торкнувся її вуст»²¹. Цілуєчи, він ніби намагається всотати її душу, а це душа німецького пролетаря. Виявляється, що від покоївки містера Роджека тхне, і передусім саме через цей запах Роджек, випускник Гарварду, університетський професор, американський конгресмен, частий гість телеекрана і новоспечений вдівець заможної жінки випадково натрапляє на щось нове для себе.

«Але тут раптом сталася затримка, негустий, але доволі гострий запах з кишечника (запах, що викликав асоціації зі смальцем та каналізацією, якою віддає вогке каміння в злиденних європейських кварталах) поволі вийшов з неї. Вона була голодна, голодна, як щур, і це могло б зіпсувати мені насолоду, а проте навіть у цьому запахові — такому впертому, міцному, інтимному — було щось п'янке, то був запах, який можна пом'якшити тільки хутрами та самоцвітами»²².

Усе це мало не відбило Роджеку охоту діяти далі: «Це могло б зіпсувати мені насолоду». Та врешті він вирішує, що навіть це негідне створіння може прислужитися йому: «У мене несподівано виникло раптове бажання перескочити море і розкопати землю — нестримний потяг засадити їй у сраку, в тім задові, як я знав, зосереджене найпідступніше зло»²³.

Саме тепер ми нарешті чуємо слово: служниця опирається волі свого господаря. Але Рутине «verboten» не справляє враження на Роджека. Він переконав себе, що суть її ества — у прямій кишці і що саме цього йому, напевне, бракує. Новоспечений вбивця гостро потребує

²⁰ Там само.

²¹ Там само, с. 42–43.

²² Там само, с. 43.

²³ Там само, с. 44.

розважливого інстинкту самозбереження, властивого нижчим класам і, очевидно, притаманного Руті. Бо Рута, навіть не мавши більш нічого, володіє неоціненним інстинктом «міського щура». Крім того, Роджек бачить себе моралістом у пошуках мудрості, і Рутин анус може розповісти йому про зло.

Як те зло живе в її нутрощах або чому в Руті його більше, ніж у її господаря, збагнути важко, але, зрештою, в нашого автора можливі всілякі надприродні речі. У більшості Мейлерових творів сексуальність набуває такої містичної, метафізичної ваги, що геніталії виразно персоніфікуються. Рутин «скриня», як називає її Роджек, мало чим може придатися йому. Там немає нічого, крім «холодних утробних газів та купи розчарувань»²⁴. В «Американській мрії» жіноча сексуальність знеособлена так, що видається чимсь природним або класовим. Рута поводить, як вуличне дівчисько, Дебора, колишня місіс Роджек, — як жорстока герцогиня, Чері — любаска, яку Роджек здобуде пізніше, наділена чеснотами, недоступними для бідолашної Руті і вищими від чеснот привілейованої дами (Дебори), що тепер надто небезпечна й непокірна, щоб залишатися живою. Натомість Роджек, як герой і чоловік, не вкладається в рамки жодної класифікації.

Зметикуювавши, чим насправді може прислужитися Рута, наш герой зневажливо відкидає вагіну, перебравшись до нижчого отвору. І, можливо, аж ніяк не лінгвістичний збіг, що Рутине ім'я асоціюється з доволі принизливою грою слів: німецьке *gute*, що вимовляється приблизно так, як і Рута, означає як прут чи різку для тілесних покарань, так і статевий член. Рута пручається, і Роджекові важко проникнути в анус, тож він боляче шарпнув її за коси, виправдовуючись гидливим зауваженням, що вони пофарбовані в рудий колір: «Я відчув, як біль, шпигнувши її тіло, напружив його і водночас усунув перешкоду з мого шляху, за мить я був усере-

²⁴ Там само, с. 44.

дині, потім здобув іще чверть дюйма, а далі було вже легко»²⁵.

Обгрунтовуючи подальше дослідження Руті, Роджек знову звертається до запахів її спершу нібито порочної, а тепер звабливої особи:

«Який ніжний, ледь вловний запах линув тоді від неї, вже зникли дріб'язкова амбітність, тупа впертість, маніякальна рішучість здобути щось у житті, поступившись пахощам, ніжнішим за запах тіла, хоч і не таким чистим, учувалося щось догідливе й перелякане»²⁶.

Так само як після вбивства Роджек відчув лише почесну втому, так і тепер йому спадає на думку блискучий здогад, що, присилувавши служницю до анального сексу, він фактично здійснив патріотичний учинок: адже Рута — «нацистка». Щоправда, читачеві це може видатись не надто переконливим; двадцятитрирічна нині, дитина в роки другої світової війни, Рута навряд чи може становити об'єкт такої спонтанної відплати. Але герой і далі дуже тішиться своєю расовою помстою: «В цьому акті з нацисткою було якесь п'янке задоволення і всупереч усьому щось чисте — таке відчуття, ніби я, ширяючи у високості, плюю на лютерових нащадків»²⁷. Удавшись до таких викрутнів, Роджек, мастак маніпулятивної етики, винайшов механізм морального виправдання будь-яких своїх дальших подвигів.

Содомія для Роджека має цілу низку можливих значень: гомосексуалізм (Роджек признався Чері, що сумнівається у своїй гетеросексуальній природі) — заборонений вид сексуальності, у якому він ас і на який, на його думку, поширюється його «авторське право»; анальне зґвалтування — властивий йому спосіб утвердження зневажливої зверхності. Руті надано роль у реалізації саме цього останнього значення.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само.

Далі аж до кінця уступу Роджек розважає читача своїми суперечливими враженнями від Рутиної прямої кишки — «скарбниці насолод», та від її піхви — «занедбаного складу, порожньої гробниці». Але цей віртуозний артистизм не позбавлений деяких недобрих передчуттів. Як і слід сподіватися, ці передчуття пов'язані не з Рутиним статевим задоволенням, про яке й мови нема, а з Роджековим незвичайним розумінням сексуальної честі. Врешті, міркує він, її утроба могла плекати «одну-єдину квітку в галереї». Оскільки ту утробу Роджек позбавив шанобливо схияється, то вважає, що обернувся тепер на «великого злодія»²⁸. Згодом він порине в роздуми про цілу низку варіантів, що могли змінити лиху долю тієї «порожньої утроби, того сумного кладовища, яке поставило на квітку і прогало»²⁹. Те, що його неоціненне сім'я випущене в пряму кишку, а не в матку, стає для Роджека джерелом душевного неспокою, він з утіхою відчуває власну провину. Рута втратила блискучу нагоду бути заплідненою якоюсь вищою від неї силою, і Роджек може лише поспівчувати їй: «Я подумав тоді про те, що залишилось у ній. Моє сім'я зникло в казанах диявола». І тоді ж він запитує себе: «Чи то на мене впало його прокляття? Може, в пільмі мене згнітила якась невідома сила? Може, сім'я лежить не на тому полі?»³⁰ Можливо, саме ця перейнятість власною спермою обертає Роджека на «фахівця» на теренах моторошного екзистенціалізму.

Що ж до Руди, то вона, наче за помахом чарівної палички, поводить відповідно до примх чоловічої уяви. Адже її вдячність за скоєний із нею анальний сексуальний акт гідна всілякого подиву: «Не розумію, які у вас можуть бути проблеми з дружиною. Ви ж просто геній, містере Роджек»³¹. Тож і фінальні сцени, де служниця в

²⁸ Там само, с. 45.

²⁹ Там само, с. 49.

³⁰ Там само.

³¹ Там само, с. 46.

усьому кориться волі свого партнера, відбуваються за найідеальніших умов. Рутині реакції цілком відповідають приписам чоловічого еготизму: «...вона стала настільки моєю, як доти ще не вдавалось жодній жінці. Вона хотіла бути часткою моєї волі»³². Тут може видатись, ніби чогось кращого для себе вона й не бажала. Проте «справді жіночі» інстинкти таки вириваються на поверхню, в Руті проступає те, що її господар кваліфікує як «...потяг до влади в очах і на вустах, той добре знайомий вираз на обличчі, який показує, що жінці нібито належить світ»³³. Звісно, такий оманливий успіх найдужче сприяє тій меті, яку поставив перед собою герой.

В усіх своїх романах Мейлер зображує статевий акт як виснажливе зусилля, подібне до сходження на гірські вершини, тобто як важке і вперте просування до мети. В цьому, як і в багатьох інших аспектах, Мейлер справжній американець. Роджек, попри важкі зусилля, невдовзі впевнено почуввається на своїй прямовисній скелі, проте Рута панікує. Вона немов завинила в чому, «на її обличчі з'явився скорботний вираз, вона скидалась на дев'ятирічну дівчинку, що боїться покарання за провину і намагається бути якомога слухнянішою»³⁴. Напрочуд добре володіючи собою, Роджек наказує їй «не спішити». Він не тільки краще від Руту знає, коли ж у неї станеться оргазм, а й, наче садист, самовдоволено тішиться карою, яка може спіткати Руту в разі непослуху.

Далі йде уступ, процитований на початку й майже цілком присвячений описові сексуальної поведінки Роджека, — й не дарма, оскільки коїтус тут лише спосіб його самореалізації з допомогою Рутиного тіла. Тільки для нього самого він має певну вартість. Йдеться про «сольний політ», тож не випадкові образи, запозичені зі сфери авіонавтики. «Я сторчголов понісся» тощо. Вжиті образи — це ще й перелік головних Роджекових інтересів: спорту — «я був ладен догнати її»; «я напірав і відскаку-

³² Там само, с. 45.

³³ Там само.

³⁴ Там само.

вав»; «мов лижвар на крутій горі»; алкоголю — «чекав тепла, що сп'янить мене і нагріє серед вогнених спалахів»; та релігії.

Тепер нас уже не дивує, що Роджеків оргазм набуває космічних та метафізичних вимірів: «Я став над вибором... летіти з одним а чи другим вітром», «то була мить, коли почуття вилітають», породжуючи видиво «гігантського міста в пустелі. Може, це було на Місяці?» Ще більшої уваги заслуговують вирази, пов'язані з Богом та дияволом. Диявол — вочевидь анальна сила. Бог схвалює високу місію Роджека запліднити смиренну плоть та принести «трофеї і таємниці» його сімені до «тоскної утроби» цієї жінки з простолоуду, зробивши їй честь таким візитом. Рутина «піхва», як її називає Роджек, піднеслася та ошляхетнилась завдяки його візитові: «Тепер вона вже не скидалась на сумне кладовище чи склад, а була мов... каплиця». Але попри вихоплені у Вільяма Блейка фрази, піхвочка й далі не велика цяця, а просто «...скромна і пристойна каплиця... де віяло затишком». Як і годиться, піхва цілком свідомо високої, хоч і випадкової честі приймати самого Роджека, який поблажливо опускається до пошуку в ній «утіхи»; але, порівнявши відомий статевий орган з різними громадськими будівлями, Роджек урешті вбачає в ній в'язницю з «кам'яними стінами».

Унаслідок цього відкриття Роджек останньої миті все ж утікає до нічим не скутого диявола содомії. Основна функція цього уступу — дати Роджекові можливість удруге скоїти свій злочин за символічних обставин. Опинившись перед часто повторюваним вибором між дияволом (содомією) і Богом (продовженням роду), або смертю й життям, Роджек укотре обирає смерть. Відмовляючись від, як переконують нас, дивовижної екзистенційної нагоди ошчасливити Рутину утробу своїм магічним сім'ям (що має абсолютну здатність запліднювати), Роджек відмовляється й від другого вибору: не визнає свого злочину, не хоче відповідати за нього й сідати до в'язниці. Рутина піхва чомусь нагадує йому в'язницю.

«Отакою буде для тебе в'язниця», — насилу видушив мій внутрішній голос. «Зоставайся тут! — надійшла команда зсередини». Але диявол має куди екзотичніші принади. Як стверджує Роджек, він був змушений учинити саме так, і пояснює це тільки йому властивою великодушністю: «...мусив податися, годі стримуватись». Рута і її «в'язниця» змушені якось обійтися без божественної присутності нашого героя, і то задля того, щоб Роджек міг сягнути вершин задоволення: «Я висунувся, розтис її сідниці і стрілою, мов летівши через кімнату, ввігнався їй у зад. Вона тільки люто зойкнула». Складається враження, що Мейлер — це водночас і романтичний маніхієць і романтичний сатаніст.

Прийнявши від покоївки вітання з приводу своїх дивовижних спроможностей, Роджек спокійнісінько піднімається на другий поверх і через вікно викидає тіло дружини. Вибір зроблено — він залишається з дияволом і живе далі. Рута, як виявилось, стала в неабиякій пригоді. Завдяки їй, а радше завдяки її задові, наш герой ухвалив важливу постанову: подати вбивство як нещасний випадок. Зрештою увесь світ, як і Рута, до нього напрочуд прихильний. Усі перепони самі собою зникають перед Роджеком, він творить справжні «дива». Доволі жалюгідний на початку нашого з ним знайомства, Роджек через акт убивства наче перероджується й омолоджується: бере гору в поєдинку з чорношкірим гангстером, що знітився перед ним, йому щастить за гравецьким столом у Лас-Вегасі, його покохала співачка з нічного клубу, що прагне, аби він зробив з неї леді (ця остання деталь — дурниця, яку варто замовчати). Навіть поліція, з огляду на товариські стосунки, поблажлива до нього й дозволяє втекти до Мексики. По суті, Мейлерова «Американська мрія» показує, як, убивши свою дружину, стати врешті щасливим. Читачеві дають утямки, що, вбивши одну жінку та скоївши содомію з другою, Роджек стає «справжнім чоловіком».

Що ж, нехай щезнуть гуманістичні переконання, що лежать в основі «Злочину і кари» — оригінального й

дотепер найвидатнішого аналізу того, як коять убивство. І Достоевський, і Драйзер у своїй «Американській трагедії» поступово вибудовують у душевних глибинах своїх героїв необхідність відповідати за свої вчинки, які спричинили смерть, обидва герої каяттям спокутували свій злочин. Натомість Роджек вирізняється тим, що це один з перших літературних героїв, котрим убивство минається безкарно, і, безперечно, перший герой-убивця, що тішиться скоєним і до кінця твору відчуває моральну підтримку автора. В романі «Син Америки» Річард Райт, із розумінням ставлячись до мотивів злочину Бігера Томаса, таки не виправдовує його, трактуючи злочин як типовий вияв логіки наростання гніву в расистському суспільстві. Мейлер, здається, вбачає в Роджекові символічну постань, його злочин — один із симптомів стану американського суспільства. Але цей стан, як виявляється, — це лише ворожнеча між статями, і то така запекла, що сягає масштабів війни, яка не цурається ні вбивств, ні содомії. (Роджек знав, що «всі жінки — вбивці», які «вбиватимуть», поки «ми» не загнуждаємо їх «остаточно»)³⁵. І Мейлер стає на бік переможців, задля чого й створив Роджека як останнього оборонця химерної справи — чоловічого панування. Його образ далекий від того волоцюги з чиказького гетто, якого змальовував Річард Райт і дії якого зумовлені відчаєм. Та й сам роман Райта — це і заклик утвердити расову справедливість, і пересторога: ось що станеться в разі краху надій на расову справедливість. Роджек належить до найдавнішого в світі панівного класу і подібно до одного з Фолкнерових героїв, що захищає програну справу, вважає за свій обов'язок боронити суспільну ієрархію, якій загрожує розпад. З одного боку, почасти єврейське коріння, а з іншого — ліберальний погляд на світ обертають Роджека на останнього білого чоловіка в ролі героя-переможця. Мейлерова «Американська мрія» — бойовий поклик, бо в

³⁵ Там само, с. 82, с. 100.

сексуальній політиці дипломатія зазнала фіаско, і тепер війна — єдиний вихід для панівної касты, що відчула, як захиталось її становище.

III

«Через кілька днів, коли я зустрів Армана біля доків, він звелів мені йти за ним. Майже не озиваючись, завів до своєї кімнати і з такою ж очевидною зневагою зробив мене об'єктом насолод».

Корячись його силі та літам, я скількимога намагався догодити йому. Причавлений масою його тіла, позбавленого й найменшого натяку на духовність, я почувався щасливим. Нарешті я зустрів ідеально бруталного чоловіка, байдужого до моєї втіхи. Я спізнав задоволення, яке можуть дати волохаті, аж кучеряві груди, живіт та стегна, і силу, якою віє від цього густого заросту. Зрештою я цілковито віддався тому похмурому шаленству. Чи то з удачності, чи то зі страху я поцілував волохату Арманову руку.

«— Ти чого вп'явся, здури́в, чи що?»

— Та я ж не вкусив тебе.

Я залишився жити з ним, щоб слугувати його нічним насолодам. Коли ми лягали, Арман висмикував із петель своїх штанів шкіряного паска й лунко виляскував ним. Він немов лупцював невидиму жертву, силует із прозорої плоті. Здавалось, ніби в повітрі кров. Якщо він і лякав мене тоді, то це своїм безсиллям бути тим лихим і бруталним Арманом, якого я добре знав. Ляскання паском підтримувало та заохочувало його. Лють і відчай, викликані нездатністю бути отим лихим, робили його схожим на коня, що тремтить, налякавшись темряви; він трусився дедалі дужче. Арман, проте, не дозволяв мені байдикувати. Він висилав мене на полювання до вокзалу чи зоопарку, щоб я лапав клієнтів. Знаючи, як я його боюся, він навіть не вважав за потрібне контролювати мене. З зароблених грошей я не брав собі ані шеляга»³⁶.

³⁶ Jean Genet, *The Thief's Journal*, translated from the French by Bernard Frechtman (New York: Grove Press, 1964), p. 134.

Процитований уривок з автобіографічного роману Жана Жене «Щоденник злодія» — фактично перший уступ, де автор ототожнює себе з «жіночою постаттю». Жан Жене — водночас і чоловік, і жінка. Малолітній, бідний, а вже волоцюга та злочинець, він був попервах зневаженим трансвеститом, «гомиком», що зазнавав принижень, оскільки виконував роль жінки в гомосексуальних статевих актах. Аж тільки в старшому віці, досягнувши слави, багатства та безпеки, він став чоловіком, хоча ніколи не досяг найвищого рангу — сутенера (суперчоловіка).

В ієрархічному гомосексуальному суспільстві, зображеному в романах Жене, сексуальна роль індивіда зумовлена не його біологічною природою, а класовою або кастовою належністю. Гомосексуальні герої Жене так тонко імітують та перебільшують «чоловічі» і «жіночі» елементи гетеросексуального суспільства, що дають найповнішу на той час картину будови й головних вартостей цього суспільства. Попри гротескність зображення і те, що сам Жене цілком усвідомлював випнуту патологічність такої імітації, його герої-гомосексуалісти непомірно відобразили суть того, що гетеросексуальне суспільство вважає за «чоловічий» і «жіночий» характер, хибно ототожнюючи їх із чоловічою та жіночою природою і зберігаючи таким чином традиційні взаємовідносини статей. До речі, Сартр у своїй блискучій психоаналітичній біографії Жене, описуючи статеве життя сутенерів та гомосексуалістів, що грають чоловічі й жіночі ролі, теж зважає на різницю в характері та статусі партнерів.

«Перед нами майже сцена вбивства: смиренний труп, покинутий і забутий, що його байдужно споглядають і беруть іззаду, — це педераст, що виконує роль жінки, перевтілений цілою серією метаморфоз у зневажений об'єкт жіночої статі. Для сутенера він важить іще менше, ніж для садиста його жертва. Хоча жертву мучать і принижують, вона принаймні становить головний об'єкт уваги для свого мучителя. Саме її він намагається досягнути в усій її неповтор-

ності, проникнути в глибини її свідомості. Але гомосексуаліст-вона — всього лише тара, резервуар, плювальниця, про яку, покористувавшись, забувають і яку зневажають з огляду на саме її призначення. ВІН мастурбує в неї. Тієї самої миті, коли непереборна сила збиває її з ніг, перевертає і «протинає» ззаду, приголомшлива образа б'є її по голові, мов молот, що гатить по ковадлу: «Enculé!»³⁷

Насамперед це відображене в дзеркалі гомосексуального суспільства уявлення про те, що означає бути жінкою. Уступ, крім того, показує й те, що означає бути чоловіком. А це означає бути жорстоким і злим господарем, героєм і, на додachu, сутенером. Тобто бути безнадійно тупим та слабкодушним. При таких феодальних взаєминах між чоловіком та жінкою, гомосексуалістом активним і пасивним, природно сподіватися, що сексуальне рабство — це плата за захист. Але типовий сутенер ніколи не боронить свого «раба», а навпаки, дозволить, щоб його чи її били, зраджували і навіть убивали, і це, певне, тільки потішить його. І тут, природно, виникає запитання: а що гомосексуаліст-вона дістає взамін? Відповідь, очевидно, така: безмежне приниження, яке і є внутрішньою потребою тих, що зневажають себе. А це, своєю чергою, спонукає до аналізу причин такої самозневаги.

У випадку з Жене вони зовсім неприховані, і Сартрові без особливих зусиль вдається назвати їх. Прийшовши в цей світ байстрюком, що його відцуралася мати, Жене виховувався в сиротинці: ми бачимо подвійне відкидання того, що з самого початку можна назвати гріхом, переступом. Згодом його всиновила сім'я обмежених морванських селян. Якимось його зловили на крадіжці і відправили до в'язниці для неповнолітніх злочинців, де,

³⁷ Jean-Paul Sartre, *Saint Genet, Actor and Martyr*, translated from the French by Bernard Frechtman (New York: Braziller, 1963), p. 125. У примітці Фрехтмен перекладає слово «enculé» як людина, яку піддають актові содомії», але оскільки англійська мова не має такого відповідника, він пропонує слово «cock-sucker» (той, хто смоче кабаку. — *Пер.*) як найкращий еквівалент цієї лайки.

власне, пройшла решта його дитинства. Там він переживає пік остракізму, ставши жертвою систематичних зґвалтувань з боку старших та дужчих хлопців. Тепер у нього, на його думку, найнижчий у світі статус, він дійшов до найстрашнішої ганьби, ставши злочинцем, гомосексуалістом, «жіночкою». Залишалось тільки вивчати та вдосконалювати свою роль, розвивати те, що і Сартр, і Жене тлумачать як «жіночість» пасивного гомосексуаліста, — отже, виповнюватися самозневаги. Він — жінкуватий, бо його гвалтує та пригноблює чоловік; звідси — необхідність засвоювати рабські жести «жінки», аби вправніше слугувати насолодам «господаря». Як злочинець, він вимушений заперечувати добропорядність заможного класу не тільки самим злодійством (матеріально), а й зрадою (морально). Оскільки він відкинутий суспільством, уся його життєва поведінка має бути націлена на імітацію, а водночас і спростовування будь-яких істин того світу, за межами якого він живе у вигнанні.

Але, зайшовши так далеко та впавши так низько, Жене вивчає вартості тих, хто має вищий суспільний статус, і то на те, щоб потім скинути тих людей униз. Отож він набуває гідності вкрай зневаженого та впослідженого, досягає стану, що межує зі святістю. Злидар та повія в китайському кварталі Барселони, Жене досягає святості й непохитної самоповаги людини, якій воістину нема чого втрачати. Такий стан породжує зухвале бажання жити. А для тих, хто тривалий час перебуває в такому жалюгідному становищі, прагнення жити дуже ймовірно може перерости в прагнення до тріумфу. Ці всі думки мають безперечну підтримку у французькій традиції, згідно з якою мученицьке життя — і досі найвище добро, що його може собі уявити релігійне мислення. У католицькій Європі навіть для віровідступників святість залишається найвищою благодаттю. Саме тому Дівін, герой/героїня «Богородиці квітів», прототипом якого є сам Жене, безперечно вищий духом, ніж Дарлінг, Горгі, Арман, Стілітано та решта гомосексуалістів. Він вирізняється не тільки

своєю мужністю, почуттям гумору, уявою та глибиною почувань серед чоловіків-гнобителів, перед якими простирається ниць, а ще й тим, що він єдиний має душу, страждає, коли ті не відчують страждань, бо їм бракує свідомості, необхідної для страждань. І те, що Дівіна умертвила як тілом, так і духом, свідчить про перемогу святого.

Отже, два найзначніші романи Жене, «Богородиця квітів» та «Щоденник злодія», — є оповідями про безчестя, що переходить у велич. Але разом з рештою його прозових творів вони ще й докладно відображують варварську васальну залежність у міжстатевих взаєминах, розподіл влади між «чоловічим» та «жіночим» елементами, властиві гомосексуальному, злочинному світові, що з грубою відвертістю пародіює буржуазне гетеросексуальне суспільство.

Отже, інтерпретація гомосексуального кодексу стає пародією на гетеросексуальний. Завдяки відвертості прози Жене змальований світ сутенерів та «фей» (гомосексуалістів у жіночій ролі) виставляє на посміховисько поведінку, яку цей світ так ретельно намагається наслідувати:

«Що ж до сленгу, то Дівін не вживав його, чи принаймні вживав не частіше, ніж решта його жінкуватих друзів...

Сленг належав чоловікам. То була чоловіча мова. Подібно до мови, якою послуговуються чоловіки на Карибських островах, вона стала вторинною статевою ознакою. Сленг був немов барвисті пір'їни птахів-самців, немов квітчастий шовковий убір, який мають право носити тільки воїни племені. То були півнячі гребінь та остроги. Сленг розуміли всі, але тільки чоловіки могли розмовляти ним, бо, народившись, дістали в дарунок жести, специфічні рухи сідниць, ніг та рук, очей, грудної клітини, якими можна щось висловити. Якось в одному з барів, коли Мімоза під час розмови дозволила собі отакі слова: «...його пришелепкуваті анекдоти...», присутні чоловіки насупились. Хтось вимовив із погрозою в голосі: «Шльондра круто бере»³⁸.

³⁸ Jean Jenet, *Our Lady of the Flowers*, translated by Bernard Frechtman (New York: Grove Press, 1963), p. 90.

Чоловічі риси активного гомосексуаліста — це відвертий еготизм, подаваний як сила. Така «чоловічість» — фактично найоманливіший елемент з усього арсеналу дріб'язкового марносластва, і її раз попри раз руйнують справжні герої зображених подій — «королеви», педераста-«жінки». З одного боку, Жене — великий романтик, і тому його герой Дівін — можливо, останній і найвидатніший образ архетипної повії з широкою душею, такий дорогий французькій традиції. З іншого боку, Жене — холодний раціоналіст, його потужний аналітичний розум збагнув головніше з усіх безглуздь, властивих людському суспільству, а саме: погляд на статі як на кастову структуру, підтриману самою природою.

Почавши з аналізу поглядів на статі у своїх прозових творах, Жене в драматичних творах перейшов до розгляду того світу, що породив паразитарне гомосексуальне середовище, — розгляду широкого суспільства, що, як гадає більшість, добре знайоме нам усім. Вийшовши з малого світу гомосексуальної злочинності, якою він іще переймався в п'єсах «На чатах смерті» та «Служниці», він переніс пізнані там істини на терени самовдоволеного «нормального» світу, що так довго відкидав та засуджував його. Найнищівнішу критику сексуальної політики бачимо в його останніх п'єсах: «Негри», «Балкон» та «Ширми».

Те, що може запропонувати Жене обмеженому, благочестивому суспільству, навряд чи правитиме за заспокійливі броміди, потребу в яких воно вже почало відчувати, і не стане бальзамом, що його здавна поставляли Норман Мейлер та Генрі Мілер. Жене безсторонньо досліджує весь суспільний кодекс «чоловічого» та «жіночого» начатків і доходить висновку, що він огидний.

Якщо Арман жорстокий і тупий, то цьому, як показує Жене, нема чого дивуватися. Кожний елемент виховання й освіти робив його саме таким; йому ясно давали зрозуміти, що згадані риси — це лише вияв його чоловічої природи. Все засвоєне навчило його ототожню-

вати «чоловіче» з силою, жорстокістю, байдужістю, егоїзмом та правами власника. І не дивно, що він розглядає свій пеніс як талісман: знаряддя гноблення і водночас символ свого реального статусу: «Мій член, — якимось висловився він, — немов із щирого золота...»³⁹.

Іншим разом він похваляється, що спроможний підняти на кінчику члена навіть дебелистого чоловіка. Арман автоматично асоціював сексуальність із силою, лиш із власною насолодою та зі стражданнями й приниженням партнера, що для нього тільки об'єкт у прямому розумінні цього слова. Статевий акт — це утвердження влади, яке закріплює вищість його власної касты і втовкмачує цю істину жертві, від якої чекають капітуляції, служіння та задоволення своїм статусом.

Арман, попри всю свою розбещеність, — водночас і примітивніший і послідовніший, аніж типовий «джентльмен», а крім того, чесніший і відвертіший, ніж респектабельний буржуа, чиї справжні переконання він просто втілює на практиці: адже не випадково, що буржуа втішається читанням таких місць, де, як він собі уявляє, йому пропонують пережити ілюзію панування.

«Балкон» — це теорія революції і контрреволюції Жене. Дія п'єси розгортається в борделі і змальовує революцію, що зазнає фіаско, оскільки покровителі і власники будинку розпусти дозволяють умовити себе виконувати роль колишнього уряду. Вивчивши людські взаємини у світі активних і пасивних гомосексуалістів, Жене усвідомив, наскільки статева кастовість переважає всі інші форми нерівності: расову, політичну та економічну, «Балкон» демонструє марність усіх форм революцій, які зберігають неторканим основний елемент експлуатації та гноблення, — експлуатацію та гноблення, що існують між статями: чоловіком і жінкою або якимись іншими групами, що виконують їхні ролі. Приймаючи фундаментальний людський зв'язок — сексуальний — за зародкову модель всіх інших, куди складніших

³⁹ *The Thief's Journal*, p. 135.

соціальних структур, які виростають з нього, Жене відчуває, що цей зв'язок не тільки сам по собі безнадійно несправедливий, а й править за прототип інституціоналізованої нерівності. Він переконаний, що, поділивши людство на дві групи та звелівши одній панувати над другою відповідно до права народження, суспільний устрій одразу встановив і схвалив систему гноблення, яка лежить в основі всіх інших людських взаємин, шкодячи як їм, так, зрештою, і всім царинам мислення і діяльності.

Перша сцена, що відбувається між повією та єпископом, розкриває головну ідею п'єси, а водночас і змальованого в ній суспільства. Церковник має владу тільки завдяки релігійному міфowi, що спирається на хибне уявлення про гріх, яке своєю чергою пов'язане з брехливим твердженням, що жінка — це сама сексуальність, отже, зло, гідне заслуженого покарання з боку єпископа. Ось такими заплутаними стежками кружляє влада навколо тієї мішанини, на яку ми обернули сексуальність. Почасти з допомогою грошей, бо саме за гроші купують жінку, а економічна залежність — це лише ще один доказ її рабського становища в системі, що має як реальні, так і міфічні чинники примусу. Хибні уявлення про статі породжують хибні уявлення про владу, але обидва різновиди уявлень спираються на те, що жінку перетворено на річ.

Єпископ насправді виявляється газовиком, який навідується до «палати ілюзій» борделю, щоб бодай на мить відчувти владу, яку має церква, і це викриття тільки увиразнює сатиру на поділ людей на класи за статевими ознаками. Ті особини чоловічої статі, яким відведено роль перевіряти газові лічильники, все-таки мають змогу скуштувати радощів панування через єдину людську істоту, яку може купити будь-який чоловік, — через жінку як повію. Але чи має повія якийсь зиск? Ніякого. Її роль у ритуальному театрі, де так вдало поєднані статеві, політичні та соціальні інституції, — просто задовольняти потяг до панування кожного з її рантьє.

У другій сцені повія — це ще й злодій та злочинець (їхній прототип — сам Жене), тож якийсь банківський клерк може побавитись у справедливість і мораль. Її суддя може звеліти, щоб її відшмагав різками м'язистий кат, або дарувати їй прощення, трансцендентно наслідуючи справжню, реальну владу, яка належить іншим, куди щасливішим чоловікам. Генерал з третьої сцени, дотримуючись власних уявлень про чоловічу велич, обертає свою повію на «коня» і починає бавитись у героя, хоча при цьому з її губів тече кров від вуздечки. Несуттєво, за допомогою якого з трьох провідних образів — грішниці, злочинця чи тварини — чоловік-клієнт вирішить відтворити ілюзію власної величі, але наявність жінки — чинник вирішальний. Для кожного чоловіка, що в своїх фантазіях прагне влади, жінка — дзеркало, в якому він милується собою. І передостання мить у цій ілюзорній, але купованій фантазії про владу — мить, коли чоловік — як єпископ, суддя чи генерал — «бере» її як жінку, як предмет, як свою власність.

Політичні міркування, які, хоч і не відкрито, висловлює Жене в своїй п'єсі, такі: якщо не покінчити з ідеологією реальної чи уявної чоловічої сили, якщо не перестати чіплятися за чоловічу вищість за правом народження, то всі системи гноблення й далі функціонуватимуть — просто через те, що матимуть логічне та емоційне виправдання в споконвічних людських взаєминах.

А як щодо самої мадам? Ірма, вправний та відданий роботі адміністратор з п'єси «Балкон», заробляє гроші, продаючи інших жінок, і тут мимоволі доходиш висновку, що жодна система не протримається без колабораціоністів та наглядачів. Обрана на королеву під час контрреволюції, Ірма взагалі нічого не робить: адже королеви не правлять. По суті, вони, власне, й не існують, бо вмирають як люди, тільки-но взявши на себе королевину функцію, як люб'язно пояснює Посол. А ця функція — бути номінальним, абстрактним володарем для чоловіків; наприклад, талановиту Шанталь, колишню

повію, що якийсь час простує до самореалізації, поклавши свої надії на революцію, а потім завагалася, знову продають і перетворюють на сексуального номінального ватажка повстання, коли воно вже занепало і зраджує свої радикальні ідеали, ховаючись за таке звичайне виправдання, як доцільність. «Щоб перемогти», повстання переймає недоумкуваті розважання своїх опонентів і утверджує хоч і нову, та вже зогнилу версію всього того, з чим давніше боролось. Дуже швидко повстання обертається на карнавал самогубців, криваву оргію, пов'язану з давньою фалічною фантазією «вбивати і злягатись». Його тотемом стає ритуальний цап розгрішення, яким з часів Трої була жінка-кумир кожної армії. Ледве Шанталь вступає на міфічну територію примітивних стандартів і стає об'єктом жадань, над яким чоловіки шматують один одного, революція безповоротно переходить у контрреволюцію.

Упродовж усієї п'єси «Балкон» Жене досліджує патологію чоловічої зверхності, химеру сексуального злягання як прообраз влади над іншими людськими істотами. Жене, здається, єдиний ще живий чоловік-письменник із першорядним літературним талантом, що піднявся над статевими міфами нашої доби. Його критика гетеросексуальної політики вказує шлях до справжньої сексуальної революції, дорогу, яку неодмінно треба дослідити, якщо ми прагнемо радикально змінити суспільство. Згідно з висновками Жене, суспільство в принципі неможливо змінити, не змінивши особистості, тож статеву особистість у її дотеперішній найпоширенішій формі слід щонайретьельніше реформувати.

Якщо ми хочемо бути по-справжньому вільними, то, як пропонує Жене в останніх сценах п'єси, нам треба розірвати кайдани, в які ми самі себе закували, сліпо перейнявши загально визнані норми. Слід розбити три найбільші тюремні клітки, в яких ми ув'язнені. Перша клітка — потенційна влада «великих постатей» — священика, судді та воїна — міфічних елементів, що замкнули свідомість у колі добровільного безглуздя. Друга

клітка — всевладність поліційної держави, єдиної справжньої влади в зіпсутому суспільстві, бо всі інші форми примусу мають здебільшого психологічний характер. Остання й найпідступніша — це клітка міжстатевих взаємин, що містить у собі решту кліток: адже хіба шести-футовий гумовий фалос, «отакенна кабака», — не тотем для начальника поліції Джорджа? Давні міфи про гріх та чесноту, про вину і невинність, про героїзм та боягузтво, що на них стоять «великі постаті», гнилі опори застарілої, напівмертвої системи, також побудовані на хибних уявленнях про статі. Намагаючись провалити цю гнилу і вже досить розхитану споруду, проте не чіпаючи її підвалин, революція неодмінно зазнає поразки у своїх спробах соціального перетворення й переходить у контрреволюцію, для якої «Гранд Балкон» — першокласний бордель — постачає і костюми, і акторів для формування нового псевдоуряду. П'єса Жене закінчується так само, як починалась: Ірма гасить світло, і це для нас знак, що треба йти додому, де все ще фальшивіше, ніж на театральній сцені. Бордель завтра знову відчинить свої двері, почнеться той самий ритуал. За лаштунками знову чути гамір революції, але якщо начальника поліції не триматимуть весь час у могилі, а нові повстанці не зречуться по-справжньому узвичаєного безглуздя давньої сексуальної політики, революція не матиме успіху. Взаємини статей — корінь усіх наших нещасть, переконує нас Жене, і якщо ми не знищимо найлихішої з наших систем поневолення, якщо ми не дійдемо до самого серця сексуальної політики та її хворої маячні про владу й насильство, то всі наші визвольні зусилля знову і знову приведуть нас у той самий бордель.

ТЕОРІЯ СЕКСУАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

Три щойно проаналізовані приклади сексуальної активності примітні тим, яку велику роль відіграють у них уявлення про панування та владу. Навряд чи можна сказати, що коїтус відбувається у вакуумі; хоча сам по собі він полягає в біологічній та фізичній активності, він так тісно пов'язаний із широким контекстом людських взаємин, що править за виповнений ущерть мікрокосм rozmaїтих поглядів і вартостей, з яких, власне, й складається культура. Окрім усього іншого, коїтус може правити й за модель сексуальної політики на індивідуальному чи то персональному рівні.

Але, звичайно, перехід від таких інтимних сцен до ширшого контексту політичних питань — справді широкий крок. Пропонуючи термін «сексуальна політика», необхідно спершу відповісти на неминуче запитання: «Чи можна взагалі стосунки статей розглядати в світлі політики?» Відповідь залежить від того, що розуміти під політикою¹. В цій розвідці ми не тлумачимо політику як відносно вузький, винятковий світ зустрічей, усіляких проводирів та різних партій. Під «політикою» ми розумітимемо структурно-владні взаємини, такий устрій, коли одна група людей перебуває під контролем іншої. Взявши в дужки, можна додати, що, хоча під політичним ідеалом можна, звичайно, розуміти такий устрій людського життя на основі загальноприйнятих та раціональ-

¹ Четверте видання «*American Heritage Dictionary*» дає досить приблизне визначення: «Методи і тактика, пов'язані з управлінням державою чи урядом». *American Heritage Dictionary* (New York: American Heritage and Houghton Mifflin, 1969). Це визначення можна додати до арсеналу хитрощів, розроблених для збереження системи. Якщо розуміти патріархат як інституцію, увічнену завдяки таким методам контролю, то буде ясно, що ми розуміємо під політикою в цій розвідці.

них принципів, коли абсолютно щезає саме уявлення про владу одних над іншими, слід визнати, що не це становить зміст відомої нам політики, а проте саме цей аспект стане об'єктом нашого дослідження.

Дальший виклад, що його можна кваліфікувати як «зауваги про теорію патріархального устрою», буде спробою довести, що стаття — це категорія соціального статусу з політичним підтекстом. Це перша робота, присвячена цій темі, тож у ній неминуче є й недоведені гіпотези, і певні вади. Оскільки ми прагнемо дати узагальнену картину, твердження матимуть загальний характер, винятків не братимуть до уваги, деякі підрозділи взаємоперекриватимуться, та й сам поділ на підрозділи певною мірою умовний.

До слова «політика» вдаємось, коли ведемо мову насамперед про різницю між статтями, оскільки це слово стає в неабиякій пригоді при визначенні справжньої природи соціальних статусів, властивих різним статям — як у минувшині, так і тепер. Бажано, а сьогодні, може, й необхідно, розвинути таку психологію й філософію, які докладніше пояснять владні взаємини, вийшовши за межі спрощеної концептуальної схеми, яку дає нам традиційна офіційна політика. Можливо, й справді є нагальна потреба сформулювати таку теорію політики, яка розглядає владні відносини в менш традиційному ракурсі, ніж той, до якого ми звикли². Саме тому мені вдалось за доречне визначити владні відносини на основі особистих контактів та взаємодії членів виразно окреслених та міцно згуртованих груп: рас, каст, класів та статей. Адже саме тому, що певні групи не мають представництва в низці реально визнаних політичних структур, їхнє становище здебільшого незмінне, а гноблення тривале.

В Америці нещодавні події змусили нас урешті визнати, що міжрасові взаємини справді мають політичний

² Тут я дуже зобов'язана Роналдові Самсону і його праці: Samson Ronald, *The Psychology of Power* (New York: Random House, 1968), де він глибоко досліджує зв'язок між офіційними владними структурами та сім'єю і аналізує, як влада псує основні людські взаємини.

аспект, пов'язаний із тим, що одне угруповання, визначене походженням, підпорядковує інше, теж визначене походженням. Хоча групи, які правлять за правом народження, нині швидко зникають, усе-таки й досі існує одна давня й універсальна схема панування відповідно до права народження однієї групи над іншою — схема, яка переважає у взаєминах статей. Дослідження расизму переконало нас, що була створена реальна політична ситуація для увічнення низки обставин, які забезпечують гноблення. Підпорядкована група не має адекватного представництва в наявних політичних інституціях, що не дозволяє їй організуватись для загальновизнаної політичної боротьби та опозиції.

Так само й неупереджене дослідження нашої системи міжстатевих стосунків показує, що міжстатеві стосунки і тепер, і впродовж усієї історії — це лише один з виявів феномена, що його Макс Вебер визначив як *Herrschaft*, як відносини панування й підпорядкування³. За нашого соціального ладу ми майже не досліджуємо, а часто навіть не визнаємо даного чоловікам від народження права верховодити над жінками (дарма що чоловіча зверхність інституціоналізована). Завдяки тій системі досягли найвишуканішої форми «внутрішньої колонізації». Ба більше, йдеться про найсильніший вияв сегрегації, суворіший, ніж класовий поділ, послідовніший і, звісно, тривкіший. І хоч який непомітний цей феномен у наші дні, сексуальне панування нині становить чи не найпо-

³ Панування згідно з загальним розумінням влади, тобто можливість накинути свою волю і вплинути на поведінку інших осіб, може виявлятися в найрізноманітніших формах. У цьому головному уступі праці «*Wirtschaft und Gesellschaft*» Вебера особливо цікавлять такі дві форми: контроль через суспільний інститут влади («патріархальний, судовий чи монархічний») та контроль через економічний вплив. За патріархату, як і за інших форм панування, «контроль над товарами, тобто економічна влада, дуже часто є наслідком (якого нерідко прагнуть) панування, а також одним із найпотужніших його знарядь». Процитовано за перекладом окремих фрагментів праці *Wirtschaft und Gesellschaft*, що їх переклали Макс Райнштайн та Едвард Шіл, опублікувавши під назвою: *Max Weber on Law in Economy and Society* (New York: Simon and Schuster, 1967), pp. 323–324.

ширенішу ідеологію нашої культури і лежить в основі найфундаментальніших концепцій влади.

Це тому, що наше суспільство, подібно до всіх інших історичних форм суспільства, патріархальне⁴. Цей факт відразу стає очевидним, якщо згадати, що армія, промисловість, технологія, вища освіта, наука, політична влада і фінанси — одне слово, всі сфери влади в суспільстві, разом із примусовою силою поліції, цілковито перебувають у чоловічих руках. Оскільки суттю політики є влада, такий розподіл не міг не полишити сліду. Як свого часу зауважив Т. С. Еліот, усе, що пов'язане з надприродною силою, Богом, Його божественним правлінням, а також етичні та інші вартості, філософію та мистецтво нашої культури, — отже, саму цивілізацію, — створили чоловіки.

Якщо вважати патріархальний устрій за інституцію, завдяки якій одна половина населення — жінки — перебуває під контролем другої половини — чоловіків, принципи патріархату, здається, такі: чоловік має панувати над жінкою; старший чоловік має панувати над молодшим. Однак, як і в разі будь-якої іншої суспільної інституції, дуже часто існує велика різниця між реальним та ідеальним: у межах системи неодмінно трапляються суперечності та винятки. Хоча патріархат як інституція — соціальна константа, так глибоко вкорінена, що пронизала всі інші політичні, суспільні та економічні форми — кастові, класові, бюрократичні й феодалні, — так само, як пронизала всі основні релігії, він, крім того, має велике розмаїття історичних та локальних форм. У демократичних країнах⁵, наприклад, жінки часто не обіймали

⁴ Невідомо, щоб нині існували матріархальні суспільства. Родовід по материнській лінії, який, за твердженням окремих антропологів, становить залишкове явище або перехідну стадію матріархату, не становить винятку із системи патріархату, він просто передає владу, що перебуває в руках чоловіків, по материнській лінії — наприклад, авункулат.

⁵ Радикальна демократія, звичайно, відкинула б патріархат. Свідчення загальної вдоволеності недосконалою демократією можна додати в тому, що жінки так рідко обіймали владу в сучасних «демократичних» державах.

ніяких посад, а якщо й посідали їх (скажімо, тепер), то так рідко, що це годі навіть назвати символічним представництвом. Натомість за аристократичного врядування, з характерним для нього наголосом на магічних та династичних властивостях крові, жінок інколи допускають до керма влади. Принцип, згідно з яким керують старші чоловіки, порушують іще частіше. Пам'ятаючи про розмаїття форм та конкретних етапів розвитку патріархату, — скажімо, в Саудівській Аравії, Швеції, Індонезії та Червоному Китаї, — ми, проте, визнаємо, що форма патріархату, властива США та Європі, значною мірою змінена та пом'якшена реформами, на яких ми зупинимося в наступному розділі.

1. Ідеологічний аспект

Хана Арендт⁶ спостерегла, що уряд спирається на владу, яка своєю чергою ґрунтується або на громадянській згоді, або на насильстві. Громадянська згода можлива, коли є певна ідеологія. Сексуальна політика домагається згоди через «соціалізацію» обох статей в єдину патріархальну державу, враховуючи характер, роль і соціальний статус. Коли взяти статус, то повсюдна згода з упередженням на користь чоловічої переваги ґарантує вищий статус чоловікам і нижчий — жінкам. Характер передбачає формування людської особистості відповідно до стереотипних рис статевої категорії («мужність» і «жіночність»); ці риси відображують потреби й вартості панівної групи і визначені тим, що її члени плекають у собі і що вважають вигідним для себе в підпорядкованій групі: агресивність, розум, сила та продуктивність у чоловіків; пасивність, невігластво, покірність, «чеснота» та неефективність у жінок. Це доповнює наступний чинник — сексуальна роль, яка передбачає цілісний та до-

⁶ Hannah Arendt, «Speculations on Violence», *The New York Review of Books*, Vol. XII, No 4, February 27, 1969, p. 24.

кладний кодекс поведінки, свої жести та пози для кожної статі. А коли йдеться про діяльність, то жіноча роль передбачає хатню роботу та догляд дітей, решта людських досягнень, інтересів та амбіцій віддана чоловікам. Та вузька роль, що її призначено жінкам, прагне залишити їх на рівні суто біологічних функцій. Отож майже все, що можна схарактеризувати як власне людську діяльність на відміну від тваринної (бо й тварини народжують дітей і по-своєму доглядають їх), здебільшого полишене чоловікам. Такий розподіл ролей знов-таки визначає соціальний статус тієї або тієї статі. Якщо аналізувати ці три категорії, то статус можна визначити як політичний елемент, роль — як соціологічний елемент і характер — як психологічний. Але їхня взаємозалежність безперечна, вони немов утворюють ланцюг. Наділені вищим статусом схильні брати ролі господарів — передусім тому, що перед тим їм прищеплювали риси характеру, пов'язані з пануванням. Це твердження очевидне й слушне і для каст, і для класів.

2. Біологічний аспект

Патріархальна релігія, широкий загал і, певною мірою, наука⁷ вважають, що ці психосоціальні відмінності зумовлені біологічною різницею між статями. Мовляв, коли культура й формує поведінку, то у згоді з природою. Проте прищеплювані за патріархату відмінності характеру («чоловічість» і «жіночість» у рисах особистості), а тим паче різниця в статусі та ролях не мають коріння в людській природі. Розвиненіші м'язи чоловіків (ця вторинна статева ознака доволі поширена серед ссавців), з одного боку, мають біологічне походження, а з іншого — це наслідок культурного впливу: виховання, харчування

⁷ Тут ідеться радше про соціальні, ніж природничі науки. І хоча медицина традиційно дотримувалася згаданих поглядів, сьогодні це вже не так, найретельніші медичні дослідження показують, що статеві стереотипи не мають основи в біології.

та способу життя. Одначе м'язова система — навряд чи придатна основа для розбудови політичних стосунків у *суспільстві*⁸.

Чоловіча зверхність, як і решта політичних теорій, спирається кінець кінцем не на фізичну силу, а на утвердження системи небіологічних вартостей. Більша фізична сила не визначальний чинник у політичних стосунках — для порівняння можна взяти расу чи клас. Цивілізація завжди була спроможна запропонувати замість фізичної сили інші засоби (техніку, зброю, знання), а сучасна цивілізація взагалі не потребує її. Тепер, як і в минушині, фізичні зусилля — це, радше, одна з класових прикмет, бо найтяжчі завдання виконують представники найнижчих класів, і тут байдуже, є в них фізична сила чи ні.

Часто вважають, що патріархат — неодмінна особливість життя людського суспільства, цілком зрозуміла й навіть неминуха з огляду на людську психологію. Така теорія логічно та історично вмотивовує патріархат. Проте, як гадають деякі антропологи, патріархат не був першою стадією, йому передувала якась інша суспільна форма, яку слід називати допатріархальною. У такому разі покликання на фізичну силу в теорії походження патріархату навряд чи становитиме переконливе пояснення — якщо тільки не пов'язувати дужчу фізичну силу чоловіків з деякими орієнтаційними змінами внаслідок

⁸ «Історики римського права слушно зауважили, що не народження і не кохання були основою римської сім'ї, а влада батька або чоловіка. Вони стверджують, що ця влада — первинна інституція, проте не пояснюють, як вона утворилась — хіба що внаслідок того, що чоловік дужчий за дружину, а батько — за дітей. Проте ми страшенно помилилися б, якби дивились на силу як на джерело права. Глянувши глибше, ми помітимо, що авторитет батька або чоловіка — аж ніяк не першопричина, а скорше наслідок. Він походить з релігії, і релігія його утверджує. Отже, перевага у фізичній силі не була тією основою, на якій утворювалась сім'я». Numa Denis Fustel de Coulanges. *The Ancient City* (1864). English translation by Willard Small (1873). Doubleday Anchor Reprint, pp. 41–42. На жаль, автор нічого не каже, яким чином релігія стала підтримувати патріархальну владу, бо й сама патріархальна релігія — скорше наслідок, ніж першопричина.

появи нових вартостей і нових знань. Але ту чи ту гіпотезу про походження завжди важко потвердити через брак вірогідних свідчень. Розмірковування про доісторичні часи, що їх доконче підганяють під те, що мало бути, так і залишається розмірковуваннями. Якщо схилитись до таких розмірковувань, можна, звичайно, доводити ймовірність існування гіпотетичного допатріархального періоду⁹. Вирішальним аргументом на користь такого припущення мав би стати такий стан психіки, коли за найголовніший принцип уважають плодючість, процеси, пов'язані з продовженням роду. Людство у примітивному стані, ще не створивши цивілізації й маючи лише найпримітивнішу техніку, можливо, вбачало найразючіші вияви творчої сили в народженні дітей, ставилось до нього як до чуда і пов'язувало з ростом земної рослинності.

Можливо, що обставиною, яка круто змінила таке ставлення, було відкриття ролі батька в процесі народження. Є деякі свідчення, що культу плодючості в давньому суспільстві певного часу повернули в бік патріархату саме через відсування і применшення ролі жінки у продовженні роду та приписування життєвої сили лише фалосу. Патріархальна релігія спроможна була зміцнити цю позицію, створивши Бога чи богів чоловічої статі, дискредитуючи або усуваючи богинь і створюючи теологію, де основний принцип — чоловіча зверхність, а головна функція — підтримка та утвердження патріархальної структури¹⁰.

⁹ Тут, можливо, певне, припустити, що такий суспільний устрій не кінче був пов'язаний із пануванням однієї статі, як можна висувати з терміну «матріархат» за його семантичною аналогією зі словом «патріархат». Узявши до уваги примітивність життя і те, що зосереджена на жінці релігія плодючості поступилася фізичній силі чоловіків, можна припустити, що допатріархат міг означати справедливу рівноправність.

¹⁰ Щось подібне до цього сталося тоді, коли із зростанням міст культура неолітичних хліборобських селищ поступилася цивілізації і патріархату. Див.: Lewis Mumford, *The City in History* (New York: Harcourt, Brace, 1961), Chapter One. Таке відкриття, як батьківство — основний набуток «наукового» знання, — гіпотетично могло призвести до росту населення, надлишку робочої сили і значного класового розшарування. Небезпідставно було б також припустити, що свою роль у цьому процесі відіграла трансформація полювання у війну.

А втім, ми надто захопилися грою навколо походження. Питання історичного виникнення патріархату — незалежно від того, чи патріархат відразу спирався на більшу фізичну силу чоловіка, а чи за певних обставин мобілізував цю силу згодом — поки що нерозв'язне. До того ж воно, може, й не пов'язане з сучасним патріархальним устроєм, де, як нас часто запевняють, реалії сексуальної політики ґрунтуються на природних відмінностях. Проте, на жаль, психосоціальні відмінності між статями, — відмінності, які нібито виправдовують їхні теперішні політичні відносини, — далекі від критеріїв ясності, визначеності, вимірюваності та нейтральності, властивих природничим наукам. Навпаки, їхній характер зовсім інший, вони туманні, аморфні, часто позначені квазірелігійною фразеологією. Необхідно визнати, що більшість із загально визнаних відмінностей між статями у таких найважливіших аспектах, як роль і характер, не кажучи вже про статус, фактично мають радше культурну, ніж біологічну основу. Спроби довести, що схильність до панування в чоловічому характері має спадкову природу (що для прибічників цього погляду еквівалентне логічному та історичному виправданню патріархату, що визначає ролі та статус) виявилися марні. Аргументи, що на них покликаються, цілковито не відповідають природі міжстатевих відмінностей, тож найрозважливіші дослідники вже зреклися амбіцій установити точну відповідність між характером і біологічною природою. Здається, навіть годі сподіватися, що в найближчому майбутньому відкриють якісь суттєві природжені відмінності між чоловіком і жінкою, окрім уже відомих нам біогенітальних. Ендокринологія та генетика не дають підстав говорити про наявність психоемоційних відмінностей між статями¹¹.

¹¹ Поки що в цій царині не одержано жодного переконливого свідчення. Експериментальні дослідження зв'язку між гормонами та поведінкою тварин дали не тільки дуже амбівалентні результати, а й породили ризик міркувань на основі аналогії з людською поведінкою. Підсумок цих досліджень див. у David C. Glass (editor), *Biology and Behavior* (New York: Rockefeller University and the Russell Sage Foundation, 1968).

Не тільки нема достатніх доказів, що теперішні, властиві патріархальному устрою соціальні відмінності (в статусі, ролі, характері) мають природне походження, а ми взагалі неспроможні оцінити різницю між статями, оскільки тепер переважають відмінності, зумовлені культурою. Ми, напевне, взагалі не дізнаємось, що становить «реальну» різницю між статями, якщо не трактуватимемо їх інакше, тобто однаково. Проте нині до цього ще далеко. Важливі нові дослідження не тільки показують, що можливість довести наявність природжених відмінностей характеру, пов'язаних зі статтю, стає дедалі ефемерніша, а й порушують питання про реальність і сталість психосексуальної ідентичності. Отже, ми маємо об'єктивні й конкретні докази, що стать зумовлена здебільшого *культурою*; під статтю ми тут розуміємо структуру особистості, визначену належність до однієї з двох статевих категорій.

Те, що Столер та інші експерти визначають як «головну родову ідентичність», нині, як гадають, формується в дитини в півторарічному віці. А ось як Столер розрізняє стать і рід:

«Словники наголошують, що основна конотація слова «стать» — біологічна, як, наприклад, у фразах «статеві стосунки» або «чоловіча стать». Відповідно до цього слово «стать» у цій роботі стосуватиметься чоловіків чи жінок та біологічних структур, які визначають статеву належність; слово «стать» матиме зв'язок з анатомією та фізіологією. Звісно, таке визначення залишає поза увагою величезний простір поведінки, почуттів, думок і фантазій, що пов'язані зі статями, а проте не мають переважно біологічної конотації. І саме для деяких з цих психологічних феноменів ми застосуємо термін «рід»: можна вести мову про чоловічу або жіночу стать, але можна говорити й про чоловічість чи жіночість, не конче маючи на увазі щось пов'язане з анатомією і фізіологією. Хоча *стать і рід* здаються нерозв'язно близькими, одне з завдань цього дослідження — підтвердити, що обидві царини (стать і рід) не конче цілковито пов'язані геть в усьому, кожна з них може розвиватися незалежно»¹².

¹² Robert J. Stoller, *Sex and Gender* (New York: Science House, 1968), pp. VIII – IX.

У випадках недорозвинених геніталій і подальшого хибного визначення статі при народженні (такі випадки вивчали в Каліфорнійському центрі ідентичності роду), зроблено відкриття, що дорослому чоловікові, чия біологічна ідентичність виявилась протилежною до визначеної йому родової категорії, легше перемінити стать хірургічним способом, аніж змінити наслідки багаторічного виховання, яке спричинилося до формування жіночого характеру — жіночого самоусвідомлення, особистості, зацікавлень. Дослідження, проведені у Каліфорнії під керівництвом Столера, доводять, що для будь-якої людини родова ідентичність (я — дівчина, я — хлопець) першорядна, найтривкіша й найдалекосяжніша. Столер далі наголошує на тому, що стать — біологічна категорія, а рід — психологічна, отже, зумовлена культурою: «Рід — це уявлення, яке має скорше психологічну чи культурну, ніж біологічну конотацію. Коли статям відповідають терміни «самець» і «самиця», то відповідниками роду слід вважати терміни «чоловік» і «жінка». Уявлення, пов'язані з обома останніми термінами, можуть бути цілком незалежними від біологічної статі»¹³. Справді, рід настільки довільний, що може навіть суперечити фізіологічним особливостям: «...Хоча зовнішні геніталії (пеніс, яєчка, мошонка) дають підстави говорити про чоловіка, жодна з них, чи навіть усі разом, не становлять його сутності».

За браком переконливих доказів я загалом погоджуюсь із Мані та Гемпсонсом, які на прикладах цілої низки пацієнтів із змішаною статтю засвідчують, що психологічне усвідомлення статі визначають постнатальні чинники, не пов'язані з анатомією та фізіологією зовнішніх геніталій¹⁴. Нині вважають¹⁵, що людський

¹³ Там само, с. 9.

¹⁴ Там само, с. 48.

¹⁵ Див. Mary Jane Sherfey, «The Evolution and Nature of Female Sexuality in Relation to Psychoanalytic Theory», *Journal of the American Psychoanalytic Association*, vol. 14, January 1966, no. 1 (New York: International Universities Press Inc.), та John Money, «Psychosexual Differentiation», in *Sex Research, New Developments* (New York: Holt, 1965).

зародок за своїми фізичними параметрами спершу має жіночу природу, і лише дія андрогену на певному етапі розвитку плоду дає змогу розвиватись у чоловіків особинам з Y-хромосомами. Психосексуальна диференціація, тобто визначення належності до чоловічого чи жіночого роду, на відміну від фізіологічної статі, при народженні не відбувається. Отже, психосексуальна особистість зумовлена постнатальним вихованням.

«Стан дитини при народженні і протягом кількох місяців після народження не дає підстав говорити про відмінності психосексуального характеру. Подібно до того, як у ембріоні морфологічна статеву диференціація проходить від етапу аморфності до етапу фіксованої незмінності, так і психосексуальна диференціація проступає дедалі ясніше та виразніше, і то так, що людство традиційно вважало, буцімто сильне й незмінне чуття власної статевої ідентичності — це щось природжене, інстинктивне, не піддатливе впливам постнатального виховання. Хибність цього традиційного погляду полягала в недооцінці сили і тривкості того, що прищеплене вихованням. Досліди з запам'ятовуванням (імпринтингом) у тварин допомогли виправити цей хибний погляд»¹⁶.

Джон Мані, що ми його цитували вище, вважає, що засвоєння рідної мови у людини є аналогом до явищ імпринтингу в тварин. Психосексуальна ідентифікація відбувається «водночас із засвоєнням мови»¹⁷ десь у півторарічному віці.

Дослідження Джерома Кеджіна¹⁸ показують, що й до засвоєння мови з дітьми розмовляють, пестять їх і виховують, зважаючи на їхню статеву ідентичність («Ти хлопчик чи дівчинка?», «Привіт, юний друже!», «Яка вона гарненька!»), і що навіть домовне, суто тактильне навчання значно сприяє статевої самоідентифікації дитини.

¹⁶ Money, *op cit.*, p. 12.

¹⁷ Там само, с. 13.

¹⁸ Jerome Kagan, «The Acquisition and Significance of Sex-Typing», у *Review of Child Development Research*, ed. M. Hoffman (New York: Russell Sage Foundation, 1964).

З огляду на наші соціальні обставини чоловік і жінка належать до двох різних культур і мають геть відмінний життєвий досвід, — а це головне. Психосексуальна ідентифікація відбувається впродовж дитячих років унаслідок спільного впливу батьків, перевесників і культурних уявлень про те, що властиве тій або тій статі, які вони мають особливості вдачі, характеру, зацікавлень, статусу, вартостей, жестів і самовияву. Кожна мить дитячого життя — ключ до того, як слід мислити або поводитись, щоб задовольнити вимоги, які накладає людині її стать. Вимоги конформістського підпорядкування зовнішнім правилам у юності набувають страшної сили, проте в зрілому віці ці вимоги м'якші.

Оскільки біологічні підвалини патріархату видаються досить непевними, можна лише подивуватися силі «соціалізації», яка забезпечує статус-кво, так би мовити, «самою вірою» та прищепленням певної системи вартостей. Причому вирішальну роль у формуванні рис характеру, властивих різним статям, відіграє раннє дитинство. Психологічний вплив, здійснюваний у тому віці, йде нескінченним колом пророцтв, які самі себе справджують. Вдамося до простого прикладу: сподівання, які плекає культура на розвиток психосексуальної ідентифікації, заохочують хлопців розвивати агресивні імпульси, а дівчат — притлумлювати ці імпульси або скеровувати їх усередину. Внаслідок такого впливу в чоловіків зростає агресивність поведінки, що нерідко призводить до антисоціальних дій. А культура через те й далі гадає, що чоловічі анатомо-фізіологічні ознаки (статевий член, яєчка, мошонка) самі собою пояснюють агресивні імпульси, і навіть схвально, хоч і вульгарно, відзначає це у висловах на кшталт «Ну, хлопець з яйцями». Аналогічний процес самопосилення вочевидь виявляється і при формуванні такої чільної жіночої чесноти, як пасивність.

За сучасною термінологією, основний поділ рис характеру проходить вздовж лінії «агресивність — чоловіча

риса», «пасивність — жіноча». Решту рис характеру якимсь чином — часто з дивовижною винахідливістю — пристосовують до цього головного поділу. Якщо агресивність — прикмета панівного класу, то пригнобленим має бути властива покірність. Розумування такого ґатунку, звісно ж, ведуть до природного виправдання патріархату. Варто також звернути увагу на те, що за умов патріархату функція законодавця норми без зайвих роздумів делегована чоловікові. Якби не так, то цілком можна було б говорити про жіночу поведінку як активну, а про чоловічу — як гіперактивну чи гіпер-агресивну.

Як кінцевий акорд можна додати, що останнім часом знов удались до даних природничих наук задля підтримки соціологічних аргументів, скажімо, аргументів Лайонела Тайгера¹⁹, що шукає генетичного обґрунтування патріархату, говорячи про властивий чоловікам інстинкт єднання, який забезпечує їм політичний та соціальний контроль над суспільством. Можна легко переконатися, що має на увазі така теорія, коли застосувати її до будь-якої керівної групи. Тайгерова теза немов заперечує все те, чого досягли Лоренц та інші дослідники поведінки тварин. Оскільки як доказ наявності природної риси Тайгер використовує патріархальний устрій і історію, то його аргументація може видатись переконливою лише з першого погляду. Насправді ж вона сама потребує доведення. Коли комусь треба висувати генетичні докази, то нехай висуває саме їх, а не покликається на історію. Оскільки багато вчених відкидають існування інстинктів (складних природжених моделей поведінки) у людини, ведучи мову натомість про рефлекси та імпульси (тобто про набагато простіші нервові реакції)²⁰, то перспективи обґрунтувати інстинкт єднання видаються взагалі безнадійними.

¹⁹ Lionel Tiger, *Men in Groups* (New York: Random House, 1968).

²⁰ Завдяки інстинкту деякі види можуть виконувати доволі складну роботу, споруджуючи гнізда чи вулики, проте людина, маючи тільки рефлекси та імпульси, здатна хіба що кліпати очима, відчувати голод і т. ін.

У відповідь на спробу розглядати стать як внутрішній імпульс, варто вказати на ту величезну сферу людського життя як у дитинстві, так і в дорослому віці, якій дають назву «статева поведінка» і яка майже цілком є продуктом виховання. Навіть статевий акт є наслідком цілої низки завчених реакцій — реакцій на визначені суспільством взірці та установки, зокрема й при виборі сексуального об'єкта.

Довільний характер патріархальних приписів про риси характеру і роль кожної статі не зменшує їхньої влади над нами. Та й несумісні, суперечливі, ба просто полярні категорії «чоловічості» та «жіночості», що їх накидають людській особистості, не викликають у нас бодай трохи поважних сумнівів. Під їхнім впливом кожна людська особистість реалізує далеко не весь, а часто менше ніж половину свого людського потенціалу. Але з погляду політики те, що в кожній групі і особистості, і сфери їхньої діяльності обмежені і взаємодоповнювальні, річ другорядна, порівнюючи з поділом груп за статусом і обсягом влади. Коли йдеться про підпорядкування, то патріархат — ідеологія панування, яка не має собі рівні. Можливо, що жодна інша система не досягала такого цілковитого контролю над своїми підданими.

3. Соціологічний аспект

Головна інституція патріархату — *сім'я*. Вона — і дзеркало великого суспільства, і водночас сполучна ланка з ним, патріархальна одиниця в межах патріархального цілого. Виступаючи посередником між індивідом та суспільством, *сім'я* здійснює контроль та підпорядкування там, де політичної та іншої влади не досить²¹. *Сім'я* — основне знаряддя і фундамент патріархального суспільства, і через те вона та її функції правлять йому за

²¹ Деякими своїми заувагами про *сім'ю* я завдячую стислому і чіткому аналізу Гуда. Див. William J. Goode, *The Family* (Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall, 1964).

прототип. Виступаючи представником широкого суспільства, сім'я не тільки спонукає своїх членів пристосовуватись та коритись, а й діє як урядовий підрозділ патріархальної держави, що керує своїми громадянами через голів родин. Навіть у тих патріархальних суспільствах, де жінки мають повне юридичне громадянство, держава керує ними скорше через сім'ю, і їхні офіційні зв'язки з державою або слабкі, або їх немає зовсім²².

Оскільки співпраця між сім'єю та широким суспільством має суттєве значення, бо інакше і те, і те розвалилося б, долі трьох патріархальних інституцій — сім'ї, суспільства та держави — тісно переплетені. За більшості форм патріархальних устроїв це звичайно призводило до того, що релігія, формулюючи певні постулати, як-от, скажімо, католицький припис, що «батько — голова родини» або делегуючи квазісвященницькі повноваження батькові в юдаїзмі, підтримувала голів родин. Світські уряди нині теж дотримуються такої практики, визнаючи чоловіка як голову родини при переписах населення, оподаткуванні, паспортизації тощо. Коли голова родини жінка — це небажане явище, свідчення злиднів та нещастя. Конфуціанський припис, що взаємини правителя і підданих мають бути тотожні взаєминам батька і дітей, вказує на, по суті, феодальний характер патріархальної сім'ї (і, навпаки, родинний характер феодалізму) навіть у сучасних демократичних країнах²³.

Традиційно патріархат надавав батькові право майже абсолютної власності над дружиною чи дружинами та дітьми, зокрема й право фізичної наруги, а часто навіть убивства і продажу. За класичного патріархату чоловік

²² Сім'я, суспільство і держава — три окремі, але взаємопов'язані цілості: роль жінки зменшується мірою просування від першої до третьої категорії. Але, оскільки кожна із вказаних категорій існує в межах загальної інституції патріархату або зазнає її впливу, мене тут цікавлять не так розбіжності між ними, як їхня загальна схожість.

²³ Дж. К. Фолсем переконливо доводить аномальний характер патріархальної сім'ї в демократичному суспільстві. Див. Joseph K. Folsom, *The Family and Democratic Society* (New York: John Wiley, 1934, 1943).

як голова родини — водночас і батько, і власник у системі, де власність — його родичі²⁴. Проте за жорсткого патріархату спорідненість визнають лише по чоловічій лінії. Спорідненість по батькові позбавляє нащадків по материній лінії права на власність, а часто й на визнання законними нащадками²⁵.

Перше визначення, що таке патріархальна сім'я, дав сер Генрі Мейн, історик XIX сторіччя, що досліджував стародавню юриспруденцію. Мейн стверджує, що за основу спорідненості при патріархальній системі скорше править принцип володіння, ніж принцип крові: дружини, дарма що не кривні родички, легко асимілюються в сім'ї, тоді як сестрині сини до неї не належать. Зіпершись на *patria potestas*, батьківську владу в Римській державі, Мейн дав таке визначення родини: «Найстарший чоловік у сім'ї — найвища влада в домі. Його повноваження обіймають усі питання життя та смерті, і його влада така ж безперечна над дітьми і їхніми родинами, як і над власними рабами»²⁶. В архаїчній патріархальній сім'ї «сукупність, що складається з живої і неживої власності — дружини, дітей, рабів, землі та речей, — тримається купи через підпорядкування деспотичній владі найстаршого чоловіка»²⁷.

Макленон²⁸ спростував Мейнові твердження, кажучи, що римська *patria potestas* була крайньою формою патріархату, але аж ніяк не універсальною, як уявляв собі Мейн. Свідчення про існування суспільств, де родовід ішов по материнській лінії (дописьменні суспільства в Африці тощо), спростовують Мейнові припущення про

²⁴ Подружжя, як і кривна, спорідненість особи з головою сім'ї обертає її на його власність.

²⁵ Суто патріархальний родовід визначають і визнають лише по чоловічій лінії синів, а не, скажімо, через синів сестри абощо. За кілька поколінь остаточно втрачається зв'язок з нащадками по жіночій лінії. Визнають тільки тих, хто «має ім'я», тобто є нащадком по чоловічій лінії; вони й дістають право на спадок.

²⁶ Sir Henry Maine, *Ancient Law* (London: Murray, 1861), p. 122.

²⁷ Sir Henry Maine, *The Early History of Institutions* (London), pp. 310–311.

²⁸ John McLennan, *The Patriarchal Theory* (London: Macmillan, 1885).

універсальність родоводу лише по батьківській лінії. Звичайно, центральний Мейнів аргумент — твердження про первинний, або «природний», характер патріархального устрою, — це скорше наївне обґрунтування²⁹ суспільного інституту, що його Мейн мало не вихваляв. Припущенню про первинний характер патріархату суперечать численні свідчення, які спонукають до висновку, що цілковита патріархальна влада, а надто *patria potestas*, сформувалася значно пізніше, а тотальне нищення статусу жінки відбувалось, очевидно, поступово, як поступово, зрештою, відбувається і його теперішнє відродження.

В сучасних патріархальних суспільствах привілейований *de jure* статус чоловіка відносно недавно був ослаблений: жінкам були даровані право розлучення³⁰, громадянство і право на власність. Підневільний статус жінок зберігається й досі, бо вони втрачають своє прізвище, зобов'язані жити в чоловіковому домі, а крім того, існує загальна юридична презумпція, що шлюб передбачає обмін жіночої хатньої роботи та шлюбних (сексуальних) послуг на фінансове утримання³¹.

²⁹ Мейн вважав патріархальну сім'ю за первинний осередок еволюції суспільства, з якого виростають рід, фратрія, плем'я і нація, і цей спрощений підхід нагадує виникнення дванадцяти племен Ізраїлевих, яким дав початок Яків. Оскільки Мейн пов'язував виникнення патріархату з відкриттям батьківства, яке навряд чи сталося в первинну добу, то й ця теза теж суперечить споконвічному характеру патріархального суспільства.

³⁰ За багатьох патріархальних систем право розлучитись мали тільки чоловіки. Лише в цьому столітті розлучення стало широко доступним для жінок. Гуд стверджує, що рівень розлучень у Японії в 1880-ті роки був такий же високий, як у сьогочасних США. Goode, *op. cit.*, p. 3.

³¹ Чоловікові гарантоване право розлучення за умови, якщо дружина не справляється з покладеними на неї хатніми та шлюбними обов'язками: на розлучення він не має права в разі неспроможності дружини забезпечувати його фінансово. Дружині гарантоване право розлучення в разі, якщо чоловік не може її утримувати, а не тоді, коли він не виконує хатніх або шлюбних обов'язків. Але див. судову справу *Karczewski versus Baltimore and Ohio Railroad*, 274 F. Supp. 169.175 N.D. Illinois, 1967, що стала прецедентом, і загальне право, згідно з яким дружина не могла порушити судової справи проти чоловіка через припинення статевих стосунків, було скасоване.

Основний внесок сім'ї в систему патріархальних стосунків — соціалізація, пристосування до потреб суспільства молодого покоління (здебільшого через настанови та власний приклад батьків) та прищеплення йому продиктованих патріархальною ідеологією норм, пов'язаних із такими категоріями, як роль, характер і статус. Хоча визначення може трохи мінятися залежно від тих культурних вартостей, що їх поділяють батько-мати, загалом вдасться досягти однорідності, яка далі посилюється впливом перевесників, школи, засобів масової інформації та інших, формальних і неформальних, джерел виховання. Можна, звичайно, ще розводитись про розподіл влади між окремими членами різних родин, але слід пам'ятати, що вся культура підтримує чоловічий авторитет в усіх сферах життя, а поза домом — узагалі нічого не дозволяє жінці.

Щоб забезпечити здійснення своїх основних функцій — відтворення та соціалізації молоді — тільки у власних межах, патріархальна сім'я дуже наголошує на законності народження. Броніслав Малиновскі характеризує його як «принцип законнородження» і формулює як вимогу, щоб «жодна дитина не з'явилась на світ без чоловіка, — причому єдиного, — що виконує роль соціологічного батька»³². Такою нібито послідовною та загальною забороною (кари за порушення якої коливаються залежно від класу і сподіваного обсягу дії подвійного стандарту) патріархальний устрій утверджує, що статус як дитини, так і матері, передусім чи зрештою, визначає чоловік. Але, оскільки їхня доля залежить не тільки від соціального статусу чоловіка, а й від його економічної потуги, становище чоловіка в родині — так само, як і без родини — і в матеріальному, і в ідеологічному аспекті надзвичайно міцне.

³² Bronislaw Malinowski, *Sex, Culture and Myth* (New York: Harcourt, 1962), p. 63. Попереднє твердження ще категоричніше: «В усіх людських суспільствах традиційна мораль і право передбачають, що група, що складається з жінки та її потомства, не становить соціологічно повної одиниці». *Sex and Repression in Savage Society* (London: Humanities, 1927), p. 213.

Хоча не існує біологічних причин, чому обидві головні функції сім'ї (соціалізація та продовження роду) мають бути невіддільні від неї (або й здійснюватись у ній), революційні та утопічні спроби забрати ці функції від сім'ї закінчувалися такими провалами і породжували стільки проблем, що більшість дотеперішніх експериментів обернулись на поступове повернення до традиції. Це переконливий доказ, що патріархальний устрій — принципова основа всіх суспільств і його вплив на членів патріархальної сім'ї всепроникний. Це, певне, й пересторога: всяка спроба змінити даний суспільно-політичний інститут, не мавши глибокого розуміння його сутності, навряд чи скінчиться успіхом. Проте й будь-яка радикальна соціальна зміна не може не зачепити патріархального устрою. І не тільки тому, що патріархат — політична форма, яка підпорядковує таку велику частину населення (жінок та молодь), а й тому, що він править за твердиню власності і традицій. Шлюб — це фінансовий союз, і кожна родина функціонує як економічна одиниця, подібна до корпорації. Як стверджує один з дослідників, «сім'я — це наріжний камінь суспільного розшарування, механізм, завдяки якому воно відбувається»³³.

4. Класовий аспект

Саме тоді, коли йдеться про класи, кастовість, зумовлена статусом жінки за патріархального устрою, може найчастіше розвиватися, бо статус, зумовлений статтю, стає нібито непомітним на тлі мінливого статусу, визначеного класовою належністю. В суспільстві, де статус у межах класу визначають економічні та соціальні обставини й одержана освіта, може трапитися, що окремі жінки матимуть ніби вище становище, ніж окремі чоловіки. Та коли придивитися ближче, це не так. Тут легше, мабуть, розібратись, якщо навести отаке порівняння:

³³ Goode, *op. cit.*, p.80.

чорношкірий лікар чи юрист має вищий соціальний статус, аніж білий злидень-орендатор. Одначе кастовість, зумовлена расовою належністю, поглинає класову диференціацію й переконує білого громадянина, що він належить до вищого прошарку суспільства, а водночас морально пригнічує фахівця-негра, хоч яким великим може бути його матеріальний успіх. Так само й водій вантажівки чи різник завжди може опертись на своє привілейоване становище чоловіка. І якщо зачепити його пов'язане зі статтю марнославство, може вдатися до брутальних дій. В літературі останніх тридцяти років бачимо разючу кількість прикладів, коли належність до привілейованого стану чоловіків бере гору над соціальним статусом багатих, а то й освічених жінок. В літературному контексті ми здебільшого маємо справу із здійсненням бажань. Натомість життєві інциденти (грубе поводження, непристойні чи ворожі зауваження) — це, мабуть, іще один психологічний вияв зверхності. Але там і там більше сподівань, ніж реальності, бо класові перегородки загалом непроникні для ворожості індивідів. Та коли такі вияви ворожості майже не загрожують класовому поділу, існування статевої ієрархії всякчас утверджують, спираючись на неї для досить ефективного «покарання» жінок.

Функція класової та етнічної моралі в патріархальному суспільстві полягає здебільшого в регуляції ступеня відвертості та гучності, з яким дозволяє собі утверджуватися загальна етика чоловічої зверхності. І тут натрапляєш начебто на парадокс: якщо в нижчих суспільних верствах чоловік із більшою ймовірністю претендуватиме на авторитет, покликаючись лише на свою статево належність, він фактично вимушений частіше ділити владу з жінками свого класу, що беруть участь у виробництві, то в середовищі середнього та вищого класів менше виражена тенденція утверджувати грубу патріархальну зверхність, бо чоловіки з таким статусом і так мають достатньо влади³⁴.

³⁴ Goode, *op. cit.*, p. 74.

Загально визнано, що патріархальні устрої західного типу були значною мірою пом'якшені концепціями куртуазного (лицарського) та романтичного кохання. Хоча це, звичайно, й правда, такий вплив, однак, дуже перебільшений. Тільки порівнявши з відвертістю чоловічого шовінізму та ставленням до жінки на Сході, можна зрозуміти, якою великою поступкою є традиційне лицарство, ця своєрідна грайлива компенсація, що дозволяє залежній жінці бодай про людське око зберегти свою гідність. Лицарство — паліатив, що не змінює несправедливості суспільного становища жінки, а водночас один із засобів її маскування. Треба визнати, що лицарське ставлення до жінки — просто гра, в якій панівна група буцімто піднімає жінку на п'єдестал. Дослідники куртуазного кохання наголошують, що захват поетів не мав щонайменшого впливу на юридичне чи економічне становище жінки і мало позначався на її соціальному статусі³⁵. Соціолог Г'юго Байгель зауважив, що як куртуазне, так і романтичне кохання — не що інше, як «подарунки», що їх дає чоловік жінці, поступившись одним із своїх необмежених повноважень³⁶. Обидві форми кохання приглушували патріархальний характер західної культури, а маючи загальну тенденцію приписувати жінкам неможливі чесноти, зрештою ставили їх у вузькі, а часом і досить суворі рамки нормованої поведінки. Наприклад, за вікторіанської доби жінку звичайно обертали на «сумління» чоловіка й накладали їй роль праведника, роль, яка чоловікові видавалась нудним обов'язком, що його, гадав він, однаково хтось має виконувати.

³⁵ Ось якого висновку дійшов Вейленсі, що описав ситуацію перед появою трубадурів і вважав, що куртуазне кохання — крайня аномалія: «З огляду на тодішню суспільну ситуацію, єдине, що можна сказати з певністю, то це те, що про стосунки між чоловіками та жінками у середніх віках ми не маємо об'єктивної інформації, яка могла б вірогідно мотивувати появу того струменя любовної поезії, що його розвинули трубадури». Maurice Valency, *In Praise of Love* (New York: Macmillan, 1958), p. 5.

³⁶ Hugo Beigel, «Romantic Love», *The American Sociological Review*, Vol. 16, 1951, p. 331.

Концепція романтичного кохання — чудовий засіб емоційного маніпулювання, що ним вільно користатись чоловікові, бо кохання — єдина ситуація, коли жінці вибачають (в ідеологічному аспекті) її сексуальну активність. Переконаність в існуванні романтичного кохання зручна для обох сторін, бо часто це кохання — єдина умова, за якої жінка може подолати набагато потужніший психологічний вплив, спрямований на гамування сексуальності. Романтичне кохання теж затушовує реалії справжнього становища жінки і тягар її економічної залежності. Що ж до «джентльменства», яке ще й досі можна побачити в середніх суспільних прошарках, то воно виродилось у застарілий ритуал, навряд чи спроможний замаскувати нинішній статус жінки.

У межах патріархального суспільства часто можна зіткнутись із суперечностями, пов'язаними зі специфікою стилю того чи того класу. Девід Рісмен зауважив, що коли робітничий клас злився з середнім класом, відбулась асиміляція його моралі та стереотипів. Відвертий чоловічий шовінізм, що давніше був властивий нижчим класам та іммігрантському середовищу, засвоїли вищі суспільні прошарки, надавши йому певного шарму і обернувши, разом з кількома іншими стереотипами, властивими чоловікам з робітничого класу, на елемент нового і тепер навіть модного життєвого стилю. Цей робітничий ідеал бруталної чоловічої сили (а точніше, його літературний, отже, притаманний середньому класові варіант) набув у наш час такого поширення, що спроможний замінити куди скромніші «джентльменські» погляди минулого³⁷.

Одним із головних наслідків класового поділу в патріархальному суспільстві є протиставлення однієї жінки

³⁷ Мейлер та Мілер, а разом з ними і Лоуренс у цьому аспекті співлики. Можна простежити походження такого літературного героя, як Роджек, від символу чоловічої сили Ернеста Евергарда в Джека Лондона або Стенлі Ковальскі в Тенесі Вільямса. Освіченість Роджека — це лиш елегантийний штрих до його чоловічої статури, насаженої невичерпною силою, яка дає йому владу над будь-якою «шльондрою», що її він може виправити, настрашити або вперти в зад.

інший, що в минулому призводило до виразного антагонізму між повією і матроною, а тепер — між жінкою, яка робить кар'єру, і хатньою господинею. Перша заздрить економічній забезпеченості та престижу другої, а та була б рада покинути межі респектабельності для того, що, на її думку, становить для першої свободу, романтичні пригоди та контакти з широким світом. А чоловік, з огляду на переваги подвійного стандарту, має доступ до обох світів. Користаючись зі свого вищого економічного та соціального статусу, він настроює жінок одну проти одної як суперниць. Можна було б виокремити й додаткові категорії жінок, класифікуючи їх не лише за доброчесністю, а й за віком і красою.

У кінцевому підсумку можна стверджувати, що за патріархального устрою жінки спроможні долати звичайні класові бар'єри. Хоч з якого класу походить жінка, хоч яка в неї освіта, вона все-таки не так тісно пов'язана зі своїм класом, як чоловік. Економічна залежність робить ці її зв'язки опосередкованими, неміцними й тимчасовими. Ще Арістотель зауважив, що єдиний раб, на якого може претендувати простолюдин, — його дружина, а послуги безплатної хатньої служки дозволяють чоловікам з робітничого класу не так гостро відчувати свою класову впадінність: адже вряди-годи вони можуть так само втішитись душею, як і представники паразитичних класів. Що стосується престижу та економічної потуги, то жінки, покинуті на самих себе, рідко піднімаються вище рівня робітничого класу. До того ж жінки як група мало користають з тих інтересів та вигод, що їх будь-який клас пропонує своїм представникам — чоловікам. Отже, жінки слабше пов'язані зі своїми класами. Але важливо зрозуміти, що жінки, як і будь-яка група на утриманні господаря, живуть на ті залишки, які їм виділяють. І таке маргінальне існування часто робить їх консервативними, бо, як і будь-хто інший за таких обставин (раби тут — класичний приклад), вони ототожнюють своє власне виживання з процвітанням годувальників. Більшості жінок надія на те, що вони самі

спроможуться взятись до радикальних заходів задля свого визволення, видається такою нездійсненою, що вони й не переймаються нею, — і так буде доти, доки зросте свідомість.

Раса, здається, один з останніх мінливих чинників, що визначають сексуальну політику, отже, доцільно і їй присвятити кілька слів, надто в зв'язку з дискусіями про сучасну літературу. Білий чоловік традиційно звик приписувати жінці своєї раси (як жінці, що «належить йому») вищий статус, ніж чорношкірому чоловікові³⁸. Але мірою того, як слабне біла расистська ідеологія, починають зникати й давні расистські стереотипи захисту білих жінок. Утвердження чоловічої зверхності може навіть переважити утвердження расової вищості. Тож дискримінація за статтю може бути більше притаманна нашому суспільству, ніж расизм. Наприклад, у письменників, що їх можна тепер назвати відвертими расистами, як-от Д. Г. Лоуренса, що не ховав зневаги до тих, кого вважав за нижче поріддя, ми бачимо й приклади того, як чоловік з нижчої касті спромагається підпорядкувати й принизити білу жінку, що не корилася навіть своєму білому господареві. Що вже говорити про небілу жінку, яку, коли й зображують у літературі, то хіба як взірць «справжньої» жіночої покірливості, який треба наслідувати тим жінкам, що виховані гірше. Сучасна «біла»

³⁸ Видається, що «чистий цвіт білого жіноцтва» принаймні зрідка розчаровував свого пана як колегу-расиста. Про це свідчить історичний зв'язок аболіціоністського та жіночого руху, а також частота змішаних шлюбів між білою жінкою і чорношкірим чоловіком, порівнюючи з частотою шлюбів білого чоловіка і чорношкірої жінки. Дані про змішані шлюби досить важко дістати. За підрахунками Гуда (Goode, op. cit., p.37), кількість шлюбів білої жінки і чорношкірого чоловіка десь у 3–10 разів перевищує кількість одружень білих чоловіків із чорношкірими жінками. Роберт Мертон (Robert K. Merton, «Intermarriage and the Social Structure» *Psychiatry*, Vol. 4, August 1941, p. 374) стверджує, що «більшість міжрасових сексуальних стосунків — але не шлюбів — виникає поміж білими чоловіками та негритянками». Навряд чи є потреба наголошувати, що частіші сексуальні контакти поміж білими чоловіками та чорношкірими жінками мали не тільки позашлюбний, а й, з боку білих чоловіків, відверто експлуататорський характер. У часи рабства це було просто гвалтування.

соціологія теж часто перебуває під впливом патріархальних поглядів, стверджуючи, що «матріархальність» (тобто матріфокальність) негритянського суспільства та «кастрація» чорношкірих чоловіків — то найгірші вияви гноблення негрів у білому расистському суспільстві. Звідси висновок, що расові проблеми можна розв'язати, відновивши чоловіче панування. Хоч які тут реальні факти, але можна припустити, що такий аналіз спирається на патріархальні вартості, анітрохи не ставлячи їх під сумнів, що маскує як справжній характер расової несправедливості до негрів обох статей, так і тих, хто відповідає за неї.

5. Економічний та освітній аспекти

Один з найефективніших важелів патріархального управління пов'язаний з економічною владою над суб'єктами жіночої статі. За традиційного патріархату жінки, як неповноцінні особи без належного юридичного статусу, не мали змоги провадити економічної діяльності, тобто не могли ані бути власниками, ані самостійно заробляти на життя. Оскільки в патріархальних суспільствах жінки завжди працювали, і то часто виконуючи найнуднішу й найтяжчу роботу, то нас цікавити-ме тут не так праця, як економічна винагорода. У сучасних реформованих патріархальних суспільствах жінки мають певні економічні права, проте так звана жіноча робота, до якої залучено дві третини жіночого населення розвинених країн, є безоплатною працею³⁹. І це факт величезної ваги за умов монетарної економіки, де незалежність і престиж залежать від грошей. Загалом становище жінок у патріархальному суспільстві визначає їхня

³⁹ Винятком можна вважати Швецію, де хатня робота має матеріальні виміри і її враховують при розлученнях тощо. Від 33 до 40% жіночого населення зайняті на ринку праці в західних країнах, отже, близько двох третин жіночого населення зостається поза межами ринку робочої сили. У Швеції та Радянському Союзі ці цифри трохи нижчі.

безнастанна економічна залежність. Так само, як непевне соціальне становище жінок, і вони його поліпшують (часто на тимчасовій і маргінальній основі) за допомогою чоловіків, непевне й опосередковане їхнє економічне становище.

У тієї третини жінок, що працюють не вдома, заробітна платня в середньому складає лише половину платні чоловічої. Ось статистичні дані Міністерства праці США про пересічний річний прибуток: білі чоловіки — \$ 6704, небілі чоловіки — \$ 4277, білі жінки — \$ 3991, небілі жінки — \$ 2816⁴⁰. Ця різниця буде ще більш промовистою, коли взяти до уваги, що освітній рівень жінок у кожній групі загалом вищий, ніж освітній рівень чоловіків⁴¹. Крім того, доступна жінкам праця в сучасних патріархальних суспільствах, за незначними винятками, непрестижна, погано оплачувана й зосереджена переважно у сфері обслуговування⁴².

У сучасних капіталістичних країнах жінки функціонують ще й як резервна робоча сила, що її залучають під час війни чи розширення виробництва та розпускають у мирний час або протягом економічного спаду. У цій ролі американські жінки замінили робітників-іммігрантів і нині становлять конкуренцію расовим меншинам. У

⁴⁰ Статистичні дані Міністерства праці США за 1966 рік: жінки, які заробляли більше ніж \$ 10 000 на рік, становили менше 1%. Див. Mary Dublin Keyserling, «Realities of Women's Current Position in the Labor Force» у *Sex Discrimination in Employment Practices*, a report from the conference (pamphlet), University extension, U.C.L.A. and the Women's Bureau, September 19, 1968.

⁴¹ Див. *The 1965 Handbook on Women Workers*, United States Department of Labor, Women's Bureau: «У кожній з основних професійних груп зайнятого населення заробітна плата жінок була нижча, ніж у чоловіків. Це твердження слушне для всіх освітніх рівнів». Порівняння прибутків, які отримують жінки і чоловіки з однаковими рівнями підготовки, виявило, що жінки, які закінчили чотирирічне навчання в університеті, отримують лише 47% прибутку чоловіків з таким самим освітнім рівнем. Випускниці загальноосвітньої школи заробляли тільки 38%, а початкової — 33%.

⁴² Щоб мати уявлення про розподіл жінок з низьким доходом і низьким соціальним статусом, див. *Background Facts on Working Women* (pamphlet), U.S. Department of Labor, Women's Bureau.

соціалістичних країнах, попри високий відсоток жінок у таких професіях, як медицина, жіночу робочу силу загалом теж цінують нижче. Причому коли в якійсь професії зростав відсоток жінок, її престиж падав, заробітна платня зменшувалась. А жінкам дозволялось опановувати нові професії тільки тому, що це було вигідно більшою мірою суспільству чи державі (а соціалістичні країни теж патріархальні), ніж самим жінкам.

Оскільки до економічної незалежності жінки ставляться з певною підозрою, регулятивні інституції всіх ґатунків (релігія, психологія, реклама тощо) безнастанно застерігають або й виступають проти працевлаштування жінок середнього класу, надто матерів. Важку працю жінок робітничого класу значно легше визнають за «необхідну» — з цим погоджується якщо не сам робітничий, то принаймні середній клас. Безперечно, це сприяє здешевленню праці на фабриках, на нижчих щаблях сфери обслуговування та в конторах. Ця робота така неприбуткова, що, на відміну від більш престижних робіт, що їх можуть виконувати жінки, і фінансово, і психологічно не загрожує патріархальному устрою. Жінки, що працюють, мають подвійне навантаження, бо тягаря хатніх обов'язків і догляду дітей їм не полегшують ні дитячі садки чи інші соціальні установи, ні чоловіки. Поява машин, які заощаджують зусилля, майже не скоротила тривалості нелегкої хатньої роботи, хоч і поліпшила її якість⁴³. Дискримінація, пов'язана з працевлаштуванням, материнством, оплатою праці і тривалістю робочого дня, дуже велика⁴⁴. У США федеральний закон, який забороняє дискримінацію при працевлаштуванні, хоч і був першим та єдиним подарунком американським жінкам,

⁴³ Одружена, але бездітна жінка витрачає на хатню роботу щонайменше 15–20 годин на тиждень, жінка з малими дітьми — напевне, 70–80 годин. Margaret Benston, «The Political Economy of Women's Liberation», *Monthly Review*, Vol. XXI, September 1969.

⁴⁴ Див. видання Women's Bureau, а надто *Sex Discrimination in Employment Practices* (op. cit.), і Carolyn Bird, *Born Female* (New York: McKay, 1968).

відколи вони дістали право голосу, досі не набув реальної сили⁴⁵.

Коли описати ситуацію, вдавшись до економічних термінів, то становище жінок багато чим нагадує умови життя колоніальних чи доіндустріальних народів. Хоч вони й досягли першого ступеня економічної автономії під час промислової революції і тепер складають велику й погано оплачувану частку фабричної робочої сили, проте не беруть безпосередньої участі у визначальних технологічних чи виробничих процесах. А те, що жінки звичайно продукують (хатні та особисті послуги), не має ринкової вартості і не є, так би мовити, капіталістичним товаром. Але навіть за участі у виробництві товарів через найману працю жінки, як правило, не є власниками, не контролюють, а то й не розуміють процесів, до яких залучені. Для ясності наведемо приклад: усі жінки працюють у холодильнику, деякі навіть складають їх на заводах, а окремі, завдяки своїй освіті, навіть розуміють принцип функціонування холодильника. А проте важка промисловість, що для нього виплавляє сталь і виробляє прес-форми, перебуває в чоловічих руках. Так само і з друкарськими машинками, автомобілями тощо. Нині, у час фрагментації та спеціалізації знань навіть серед чоловічого населення, чоловіки все ж спроможні гуртом реконструювати будь-який технологічний пристрій. Проте жінки, з огляду на свою теперішню віддаленість від технології, заледве спроможні за відсутності чоловіків замінити чи лагодити промислові машини. Ще більша відстань відокремлює жінок від високих технологій: великомасштабного будівництва, виробництва комп'ютерів, фотографування Місяця і т. ін. Якщо влада дає знання, то й знання дають владу, і через те велику роль у підпоряд-

⁴⁵ Пункт VII закону 1964 р. про громадянські права. Запровадження слова «стать» у закон, що мав зміцнити право на свободу від дискримінації при найманні на роботу, було почасти жартом, а почасти спробою деяких конгресменів з південних штатів примусити північні індустріальні штати відмовитися від закону.

куванні жінок відіграє невігластво, що його послідовно накидає їм патріархальний устрій.

Оскільки в розвинених країнах освіта та економіка тісно взаємозв'язані, то прикметно, що загальний рівень і характер вищої освіти для жінок, надто в закладах, де ще зберігається статева сегрегація, більше нагадують рівень і характер знань ренесансної доби, ніж обсяг знань і вмій технологічного суспільства середини ХХ ст. Патріархальний устрій часом дозволяв жінкам мати елементарну освіту, проте вища освіта здебільшого була закрита для них. І хоча сучасні патріархальні держави, щоправда, зовсім недавно, відкрили для жінок практично всі освітні рівні⁴⁶, тип і якість освіти й далі залишаються різними для представників різних статей. Ця різниця очевидна вже на стадії ранньої соціалізації і, звісно, зберігається на стадії вищої освіти. Університети, ці колишні осередки науки та підготовки нечисленних фахівців, нині продукують кадри технократії. Проте це не стосується жінок. Їхні коледжі, як правило, не готують ні вчених, ні фахівців, ні технократів. Ними навіть не цікавляться уряд та корпорації, що фінансують чоловічі коледжі і коледжі та університети зі спільним навчанням, головна мета яких — таки освіта чоловіків.

Оскільки патріархат прищеплює обом статям неоднакові риси вдачі, то освітні заклади (сегреговані і змішані) мають цілу культурну програму, спрямовану на поділ

⁴⁶ Ми часто забуваємо, як недавно жінки дістали доступ до вищої освіти. У США менше ніж сто років тому. В багатьох західних країнах менше ніж п'ятдесят років тому. Оксфорд став присвоювати жінкам учені ступені на тих самих умовах, що й чоловікам, лише після 1920 року. У Японії та низці інших країн університети відкрили для жінок після другої світової війни. І нині є країни, де вища освіта для жінок практично недоступна. Жінки не мають такого ж доступу до освіти, як чоловіки. У Принстонському звіті стверджувано, що, «попри вищі навчальні успіхи дівчат в середній школі, хлопців до коледжів вступає десь на 50% більше, ніж дівчат». *The Princeton Report to the Alumni on Co-Education* (pamphlet), Princeton, N.J., 1968, p. 10. Проте більшість авторитетних джерел подають кількість студентів і студенток у співвідношенні 2 до 1. У більшості інших країн ця різниця ще промовистіша.

навчальних предметів на «маскулінізовані» та «фемінізовані». Гуманітарні і почасти соціальні науки (принаймні їхні нижчі, маргінальні царини) віддають жінкам, а науку і технологію, інженерну справу, бізнес — чоловікам. Проте зрозуміло, що шанси отримати престижну і добре оплачувану роботу сьогодні вищі саме для фахівців у цих галузях. Контроль над ними — це вочевидь питання політичної влади. Варто звернути увагу й на те, що виняткова перевага чоловіків у найпрестижніших царинах безпосередньо слугує інтересам патріархальної влади в промисловості, урядуванні та в армії. І точні, і гуманітарні науки добре відображують оте прищеплення різних характеристик різним статям, що ним так опікується патріархальний устрій. Гуманітарні науки, оскільки вони не винятково чоловічі, мають менший престиж. Природничі науки, технологія, бізнес, де майже самі чоловіки, відображають деформацію «маскулінізованої» особистості, тобто властиві чоловікам хижацькі та агресивні риси.

Оскільки патріархат завжди обмежував жінок нижчими сферами культури, то теперішнє сприяння розвиткові артистичних зацікавлень через вивчення гуманітарних дисциплін, по суті, навряд чи становить щось більше, як новий варіант колишньої підготовки до заміжжя. Справжні досягнення у сфері мистецтв і гуманітарних наук зарезервовані, як і давніше, для чоловіків. Символічне представництво жінок, хай це буде Зонтаг чи Мурасакі, є винятком, що підтверджує правило.

6. СИЛА

Ми не призвичаєні асоціювати патріархальний устрій із силою. Його система соціалізації настільки досконала, підпорядкування його вартостям таке розповсюджене, він так довго й повсюдно домінує в людському суспільстві, що, як здається, його впровадження зовсім не потребує сили. Звичайно ми розглядаємо брутальність, притаманну йому в минулому, як екзотичні чи «примі-

тивні» обряди. А теперішню брутальність вважають за індивідуальні відхилення, зумовлені патологічною чи ексцентричною поведінкою, і не надають їм ваги. Однак, подібно до інших тотальних ідеологій (нехай за аналогію нам тут правлять расизм і колоніалізм), контроль у патріархальному суспільстві був би неповним, ба навіть нездійсненним, якби не покладався на силу, яка служить не тільки засобом впливу в екстремальних ситуаціях, а й інструментом повсякденного залякування.

Історично більшість патріархальних систем легалізували застосування сили через законодавство. Наприклад, жорсткі патріархальні системи ісламського штибу забороняли позашлюбне (незаконне) народження дітей під страхом смертної кари. У Афганістані зрадливих жінок ще й нині забивають до смерті камінням, причому в присутності мулли. Каменування свого часу було розповсюджене на всьому Близькому Сході. Ще не остаточно покинчено з такою практикою на Сицилії. Зайве казати, що за аналогічну поведінку чоловіка не карали. Крім недавніх часів або виняткових випадків, чоловіків загалом ніколи не звинувачували в перелюбстві, хіба тоді, коли воно становило злочин супроти чиїхось майнових інтересів. Скажімо, в Японії за сегунату Токугави різні класи мали різний юридично узаконений обсяг прав при покаранні за перелюб. Самурай мав право, а коли доходило до розголосу, навіть був зобов'язаний стратити дружину, запідозрену в перелюбстві. Водночас звичайний громадянин чи селянин міг чинити на власний розсуд. У разі, коли перелюбство здійснювали представники різних класів, скажімо, чоловік нижчого класу з дружиною свого пана, то голову відтинали й чоловікові — за порушення класових і майнових табу. Натомість чоловіки з вищих суспільних прошарків, як і в західному суспільстві, звісно, могли безкарно спокушати жінок нижчого класу.

Одна з форм «смертної кари» в опосередкованій формі існує навіть у нинішній Америці. Патріархальні законодавства, позбавляючи жінок права контролю за власним тілом, спонукають їх до нелегальних абортів. Підрахова-

но, що від двох до п'яти тисяч жінок помирають щороку з цієї причини⁴⁷.

У більшості сучасних патріархальних держав до сили вдаються опосередковано, непомітно, за винятком тих випадків, коли суспільство заплющує очі на фізичну наругу серед певних суспільних прошарків та етнічних груп. Важливо, що сила зосереджена в руках чоловіків, і лише вони психологічно й технічно готові вдаватись до насильства⁴⁸. Навіть тоді, коли значення фізичної сили зменшилось через можливість застосування зброї, жінку «знешкоджують» у процесі соціалізації. Ще задовго до можливого нападу специфічне емоційне та фізичне виховання роблять її цілковито безборонною. І це, безперечно, має далекосяжні наслідки, що виявляються в соціальній поведінці і в психології обох статей.

Сила патріархальної системи почасти пов'язана і з насильством, зокрема сексуальним, властивим чоловікам; найяскравіше воно виявляється в акті зґвалтування. Офіційні дані враховують лише невелику частину всіх випадків зґвалтування⁴⁹, оскільки «сором», пов'язаний з цим явищем, відлякує жінок від судового процесу з притаманними йому публічними свідченнями та розголомом. Традиційно зґвалтування вважали за образу, що її один чоловік завдає іншому, чинячи наругу над «його жінкою». Тож вендету — у формі, властивій американському півдню, — здійснюють заради чоловічої сатисфакції, іноді вона є виявом расової ворожнечі або впливає з інтересів власності і честі. При зґвалтуванні емоції агресії, ненависті, зневаги й бажання поглумитися з особистості прибирають форми, що цілком годиться для сексуаль-

⁴⁷ Оскільки аборти нелегальні (зараз в США аборти дозволено. — *Ред.*), то вірогідні цифри важко роздобути. Ці дані базуються на оцінках прихильників абортів та оцінках довідкових служб. Офіційних даних про пов'язані з абортами самогубства також нема.

⁴⁸ Промовисті винятки спадають на думку у зв'язку з визвольними війнами у Китаї, В'єтнамі тощо. Та загалом у людській історії жінки були позбавлені зброї та права на самооборону.

⁴⁹ Хоч і офіційні цифри доволі високі. Кількість зґвалтувань у Нью-Йорку 1967 р. складала 2432 (за даними департаменту поліції).

ної політики. У проаналізованих на початку цього дослідження уривках такі емоції, в трохи сублимованій формі, безпосередньо вчувались у авторському тоні й мові літературних творів⁵⁰.

Патріархальні суспільства здебільшого поєднують жорстокість із сексуальністю, причому сексуальність часто ототожнюють як із пороком, так і з владою. Про це промовисто свідчать сексуальні фантазії, про які повідомляє психоаналіз і які зображує порнографія. В них, як правило, садизм асоціюється з чоловіком («чоловічою роллю»), а на жертву обертається жінка («жіноча роль»)⁵¹. Емоційна реакція на насильство проти жінок у патріархальному суспільстві часто двозначна: наприклад, чуток, що хтось побив дружину, незмінно викликає сміх і деяке збентеження. Звірства, як-от масові вбивства, які скоїв Річард Спек, з одного боку, шокували людей, спонукавши їх висловити, здається, трохи лицемірне обурення, а з другого боку, породили легке, приємне збудження, завжди пов'язане з чутками про щось сенсаційне. При таких okazіях вряди-годи можна почути, як дехто з чоловіків проймається заздрістю, а то й зачудуванням. А зваживши на садистський характер загальнодоступних фантазій, що їх поставляють чоловічій аудиторії порнографічні й напівпорнографічні засоби масової інформації, цілком можна сподіватися, що певна частина публіки ототожнює себе з героями тих фантазій. Можливо, що таке колективне лоскотливе збудження охоплювало расистське суспільство, коли його найпослідовніші представники здійснювали акти лінчування. Десь неусвідомлено ці обидва злочини можуть

⁵⁰ Цікаво, що чоловіки, зґвалтовані іншими чоловіками, відчувають, що над ними скоєно подвійну наругу. Тобто їх не просто зґвалтували, а ще й принизили до рівня жінки. Наші міркування можна підкріпити як творами Жене, так і тією зневагою, що її виявляє гомосексуальне середовище особам, які в статевих зносинах гомосексуалістів виконують роль жінки.

⁵¹ Чоловічий мазохізм розцінюють як виняткове явище і часто пояснюють його як латентний гомосексуалізм, при якому мазохіст грає «жіночу роль», тобто роль жертви.

правити більшій групі за певний ритуал, що спричиняє катарсис.

Ворожість виявляється багатьма способами. Сміх — один з них. Жінконенависна література, це основне знаряддя чоловічої ворожості, водночас і моралізаторський, і комічний жанр. З усіх художніх форм у рамках патріархального устрою ця література — найвідвертіша пропаганда. Її мета — закріпити наявний статус обох статей. На Заході література і стародавнього світу, і середніх віків, і Ренесансу мала значні елементи жінконенависті⁵². Міцні традиції тут має і Схід, надто в конфуціанській за духом літературі, що розквітла в Японії та Китаї. Західна традиція була трохи пом'якшена, коли виникло куртуазне кохання. Але нова ідеалізація жінки збіглась у часі з поновленням давніх звинувачень та нападів. У творах Петрарки, Боккаччо та деяких інших письменників добре репрезентовані обидві тенденції, що свідчили про різний тон оповіді: ефемерною живою народною мовою писали про куртуазне кохання, а холодною, нетлінною латиною висловлювали ворожість⁵³. Літературна жінконенависть трохи вийшла з моди, коли куртуазне, лицарське кохання обернулось на кохання романтичне. У XVIII ст. жінконенависна література подекуди виродилась у сміховинну моралізаторську сатиру. У XIX ст. найгостріші вияви жінконенависті майже зникли в англійській літературі. Відродження жінконенависті у XX ст. пов'язане з реакцією на реформування патріархального суспільства, також з уседозволеністю мови, що зростає протягом останніх п'ятдесяти років.

⁵² Жінконенависна література така багата, що жодна бібліографія не дасть повного уявлення про неї. За найкраще джерело інформації про таку літературу ми вважаємо книжку Katherine M. Rogers, *The Troublesome Helpmate. A History of Misogyny in Literature* (Seattle: University of Washington Press, 1966).

⁵³ Поряд з вишуканими любовними сонетами Петрарка писав сатири на жінок, скажімо, трактат «Про засоби проти всякої фортуни» та «Старечі послання». Боккаччо теж поєднував романтичну галантність («Філострато», «Амето», «Ф'яметта») з паплюженням у поемі «Ворон», де він уїдливо, з дикістю, ще гіршою за середньовічну, нападався на жінок.

Чоловіча ворожість (психологічна чи фізична) у специфічно *сексуальному* контексті стала помітніша з ослабленням цензурних обмежень. Та оскільки чоловіча ворожість насправді ніколи не вщухала, то тут слід говорити скорше про нову відвертість у вислові цієї ворожості в сексуальному контексті, ніж про її зростання. Йдеться про дозволеність, свободу висловлювати те, що давніше забороняли всюди, крім порнографічних писань та іншої «підпільної» продукції, як-от творів де Сада. Коли пригадати ідеалізоване та евфемізоване зображення коїтусу в романтиків (Кітс, «Молебень святої Агнеси») або ж у романістів вікторіанської доби (скажімо, Гарді) і порівняти його з творами Мілера чи Вільяма Бєроуза, то стає зрозуміло, що сучасна література абсорбувала не тільки відвертість порнографії, а й притаманний їй антисоціальний характер. Відколи тенденції ображати й принижувати дано свободу вислову, стало набагато видніше, що чоловікам властивий статевий антагонізм.

Історія патріархального устрою багатенька на приклади жорстокості та варварства: спалювання вдови разом з трупом чоловіка в Індії, каліцтво, до якого призводить штучне стримування росту ніг у дівчат в Китаї, принизливе носіння чадри в країнах ісламу, поширений звичай конфіскації майна, гінєкеї, життя жінок узапєрті. Такі явища, як видалення клітора, обрізання клітора (Африка), продаж і поневолення жінок в різних, часто прихованих формах, примусові шлюби або шлюби в дитячому віці (Близький і Далекий Схід), позашлюбне співжиття та проституція ще досі розповсюджені в сучасному світі. Пояснення, які супроводять ці вияви чоловічої влади, що їх евфемічно назвали «двобоем статей», трохи нагадують формули, до яких удаються ворожі одна одній держави, виправдовуючи свою мерзоту тим, що ворог, мовляв, представник нижчого виду або взагалі нелюд. Патріархальні ідеологи, нападаючись на жінок, нагадували цілу купу таких виправдань, які не так вже й погано виконують своє завдання. І ці традиційні погляди так заповонили нашу свідомість, так увійшли в наше

повсякденне життя, що ми самі вже й не хочемо цього помічати.

7. Антропологічний аспект: міф та релігія

Антропологічні дані, релігійні та літературні міфи — усе свідчить про політичну доцільність патріархальних поглядів на жінку. Один з антропологів звертається до незмінного патріархального постулату про те, що «біологічні особливості жінки вирізняють її та... ставлять на нижчий рівень», а оскільки «людські інституції виростають з глибинних потреб і формуються ірраціональними психологічними механізмами... організоване ставлення суспільства до жінок відображує властиві чоловікам внутрішні напрути»⁵⁴. Символіку, за допомогою якої описують жінку, розвинено за умов патріархату аж ніяк не самою жінкою. Як примітивний, так і цивілізований світ — це чоловічі світи, тож ідеї, які формували ставлення культури до жінки, належали чоловікам. Отже, той образ жінки, що ми його знаємо, створили чоловіки відповідно до своїх потреб. Ці потреби виростають зі страху перед «інакшістю» жінки. Однак це означає, що патріархат на той час уже існував, а чоловік обернув себе на норму, еталон, порівнюючи з яким жінка «інакша» або чужа. Та хоч яке походження цієї чоловічої нелюбові до жінок, її функція — забезпечити засоби контролю над підпорядкованою групою і виправдати її підпорядкування та пригноблення.

Думка, що статеві функції жінки нечисті, — доволі розповсюджена й живуча. Свідчення цього можна знайти повсюди: в літературі, в міфах, у житті як примітивних, так і цивілізованих народів. Дивовижна та впертість,

⁵⁴ H. R. Hays, *The Dangerous Sex, the Myth of Feminine Evil* (New York: Putnam, 1964). Великою частиною своїх висновків у цьому розділі я завдячую поширенням у різних культурах уявленням про жінку, що їх проаналізував автор.

з якою обстоюють цю думку навіть сьогодні. Факт менструації, наприклад, слід приховувати, і психосоціальні наслідки ганьби, пов'язуваної з нею, неабияк позначаються на жіночій особистості. Існує чимала антропологічна література про табу, пов'язані з менструацією. Практика ізоляції жінок в періоди менструації у хатині на околиці селища поширена в усьому примітивному світі. Сучасний англійський сленг позначає менструацію словом «the curse» («прокляття»). Є поважні свідчення, що дискомфорт, який відчуває жінка в менструальний період, має скорше психосоматичний і культурний, ніж фізіологічний чи біологічний характер. Певною мірою це твердження може бути слушне й про пологи, про що й свідчать експерименти з безболісним народженням. Патріархальні обставини і погляди, здається, так отруюють жіноче відчуття власного фізичного ества, що те ество і справді стає для неї тягарем.

Примітивні народи тлумачать жіночі геніталії як каліцтво, як рану, заподіяну якимсь птахом чи змією. Колись жінку поранили, а тепер вона спливає кров'ю. Сучасна англійська сленгова назва жіночої піхви — «gash», що можна перекласти як «глибока рана». Фройдистський опис пов'язує жіночі геніталії з наслідком кастрації. Про збентеження та огиду, що їх породжували жіночі геніталії в патріархальному суспільстві, свідчать численні релігійні, культурні та літературні табу. У дописемний період був іще й страх, що втілювався в уявленні про *vagina dentata*, зубату піхву, що для чоловіків становить загрозу кастрації. Пеніс, з яким пов'язувався вищий статус чоловіків як у дописемних, так і цивілізованих патріархальних суспільствах, був не лише об'єктом безнастанного вихваляння, а й невсипущої тривоги.

Майже в усіх патріархальних суспільствах є табу, які забороняють жінці торкатися ритуальних предметів (пов'язаних з війною або релігією) та їжі. У стародавніх суспільствах жінкам загалом не дозволяли їсти разом з чоловіками. Та й сьогодні жінки їдять окремо в цілій низці країн, головню на Близькому і Далекому Сході.

Такий звичай міг бути породжений страхом заразитися (можливо, сексуальним за походженням). Як хатня прислуга, жінки вимушені готувати їжу, проте водночас вважають, що через їжу вони можуть поширити свою специфічну інфекцію. Така сама ситуація і з неграми в Сполучених Штатах Америки. Вважають, що вони брудні й заразливі, але водночас як слуг їх змушують готувати їжу своїм вередливим панам. Проблема в обох випадках вирішують напрочуд нелогічно через сегрегацію процесу споживання їжі, хоча її готують десь у закутку ті самі люди, що начебто спроможні заразити стіл. З постійністю, яка викликає захоплення, деякі індуци взагалі не дозволяють дружинам торкатися своєї їжі. Практично в кожній патріархальній групі вважають, що вищий статусом чоловік має їсти першим або харчуватися ліпше, і навіть при спільному харчуванні жінка прислужуватиме за столом чоловікові⁵⁵.

Усі патріархальні суспільства оточували цноту (як і позбавлення цноти) витонченими ритуалами та заборонами. У дописемних народів проблема цноти цікава з огляду на свою неоднозначність. З одного боку, цнота, як і в будь-якій патріархальній системі, асоціюється з якимсь загадковим добром, бо вона свідчить, що власність отримана недоторканою. З іншого боку — це якесь незбагненне зло, що лякає своєю «інакшістю» й пов'язане з надприродною силою крові. Акт дефлорації вважають за такий небезпечний, що в багатьох племен наречений власник охоче передає «почесний» обов'язок зламати печать на своєму новому набуткові сильнішому й досвідченішому колезі, спроможному нейтралізувати пов'язаний з ним ризик⁵⁶. Страх перед дефлорацією, здається, народжений страхом перед інакшою сексуальністю жінки. Хоча всі фізичні страждання під час акту дефлорації припадають на долю жінки (а більшість

⁵⁵ Розкішні умови «найліпших» ресторанів дозволяють винятки з цього правила. Там не лише кухню, а й стіл обслуговують чоловіки, і то, звичайно, за вищу задля такої okazji плату.

⁵⁶ Див.: Sigmund Freud, *Totem and Taboo*, і Ernest Crawley, *The Mystic Rose* (London: Methuen, 1902, 1927).

суспільств ще й завдають їй додаткових тілесних і душевних мук), суспільні інтереси, інституціоналізовані в патріархальних ритуалах та обрядах, захищають лише майнові інтереси, престиж і (серед дописемних народів) щасливу долю чоловіка.

Згідно з патріархальним міфом золотий вік був тоді, коли ще не з'явилися жінки, а патріархальна суспільна практика дозволяє чоловікові бути вільним від жіночого товариства. Статева сегрегація — така неодмінна прикмета патріархального устрою, що ми бачимо її геть усюди. Практично кожен впливовий гурт у сучасних патріархальних державах складається з чоловіків. Проте чоловіки утворюють свої гурти й на всіх інших ієрархічних рівнях. Натомість жіночі групи вторинні за своєю природою й наслідують чоловічі заходи та методи, значно поступаючись у силі та наполегливості. Вони рідко функціонують, не вдаючись до підтримки чоловічого авторитету, причому церковні та релігійні групи звертаються до найвищої духовної особи, політичні групи — до законодавців-чоловіків тощо.

Там, де є статеві сегрегація, вкрай виразно проступає прищеплена культурою різниця характерів обох статей. Надто слушне це твердження, коли йдеться про ті суто чоловічі організації, що їх антропологи називають чоловічими домами. Такі інституції виступають як фортеці, як осередки патріархальних вартостей. В умовах примітивних суспільств чоловічі дома зміцнюють чоловічу єдність через релігійні ритуали, відпочинок, частування, танці, плітки. Чоловічі дома — то своєрідний арсенал чоловічої зброї супроти жінок.

Девід Рісмен зауважив, що спорт, як і деякі інші види діяльності, допомагають чоловікам досягти тієї солідарності, яку суспільство й не думає забезпечувати жінкам⁵⁷. Якщо полювання, політика, релігія та комерція й відіграють певну роль, то спорт і війна — головна цементна

⁵⁷ David Riesman, «Two Generations», у *The Woman in America*, ed. by Robert Lifton (Boston: Beacon, 1967). Див. іще: James Coleman, *The Adolescent Society*.

субстанція чоловічого братства. Вчені, які вивчають культуру чоловічих домів, — від Г. Вебстера та Г. Шурца до Л. Тайгера, — обстоюють чоловічий патріотизм і виправдовують статеий апартеїд такого типу інституцій⁵⁸. Шурц вірить у природжену схильність чоловіків гуртуватися і тішитися братерством рівних, утікаючи від принизливих пут товариства нижчих істот — жінок. Незважаючи на віру в містичний інстинкт єднання, Тайгер все ж закликає до зусиль, щоб не дати занепасти традиції існування чоловічих домів. А того, що чоловічі доми виконують ще й іншу, не таку блискучу функцію, — правлять за осередки влади за умов міжстатевого антагонізму, — часто не помічають.

Чоловічий дім у Меланезії виконує розмаїті функції. Зокрема він править за арсенал і місце для ритуалів ініціації. Атмосфера, властива чоловічим домам, недалеко від тієї, що панує у військових інституціях сучасного світу: там відгонить фізичним напруженням і насильством, панує дух убивств, витають гомосексуальні настрої; там святкують перемоги, глузують із ворога, вихваляються. Там гартується молодь, щоб стати чоловіками. Хлопці мають там такий низький статус, що їх часто обзивають «жінками» їхніх ініціаторів, що означає не тільки приниження, а й використання їх як сексуальних об'єктів. Недосвідчена юнь становить еротичний інтерес для старших колег. Щось подібне було і в самурайському ордені, серед східних жерців, у давньогрецьких гімназіях. Мудрість дописемних суспільств уважає, що перед тим, як прищепити молоді чоловічий дух, треба спершу залякати її принизливим статусом жінки. Те, що пишуть етнографи про меланезійські чоловічі доми, так само слухне і для світу суспільного дна, що його змалював Жене, і для армії США у Мейлера: «Здається, грубе сексуальне поводження з молодим хлопцем і спроби обернути його на жінку посилюють у старшого вояка

⁵⁸ Heinrich Schurtz, *Altersklassen und Männerbünde* (Berlin, 1902), і Lionel Tiger, *op. cit.*

бажання панувати й задовольняють його ворожість до ростучого конкурента, а врешті, коли юнака приймають до чоловічого гурту, зміцнюють чоловічу солідарність через ці символічні намагання обходитись без жінок»⁵⁹. Отаке приниження молодих чоловіків до статусу жінки — неодмінна прикмета патріархального устрою. Як і будь-які знущання та випробування, що їм піддають новачків, ініціація, коли вже її здійснили, перетворює новачків на своїх відданих прихильників, які своєю чергою прагнуть завдати страждань, що їх зазнали колись самі, своїм наступникам.

Узагальнивши психоаналітичним терміном стиль виховання молоді в такій культурній інституції, як чоловічий дім, ми назвемо його «фалічним». Чоловічі доми, як цитаделі чоловічої сили, посилюють орієнтацію патріархату на владу. Угорський антрополог і психоаналітик Геза Рогейм наголошував на патріархальному характері чоловічих домів у примітивних племен, які він вивчав, і так схарактеризував їхню громадську та релігійну активність: «групи чоловіків, що поклоняються символічній пеніса, не допускаючи жінок до свого товариства»⁶⁰. За своїм змістом і мотивами тон і характер культури, властивої чоловічому дому, — садистський, орієнтований на владу, латентно гомосексуальний і часто нарцисичний⁶¹. Висновок, що пеніс — зброя, яку без кінця порівнюють з будь-якою іншою зброєю, теж доволі очевидний. Практика кастрування в'язнів сама собою пояснює відображений у культурі зв'язок між анатомією, статусом і зброєю. Оспівування чоловічої дружби і солідарності під час війни бере свій початок від того феномена, який можна назвати «сентиментальністю чоловічого дому».

⁵⁹ Hays, *The Dangerous Sex*, p. 56.

⁶⁰ Géza Róheim, «Psychoanalysis of Primitive Cultural Types», *International Journal of Psychoanalysis*, Vol. XIII, London, 1932.

⁶¹ Усі ці риси певною мірою притаманні богемі в романах Мілера, армії, що ніколи не полишає уяву Мейлера, та гомосексуальній субкультурі, яку змальовує Жене. Отже, оскільки ці три об'єкти нашого вивчення тісно пов'язані з відокремленою культурою чоловічого дому, до неї слід приглядатись докладніше.

Брутальні і садистські аспекти такої дружби маскують воєнною славою і огидно-солодкавим вихваланням чоловічої чутлості. Наша культура немало почерпнула з цієї традиції, і за її перший вияв у західній літературі можна вважати героїчну близькість Ахілла і Патрокла. Далі її розвиток можна простежити через епос та героїчні саги до *chanson de geste*. Згадана традиція й далі процвітає у воєнній романістиці й кінематографі, не кажучи вже про комікси.

Чоловічому домові притаманна значна сексуальна активність, ясна річ, гомосексуальна. Проте табу на гомосексуальну поведінку, принаймні серед рівних, майже всюди куди сильніші від сексуального потягу і сприяють його сублімації в насильство. Цей зв'язок сексуальності з насильством — характерна прикмета мілітаристського духу⁶². Але негативні й мілітаристські аспекти гомосексуальності, властиві чоловічому домові, звісно, не займають усього спектра гомосексуальних почувань. І справді, вояцькому духові з його культом чоловічої сили властива радше зародкова гомосексуальність у формі винятково чоловічої орієнтації, ніж відвертий гомосексуалізм (взаємини нацистів — тут крайній випадок). Гетеросексуальна гра-імітація, а ще більше зневага, з якою ставляться до молодших, лагідніших, «жінкуватіших» індивідів, свідчать скорше про збочення чи жінконенависть, ніж про справжню гетеросексуальність. Отже, заснування чоловічих домів сприяв радше сам патріархальний устрій, ніж потреби гомоеротичної активності.

Коли позитивне ставлення до гетеросексуального кохання і не є цілковито новим, як висловився Сінєбос, винаходом XII ст., воно однаково може претендувати на новоту. Більшість патріархальних систем ідуть на все, щоб кохання не правило за основу добору партнера. Сучасні патріархальні суспільства досягають цього здебільшого через класові, етнічні та релігійні механізми. Західна класична думка була схильна вбачати в коханні або фа-

⁶² Жене показує це в «Ширмах», Мейлер — в усіх своїх творах.

тальний удар долі з трагічним кінцем, або нищий зв'язок з особами нижчого статусу. Середньовіччя було твердо переконане, що любов гріховна, якщо вона сексуальна, а секс — гріховний, якщо поєднаний із любов'ю.

Примітивне суспільство виявляє свою жінконенависть, удаючись до таких уявлень, як табу і мана, на основі яких формуються виправдальні міфи. В цивілізованих суспільствах міфи згодом обертаються на етичне, літературне і, нарешті, в сучасну добу, наукове підґрунтя сексуальної політики. Міф, звичайно, — великий поступ на шляхах пропаганди, бо він часто спирає свої аргументи на мораль і теорії походження. Двома провідними міфами західної культури є оповідь про скриньку Пандори та біблійний міф про гріхопадіння. В обох випадках уявлення про надприродне зло, притаманне жінці, пройшовши літературний етап, стали надзвичайно впливовими етичними виправданнями наявного стану речей.

Пандора — немов дискредитований варіант середземноморської богині плодючості, бо ще в Гесіодовій «Теогонії» вона носить вінок із квітів і скульптурну діадему з фігурками всіх земних і морських створінь⁶³. Гесіод пов'язував з нею появу сексуальності, разом з якою надходить кінець золотому вікові, коли «чоловічий рід на землі не знав жодного лиха, виснажливої праці та важких недуг»⁶⁴. Пандора уособлювала прихід «клятого жіночого роду, пошесті, з якою мали змиритись чоловіки»⁶⁵. Отже, поширення того, що для чоловіків становить зло, пов'язували з появою жінки та її начебто унікальним знаряддям — сексуальністю. У своєму творі «Труди і дні» Гесіод показує, що собою репрезентує Пандора, —

⁶³ Хоч яку позицію обрати в зятяжній суперечці антропологів про матриархальні чи патріархальні теорії походження суспільства, кожний може помітити поступове ослаблення ролі богині плодючості і заміну її патріархальними божествами на певному етапі розвитку всієї стародавньої культури.

⁶⁴ Hesiod, *Works and Days*, translated by Richmond Lattimore (University of Michigan, 1959), p. 29.

⁶⁵ Hesiod, *Theogony*, translated by Norman O. Brown (Indianapolis: Liberal Arts Press, 1953), p. 70.

небезпечну спокусу «з розумом суки та злодійкуватою натурою», «сповненою жорстоких жадань, які виснажують тіло», «з брехнею, облудними словами та душею», тенетами, які Зевс наставив, аби «згубити чоловіків»⁶⁶.

Патріархальний устрій має на своєму боці Бога. Крім того, одним з найпотужніших чинників патріархального впливу є напрочуд удатні теорії природи і походження жінки та приписування лише їй зла й небезпек, пов'язаних із сексуальністю. За яскравий приклад нам тут править грецька міфологія. Оспівування сексуальності полягає в ушануванні плодючості, пов'язаної з фалосом. І навпаки, лаючи сексуальність, греки звертаються до образу Пандори. Патріархальна етика та релігія схильні змішувати такі уявлення, як «секс» і «жінка», немов тягар відповідальності й ганьби, пов'язуваних із сексом, припадає лише на жінку. Отже, нечистий, гріховний та шкідливий секс пов'язують із жінкою, а кращі людські якості — з чоловіком.

Міф про Пандору становить один з двох важливих західних архетипів, що засуджує жінку за її сексуальність і тлумачить її теперішнє становище як цілком заслужену кару за прабатьківський гріх, що його плоди ще досі пожинає жіночий рід. На сцену виходить етика, змінивши собою простоту ритуалів, табу і мани. Витонченіші засоби міфу дозволяють подати переконливіше офіційне пояснення міжстатевих відносин. В Гесіодовій оповіді Зевс, немов деспотичний і розгніваний батько, надсилає Епіметею зло у вигляді жіночих геніталій і власне так карає його за пізнання гетеросексуальності. Відкриваючи надіслану посудину (вувльву або гімен Пандориної «скриньки»), чоловік задовольняє свою цікавість, а водночас накликає на себе кару з боку суворого Бога-батька, кару нещастями та смертю, на яку заслуговує як грішник. Тут ми бачимо не тільки паплюження жінки, а й таку патріархальну рису, як суперництво чоловіків, що

⁶⁶ Hesiod, *Works and Days*, слова з рядків 53–100. Окремі слова взято з перекладу Летімора, інші — з перекладу Мейра (A. W. Mair, Oxford, 1908).

різняться віком і статусом, наприклад, могутнього батька і суперника-сина.

Міф про гріхопадіння — добре відшліфований варіант тієї самої теми. Як центральний міф юдео-християнської уяви, а отже, й нашої культурної спадщини, він ще досі зберігає величезну владу над нами. І це діється в раціоналістичну добу, коли ми начебто давно відмовились від буквальної віри в нього, проте на емоційному рівні й далі погоджуємося з ним⁶⁷. Цей міфічний варіант жінки як причини людських страждань, пізнання і гріха ще досі є основою властивих нам поглядів на стать, бо становить найвирішальніший аргумент патріархальної традиції на Заході.

Ізраїльтяни перебували в стані перманентної війни з культуром плодючості, властивим для сусідніх з ними народів. У них завжди була спокуса познущатися з цього культу, що втрачав своїх вірних. У постаті Єви, як і Пандори, ще можна таки помітити сліди поваленої богині плодючості. Деякі свідчення цього, хоч, може, й не усвідомлені, ми помічаємо в Біблії. Ще перед описом гріхопадіння читаємо, що «назвав Адам ім'я своїй жінці: Єва, бо вона була мати всього живого». З огляду на те, що біблійний переказ був компіляцією різних усних традицій, у ньому можна помітити дві суперечливі схеми створення Єви. Згідно з першою, обидві статі створено одночасно. Згідно з другою, Єва з'явилася пізніше і була створена з Адамового ребра — промовистий приклад експропріації чоловіком життєвої сили через посередництво Бога, який створив світ, обійшовшись без жіночої допомоги.

⁶⁷ Годі оцінити, наскільки глибоко легенда про рай проникла в нашу свідомість та наш спосіб мислення. Дух і обриси цієї легенди можна вловити в найнесподіваніших місцях, скажімо, у фільмі Антоніоні «Крупним планом». Дія з переважно сексуальним забарвленням відбувається в ідилічному саду. Жінка, яку переслідує спокусник з фалічною рушницею, піддається і знову зраджує чоловіка, що помирає. Присутній при дії фотограф реагує так, наче він водночас бачить як сцени первісного життя, так і прабатьківський гріх.

Оповідь про Адама та Єву, окрім усього іншого, — це ще й розповідь про те, як людство «винайшло» статевий акт. Чимало аналогічних оповідей існує в дописемних міфах та народних казках. Більшість з них зачаровують нас і тепер як оповідання про милих і невинних доісторичних істот, яким потрібно чимало допомоги, щоб нарешті дійти до «суті». В оповіді розкрито й інші важливі теми: втрату первісної простоти, прихід смерті, перший свідомий досвід, що його дає знання. Всі вони пов'язані з питаннями статі. Адамові заборонено їсти плід із дерева життя, тобто дерева знання добра і зла, його недвозначно попереджають, що станеться, якщо він спробує їсти: «...того самого дня, коли з нього скуштуєш, напевно вмреш!» Адам таки їсть, але не вмирає (принаймні в оповіданні), з чого можна висувати, що змії сказав правду.

Але тієї самої миті, коли пара куштує заборонений плід, зненацька з'являється усвідомлення власної наготи, і вони відчують сором. Тут вочевидь ідеться про сексуальність, хоча фабула вперто твердить, що мова йде лише про найвищу заборону чинити непослух настановам у царині іншого, менш суперечливого жадання — апетиту. Рогейм зауважує, що давньоєврейське дієслово «їсти» може мати й інше значення, а саме: коїтису. Повсюди в біблійному тексті «знання» синонімічне з сексуальністю і, безперечно, є наслідком контакту з фалосом, що в даному разі набуває образу змія.

Якщо на сексуальність покласти вину за зло та страждання (втрату раю і т. ін.), то частина провини неодмінно припала б чоловікам, але такий висновок навряд чи становив мету оповіді, що мала звинуватити в усіх світових нещастях саме жінку. Тому саме жінку зваблюють першою, спокушаючи її статевим членом, оберненим на щось інше, як-от на змія. Отож Адам уникає сексуальної провини, тим паче що сексуальні мотиви в біблійному переказі притлумлені. Але проте сама прозорість символічного виображення фалоса в подобі змія засвідчує, як непросто перекрутити первісний зміст міфу. Зреш-

тою, жінка — проста земна істота, неспроможна опертися навіть лестошам плазуна, — куштує пропонованого плоду. І тільки тоді відбувається гріхопадіння чоловіка, а разом з ним — усього людства. Міфічна фабула зробила з чоловіка представника людського роду, тоді як жінка — просто статевий тип, що його, згідно з традицією, можна або використати, або замінити. Ідучи слідами першої сексуальної пригоди, ми бачимо, що Адам був зваблений Євою, а та, своєю чергою, — пенісом. «Жінка, що дав ти її, щоб зо мною була, вона подала мені з того дерева, — і я їв» — таким був перший захисний крок чоловіка. На Єву, що її звабив фалічний змій, покладено вину за участь Адама в сексі.

Прокляття Адама — працювати в «поті чола свого», тобто робити те, що чоловіки асоціюють із цивілізацією. Едем поставав як фантастичний світ, що не вимагав ні зусиль, ні діяльності. Проте приход жінки з її сексуальністю руйнує цей світ. Вирок Єві, якщо можна так висловитись, куди політичніший за змістом і «блискуче» пояснює її нижчий статус. «Ти в муках родитимеш діти, і до мужа твого пожадання твоє, — а він буде панувати над тобою». Знову, як і в міфі про Пандору, батьковласник карає своїх підлеглих за зрілу гетеросексуальність. Неважко погодитись із висновком Рогейма про негативне ставлення міфу до сексуальності: «Статеву зрілість розцінювано як лихо, що відібрало людству щастя... як пояснення, чому в цьому світі з'явилася смерть»⁶⁸.

Далі варто наголосити на відповідальності жінки, маргінального створіння, за всі ті нещастя та на справедливості підпорядкованого становища жінки з огляду на її провідну роль у сцені прабатьківського гріха. Відтоді зв'язок жінки, сексу і гріха становить основу західного патріархального мислення.

⁶⁸ Géza Róheim, «Eden», *Psychoanalytic Review*, Vol. XXVII, New York, 1940. Див. також Theodor Reik, *The Creation of Woman*, крім того, погляди, висловлені в Hays, op. cit.

8. Психологічний аспект

Описані вище аспекти патріархального устрою мали вплив на психологію обох статей. Головним наслідком цього впливу стала інтеріоризація патріархальної ідеології. Статус, характер і роль — це системи вартостей, які мають величезні психологічні наслідки для обох статей. Патріархальний шлюб і сім'я з її рангами і поділом праці значною мірою посилюють їх. Свої поважні наслідки мають і вище економічне становище чоловіка, і підпорядковане економічне становище жінки. За патріархального устрою на жінку покладають більшу частину вини, пов'язаної з сексуальністю, і культура засвоїла, що жінка винна або винна більшою мірою майже при будь-якому сексуальному зв'язку, незважаючи на жодні пом'якшувальні обставини. Тенденція опредмечувати жінку призводить до того, що її частіше сприймають не як особистість, а як сексуальний об'єкт. Надто слушне це твердження тоді, коли жінка позбавлена людських прав, маючи статус рабині. І навіть там, де ситуація трохи краща, згромаджена сила релігії і традицій ще велика і має значні психологічні наслідки. Через культ цнотливості жінці ще досі відмовляють у сексуальній свободі та праві біологічного контролю над своїм тілом. Діють подвійні стандарти, заборона абортів, багато де жінкам недоступні контрацептиви (фізично а чи з міркувань психологічних).

Постійний нагляд за жінками сприяє їхній інфантилізації, навіть тоді, коли жінка здобула вищу освіту. Жінки безнастанно змушені спиратись на схвалення чоловіків (як-от тих, що при владі) у своїх пошуках засобів до виживання чи будівництві професійної кар'єри. Вони досягають свого або завдяки принизливому випрошуванню, або обміном сексуальних послуг на підтримку і статус. З огляду на особливості історії патріархальної культури та жіночого представництва в усіх царинах культурної діяльності минуле й сучасне справляє руйнівний вплив на самоусвідомлення жінки, вона практично позбавлена будь-яких, окрім найтривіальніших, дже-

рел гідності та самоповаги. В багатьох патріархальних суспільствах мова і культурні традиції резервують суто людські умови існування лише за чоловіками. В індоєвропейських мовах це майже неминуче. Попри поширені претензії, нібито англійські слова «man», «humanity» однаково стосуються представників обох статей, на практиці навряд чи вдається приховати, що згадані терміни частіше пов'язують із чоловіками, а іноді — тільки з чоловіками⁶⁹.

Коли загальнопоширені погляди, ідеологія і традиції зображують чиесь Я так несправедливо, змальовують його такими огидними барвами, то незалежно від того, в якій групі це відбувається, наслідок буде згубний. Якщо ще взяти до уваги приниження, яких жінки щоденно зазнають в особистих контактах, негативні враження від жіночих образів, створених літературою, мистецтвом, засобами масової інформації, дискримінацію в поведінці, найманні на роботу та навчання, то нікому не видасться дивним, що групові характеристики жінок подібні до характеристик деяких дискримінованих меншин і маргінальних груп. Дотепний експеримент Філіпа Голдберга доводить те, що й так було відомо: засвоївши ту неповагу, серед якої вони живуть, жінки починають ненавидіти самі себе і одна одну⁷⁰. Дівчатам-випускницям пропонували прочитати статтю, яка була підписана ім'ям то Джона Makeя, то Джоани Makeй. І хоч текст в обох випадках пропонували ідентичний, проте опитані приписували Джонові глибину мислення, а Джоані незначні інтелектуальні здібності. Отже, все залежало від статі гаданого автора.

Оскільки за патріархального устрою жінки становлять маргінальну категорію громадян, якщо, звісно, їх узагалі

⁶⁹ Тут корисно буде поглянути на мови, що не належать до індоєвропейської групи. У японській, наприклад, є одне слово для позначення чоловічої особи (otoko), інше для жінки (onna) і ще одне для людини взагалі (ningen). І назвати людину першим словом так само неможливо, як і другим.

⁷⁰ Philip Goldberg, «Are Women Prejudiced Against Women?» *Transaction*, April 1968.

вважали за громадян, то вони, як уже сказано, опиняються в становищі меншини, визначеному їхнім статусом, а не кількістю членів. «Меншиною називають будь-яку групу людей, що з огляду на свої фізичні та культурні особливості вирізняється з-поміж решти людей у суспільстві, в якому вони живуть, тим, що зазнають несправедливого до себе ставлення»⁷¹. Лише жменька соціологів звертала увагу на те, що в жінок такий самий статус, як у меншини⁷². Психологія теж іще має дослідити згубний вплив на жіноче Я, що його можна буде порівняти з уже досить докладно вивченим впливом расизму на психіку чорношкірого населення та колонізаторів. Украй незначна кількість сучасних наукових досліджень, присвячених психологічним і соціальним наслідкам впливу чоловічої зверхності на жінку та культуру загалом, свідчить про поширене невігластво або ж байдужість консервативної соціології, яка вважає патріархальний устрій водночас і за статус-кво, і за природний стан.

Та численна література, яку соціологія може запропонувати нам у цій царині, підтверджує, як і можна було сподіватись, наявність у жінки рис, притаманних представникам суспільних меншин: колективна самозненависть та самозаперечення, зневага як до себе, так і до решти жінок, — а це, власне, наслідок нескінченних, хоч

⁷¹ Louis Wirth, «Problems of Minority Groups», у *The Science of Man in the World Crisis*, ed. by Ralph Linton (New York: Appleton, 1945), p. 347. Автор застерігає, що й група має оцінювати себе як дискриміновану. Цікаво, що багато жінок не вважають себе дискримінованими, і це вже само по собі є чудовим доказом їхнього «досконалого» виховання.

⁷² До них належать:

Helen Mayer Hacker, «Women as a Minority Group», *Social Forces*, Vol. XXX, October 1951.

Gunnar Myrdal, *An American Dilemma*, Appendix 5. Тут проведено паралель між статусом негрівської меншини і статусом жінок.

Everett C. Hughes, «Social Change and Status Protest: An Essay on the Marginal Man», *Phylon*, Vol. X, First Quarter, 1949.

Joseph K. Folsom, *The Family and Democratic Society*, 1943.

Godwin Watson, «Psychological Aspects of Sex Roles», *Social Psychology, Issues and Insights* (Philadelphia: Lippincott, 1966).

і ледве чутних, балачок про жіночу неповноцінність, що її вона зрештою визнає⁷³. Ще одне свідчення нижчого статусу — та суворість, із якою ставляться судді до представників усіх меншин. Подвійний стандарт застосовують не тільки там, де йдеться про сексуальну поведінку, а й в усіх інших ситуаціях. Наприклад, у відносно рідкісних випадках жіночої злочинності: в багатьох американських штатах жінку, звинувачену у скоєнні злочину, засуджують на довший термін ув'язнення⁷⁴. Здебільшого звинувачувана жінка зазнає неслави, несумірної зі скоєним злочином, а через такий сенсаційний розголос її можуть судити значною мірою за її «статеве життя». Але патріархальний устрій так ефективно прищеплює жінці пасивність, що в своїй непристосованості до суспільства вона рідко стає аж таким екстравертом, щоб ступити на шлях злочинності. Так само, як кожен член меншини мусить або вибачатися за лихі вчинки представника своєї меншини, або ж гостро засудити його, жінкам властива суворість, безжальність та заляканість, коли вони беруться судити про неподобства, що їх чинить якась жінка.

Гнітюча підозра, що непокоїть представника будь-якої меншини, мовляв, міфи, поширювані про їхню нижчість, може, зрештою, таки правда, часто сягає неймовірних пропорцій, коли йдеться про почуття власної незахищеності в жінок. Декому з них їхнє підпорядковане становище видається таким важким, що вони просто заперечують саме його існування. Але велика частина жінок визнає своє залежне становище, тільки треба знати, як питати. Із двох експериментів, у яких жінок запитували,

⁷³ Мої зауваги про властивий жінкам статус меншини є наслідком узагальнення всіх перелічених статей, і я особливо вдячна за критичний розгляд цього матеріалу в неопублікованому рукописі п. Марлен Діксон, у минулому професора факультету соціології Чиказького університету та члена комітету з питань розвитку людини, а тепер професора Макдзьільського університету.

⁷⁴ Див. судову справу *The Commonwealth v. Daniels*, 37 L. W. 2064, Pennsylvania Supreme Court, 7/1/68 (скасування постанови у справі 36 L. W. 2004).

чи хотіли б вони народитися чоловіками, результати одного показали, що ствердно відповіла чверть опитуваних, а другого — половина⁷⁵. Коли запитали дітей, які ще не навчились ухилятися від відповіді, що вони вибрали б, якби мали таку можливість, дівчатка в своїх відповідях у переважній більшості випадків схилилися до елітарної групи, натомість хлопчики майже всі відкидали альтернативу народитися дівчинкою⁷⁶. Явище, коли батьки ще ненародженої дитини однозначно прагнуть, щоб народився син, таке типове, що не потребує коментарів. А з огляду на можливу перспективу, що батьки вибиратимуть стать своєї майбутньої дитини, такі настрої породжують стурбованість у наукових колах⁷⁷.

Порівнюючи риси, що їх масова свідомість приписує неграм і жінкам, Майрдел, Гекер і Діксон виявили чимало спільного: нижчий рівень інтелекту, більша вираженість інстинктивного і чуттєвого, емоційна природа, що асоціюється як з примітивністю, так і з інфантильністю, підвищена сексуальність, задоволення власною долею, що її сприймають як заслужену, лукавство і приховування своїх почуттів. Обидві групи змушені вдаватися до пристосуванства: в обох помітна запобігливість з метою догодити, вловити мить, коли представника північної групи можна переконати чи підкупити; вдавана безпорадність, симульоване невігластво, що дають підставу для нецирих звертань по допомогу⁷⁸. За іронією долі жінконенависна література століттями нападалася саме на ці риси, спрямовуючи найдужчу лють супроти жіночого лукавства, підступності і продажності, а надто всього, що пов'язане з сексуальністю, або, як запевняють ці джерела, «розпустою».

⁷⁵ Див.: Helen Hacker, *op. cit.*, та Carolyn Bird, *op. cit.*

⁷⁶ «Одне дослідження учнів четвертого класу показало, що дівчаток, які воліли б бути хлопчиками, було в десять разів більше, аніж хлопчиків, що хотіли б стати дівчинкою», Watson, *op. cit.*, p. 477.

⁷⁷ Amitai Etzioni, «Sex Control, Science, and Society», *Science*, September 1968, pp. 1107–1112.

⁷⁸ Myrdal, *op. cit.*, Hacker, *op. cit.*, Dixon, *op. cit.*

Як і в інших маргінальних групах, жменьці жінок дають вищий статус, щоб вони могли провадити щодо речей потрібну культурну політику. Г'юз веде мову про маргінальність тих негрів, жінок і американців другого покоління, які «вибилися» нагору, проте часто позбавлені заслуженого визнання через своє походження⁷⁹. Точнісінько така сама ситуація з так званими «новими», тобто освіченими жінками. Як виняткові, вони зобов'язані робити ритуальні й часто комічні шанобливі заяви, аби виправдати свій злет. Як правило, вони обстоюють «жіночність», захоплюються жіночою покорою, прагнуть відчувати чоловічу зверхність. З погляду політики для таких ролей найпридатніші актриси та повії. Загалом у кожній меншині є невелика кількість щасливців, яким дозволено розважати своїх господарів. (Те, що водночас вони можуть розважати і представників своєї меншини, важить менше). Жінки розважають, задовольняють, тішать чоловіків і лестять їм своєю сексуальністю. В більшості меншин атлети та інтелектуали мають шанси стати «зірками», ототожнення з якими втішає їхніх менш вдатних побратимів. Та коли йдеться про жінок, до такого не заохочують, бо за підставу найпоширеніших пояснень нижчого статусу жінки вважають її фізичну слабкість та інтелектуальну неспроможність. А звідси логічний висновок: для жінки непристойна річ — демонструвати свою фізичну силу і вправність, а показувати, що в неї неабиякий розум, — недоречно.

Можливо, найкращу психологічну зброю патріархального устрою становить його загальна поширеність і довговічність. Дуже важко щось йому протиставити, чимсь його заперечити. Це саме можна було б сказати і про клас, але патріархальний устрій має куди сильнішу й цупкішу владу, видаючи себе за природний стан. Релігія, як і рабство, теж мають універсальний характер у людському суспільстві. І їхні прихильники полюбують покликатися на такі уявлення, як фатальна неминучість, не-

⁷⁹ Hughes, *op. cit.*

здоланний «інстинкт» і навіть «біологічна зумовленість». Коли система влади непохитно міцна, вона навряд чи потребує говорити про себе вголос; проте коли діяльність влади піддають сумніву, то влада стає відкрита не тільки для дискусій, а й для змін. Саме на такому періоді ми й зосередимо свою дальшу увагу.

Частина друга

ІСТОРИЧНА
ОСНОВА

Розділ 3

СЕКСУАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ

Перша фаза: 1830 – 1930 роки

Політичний аспект

Визначення

Термін «сексуальна революція» такий модний у наш час, що до нього схильні звертатися щоразу, пояснюючи навіть найтривіальніші соціально-статеві явища, і таке його вживання щонайменше наївне. Якщо йдеться про сексуальну політику, то справді революційні зміни мають змінити ті політичні стосунки між статями, що ми їх описали в розділі, присвяченому теорії. Оскільки стан, який названо патріархальним устроєм, існував так довго і мав такий універсальний успіх, то, здавалося, мало було підстав сподіватися на якісь переміни. Проте вони сталися. Або принаймні почалися. Протягом століття суспільний лад зазнавав таких радикальних змін, що їм важко знайти аналогію в усій попередній історії людства. Патріархальний устрій, що видавався підмурком цивілізації, зазнав такої немилосердної облоги з боку критиків і реформаторів, що, здавалося, от-от завалиться. Звісно, нічого не сталося: перша фаза закінчилася реформами, слідом за якими прийшла реакція. Та однаково бунтівний фермент спричинився до великих змін.

Саме тому, що в ту добу не сталося обіцяного радикального перетворення, було б добре уявити на мить наслідки сексуальної революції в її повному обсязі. Таке уявне конструювання може придатись при оцінці вад першої фази, а також знадобиться в майбутньому: адже є всі підстави вважати, що на зміну реакції, що почалась

після перших десятиліть ХХ сторіччя, незабаром знову прийде піднесення революційного духу.

Сексуальна революція передусім, напевне, поклала б край традиційним сексуальним заборонам та табу, надто тим, які становлять найбільшу загрозу для патріархального моногамного шлюбу, і дозволила б гомосексуалізм, «незаконну» народжуваність, дошлюбні та позашлюбні стосунки, а також статеві відносини в підлітковому віці. З негативною аурую, що, як правило, обкутувала сексуальну активність, неодмінно було б покінчено, а водночас — і з подвійним стандартом, і з проституцією. Революція ставила б собі за мету єдиний стандарт вседозволеності та сексуальної свободи, незаплямований непристойними і хижацькими економічними міркуваннями, що правила за основу традиційних сексуальних союзів.

Насамперед, однак, сексуальна революція покінчила б із патріархальним устроєм, зруйнувавши ідеологію як чоловічої зверхності, так і традиційної соціалізації, завдяки якій у патріархальному суспільстві кожній статі прищеплюють її статус, роль та характер. Це б спричинилося до інтеграції окремих статевих субкультур, до засвоєння обома статями доти розділеного людського досвіду. При цьому переглянули б усі риси особистості, що їх доти однозначно кваліфікували як «чоловічі» або «жіночі», та переоцінили б їхню загальнолюдську вартість: агресивність, заохочувана як «чоловіча» риса, та надмірна пасивність, що її вважають за атрибут «жіночності», виявилися б безвартісні для обох статей; ефективність та інтелектуальність «чоловічого» характеру, м'якість та поміркованість, пов'язувані з «жіночим» характером, стануть у великій пригоді обом статям.

Навряд чи ці всі зміни не матимуть радикального впливу на патріархальну власницьку сім'ю. Ліквідація поділу ролей між статями та повна економічна незалежність жінки підірвали б її авторитет та фінансову організацію. Істотним наслідком було б те, що настав би край теперішньому підневільному статусу та обмеженню прав

неповнолітніх. Професіоналізація, а отже, вдосконалення громадського догляду дітей надалі б підривала структуру сім'ї, водночас даючи жінці більшу свободу. На зміну шлюбові прийшов би добровільний союз, якщо в такому буде необхідність. Коли б сексуальна революція була доведена до свого логічного завершення, то проблема перенаселення, найтісніше пов'язана з емансипацією жінки, перестала б бути такою нерозв'язною, якою видається нам тепер.

Вибудувавши таку систему здогадів, ми зрештою опиняємося доволі далеко від того історичного періоду, що його маємо розглянути. Де ж докази, що саме тоді почалася сексуальна революція? Адже можна заперечити, що, оскільки вікторіанська доба уславилась своїми жорсткими заборонами, сторіччя між 1830-м та 1930 р. практично нічого не могло дати в сфері сексуальної свободи. А проте важливо пригадати, що, коли сексуальні утиски в формі «священництва» досягли в ту добу критичного ступеня, єдиним можливим виходом стало послаблення пут. Останні три десятиліття ХІХ ст., як і перші три десятиліття ХХ ст., стали добою дедалі більшого зростання сексуальної свободи для представників обох статей. Певної сексуальної свободи досягло зокрема жіноцтво, бо давніше йому загалом ніколи не дозволяли тішитися бодай трохи великим (а то й наймізернішим) ступенем такої свободи, не втративши при тому остаточно свого суспільного становища або не ризикуючи завагітніти в суспільстві, де існують суворі санкції проти нелегітимного народження. Перша фаза сексуальної революції досягла значного рівня сексуальної свободи і рівності, простуючи до єдиного етичного стандарту. Проте вікторіанці виявляли подвійну алогічність. Прагнучи скинути тягар відповідальності з жінки, що морально опустилася, вони часто з украй простодушним оптимізмом намагались виховувати в хлопчиків таку ж «чистоту», яка властива дівчатам. Хоч які кумедні ті зусилля, то були перші в історії спроби розв'язати питання подвійного стандарту та нелюдськості проституції. Побіжне знайом-

ство з періодом реакції, що настала після закінчення першої фази, могло б навести на думку, що цей період — багато важливіша доба в історії сексуальної свободи. Насправді це не так, бо лібералізація, пов'язана з цим періодом, — не більше ніж продовження чи розгортання тієї, що розпочалася раніше. Ця лібералізація, часто поступаючись патріархальним цілям, набула свого власного експлуататорського характеру. Будь-яке зростання сексуальної свободи для жінок протягом 1930–1960рр. (бо перша фаза, скінчившись, щедро нагородила їх свободою) завдячує, напевне, не так змінам у суспільстві, як удосконаленій технології виробництва контрацептивних засобів та зростанню їхньої кількості. Поширення того, що на сьогоднішній день є найкращим з тих засобів — контрацептивних пероральних пігулок, — виходить за історичні межі контрреволюційного періоду. Якщо не враховувати цього зручного засобу, «нова жінка» двадцятих років тішилася не меншою, а можливо, й більшою сексуальною свободою, ніж жінка п'ятдесятих років.

У першій фазі найважливішим завданням було кинути виклик патріархальній суспільній системі і дати початковий імпульс грандіозним трансформаційним процесам, що їх у річищі сексуальної революції мали зазнати роль, характер і статус обох статей. Слід добре усвідомити, що арена сексуальної революції — більше сфера людської свідомості, ніж самі суспільні інституції. Патріархальний устрій накладає такий глибокий відбиток, що структура характеру, прищепленого обом статям, — це радше усталене мислення і спосіб життя, ніж політична система в дії. Оскільки перша фаза кинула виклик як усталеному мисленню, так і політичним інституціям, — хоч і досягла значно більшого успіху з інституціями, — вона не змогла опертися натискові реакції й не виконала своїх революційних обіцянок. Та оскільки її метою були куди радикальніші зміни характеру життя, ніж зміни, що їх обстоювали більшість попередніх політичних революцій, неважко збагнути, чому цей тип революції, що зачіпала як основи суспільного життя, так

і всю сферу культури, розгортався уривчасто та повільно, ближче до моделі поступового, але докорінного перетворення, тобто так, як відбувалась промислова революція чи становлення середнього класу, ніж до моделі судовного повстання (після якого настає ще лютіша реакція), характерної для Французької революції. Ба більше, внаслідок швидкого наступу реакції перша фаза сексуальної революції, немов тіло, що раптово зупинилось під час руху, не змогла як слід скористатися навіть своєю інерцією. Коли пригадати, що той рух дістав новий імпульс лише протягом останніх п'яти років після майже чотирьох десятиліть дрімоти, стає зрозуміло, яким невизначеним та несформованим є феномен сексуальної революції, що ми його прагнемо описати, з якою силою він не піддається точному описові, що його досягають історики, зображуючи далекі в часі та конкретні події.

Ніхто не звинуватить нас у надмірному наголосі на тому, що чимало, ба навіть більшість тих, кого якимсь чином одразу зачепила сексуальна революція, не розуміли її як слід і не усвідомлювали, що вона може тягнути за собою. Мало хто, навіть серед тих, хто вважав себе за прихильників революції, залишилися б вірними їй до кінця, якби могли передбачати всі можливі наслідки. Більшою чи меншою мірою це твердження слухне навіть про її теоретиків: Міл і в гадці не мав, який вплив вона може справити на сім'ю, а Енгельс, здається, цілком не підозрював про її величезні психологічні наслідки.

Зміни такого масштабу та ваги, на які замахнулася сексуальна революція, не так-то легко здійснити. Отже, не слід дивуватися тому, що зміни відбувалися поетапно, часом наставали перерви, а часом траплялися й відступи назад. З огляду на це вади першої фази цілком зрозумілі, та й навіть зупинки чи цілковите припинення її поступального руху, що ми їх бачимо в наступному періоді, хоч які вони дратливі для нас і прикрі, певною мірою можна тлумачити як доконечні стабілізаційні паузи в межах неперервного процесу. Хоча перша фаза,

на жаль, не дійшла до втілення в життя цілей своїх теоретиків та найдалекоглядніших апологетів, вона засвідчила величезний поступ і забезпечила основу для теперішнього й майбутнього розвитку. Хоча їй не вдалося проникнути досить глибоко в субструктуру патріархальної ідеології та соціалізації, вона, проте, напала на найочевидніші надужиття в її політичній, економічній та юридичній надструктурі, спричинившись до винятково потужних реформ у сфері законодавчих та інших громадянських прав, виборчого права, освіти та працевлаштування. Для групи населення, позбавленої — як от жінки — мінімальних громадянських свобод протягом усього історичного періоду, навіть те, чого вона досягла в межах одного сторіччя, було неабияким здобутком.

За недоглядом надто помітним, щоб бути випадковим, історики нехтували питання сексуальної революції, відмахуючись від нього фривольними примітками, що мали показати, яка ж то дурниця — «виборчі бюлетені для жінок», або ж видавали ту революцію за незначущі ексгібіціоністські брижі в сексуальній моді. Проте ті глибокі культурні зміни, що з'явилися з початком сексуальної революції, мають принаймні таку ж вирішальну вагу, як і чотири чи п'ять інших суспільних перетворень сучасної історії, що їм надають такої пильної уваги історіографи.

Від часів Просвітництва Захід пережив цілу низку суспільних катаклізмів: промислового, економічного та політичного революції. І, здається, всі вони відбувалися, здебільшого не беручи безпосередньо до уваги інтересів однієї половини людства. Аж дивно, що грандіозні зміни, викликані поширенням виборчого права і розвитком демократії протягом XVIII—XIX ст., перерозподіл багатства, що становив мету соціалізму (проте мав значний вплив і на капіталістичні країни), і, нарешті, величезні зміни, принесені промисловою революцією та появою технологій, — це все мало, а певною мірою має ще й тепер, лише далекий, випадковий вплив на життя тієї більшості людства, яку складає жіноцтво. Усвідомивши

це, ми не зможемо не помітити, що основні соціальні та політичні відмінності визначені не багатством чи рангом, а належністю до тієї або тієї статі. Бо найслухніший і вирішальний висновок, який можна зробити, придившись до нашої культури, це — визнати, що за її основу править патріархальний устрій.

І, власне, проти цього устрою була спрямована сексуальна революція. Дуже важко збагнути такий радикальний зсув у колективній свідомості, не легше й визначити дату його початку. Можна звернути свій погляд назад, аж до ренесансної доби й проаналізувати вплив властивої тій добі ліберальної освіти, коли до неї нарешті допустили й жінок. А можна замислитись і над впливом Просвітництва: згубними наслідками атеїстичного раціоналізму для патріархальної релігії, тенденцією тогочасного гуманізму визнавати людську гідність у представників цілої низки впосліджених соціальних верств, а також тією збадьорливою ясністю, що її заохочена Просвітництвом наука внесла в тодішні традиційні уявлення про жінку та природу. Можна також проаналізувати додатковий, маргінальний вплив Французької революції, що розбила решту давніх ієрархічних структур влади. Напевне, вплинули і два принципи, що їх французький радикалізм заповів американській революції: легітимність уряду визначає згода урядованих; існують невідчужувані людські права. Таке інтелектуальне середовище й породило публіцистичну книжку Мері Волстонкрафт «Захист прав жінки», перший документ, що ствердив повноцінність жінки як людини і вимагав визнати цей факт. Подруга Пена та французьких революціонерів, письменниця була достатньо знайома з революційним мисленням, щоб наполягати на застосуванні його головних принципів і до тієї більшості, за якою ще не визнавали Прав Людини.

Хоча не підлягає сумніву, що культура Франції XVIII ст. немало посприяла формуванню думки, що демократію слід утвердити не тільки в класовій, а й у сексуальній політиці, наше дослідження, народившись в Америці,

мусить обмежитись рамками англомовних культур. Крім того, оскільки навіть реформаторський вплив Французької революції в Англії придушували, аж поки минула загроза революції, і через те він виявився повною мірою лише в 1830-х роках, видається доцільним розпочати виклад у цьому розділі з ХІХ ст. Дату, з якої почнемо виклад, можна почасти обґрунтувати тим, що ці роки стали свідком становлення справжньої політичної організації з питань сексуальної політики, поживалених громадських дискусій про можливі наслідки сексуальної революції, а також пильної уваги літератури до людських почувань під час перебігу такої революції. І, нарешті, цей період ознаменував себе першими важливими реформами в царині сексуальної політики, і ті реформи були доведені до кінця. Сексуальна революція народилася в тридцятих та сорокових роках ХІХ ст., але їй, однак, передував дуже тривалий період визрівання в лоні часу; можливо, її зародок сформувався у ХVІІІ ст., а можливо, ще в чарівному оці Ренесансу сяяла та іскорка жадання, що без неї, власне, не було б і зародка. Але 1830-і роки вимагають нашої особної уваги тому, що це був час, коли реформаторський рух в Англії досяг свого повноліття, а в Америці 1837 р. відбувся перший жіночий з'їзд, спрямований проти рабства¹. Обидві події мали неабиякий вплив на суспільний розвиток. Британський реформаторський рух відкрив шлях для надання виборчого права багатьом із тих груп, що давніше його не мали. Почали вивчати умови, за яких доводиться працювати жінкам, і згодом вжили заходів для поліпшення тих умов. Аболюціоністський рух у США вперше дав жінкам нагоду організуватися політично. Грунт під ногами вони

¹ Закон 1832 р. про реформу, хоч його і вважають за своєрідну віху, насправді змінив небагато. Практично то був перший англійський закон, що (скорше de jure, ніж de facto) позбавив жінок юридичних прав, наприклад, виборчого. Проте він відкрив дорогу для цілої низки надзвичайно важливих законодавчих перемін у наступних десятиліттях. У США 1837 рік став свідком іншої знаменної події: відкрився Маунт-Голіоук — перший жіночий коледж на теренах Великобританії і США.

відчули у 1840-х роках, надто 1848 р., коли на зборах у містечку Сенека-Фолз, штат Нью-Йорк, була заснована власне жіноча політична організація. Щоправда, й британські жінки під проводом Міла в 1860-х роках теж розпочали агітаційну роботу. Проте саме в Америці, у Сенека-Фолз, кинуту перший виклик, який згодом переріс у сімдесятирічну боротьбу, породивши міжнародний жіночий рух.

Парадокси

Перед тим як братися до вивчення якогось історичного періоду, годилося б подивитись, які враження він полишив у душах сучасників та очевидців. Коли проаналізувати різноманітні свідчення за період з 1830-го до 1930 р., нас вразить невідповідність та суперечливість між фактами і святими переконаннями. Найкраще це видно при порівнянні двох найпоширеніших офіційних варіантів сексуальної політики: «гречного» і юридичного. Традиційна галантність (що в XIX сторіччі процвітала) авторитетно стверджувала, що жінка має чудовий захист в особі свого «природного оборонця». Проте правнича система, яку тут нам слід називати радше фактами, ніж благочестивими сподіваннями, дає мало підстав для такого оптимістичного твердження. Власне переміна принизливого юридичного статусу жінки була одним з найбільших досягнень жіночого руху та феміністської агітації протягом першої фази сексуальної революції. Патріархальне право поступалося неохоче і не завжди з гідністю. У США законодавчі поправки, що надавали жінкам більшої свободи, долали запеклий опір, поволі, з п'ятдесятих до вісімдесятих років, утверджуючись у кожному штаті. Те саме відбувалось і в Англії. Закон про власність одруженої жінки, який стосувався цілої низки громадянських прав, внесено на розгляд 1856 р., ухвалено 1870 р., внесено поправки до нього 1874 р., 1882 р. ухвалено новий закон, що зазнавав змін та доповнень аж 1908 року. В обох

згаданих країнах аж донедавна не був вироблений розумний підхід до закону про розлучення².

Згідно з загальним правом, що переважало в обох країнах на початку означеного періоду, для жінок після одруження наступала «громадянська смерть». Подібно до ув'язнених злочинців, жінка позбавлялася тієї миті багатьох людських прав. Вона не могла контролювати своїх фінансових надходжень, порядкувати власністю, що юридично належала їй³, вибирати місце проживання, підписувати папери і навіть давати свідчення в суді. Натомість чоловік володів як її особою, так і її працею, міг віддавати її в найми в якій заманеться формі і мав право привласнювати її заробітки. У разі невиплати заробітної платні жінці, чоловік міг подавати на боржників судовий позов. Усе, що жінка набувала своєю працею, послугами, діями під час заміжжя, оберталось на юридичну власність чоловіка. Якщо не зважати на деякі права власності, неодружені жінки мали так само мало громадянських прав, як і одружені. Статус одруженої жінки, або *femme couverte*, спільний для всієї західної юриспруденції, фактично прирівнював жінку до поневоленої неповнолітньої особи. Чоловік ставав чимсь на кшталт юридичного опікуна, бо, вступаючи в шлюб, жінка немов занапащала себе, опиняючись в одній категорії з

² Перший англійський закон про розлучення, що свідчив бодай про найменший поступ, ухвалено 1858 р. Проте він спирався на принципи подвійного стандарту. Крім того, добитися розлучення було нелегкою і дорогою справою. І лише після першої світової війни прийшли нові реформи. У США деякі штати запровадили прогресивні зміни наприкінці XIX ст., інші — у XX ст.

³ Чоловік мав усі права на рухоме майно і прибутки своєї дружини. Він мав чималі права й на її нерухоме майно, хоча заможні родини, що мали земельну власність, виробили чимало пролазок у формі «домовленостей», що спиралися на право справедливості, тоді як загальне право не визнавало за жінками права власності. Але такі домовленості були доступні лише забезпеченим прошаркам населення (англійське законодавство передбачало, що їх можна укладати, якщо вартість майна більша за 200 фунтів стерлінгів). Отже, їх дозволяли не так задля інтересів жінок, як інтересів класу. Жінки, попри всі домовленості, не мали змоги вільно порядкувати тією власністю, яка юридично вважалася їхньою.

божевільними та недоумками, що теж були «мертві для закону».

Зовсім не важило, яким безвідповідальним і байдужим до добробуту власних дітей міг бути її чоловік, юридично він міг вимагати й отримувати дружинині заробітки будь-якої миті, навіть якщо це ставило під загрозу життя його родини. Як голова власницької сім'ї, чоловік був єдиним «володарем» дружини та дітей, наділений достатньою владою, щоб позбавити матір її дітей, якби йому заманулося цього після розлучення чи втечі від дружини, бо діти — його законна власність. Батько, мов робовласник, мав право при бажанні прикликати закон і вимагати повернення своїх рабів — колишніх членів родини. Дружину могли схопити й затримати навіть усупереч її волі; в Англії дружина, що відмовлялася повернутися додому, підлягала ув'язненню.

Якщо ставалося так, що чоловік умирав, не залишивши заповіту, держава могла забрати собі його майно (бо юридично все майно належало йому), не залишивши вдові анічогісінько або лише стільки, скільки вважала за потрібне. За взірць нам тут править педантичний нью-йоркський закон: незалежно від кількості дітей у вдови закон передбачав такий перелік речей, що переходили їй у спадок:

«Родинна Біблія, фотознімки, шкільні підручники та всі книжки загальною вартістю не більше 50 доларів; прядки, кросна, плита; десяток овець та їхня шерсть, дві свині та м'ясо з них... Вся необхідна одіж, ліжка, рами до них та постіль; особистий одяг вдови та прикраси, що пасують до її стану, один стіл, шість стільців, шість ножів та виделок, шість чашок і тарілочок до них, одна цукорниця, один глек до молока, один чайник та шість ложок»⁴.

Найближчим аналогом шлюбу був феодалізм. Щоб жінка не тішила себе жодними сумнівами щодо свого

⁴ Susan B. Anthony, Elizabeth Cady Stanton, and Mathilda Gage, *The History of Woman Suffrage* (Rochester, New York, 1981), Vol. I, pp. 175–176. Цю цитату, як і багато інших цитат з цієї книжки та конгресових дебатів, подає Flexner, *op. cit.*, p. 63.

кріпацького статусу, весільна церемонія з її приписами схилитись і коритись була напрочуд ясна та однозначна. Святий Павло закликав наречену коритися чоловікові як Богу, і ця заповідь куди переконливіша для побожних душ (адже і дбали невсипуще, щоб жінки діставали необхідну «дозу» побожності), ніж звичайні світські настанови. Світський закон був не менш однозначним і проголошував, що коли чоловік і жінка ставали «одним тілом», те одне уособлював чоловік. Важко знайти ліпше визначення рабської підпорядкованості, ніж те, яке дає Коментар Блекстоуна, пояснюючи становище одруженої жінки відповідно до загального права:

«Перебуваючи в шлюбі, чоловік та жінка становлять одну юридичну особу: тобто саме буття або юридичне існування жінки припиняється на час перебування в шлюбі або принаймні зливається з юридичним статусом чоловіка... Але, хоча наше право загалом уважає чоловіка і його дружину за одну юридичну особу, передбачено випадки, коли жінку розглядають окремо; коли йдеться про її підпорядкованість чоловікові і коли вона діє під його примусом»⁵.

Коли Генрі Блеквел 1855 р. одружився з Люсі Стоун, цей джентльмен, ліберал і фемініст, відмовився від цілої низки юридичних прав, які автоматично переходили до нього разом з контрактом. Текст, у якому йдеться про це зречення, виповнений чару, властивого тій добі:

«Оголосивши про нашу взаємну прихильність, відкрито вступивши в стосунки чоловіка і жінки... ми вважаємо за свій обов'язок заявити, що цей акт з нашого боку не передбачає жодної підтримки чи добровільного зобов'язання дотримуватись тих із наявних законів про шлюб, що відмов-

⁵ Blackstone's *Commentaries*, Vol. I, «Rights of Persons», 3d Edition, 1768, Chapter 14, p. 442. «Отож усі дії, виконані під час шлюбу, та будь-які підписані документи недійсні» → після такого відвертого проголошення нульовим правового статусу жінки досить іронічно звучать слова, що все це «здебільшого задля її ж добра». А згадаймо ще його дурнувату улесливу заяву, що «англійське законодавство ставиться до жінок із пошаною». Останні дві фрази взято з праці Blackstone, *Laws of England* (1765), Bk. I, Ch. 15, p. 433.

ляються визнавати жінку незалежною, мислячою істотою, а чоловіка наділяють образливим та протиприродним правом зверхності... Ми особливо протестуємо проти законів, що дають чоловікові:

1. Право опіки над особою жінки.
2. Цілковитий контроль та опіку над їхніми дітьми.
3. Право єдиного власника та користувача її рухомого й нерухомого майна, за винятком випадків, коли воно належало їй до шлюбу або перебувало в руках опікунів, якщо власник неповнолітній, божевільний чи недоумок.
4. Абсолютне право на продукт її праці.
5. А також проти будь-яких законів, які гарантують вдівцеві значно більшу та постійну частку майна його покійної дружини, ніж удові — частку майна її покійного чоловіка.
6. Нарешті, проти всієї системи, за якою «юридичне існування жінки припиняється на час перебування в шлюбі», тож у переважній більшості штатів вона не має юридичного права вибирати місце проживання та права залишати заповіт після смерті; не може від свого імені подавати позову до суду, і її не можуть позивати; не може успадковувати власності»⁶.

Цікаво порівняти звичайні погляди та протести тих, кого суспільство вважало за своїх «найвідповідальніших» мужів, із деякими прозаїчними прикладами їхнього впливу на реальне життя. Суміш елейності та страху, що видавалась за шляхетність, проступає в красномовстві цього законодавця:

«Сер, кажуть, що «рука, яка гойдала колиску, правила світом», і цей вираз такий же правдивий, як і прекрасний. Жіноцтво нашої країни своїм вищим суспільним становищем здатне справляти більший вплив на громадське життя, аніж здобувши право голосу. Коли Бог поєднав наших прабатьків у райському саду, то, згідно з тим обрядом, жона ставала «кість від костей, і тіло від тіла» чоловікового; а вся теорія урядування та суспільства спирається на припущення, що їхні інтереси спільні, що їхній зв'язок — такий тісний і близький, що все, корисне одному, корисне й другому...

⁶ Anthony, Stanton, and Gage, *HWS*, Vol. I, pp. 260–261. Цитовано у: Flexner, *op. cit.*, p. 64.

Жінки, що намагаються протиставити свою стать чоловічій, що беруться, маючи певну політичну незалежність, воювати з чоловіками, виявляють той дух, що спроможний перетворити ті гармонійні стосунки, які можна бачити в суспільстві, на стан війни і обернути кожен дім на земне пекло»⁷.

У відповідь на зауваження нью-йоркського сенатора, мовляв, борючись за свої людські й громадянські права, жінки можуть утратити «жіночність», робітничий лідер Роза Шнайдерман описує трохи іншу реальність:

«У нас є жінки, що працюють у ливарнях, роздягнені, коли хочете, до пояса через нестерпну спеку. Проте сенатор нічогосінько не каже про цих жінок, що гублять свою красу... Звичайно, ви знаєте причину, з якої цих жінок найняли на ливарне виробництво — порівнюючи з чоловіками вони працюють довше і за нижчу платню. Жінки у пральнях, наприклад, стоять по тринадцять-чотирнадцять годин серед жару і густої пари, не виймаючи рук з гарячого крохмалю. Звісно, ці жінки втратять не більше краси, опускаючи раз на рік виборчий бюлетень, ніж утрачають за рік праці у ливарні чи пральні. Знайте, що нема важчої конкуренції від тієї, яка пов'язана з добуванням хліба насущного»⁸.

Ванда Неф у ґрунтовному дослідженні жінок-робітниць вікторіанської Англії задокументувала наслідки милостивного захисту жінок з боку чоловіків. Так само як і в США, жінки, порівнюючи з чоловіками, загалом працювали довше, виконували нуднішу роботу, до того ж у гірших умовах і за нижчої оплати в усіх галузях. Синя книга англійського парламенту, звіти Кей-Шатлворта та робота Енгельса «Становище робітничого класу в Англії» промовисто змальовують ті жахіття, від яких страждали

⁷ З промови сенатора Вільямса з Оперона. *Congressional Globe*, 39th Congress (1867), 2nd Session, Part I, p. 56. Цитовано у: Flexner, op. cit., p. 148.

⁸ З промови «Сенатори проти робітниць», виголошеної в профспілці бондарів перед Нью-йоркським союзом найманих робітників-борців за загальне виборче право 29 березня 1912 р. Цитовано у: Flexner, op. cit., pp. 258–59.

англійські жінки в добу промислової революції, тоді як чоловіки помпезно проголошували себе оборонцями жіноцтва. Неф публікує особисті свідчення жінки-гірника з копальні Літл-Болтона, — увага читача спрямована на ставлення до цієї жінки її господаря-чоловіка і водночас наруги з боку її працедавців⁹.

«Навколо мого пояса ремінь, між ногами тягнеться ланцюг, а лізу я, спираючись на руки. Дорога дуже крута, і треба чіплятися за ливну, а як її нема, за все, за що можна вхопитись... У копальні, де я працюю, багато води, вона всякчас набирається в черевики, а часто доходить і до пояса; зі стелі весь час капає і дзюркоче вода, і одяг на мені мокрісінський майже цілий день. Я ніколи в житті не хворіла, лише лежала після пологів. Мої діти доглядає вдень моя сестра у перших. Я геть знесилена, повернувшись увечері додому, інколи засинаю, не встигнувши помитись. Я вже не така міцна, як була, і не можу так легко порати роботу, як давніше. Я тягну, що з мене, здається, аж шкіра злазить; ремінь і ланцюг вгризаються ще дужче, коли ти в тяжі. Мій чоловік не раз лупцював мене за те, що я буваю неспроможна кохатися. Спочатку я до цього не могла звикнути, але він такий нетерплячий. Я знаю, що не один чоловік лупцює свою жінку, що возить вугілля в шахті»¹⁰.

Дослідник стикається ще й з іншими суперечностями. Вікторіанці відомі своєю відданістю моральним принципам «чистоти» та «цнотливості». А проте в 1860-х роках парламент ухвалив низку постанов, відомих під назвою

⁹ Ось що пише про становище жінок-робітниць ще один англійський історик: «Хоча визначні історики, дослідники профспілкового та лейбористського рухів, озираючись, хутенько пробігали по цій небезпечній території, боротьба жінок у профспілках точилася скорше з чоловіками, аніж з працедавцями, — з паном, що вдома, а не на роботі». Roger Fulford, *Votes for Women* (London: Faber, 1957), p. 101.

¹⁰ Wanda Neff, *Victorian Working Women* (Columbia University Press, New York, 1929), p. 72. Це оповіла тридцятисемирічна жінка на ймення Беті Гаріс. Неф так змальовує її роботу в копальні: «...гірнички тягнули за собою вагонетку в місцях, де було так низько, що коні не поміщалися, або носили тягарі, висадивши на плечі від півста до півтора ста фунтів вугілля, по дванадцять, чотирнадцять, шістнадцять годин на день, а інколи, в крайніх випадках, по тридцять шість годин». Там само.

«Законів про заразливі хвороби», якими уряд легалізував та взяв під контроль проституцію¹¹.

Всі системи гноблення вигадували легенди, а вбравши їх в поетичну форму, навіть самі починали вірити в правдивість сотень і тисяч легенд про живодайний вплив прищипаного цим системам деспотизму на підлеглих, що виявляється в плеканні служок, чиє рабство збагачує їхніх господарів. Ось іще один доказ ізоляції від суспільства, в якій живе і слугує жінка:

«Мені видається, ніби Бог роду людського дав [жінці] м'якшу й податливішу натуру, яка не тільки примушує їх уникати метушні та клопоту громадського життя, а й робить цілковито непридатними для них. У жінок вища і шляхетніша місія: в усамітненні [sic] формувати характер прийдешніх поколінь. Їхня місія — вдома, і полягає вона в тому, щоб любов'ю і ласкавим словом угамовувати пристрасті чоловіків, що повертаються з щоденних баталій життя, а не в тому, щоб самим вступати в боротьбу, роздмухуючи полум'я... Для країни настануть сутужні дні, коли загасне цей священний вогонь любові і благочестя»¹².

Відома пожежа, що трапилася в компанії «Triangle Fire», певною мірою править за доказ того, наскільки разючою може стати невідповідність між ілюзорним та реальним станом речей. 25 березня 1911 р. приміщення компанії «Triangle Fire» згоріло. Компанія займала високу будівлю, на місці якої тепер стоїть Нью-Йоркський університет. Сімсот працівників фірми сиділи спиною один до одного, тісно скупчені в рядах між машинами. Коли вогонь швидко поширивсь до верхніх дев'ятого та десятого поверхів, почалася паніка. Ліфти

¹¹ Це воістину парадоксально, проте суперечність тут існує лише на перший погляд, бо, як зауважив історик Гелеві, «Європейська статевая мораль стоїть на стовпах шлюбу та проституції». Elie Halevy, *History of the English People in the Nineteenth Century*, Vol. VI, *The Rule of Democracy* (1905–1914), p. 498.

¹² Промовець — сенатор Фрелінгайзен від штату Нью-Джерсі. Уривок виступу взято з *Congressional Globe*, 39th Congress (1867), 2nd Session, Part I, p. 5. Цитовано у Flexner, op. cit., pp. 148–149.

виявились непридатні. Залізні ворота перекрили сходи. Шлях до аварійних виходів у багатьох місцях був закритий, двері замкнені. Будівля не мала зовнішніх аварійних сходів, а єдині сходи всередині закінчувались на висоті двадцяти п'яти футів, і люди були змушені стрибати. Невдовзі й вони урвались, не витримавши навали сотень тіл. У пожежної бригади найвищі драбини сягали лише шостого поверху. Під вікнами натягнули рятувні сітки, але тіла летіли з такою швидкістю, що пробивали їх. Десь до вечора загинуло сто сорок шість робітниць, здебільшого молоді дівчата. Частина з них загинула у вогні, дехто знайшов свою смерть, розбившись об тротуар, дехто наткнувся на залізну огорожу. Проти двох чоловіків, власників, що вичавлювали піт зі своїх робітниць, була розпочата судова справа, але їх виправдали. Одного з партнерів згодом оштрафували на 20 доларів¹³.

У своєму глупстві ті, хто найвище підносив претензії чоловіків на шляхетність, практично не обмежувались ніякими рамками, потураючи собі геть у всьому й виливаючи жалі за минувшиною. Ось типовий антисуфразистський виступ, присвячений улюбленій темі — материнству:

«Чи пульсує серце дитяти під її власним, чи б'ється об груди матері, материнство вимагає понад усе спокою, свободи від змагань і тривоги, від гамору боротьби. Добробут душі і

¹³ Цю розповідь складено за матеріалами: Aileen Kraditor, *The Ideas of the Woman Suffrage Movement* (New York: Columbia University, 1965), p. 155, та Mildred Adams, *The Right to Be People* (New York: Lippincott, 1967), pp. 123–124. Флекснер (op. cit.) повідомляє приголомшливіший факт: на судовому процесі з'ясувалося, що виходи на сходи були замкнені, аби запобігти крадіжкам товару та тимчасовим утечам з робочих місць. Едемз указує, що нещастя посприяло ухваленню низки чудових фабричних законів, що їх широко підтримав суфразистський рух. За два роки до пожежі великий страйк на підприємстві «Triangle Fire» дав один з перших доказів, що жінки можуть організуватись на виробництві, і став тріумфом як для жіночого руху, що всіляко підтримував той страйк, так і для профспілок.

тіла людського роду залежить великою мірою саме від цього спокою»¹⁴.

На таку патетику можна зреагувати словами видатної феміністки та аболюціоністки Соджорнер Трут, яка перебувала в рабстві в штаті Нью-Йорк, поки цей штат нарешті не скасував рабства 1827 р., після чого дістала право працювати хатньою прислугою. Виступаючи на з'їзді з захисту прав жінок в м. Акроні, штат Огайо, 1851 р., Соджорнер Трут дала таку відповідь одному священникові, що самовпевнено стверджував: оскільки жінки безпорадні, фізично кволі істоти, вони не можуть претендувати на громадянські права:

«Цей добродій запевняє, що жінки не можуть обійтись без допомоги, коли сідають в екіпаж чи переступають через канаву, і їм усюди треба давати найвигідніше місце. Мене чомусь ніхто ніколи не підсаджує в екіпажі і не носить через баюри, не звільняє мені найкращого місця — а хіба я не жінка?

Гляньте на цю руку! Я орала й садила і збирала врожай, і жоден чоловік не міг дорівнятися до мене, — а хіба я не жінка?

Я, бувало, працювала не менше, ніж чоловік, і їла не менше за нього, — якщо тільки мала що їсти, — але й батога куштувала теж! А хіба я не жінка?

Я привела на цей світ тринадцятеро дітей, і на моїх очах більшість із них продали в рабство, і коли моє материнське горе зойком виривалося з мене, ніхто, крім Христа, того не чув. А хіба я не жінка?»¹⁵

Необхідно усвідомити, що найсвятіший принцип тодішньої сексуальної політики, вікторіанська доктрина

¹⁴ Промовець — сенатор Макамбер з Північної Дакоти, що виступав проти виборчого права для жінок в одному з завершальних конгресових дебатів. Дев'ятнадцяту поправку відхилили перевагою в два голоси наступного дня. Взято з: *Congressional Record*, 65th Congress, 2nd Session, Vol. 56, Part II, p. 10774 (1919). Цитовано у Flexner, op. cit., p. 309.

¹⁵ Anthony, Stanton, and Gage, *History of Woman Suffrage*, Vol. I, p. 116. Уривок надруковано діалектом, а Гейдж переказала його. Я виправила правопис і подаю слова С. Трут.

шляхетної лицарської опіки та пов'язані з нею врочисті обіцянки шанувати жінку, спирається на мовчазне припущення, — насправді пронозувате ошуканство, — що всі жінки — «леді», а саме: «члени того нечисленного прошарку аристократії та буржуазії, що нібито дбайливо опікувався жінками, водночас позбавляючи їх юридичних та особистих свобод. Психополітична тактика, до якої тут удалися, полягає в претензії, буцімто неробство та розкоші жінки з аристократичних верств, або, як казав Веблен, «споживання чужим коштом»¹⁶, були щасливою долею всіх жінок. Ефективність цього маневру залежить від того, наскільки вдасться, попередньо поділивши жінок на класи, переконати привілейовану частину, що вони насолоджуються таким життям, на яке навряд чи заслуговують. Залякування одного класу і прищеплення заздрості іншому ефективно запобігають формуванню солідарності. Молоду жінку з середнього класу можна так залякати загрозою працювати гувернанткою, робітницею на фабриці чи повією, що її неважко буде підпорядкувати і соціально, і сексуально. А жінці, якій не так пощастило, залишається тільки мріяти колись стати «леді»: адже їй дозволено гадати, що це єдиний спосіб поліпшити власне становище, і вона сподівається здобути соціальний та економічний статус, завоювавши прихильність чоловіка, що здійснюватиме над нею сексуальний протекторат. Попри ту обставину, що класові почуття дуже часто перешкождали такій щасливій події, казки з цим сюжетом становили незмінну та улюблену тему тодішньої літератури. Коли єдиною відомою «свободою» є позолочена хтивість, за яку, розщедрившись, платить той, хто всім володіє та все контролює, залишається зовсім небагато спонук боротися за власне визволення та самовияв.

¹⁶ У своїй «Теорії дозвільного класу» («The Theory of the Leisure Class») Торстейн Веблен доводить, що буржуазія демонструє власне багатство через своїх жінок, чие неробство, марнотратність і пишнота свідчать про працьовитість і авторитет їхніх власників — чоловіків та батьків.

Щоб подолати всі перешкоди на своєму шляху, як сексуальна революція, так і жіночий рух, який її започаткував, мали зірвати маску чоловічої «шляхетності» і викрити чоловічі гречні манери як вправне маніпулювання. Їм треба було подолати класові бар'єри і в боротьбі за спільну справу об'єднати робітницю і аристократку, повію і моралістку. Тією мірою, якою пощастило цього досягти, революція і рух мали успіх.

Жіночий рух

Освіта

Оскільки ціла низка компетентних істориків уже висвітлили це питання на основі документів, я наміряюся тільки переказати головне, щоб читач, збагнувши загальну картину явища, міг зосередитись на моїх висновках про вплив жіночої освіти на сферу культури загалом і зокрема літературу.

Хоч як дивно, словник дає таке визначення фемінізму, яке, фактично цілком задовільно характеризує цілі самої сексуальної революції: «...система політичної, економічної та соціальної рівності між статями». Оскільки це визначення дуже загальне, обіймаючи й радикальну трансформацію всього суспільства, тобто сексуальну революцію, що їй, власне, присвячене це дослідження, ми в цьому розділі обмежимося жіночим рухом та конкретними реформами, до яких він спонукав у царинах освіти, політичної організації (надто при виборюванні виборчого права) та праці. Треба, однак, визнати, що переважна більшість інших суспільних перетворень, що сталися впродовж першої фази, завдячують діяльності (або пов'язані з нею) суспільного авангарду, що його представляв жіночий рух.

Як і при визволенні будь-якої суспільної групи, що тривалий час зазнавала гноблення, першим у списку пріоритетів було питання освіти. Оскільки ніхто ніколи

не дослухався до ліберальних Платонових пропозицій, сформульованих у трактаті «Держава», то саме Ренесанс першим висунув практичні теорії жіночої освіти. За приклад нам тут править трактат Альберті «Про родину». Метою рекомендованої в ньому мінімальної освітньої підготовки є звичайна покірність, що і зручна, і естетична. Така освіта нагадує план заколисування розуму, що надихнув білих засновувати в Сполучених Штатах коледжі для негрів задля підготовки компетентніших хліборобів та не такої норовистої прислуги. Тож і жінкам мало-помалу робили поступки, вважаючи, що бодай трохи освічене жіноцтво прислужиться значно більше, ніж неосвічене. Товариство нижчих, але чогось навчених істот усе-таки ліпше за суцільне невігластво, а водночас тут нема чого боятися небезпек, які криються у стосунках між рівними. Освіту для жінок не розцінювали як курс підготовки, розрахований на освоєння знань поза межами певного освітнього мінімуму; вона лише надавала зовнішнього полиску. А в більшості випадків зумисне цинічно наголошували на «чесноті», солодкавому слові, що означало насправді послух, рабську покору та сексуальне гальмування, небезпечно близьке до фригідності. Думки Русо, людини, що великою мірою посприяла Французькій революції, про освіту, яка потрібна жінкам, були як надзвичайно впливові, так і страшенно реакційні:

«Вся жіноча освіта має бути спрямована на чоловіка. Догоджати чоловікам, бути їм корисними, заслужити їхнє кохання і повагу, виховувати їх в юному віці, дбати про них уже в зрілому, ставати в пригоді доброю порадою, робити їхнє життя приємним і щасливим — ось споконвічні обов'язки жінки і те, чого її треба навчати з дитинства»¹⁷.

Переважна більшість освітніх закладів для жінок у ХІХ ст. запопадливо дотримувалась згаданого припису, а чимало з них керується ним і дотепер. Збереглися того-

¹⁷ Jean-Jacques Rousseau, *L'Émile or A Treatise on Education*, edited by W. H. Payne (New York and London, 1906), p. 263.

часні свідчення, що неабияка кількість поборників вищої освіти для жінок обстоювала її лише тому, що завдяки освіті жінки стануть кращими господинями й матерями; не менша була й кількість тих, що виступали проти, пророкуючи згубний вплив освіти, якщо новоспечені інститутки, перевищивши чітко дозовану норму освіти, вийдуть з-під контролю¹⁸.

Навіть при такій майже ідеальній взаємодтримці задля гноблення, будь-які проекти освіти знедолених категорій неодмінно містять у собі підривні елементи. І справді, трохи знань — небезпечна річ, і то тільки тому, що вони часто породжують прагнення дізнатися більше. Поважне дослідження може вирости навіть із самих начатків дозволеної свободи; вони спонукають до аналізу, пошуку шляхів, організації — і, врешті, вкажуть на вихід із теперішнього становища. А ХІХ ст. стало свідком, як жадова знань зростала й набирала колосальних пропорцій, породивши такі явища, як несамовите завзяття Мері Лаєн, що з зеленою торбиною мандрувала по Новій Англії, збираючи кошти: по п'ять, по три долари, по одному, а то й — щоб не було жодної дискримінації — ласкаво приймаючи пожертву в шість центів, — і це лише для того, щоб в Америці можна було відкрити справжній жіночий коледж¹⁹.

Маунт-Голіоук відчинив свої двері 1837 р. Коледж Оберлін надав змогу жінкам здобувати ступінь того самого року і став першим коледжем, що давав жінкам освіту, яка в усьому безперечно дорівнювала чоловічій.

¹⁸ «The Saturday Review», приміром, відверто висловились з приводу розумової нижчості жінки. Проте більшість аргументів спиралися на нібито галантну турботу, щоб жінка часом не втратила здоров'я та привабливості, здобуваючи вищу освіту. Більшість аргументів проти «доцільності» вищої освіти для жінок мали тверде фінансове підґрунтя: патріархальна система економічної та соціальної організації не дозволяла жінкам ні жертвувати великі суми у фонд навчальних закладів, ні застосовувати здобуті професійні знання на практиці. Найкраще ці суперечки висвітлено в Mabel Newcomer, *A Century of Higher Education for American Women* (New York: Harcourt, 1959).

¹⁹ Див. Flexner, *op. cit.*, p. 34, а також проспект коледжу Маунт-Голіоук.

Протягом кількох наступних десятиліть з'явилася ціла низка жіночих коледжів на сході країни: Васар 1865 р., Сміт і Велслі 1875 р., Редкліф (Гарвардська філія) 1882 р. та Брін Мор 1885 р. В Англії 1848 р. був заснований Королівський коледж при Лондонському університеті та Бедфордський коледж 1849 р. В Англії, так само як і в Америці, сімдесяті роки ХІХ ст. стали свідком неабиякого поступу: відкрили коледжі Гертон при Кембріджському університеті 1872 р., Леді Маргарет Хол та Сомервіль в Оксфорді 1879 р., а 1874 р. у Лондоні була заснована жіноча медична школа. Оскільки конкретною метою цих коледжів була освіта жінок, спершу вони мали більше значення, ніж заклади, де разом навчалися представники обох статей; а 1875 р. в одному лише Васарському коледжі навчалось стільки студенток, скільки у восьми університетах різних штатів, які приймали жінок²⁰. В Америці вищі навчальні заклади, що одержували федеральну допомогу, теж капітулювали перед новими вимогами й почали надавати жінкам вищу освіту, проте як державні освітні заклади вони допускали жінок здебільшого тільки з огляду на свої економічні потреби, скажімо, викликані зниженням відсотка юнаків, що вступали до вищих освітніх закладів, до і під час громадянської війни, а не з міркувань якихось зобов'язань щодо нової категорії студентів. А оскільки протягом багатьох років вони тримали жінок в суворих рамках суто жіночих відділів «звичайної освіти», в них так і не розвинулося почуття обов'язку щодо навчання жінок.

В обох країнах поширення вищої освіти серед жінок стало результатом двох чинників: появою викладання для жінок та феміністською агітацією²¹. Поширення загаль-

²⁰ Mabel Newcomer, *op. cit.*, p. 20.

²¹ Саме скрутне фінансове становище навчальних закладів, які попервах були суто чоловічими, знову відчинило жінкам двері в період економічної кризи та під час другої світової війни. Покінчивши з давньою традицією недопуску жінок, Принстонський університет нещодавно назвав аналогічну причину, — бажання підвищити свою конкурентоспроможність коштом розширення кола потенційних студентів. Впровадивши спільне навчання,

ної початкової та середньої освіти було реалізацією одного з найзаповітніших ідеалів ХІХ ст. Оскільки як в Англії, так і в Америці втілення в життя найдешевшої системи громадської освіти стало можливим завдяки залученню жінок до вчителювання, хоч-не-хоч їх треба було допустити до вищого рівня освіти, якщо їм доручали справу навчання дітей. Вища освіта для жінок на тій самій основі, що й для чоловіків, була однією з головних цілей феміністок. Проте її прихильники так боялися поставити під загрозу свою справу, що нерідко виявляли нерішучість у куди ризикованіших питаннях, як, скажімо, в кампанії за виборче право.

Можна цілком упевнено стверджувати, що сексуальна революція, а ще більшою мірою жіночий рух, не набули б такої сили без суттєвих зрушень у сфері вищої освіти для жінок, одного з найзначніших досягнень того періоду. Хоча перша фаза вперше відкрила для жінок можливості вищої освіти, під час наступної фази реакції стався відступ назад. Завоювання рівних освітніх можливостей для обох статей стане здобутком майбутнього. Але навіть вже отримані знання мали досить революційного заряду, щоб спровокувати неймовірні заворушення й забезпечити рух необхідними лідерами, великий відсоток яких тільки-но встав зі студентської лави нових коледжів.

Щоб дослідити достатньо глибоко та докладно проблему жіночої освіти, в найбільшій пригоді стануть, напевне, літературні джерела. В Англії «Принцеса» Тенісона стала прикладом того, як визначний національний поет, перейнявшись проблемою, присвячує їй великий твір. Читаючи поему, створюється враження, що вона місцями розлазить по швах, залишаючи після себе, мов чудову реліквію, уривки поезії, що виграють усіма барвами веселки. В збентежених відступах Тенісона добре

як Принстонський, так і Єльський університети ввели систему квот, яка ускладнює вступ жінок-абітурієнок. Вважають, що переважна більшість університетів, де навчаються студенти обох статей, практикують систему квот: їх просто відверто не декларують.

вчувається, що йому ой як не просто було взяти правильний тон. І справді, тема твору — полеміка про освіту — не належить до тих, які найкраще надаються для поезії. Тенісон бадьоро починає твір із самовпевненого кепкування. Але цей тон відразу починає його зраджувати. Передусім йому стає трохи незручно за свої надто грайливі інтонації. Відкриття університетської освіти для жінок, тобто тема, що, як гадав поет, не могла запропонувати нічого, крім комічного матеріалу, починає несподівано для нього самого набувати поважності, коли він описує становище героїні.

В ранніх творах Тенісонові подобалося змальовувати власний настрій, передаючи його образами чистих, мов лілея, дівчат — Шалот, Маріани тощо. Але в «Принцесі» фабула стає чимсь на кшталт «історії хвороби» власних поетових проблем сексуальної ідентичності. Принц, що веде оповідь, — матеріал не надто вдалий, — це епілетик з довгими золотими кучерями, що вдягається пожіночому і співає фальцетом, залицяючись до дам. Тенісон вагається, на чиему боці стати, — цього взірця чоловічих чеснот чи, може, принцеси, що також пише вірші; її жагуче прагнення знань виповнює її дух завзяттям, підносить і звеличує її. Отже, грайливий тон, з якого Тенісон починав свою оповідь, невдовзі згасає під тягарем конфлікту, що його спровокував авторів чоловічий шовінізм. На зміну зверхньому глузливому тону приходять невідступне почуття невпевненості.

На якийсь час Тенісона майже переконав Айдин красномовний фемінізм, що пробивається, незважаючи на незграбний бурлеск, яким автор намагається його замаскувати. Принцеса Айда чарівна. Поетів герой прагне одружитися з нею, але він не готовий поєднати долю з рівнею. Треба вдатись до облоги, щоб приборкати її до покірної, хоча й трохи вищої за середній рівень, господині, чиею додатковою чеснотою є нікому не потрібна освіченість, якою й жертвують заради вищих цілей служіння чужому Я та його спадкоємцям. Неприємне передчуття з'явилося в поета: що станеться з чоловіками,

коли жінки зрівняються з ними за силою розуму? Чи їх відкинуть, більше не служитимуть їм і не втішатимуть? Айдина вимога рівності в освіті вочевидь дістає до самого серця. По суті, вона може зруйнувати вікторіанський шлюб.

Через багато років Міл глузував з опонентів фемінізму, кажучи, що вони розцінювали шлюб, — у його тодішній формі, — як таку непривабливу для жінки перспективу, що, здавалося, щоб змусити до нього жінку, треба було закрити для неї всі інші альтернативи. На перший погляд це зауваження може видатися сарказмом, але чоловіки й справді побоювались, що жінки перестануть вступати в шлюбні стосунки на традиційних умовах, коли освіта відкриє їм можливість інших варіантів. Ось чому «Принцеса» своєрідним чи навіть досить незбагненним способом переходить від теми освіти до теми шлюбу. Чоловіча безпека, здається, цілковито залежить від Тенісонової спроможності повернути бунтівливу жіночу голову від освіти до кохання.

Несміливе прохання Айди дати їй змогу прилучитися до культурних надбань цивілізації треба подати в такій формі, щоб воно видавалося гротескним і обурливим. Тут Тенісон вважає за потрібне обернути жіночі прагнення досягти інтелектуальної рівності з чоловіками на якісь химерні сепаратистські фантазії войовничих амазонок, удавшись до цієї вигадки, щоб збільшити пікантність оповіді і ще раз покрити з жіноцтва. Поема використовує рамкову побудову оповіді, тож історію самої принцеси розповідає група студенток-випускниць. Текст пересипаний піснями, більша частина яких є відвертою пропагандою домашнього вогнища, і ці фрагменти родинної добродетності вкладені в уста дівчат, які здебільшого тільки слухають, — по-іншому їм не дозволено брати участі в обговоренні власної долі. Суть тези, яку обстоює Тенісон, така: Айда може або вчитися, або кохати, та аж ніяк не може робити і те і те водночас. Оскільки чоловік не має жодного наміру ділитися своїми університетами з жінкою, вона може покладатися лише

на власну, якусь штучну, альтернативну культуру, перспектива якої, на думку поета, марна й безглузда. Він так ускладнив питання, що проблема сегрегованої освіти, актуальна для того історичного періоду, роздулася до масштабів проблеми цілковито сегрегованого суспільства. Все це — цікавий коментар на вікторіанські погляди, що жінка має відмовитись від своєї сексуальності, якщо хоче стати бодай трохи незалежною. Це, як бачимо, лише варіант «чеснотливого» рабства, яке вимагало від жінки гамування природних сексуальних потягів, якщо вона хоче зберегти своє суспільне, а отже, й економічне становище.

Зіткнувшись із питаннями, що так спантеличили його дух, Тенісон заквапився до незграбного висновку, бо в нього, здається, з'явилося лихе передчуття, що над усією системою, яку він називає «коханням», нависла небезпека. Принцеса Айда відмовилась виходити заміж за принца. Поет ускладнює фабулу додатковими, побічними елементами, що мають на собі колоритний відбиток давнини: грабіжницькими війнами, майновими інтересами, коли йдеться про цілі королівства, примусовими шлюбами, до яких силують укладені ще в дитинстві контракти, а також тим різновидом чоловічого марнославства, що відоме під назвою «честі». Те, що поет обрав псевдосередньовічні декорації для «дебатів» навколо «жіночої проблеми» та її найактуальнішої вимоги рівних освітніх можливостей, так розбавляє і приглушує порушені питання, що вони втрачають свій зміст. Щоб уникнути невпокійних висновків, що їх інтуїтивно відчуває Тенісон, мов підказує сама тема твору, він пускається на хитрощі: під час турніру герой дістає тяжку рану, тож потребує дбайливого догляду сестри-жалібниці. Коли він удав мертвого, Айда складає зброю. Прикинувшись подитячому безпорадним, герой обертає свою «амазонку» на віддану няньку, образ, що його не раз підносять у поемі. Цей образ нічим не загрожує вікторіанській чутливості, бо, здається, цілком асексуальний. В усякому разі, нема чого боятись конкуренції.

Оскільки химерні фантазії — єдиний засіб, до якого може вдатися Тенісон, провадячи свої дискусії, Айда виступає в ролі примарної принцеси, що вчиться в захмарному коледжі, куди чоловіків не пускають. Таки проникнувши в той храм, принц, згідно з усіма канонами гіперболізованого лицарського кохання, безнадійно закохується в неї; її коси «сяють візерунками на сонці», дарма що чорної барви, а її товаришки — такі ж «неземні істоти» ...і всі ступають «легким кроком, ледь торкаючись землі», і так далі.

Але коли починаються «торги» і принц переходить від залицяння до шлюбного контракту, смиренна покірність, до якої він прагне схилити Айду, щось не дається взнаки, хоча умови шлюбного союзу — такі, які наш поет та його читачі визнали б за цілком справедливими. З гідною подиву логікою Айда й далі відмовляє кавалерові, який не припиняє вмовляти її. Через якийсь час Тенісон настільки втрачає самовладання, що робить з Айди карикатуру на амазонку. А далі, щоб іще більше ускладнити оповідь та заплутати тему, він «споряджає» принца моральною підтримкою батька, чоловічого шовініста найпримітивнішого та найбрутальнішого гатунку:

Чоловікові світ, жінці вогнище хатне,
Чоловікові меч, жінці голка проворна,
Чоловікові розум, їй лагідне серце,
Чоловік — це наказ, вона ж — тиха покора.
Як не буде такого, то хаос запанує.

Лихий стариган убачає в Айді потенції плодити воїнів, тому радить синові загнuzдати її:

Чоловік — мисливець, жінка — здобич,
Чарівна і прекрасна дичина,
Що вабить нас пишнотою і блиском
Й за лови нам віддачує любов'ю.

З погано прихованим лукавством та нещиро, хоч і щосили намагаючись бути «справедливим», поет закликає читача залишатися на боці принца, що, на думку

автора, обстоює поміркованість. Хоча він таки син свого батька, але, на відміну від нього, дипломат: «Непогамовна вдача потребує мудрих шор», що зневажає відкриті конфлікти. Його стиль — тонкі лестощі, а коли їх не досить, у нього завжди залишається в резерві можливість удати німецького, поки Айда врешті капітулює й відмовиться від своїх планів визвольної освіти, взявши на себе обов'язки королівської «хатньої господині». Принц надто хитрий, щоб вести переговори про рівність: він воліє вбрати природжені біологічні відмінності в милозвучні слова, які лише маскують суворі принципи старого короля. Питання статусу він готовий обійти взагалі. Він розгортає теорію взаємодоповнювальних розбіжностей, що виправдовує культурну нерівність через неоднаковість геніталій. «Жодна стать не повна без своєї другої половини». Соціальні умови виховання, безперечно, теж впливають на формування особи, але Тенісон переконаний, що різниця між чоловічим та жіночим характером пов'язана з людською природою. Чоловік — теза, жінка — антитеза, а шлюб виступає синтезом. Водночас поет вдається до вельми банального порівняння, обіцяючи, що вони зіллються в «гармонійну мелодію». А далі він переконує нас, що статевий диморфізм детермінуватиме характер особистості та її роль, як і давніше: «Бо жінка — аж ніяк не недорозвинений чоловік, а інакша істота». «Інакшість», звичайно, добре знайома — *Vive la différence*. Вдавшись до заявленої фрази: «Не просто схожі, а трохи розбіжні», Тенісон трактує традиційну нерівність як цікавий вияв несхожості. Згідно з таким формулюванням чоловік, як і давніше, й далі уособлюватиме силу, владу і статус, «м'язи, що світ обертають», а жінка доглядатиме дітей, а також репрезентуватиме «дитяче в своїй особі».

Під тиском співчуття до тяжкохворого Айда каже «так». А тепер, опанувавши ситуацію, принц виходить з ролі німецького. З гідною подиву категоричністю він відкидає думку про освіту, відступаючи жінці лише те, що можна вважати за мінімальне художнє шліфування —

«все, що не вадить жіночим рисам». Айдин коледж закривають: принц нейтралізував усі її теорії, вкрадливо й винахідливо пустивши в хід доктрину про різні сфери діяльності.

Ризик, з яким у чоловічій свідомості пов'язані рівні освітні можливості, не міг бути краще продемонстрований, ніж тут, — так само як і емоційна стратегія, необхідна, щоб чинити їм опір і відкидати їх. Починаєш розуміти, якою важливою з тактичних міркувань є поза шляхетного лицаря, а також властивий їй наголос на коханні, родинному вогнищі та щасливому шлюбі і як відважно це все єдиним фронтом виступило на захист статус-кво. Вікторіанське переконання в святості шлюбу, що становить взірць майже сліпої віри, — не що інше, як відчайдушна спроба за всяку ціну прикрасити ув'язнення жінки. Нудотна солодкавість та маніякальна сентиментальність ніби змовились, аби приховати те, що перед нами сексуальна політика, з якої роблять цукерочку.

Політична організація

Наступний етап після освіти — організація. Саме аболіціоністський рух уперше надав американським жінкам нагоду для політичних акцій та організацій. В Сполучених Штатах Америки, де започаткувався жіночий рух і звідки він поширився на європейські країни та за межі Західного світу, саме боротьба за скасування рабства посприяла справі емансипації жінок. Саме в цій боротьбі жінки Америки набули першого політичного досвіду і розробили методи, що їх використовуватимуть упродовж всієї своєї кампанії аж до початку наступного сторіччя: публічні звернення та агітація слугували цілям громадської просвіти. Є певна логіка в тому, що спершу жінки згуртувались задля іншої, а не безпосередньо своєї справи. Це цілком відповідає «етиці взаємодопомоги», на принципах якої постав жіночий рух. Рабство, певне, єди-

не явище американського життя, яке було такою страшною несправедливістю і таким великим соціальним злом, що примусило жінок порушити те табу пристойності, яке душило й тримало під контролем куди ефективніше, аніж лежата юридичної, освітньої та фінансової неправоспроможності. «Століття боротьби» Елеонори Флекснер, головне наукове дослідження історії жіночого руху в Сполучених Штатах, оцінює кампанію проти рабства такими словами:

«Саме участь в аболіціоністському русі навчила жінок організовуватись, скликати мітинги, провадити кампанії зі збору підписів. Як аболіціоністки вони вперше вибороли право звертатись до громадськості з промовами й почали розробляти філософію свого місця в суспільстві та основних прав. Майже чверть століття обидва рухи — звільнити раба та вивільнити жінку, — жили й посилювали один одного²².

Перша генерація феміністок були відданими та невтомними аболіціоністками: сестри Грімке, Люсі Стоун, Елізабет Кейді Стентон, Люкреція Мот та Сюзан Б. Ентоні. Це зовсім не означає, що аболіціоністи завжди симпатизували фемінізмові. Фредерік Даглес та Генрі Блеквел, а також Герісон справді співчували, але, скажімо, ситуація з Люсі Стоун доволі типова для того часу: її звернені до великих натовпів недільні промови про права негрів гаряче вітали, а правам жінок дозволяли присвячувати свій час тільки в будні, певне, з огляду на те, щоб боротьба за жіночі права не шкодила обороні прав негрів²³.

Жіночий рух в Америці був офіційно визнаний на конгресі, що відбувся в Сенека-Фолз 19–20 липня 1848 р. Цей конгрес теж виріс з аболіціоністського руху, ос-

²² Flexner, op. cit., p. 41. Дослідники жіночого руху одноставні в цьому питанні. Див. також Mildred Adams, *The Right to Be People* (New York: Lippincott, 1967), та Andrew Sinclair, *The Emancipation of the American Woman* (New York: Harper and Row, 1965).

²³ Див.: Flexner, op. cit.

кільки на світовому конгресі проти рабства, що відбувся в Лондоні 1840 р., Люкрецію Мот та Елізабет Кейді Стентон, просто тому, що вони жінки, не допустили до засідань²⁴, і ця обставина згуртувала їх та об'єднала в спілку, ставши каталізатором подій у Сенека-Фолз. Люкреція Мот була квакером з Нантакета, чий будинок правив за пересильний пункт негрів-утікачів, та засновницею першого жіночого товариства, що виступало проти рабства. Вона була приблизно на двадцять років старша за Стентон і готувала її на роль інтелектуального лідера американського руху. «Виклад поглядів», ухвалений на конгресі в Сенека-Фолз, починався з простого переказу «Декларації незалежності». Через сімдесят п'ять років після Американської революції жінки наважилися застосувати цей документ до себе, поширюючи його основні принципи — наявності невідчужуваних людських прав та законності тільки того уряду, що спирається на згоду урядованих, — нарешті навіть на жінок. Реформи, обстоювані на конгресі, а також на інших з'їздах, що їх почали провадити в різних місцях, передбачали контроль над своїми заробітками та право володіти власністю, право на освіту і розлучення, право опіки над своїми дітьми і, що стало справді вибухом, вимогу виборчого права для жінок. З двохсот п'ятдесяти жінок, делегаток з'їзду в Сенека-Фолз, тільки одна, дев'ятнадцятирічна швачка на ймення Шарлота Вудворд, дожила до тієї миті, коли змогла віддати свій голос на президентських виборах 1920 р.²⁵ Везлійська каплиця, що стала свідком на-

²⁴ Отаке публічне вигнання і невизнання їхніх «прав особистості» драматизувало становище жінок перед делегатами з усього світу. Обурений, Герісон вийшов із зали й присєднався до жінок. Див. Abbie Graham, *Ladies in Revolt* (New York: The Woman's Press, 1934).

²⁵ Вудворд, фермерська донька, що працювала вдома, залишила спогади про свої тодішні почуття: «Можу тільки сказати, що кожна моя жилка бунтувала, хоча й безмовно, всі ті нескінченні години, поки я сиділа й шила рукавички за мізерну плату, яка, вже зароблена, навіть не належатиме мені. Я прагнула працювати, але хотіла сама собі обирати роботу і сама розпоряджатися заробленим. Ось такою була моя форма бунту проти життя, яке мені судилося долею». Цитовано за: Sinclair, *op. cit.*, p. 60.

родження грандіозного національного та міжнародного руху, нині перетворилася на заправну станцію, і лише напис на тротуарі нагадує про давні події. А проте з формально-політичного погляду перша нарада повстанців таки відбулася.

Завдяки повідомленню нью-йоркської газети «Herald Tribune» про з'їзд з питань жіночих прав у Вустері, штат Масачусетс, 1850 р., звістка про появу дієвої політичної організації досягла Геріет Тейлор у Лондоні, що захоплено привітала цю подію матеріалом у «Westminster Review». Проте в Англії аж до шістдесятих років не утворилося жодного феміністського товариства. Міл подав до розгляду в парламенті першу петицію про виборче право для жінок 1866 р., а свою працю «Поневолення жінки» опублікував 1869 р. Рух тепер пускав усе міцніше та глибше коріння в англійський ґрунт. Він набув ширшого характеру, коли Сюзан Б. Ентоні розгорнула міжнародний феміністський рух під час свого візиту за кордон 1883 р. Кері Чепмен Кет значну частину свого життя присвятила міжнародному жіночому рухові, а в роки реакції, що наступили в США відразу після завоювання виборчого права для жінок, цей рух існував у формі різноманітних міжнародних організацій; останнім його виявом стало заснування Комітету Організації Об'єднаних Націй з питань становища жінки. 1920 р. кількість держав, що надали жінкам певні громадянські права та право голосу, становила 26; 1964 р. це число сягало 104. Хоча жіночий рух і далі великою мірою нехтують, зерна, посіяні в Англії та Америці в XIX ст., стали зародком величезних суспільних перемін.

За довгі роки тяжкої боротьби за цілу низку реформ остаточною і знаменним досягненням жіночого руху стало завоювання права голосу. Про цей найвідоміший, найхарактерніший та найкраще документований аспект боротьби протягом першої фази сексуальної революції, що становить майже окрему царину історичного досліджен-

ня, писали не раз, і часто досить добре²⁶. Як брати загалом, жіночим рухам в Англії та Америці властива певна схожість — як у питаннях тактики, так і в розколі, що стався між «конституційним» та «войовничим» крилом. Аж до нинішнього сторіччя жіночий рух діяв лише повільним, наполегливим методом петицій, брошур, звернень до громадськості та ретельної агітації населення, а також завоюванням чоловічих голосів на місцевих виборах та в конгресових і парламентських дебатах. Процес «просвіти» громадськості був тривалий і, здавалося, безконечний. Позірна марність спокійних і терплячих зусиль породила потребу вдаватися до куди активніших заходів: масових демонстрацій, маніфестацій, пікетів. Дедалі більше незадоволення крутістю і зволіканням уряду спонукало пенкгерстську групу суфражисток в Англії вдаватися до підривної тактики та провокування публічних арештів, аж до театралізованих підпалів та побиття шибок. В Америці члени трохи менш войовничої групи Еліс Пол «Конгресова спілка» були затримані та зазнали чималої наруги тільки за те, що спокійно пікетували Білий Дім у воєнний час. Не існує єдиної думки щодо того, чим прислужилися рухові агресивні методи. Можливо, вони були доконечні, щоб не дати згаснути завзятому під час такої тривалої та виснажливої кампанії; безперечно, вони відіграли свою роль, привернувши симпатії громадськості, коли уряд реагував на жіночі виступи брутальністю поліції, суворими термінами ув'язнення та насильним годуванням учасниць голодного страйку. Навіть у миті найдужчої войовничості об'єктом агресії англійських та американських суфражисток було скорше майно, ніж окремі особи, а використовуючи в ширшому контексті ненасильницькі методи, жіночий рух відшліфував

²⁶ Окрім Флекснер, Едемза та Сінклера, див. також: Roger Fulford, *Votes For Women* (London: Faber, 1957) та Ray Strachey, *The Cause* (London, 1928), де подано коротку історію жіночого руху в Англії. Докладніший аналіз американського жіночого руху можна знайти у: William J. O'Neill, *Everyone Was Brave* (Chicago: Quadrangle, 1968) та Aileen Kraditor, *The Ideas of the Woman's Suffrage Movement* (New York: Columbia University Press, 1965).

окремі види тактики, що перевершили методи попередніх реформістських рухів і, можливо, правила за взірць пізнішим політичним лідерам та рухам: Ганді, профспілковому рухові та рухові за захист громадянських прав.

Друзі суфражистського руху в Америці були строкастою компанією: на Заході — фермерська партія популістів та атмосфера прикордоння; на Середньому Заході — рух за тверезість; на Сході — реформаторські течії; в Англії Ліберальна партія видавала себе за прихильників, аж поки прийшла до влади; лейбористи ставилися прихильно. Жодна партія не зв'язувала остаточно своєї долі з жіночим рухом. Вороги суфражистського руху теж становили розмаїте збіговисько: расисти південних штатів, що боялися голосів чорношкірого жіноцтва, виробники алкогольних напоїв на Середньому Заході, на Сході капіталісти та політики, тісно пов'язані з державним апаратом. Останні дві категорії мали великі і, як з'ясувалося згодом, здебільшого невинуваті побоювання, що жінки можуть відігравати велику роль в розвитку профспілкового руху та здійсненні політичних реформ. Корпорації опиралися наданню виборчого права жінкам і, як і алкогольні трести, охоче фінансували антисуфражистські кампанії: і ті і ті виявили необачність, не приховавши всіх доказів проти себе²⁷.

Поміркване крило американського суфражистського руху перетворилося на Лігу жінок-виборців. Дивлячись на цілі, що їх ставила перед собою Ліга на ранніх етапах свого існування, ми помічаємо, що жінки спершу досягли успіху, домігшись певних законодавчих змін, для яких, власне, вони й потребували права голосу, в таких царинах, як захист жінок на виробництві, соціальне забезпечення дітей, захист дитячої праці, питання соціальної гігієни, укладання трудових договорів, визначення мінімальної заробітної платні, забезпечення чистоти харчових продуктів, чесне проведення виборів, реформа

²⁷ Див.: Alan P. Grimes, *The Puritan Ethic and Woman Suffrage* (New York: Oxford, 1967) та Flexner, *op. cit.* Обидва автори обґрунтовують свої звинувачення.

муніципальної системи, обов'язкова освіта та уніфікація законів, що стосуються громадянського статусу жінок²⁸. У ХХ ст. прогрес законодавства в питаннях соціального захисту та реформ і надання жінкам права голосу, мабуть, теж відіграв певну роль і мав реальні позитивні наслідки; проте непокоїть те, що не здобуто більшого. Коли 1934 р. запропонована Лігою конституційна поправка, що стала б основою закону про дитячу працю, не була ратифікована законодавчими зборами необхідної кількості штатів, Ліга вже входила в стадію занепаду. Як група, що свідомо відмежувалась від будь-яких партій, вона не використовувала та й, зрештою, не могла використовувати право голосу для досягнення безпосередніх жіночих цілей, на відміну від інших груп, що традиційно вдавались до такої тактики. Оскільки і громадські почування, і партійна практика (і те, що жінки дедалі частіше не давали їм належної оцінки), поєднавшись, не допускали висування жіночих кандидатур на відповідальні посади, не кажучи вже про самі вибори, то право голосу дедалі більше втрачало всякий сенс мірою посилення реакції. Упередження проти наймання жінок (тобто робітниць, які загалом іще не приєднались до профспілкового руху) зросло в період економічної кризи, а вдруге посилилось після другої світової війни. В п'ятдесятих роках антифеміністичні настрої досягли кульмінації у формі досить сильних протестів проти участі жінок у громадському житті. Потужна хвиля жіночого руху на той час практично вляглася. Слово «феміністка» стало зневажливим.

Завоювання виборчого права було головним політичним питанням під час першої фази сексуальної революції: навколо цього питання гуртувались інші, як-от питання освіти, рівності перед законом та однакової з чоловіками оплати праці. Треба визнати головну вагу боротьби за право голосу хоча б з тих міркувань, що

²⁸ Adams, op. cit., p. 191.

вона породила найзапекліший опір і потребувала найтяжчих зусиль, найдужче сприяючи зростанню свідомості. Проте в багатьох аспектах ця боротьба збила революцію на манівці, призвівши, по суті, до марнування енергії протягом сімдесяти років. Через те, що опір був такий згуртований і затятий, а боротьба — затяжна і запекла, питання про право голосу набуло неадекватних пропорцій. А коли нарешті здобули те право, феміністський рух занепав, так би мовити, цілковито виснажився²⁹. Кампанія за право голосу — це немов та шина, що її проколів мандрівник на початку довгої автомобільної подорожі: на її ремонт пішло стільки часу, зусиль та видатків, що від подорожі відмовляються взагалі. Ейлін Кредітор на підставі документів показала, до яких компромісів і таємних угод доводили американських суфражисток відчайдушні спроби ступити той доконечний «наступний крок», що, затягнувшись, поглинув увесь жіночий рух. Друга генерація суфражисток була, як і перша, піонерами, але мала більшу схильність до згідливості. Суфражизм став респектабельним, «модним», ба навіть реальним, якщо його поборник був ладен бавитися в політику і йти на потрібні компроміси. Компроміси були вочевидь огидні: нечисті угоди з південним расизмом з метою здобути голоси конгресменів з південних штатів, — і яка ж тут ядуча іронія: адже фемінізм виріс з аболіціонізму. А оскільки округи, де переважав вплив державної машини і де зосередилося нове, іммігрантське

²⁹ Той самий феномен можна спостерігати на прикладі аболіціонізму та руху за емансипацію негрів; агітація тут спричинилася лише до формального звільнення після шістдесяти років боротьби. Здобутки 1868 р. або вичерпали себе, або були втрачені в наступні сто років. Знадобилося аж шістнадцять років боротьби за громадянські права, щоб повернути чорним американцям ті права, які вони здобули ще сто років тому. В триумфальній промові Кері Чепмен Кет, якою вона фактично закликala натовп американських суфражисток розійтися, можна вловити елементи надмірної самовпевненості й навіть недалекоглядності: «Тепер кожна з нас піде своєю дорогою... Мені пощастило дожити до миті, коли справдилася найбільша мрія мого життя — жінки тепер мають право голосу. Ми вже не прохачі, не підопічні держави, а вільні та рівні громадяни». Цитовано в: Adams, op. cit., p. 170.

населення, знову й знову голосували проти виборчого права для жінок, питомі американки певний час були озлоблені проти «зайд»³⁰.

Якщо зведення всієї соціальної революції до одного питання було першою суттєвою помилкою феміністського руху, його буржуазний характер був другою. Ніколи, навіть на пізніх етапах свого розвитку, він не був достатньо наближений до робітниць, жінок, експлуатованих найдужче. І хоча в жіночому суфражистському русі траплялися миті солідарності, що долали всі класові бар'єри (то було безпрецедентне для американської політики явище, і такої солідарності навряд чи пощастило досягти в подальшій боротьбі за громадянські права), безжально експлуаторський підхід до жіночої праці й нині становить доказ неуваги фемінізму до робітничого класу. Певні, майже неминучі чинники посприяли тому, що фемінізм був пов'язаний із середнім класом і мав на собі відбиток характерних для цього класу особливостей: здебільшого тільки жінки цього класу мали дозвілля та освіту, необхідні для безконечної напруженої боротьби, якої потребувала битва за виборче право³¹.

Головна причина того, чому жіночий рух так зосередився на виборчому праві й відразу занепав, розчинився, втратив опору, тільки-но жінки здобули право голосу, полягає в тому, що рух виявився неспроможним кинути всеохопний і радикальний виклик патріархальній ідеології, щоб перешкодити прищепленню кожній статі уявлень про нібито властиві їй статус, характер та роль.

³⁰ Aileen Kraditor, *The Ideas of Woman Suffrage Movement, 1890–1920* (New York: Columbia University, 1965).

³¹ Кет підрахувала, що було 56 кампаній за проведення референдуму, 480 — щоб законодавчі збори окремих штатів дозволили самим виборцям розв'язати питання про виборче право для жінок, 47 кампаній — задля тиску на конституційні конгреси штатів, щоб ті внесли питання про виборче право для жінок, 277 кампаній домагалися від партійних з'їздів різних штатів висунути пункт про право голосу для жінок, 19 кампаній за внесення цього пункту відбулося перед початком роботи 19 послідовних складів Конгресу. Див.: Carrie Chapman Catt and Nettie Rogers, Shuler, *Woman Suffrage and Politics* (New York: Scribner's, 1923), p. 107.

Реформаторський рух, що зокрема зосередив усю свою увагу на досягненні такої вузької мети, як виборче право для жінок, тобто на неглибокій зміні, пов'язаній із реформою законодавчої системи, а здобувши те право, став неспроможний навіть користатися з нього, навряд чи зміг би запропонувати радикальні зміни в суспільстві, необхідні, щоб довести сексуальну революцію до логічного завершення — перемін у соціальних стереотипах та соціальній структурі, в свідомості та суспільних інститутах. Шлюб був збережений практично в тій самій формі, незважаючи на нові юридичні права і на право розлучення, що їх отримали одружені жінки. «Родинне вогнище» й далі залишалось достатньо «кредитоспроможним», щоб виправдати кошти, витрачені на його підтримку під час подальшої реакції. Хоча в жінок тепер з'явилось відчуття, що з «правом на працю» вони позбулися економічної залежності, вони, проте, не зуміли довести справу до кінця, не завоювали рівних з чоловіками прав на виробництві. Крім того, жінки не почали ставитись до праці як обов'язку чи головного особистого внеску в суспільний добробут. Як є достаток або під тиском соціальних обставин, вони охоче повертались до стану неробства й залежності. Наступному поколінню без особливих зусиль удавалось експлуатувати жінок як «резервну робочу силу», набираючи їх на роботу, коли цього вимагала економіка воєнного часу, та відсилаючи додому, коли вони були вже не потрібні. А найважливіше полягає в тому, що всі вигадливі процеси статевої «соціалізації» збереглись у такому добромu стані, що їх можна було реорганізувати в нові та витонченіші форми контролю. Незважаючи на реформу юридичної системи та удар (зрештою недошкульний) по політичній пісі, патріархальний дух наприкінці першої фази утвердився знов, і то з неабиякою силою. А патріархальний устрій, реформований чи нереформований, завжди патріархальний устрій: очистившись та зрікшись найтяжчих надуживань, він має всі шанси стати ще потужнішим та нездоланнішим, ніж будь-коли давніше.

Праця

Питання про залучення жінок до професійної праці — яскравий приклад суперечностей, властивих чоловічій шляхетності, що з нею мала боротися сексуальна революція. Жінки працювали завжди. Як правило, їхній робочий день тривав довше, хоча зарплатню вони мали меншу, порівнюючи з чоловіками, і часом виконували роботи куди гірші за чоловічі. Суть питання про працю в першій фазі полягала здебільшого у вимозі оплачувати виконану роботу, мати доступ до найпрестижніших ділянок трудової діяльності і право розпоряджатися заробленим. Навіть до того, як промислова революція привела жінок на фабрики, вони завжди виконували всілякі чорні роботи, здебільшого виснажливі та одноманітні, переважно пов'язані з сільським господарством. Проте — неодмінний додаток до чоловічої шляхетності — поліційна етика, пристойність, уважала за неподобство, щоб «леді» працювала розумом, а не руками та спиною. Такий сильний опір проти цього порушення табу дає змогу добачити, яким економічно та політично вигідним може бути табу. Зазіхнувши на професійну діяльність, що вимагала як розумових зусиль, так і відповідальності перед суспільством, жінки-піонери в кожній царині зіткнулися з нещадним і практично загальним опором: в юриспруденції, медицині, техніці, науці та архітектурі.

Якщо в середовищі середнього класу нав'язливий фетишизм пристойності міг просто шкодити інтересам жінок, серед робітничого класу пасивність, до якої він зобов'язував, набирала трохи іншої форми — розпачу. Коли розрахункові палати почали добиратися й до злидарів, з'ясувалось, як, очевидно, з'ясувалося б і тепер, що жінки були на самому дні серед мешканців міських гетто; ніхто не отримував нижчої платні і не потребував так нагально професійних спілок, як жінки, часто менш кваліфіковані, ніж чоловіки, та утримувані в значно жорсткіших шорах традицій європейського патріархального устрою. Звиклі до рабства, вони були апатичні та мляві

й боялись боротися за свої інтереси, хоч і тяжкі були їхні страждання. Ось як гнітюче-мінорно передала безвихідь ситуації одна з піонерів у справі організації трудових колективів:

«...звичка коритись і безперечно погоджуватись на будь-які запропоновані їм умови, песимістичний погляд на життя, в якому вони не бачать жодного просвітку. Про таких людей не скажеш, що вони живуть, бо жити означає тішитися тим, що дала природа, а вони просто животіють, немов наполовину обернувшись на камінь... багато жінок не хоче вступати до трудових спілок через дурнувату пиху, вдавану сором'язливість і сумніви, породжені релігією, а головна причина, слухна для всіх, хто перебуває в розквіті жіночої краси, полягає в надії і чеканні, що шлюб десь у найближчому майбутньому вирве їх з лабет фабричного животіння, і вони зазнають радощів тихого домашнього затишку, по-дурному гадаючи, що, як вийдуть заміж, урветься їхній зв'язок із потребою працювати; і часто вони бачать, що їхня боротьба починається тільки тоді, коли їм доводиться знову вертатися до цеху і працювати вже за двох, а не одного. Все це — наслідок тих умов та обставин, що склалися навколо жінки в минулому, але існують і нині, а усунути їх можна тільки постійною агітацією та просвітою³².

Як в Англії, так і в Америці вивчення умов жіночої та дитячої праці викликало шок у громадськості. Надто в Британії, де парламент провадив слухання та публікував Сині книги (збірники офіційних документів) про результати досліджень протягом кількох десятиліть. Унаслідок цього стало формуватися сучасне захисне законодавство, була трохи загнuzдана капіталістична захланність, що не зважала ні на що, і, нарешті, були затверджені мінімальні рівні нормальних умов праці для всіх працівників — і чоловіків, і жінок. Тоді як чоловіки, жінки та діти великою мірою виграли від цієї реформи, чоловіки

³² *Proceedings of the Knights of Labor*, «Report of General Investigator of Women's Work and Wages», 1886, pp. 155–156. Протокол вела Елеонора Бері. Цитовано за: Flexner, op. cit., pp. 199–200.

здобули ще більше через профспілковий рух, а от жінки — ні. Жінки-робітниці потребували профспілок навіть більше, ніж права голосу, але професійний рух виявив (і надалі виявляє) на диво незначний інтерес до залучення жінок. Жіноча праця була неорганізована й ганебно дешева, така дешева, що до неї вдавались, аби здешевлювати чоловічу, а самих жінок, коли їм давали змогу працювати, можна було значно легше експлуатувати, звільняти, тимчасово їм не платити, а то й зовсім «поперти», коли було вигідніше не давати їм змоги працювати³³.

Одними з перших найважливіших реформ стали закони про працю, що обмежували кількість робочих годин³⁴. Але як в Англії, так і в Америці агітація за покращення нелюдських умов, за яких працювали жінки, здебільшого спиралась не на обстоювання людських прав жінки як робітниці, а на викриття або непристойності жахливого і безладного життя робітниць, або згубних наслідків таких умов праці для їхньої здатності народжувати й плекати молоде покоління, їхньої «моралі» та «доброчесності». Багато де відчувалося щире співчуття до страждань жінки на виробництві, але за основний мотив реформістського руху правив захист патріархальної культури та її інститутів: дедалі більше руйнувались підвалини сім'ї (зокрема авторитет батька як основного

³³ Ніяких суттєвих змін тут не сталося. В Америці, в професіях, до яких залучені жінки, або взагалі не існує профспілок, які стали б на їхній захист, як-от серед хатньої прислуги, друкарок і стенографісток, або, якщо вони є, то такі слабкі й корумповані, що нездатні реально допомагати їм (як-от серед продавщиць та офіціанток). У жодних інших сферах діяльності в США немає такої великої різниці в оплаті, як між чоловічою працею, що захищена профспілками, та незахищеною жіночою; задля порівняння слід відзначити, що навіть в середовищі представників інтелектуальних професій до жінок-колег принаймні хоч намагаються ставитися справедливо, проте дехто вважає, що дискримінацію там просто ретельніше маскують.

³⁴ Як чоловіки, так і жінки виграли від закону про дитячу працю, бо, оскільки скорочувалась тривалість дитячої праці, постала необхідність зменшити години роботи дорослих, залучених до виробничих процесів, які залежали від операцій, що їх виконували діти.

постачальника та голови родини); жінки в промисловості мали доступ до сексуальної свободи; вони надто тяжко працювали на фабриці, щоб як слід прислужувати вдома³⁵. В обох країнах більшість чоловіків добачала вихід із ситуації, здається, в тому, щоб узагалі забрати жінок з фабрики й повернути їх у безпечне лоно сім'ї.

Важливо збагнути, що економічну незалежність, усвідомлено чи неусвідомлено, сприймали як безпосередню загрозу чоловічому авторитетові. Свобода статевого вибору, компетентність та самодостатність кваліфікованої, високооплачуваної робітниці, не зв'язаної сім'єю, декого, мабуть, лякали не менше, ніж жахливі злидні більшості фабричних робітниць, які були виснажені сімейними обов'язками, знемагали під тягарем хвороб та життя надголодь. Таке животіння могло б правити за наочний приклад того, що означає безумна думка самій заробляти на прожиття, а змальована вище перспектива неминуче спокусить свободою. Низка спостерігачів зазначали, що елітна верства жінок-робітниць жила значно краще, ніж ті представниці середнього класу, що були змушені працювати гувернантками, одержуючи мізерну платню, терплячи приниження, шпигування з боку господарів і маючи статус прислуги³⁶.

Можновладці дбали дуже рідко, а то й узагалі ніколи не дбали про те, щоб ужити заходів для захисту жінок, створити їм сприятливі умови, аби праця мала для них сенс, давала насолоду і прибуток; ще меншою мірою вони переймалися питанням рівності між статями, а най-

³⁵ Див.: Neal J. Smelser, *Social Structure and the Industrial Revolution* (University of Chicago, 1959, зокрема розділи IX – XI). Neff, op. cit. та Сінні книги це підтверджують. Окрім того, слід пам'ятати, що хатню «роботу» жінки ніколи не вважали за «роботу» (як не вважають і тепер), вона ніколи не мала тієї гідності, що властива цьому слову в сфері ринкової та грошової економіки, і її неодмінно треба виконати, незважаючи на те, скільки годин витратила жінка на роботу поза домом. Наймана прислуга, яка становила чималу частку жіночої робочої сили протягом цього періоду, жила в умовах, близьких до кріпацтва.

³⁶ Це засвідчила прониклива й прихильна до жінок соціальна література того періоду, читаємо про це і в Neff, op. cit.

меншою — рівністю в оплаті праці. І взагалі, від усієї реформи, здійснюваної будітмо з шляхетних міркувань і нарешті-таки завершеної, часто відгонило поблажливостю, поступками, на які йдуть заради фізично неповноцінних. Жінки та діти звичайно фігурували під однією рубрикою в парламентських Синіх книгах: ті і ті мали статус неповнолітніх. Відома «Орегонська справа» Луїса Брандейса, яка спричинилась до перемоги охоронного законодавства в Америці, спирається на безапеляційне твердження, що «жінки по суті слабші від чоловіків у всьому, що становить фізичну витривалість, м'язову силу, нервову енергію, здатність зосереджено й наполегливо працювати»³⁷. «...Історія доводить, що жінка завжди була залежна від чоловіка... Оскільки ця обставина відрізняє жінку від іншої статі, її цілком слушно виділили в окремий клас і підтримують законодавчо, натомість чоловікові така підтримка з боку закону не потрібна. Годі заплющувати очі на те, що жінка, як і раніше, покладається на свого ближнього й залежить від нього»³⁸.

Англійські та американські дослідження того періоду не можуть не переконати нас, що жінок-трудівниць здебільшого рятували, покликаючись на хибні мотиви. Але факт залишається фактом: сексуальна революція чимало прислужилася жінкам в економічному аспекті. Попри тяжкий, експлуататорський, дискримінаційний характер праці, саме завдяки їй жінки здобули той ступінь економічної, соціальної та психологічної незалежності, що становить *sine qua non*, необхідну умову, свободи.

³⁷ Постанова Верховного суду Сполучених Штатів у справі Курта Мюлера проти штату Орегон, *Curt Muller vs. the State of Oregon, U.S. 412, 421, 422 (1908)* та Короткий виклад справи для штату Орегон, що його склав Луїс Брандейс.

³⁸ Там само. Теорія, що «стать — вагома підстава для класифікації», проголошена в справі Мюлера, завжди була відкрита для всіляких надуживань. Охоронні закони, ухвалені в інтересах жінки, часто використовували задля її дискримінації: регулювання тривалості робочого дня та обмеження ваги, яку дозволено піднімати, можуть стати «підставою», чому жінкам не можна працювати наднормово, чому їх не просувають вище тощо.

Полемічний аспект

Міла проти Раскіна

Якби давні, цинічні вияви чоловічої зверхності й дали силу в суспільстві, перша фаза сексуальної революції, можливо, ніколи не відбулася б. Натомість боротьба точилася б між двома антагоністичними таборами — раціоналістичним та лицарським, причому представники обох запевняли б, що вони дбають лише про те, як найкраще задовольнити інтереси обох статей, і дати щонайбільшу користь суспільству. Вкрай повчально порівняти лицарське ставлення з реальною картиною економічного та юридичного становища жінки — наслідком такого патерналізму, — проте не менш цікаво й порівняти два головні документи сексуальної політики за вікторіанської доби — «Поневолення жінки» Міла та «З королевиних садів» Раскіна³⁹. У названих двох документах міститься квінтесенція всього спектра думок, що побутували у вікторіанську добу з приводу жіночого питання.

У роботі Міла ми бачимо реалізм сексуальної політики, в праці Раскіна — її романтику і привабливі міфічні аспекти. Практично всі інші аспекти вікторіанського міфу про взаємини статей наявні в праці Раскіна у прихованій формі, бо самим своїм існуванням його чеснотли-

³⁹ John Stuart Mill, *The Subjection of Women* (1869), перевидано в *Three Essays by J. S. Mill*, World's Classics Series (London: Oxford University Press, 1966). «Of Queen's Gardens» Джона Раскіна в книжці «Sesame and Lilies» вперше опубліковано 1865 р.; згодом перевидано в Америці (Homewood Publishing Company, 1902). Додбачивши в творі «З королевиних садів» докладне, а можливо, й вичерпне відображення лицарських поглядів, приємно відзначити, що такий видатний дослідник вікторіанської доби, як Волтер Готон, теж переконаний, що твір мав на той час велике значення: «Ця Раскінова лекція — найзначніший відомий мені документ, де з такою силою утверджена характерна для вікторіанського мислення ідеалізація кохання, жінки та родинного вогнища». Walter Houghton, *The Victorian Frame of Mind* (Yale, 1957), p. 343. Беручи до уваги, що нині цією роботою не цікавляться (дослідники вікторіанської доби чомусь ніяковіють при згадці про неї), важливо нагадати, що книжка «Сезам та Лілеї» була найпопулярнішим твором Раскіна.

ва матрона завдячує примарній постаті спокусниці, тому своєрідному додаткові згідно з дихотомією, характерною для літературної фантазії того часу, — точнісінько так, як у житті, де є дві категорії жінок — дружина і повія, — що уособлюють соціально-сексуальний поділ за умов подвійного стандарту. Якщо розвідка Міла — це точне відображення реальної ситуації, цінність Раскінового твору в тому, що він дозволяє чи не найглибше зазирнути в ту сферу маніакальної чоловічої уяви, яку можна назвати офіційними поглядами вікторіанської доби. Їхній другий бік — негативний аспект чоловічого ставлення — зустрічаємо в художній літературі, надто в поезії. Демонічна жінка, втілення притаманного жінці зла, загрожує і чигає в якихось підземеллях, виринаючи час від часу, починаючи з Тенісоного вірша і закінчуючи найвідвертішою тогочасною порнографією. Але «ясна» леді «королевиних садів» — характерніший вияв переконань вікторіанського середнього класу, висловлюваних найоптимістичніше й найвідвертіше.

Завжди слід пам'ятати, що сексуальна революція про-сувалася шляхом поступу крок за кроком, долаючи величезний культурний опір. Оскільки вікторіанська доба — перша доба в історії, що усвідомила необхідність реагувати на патріархальний устрій і становище жінки за його панування, ця реакція виявлялася багатьма розмаїтими способами: рішуче та аргументовано, як у Міла чи Енгельса; несміливо, на кшталт літеплої критики романістів, що змальовували його, чи вигадливого лукавства Раскіна; неврівноважено, роздвоєно, як бачимо в Тенісона, Росеті, Свінберна, а також Вайлда. Різні ступені та варіанти цих реакцій пронизали всю літературу, тема була надзвичайно гостра й суперечлива. Дікенс, наприклад, оголосив майже бездоганний звинувальний вирок як патріархальній системі, так і капіталізму в романі «Домбі і син», романі, що немов ілюструє феномен, коли батьки ще до народження дитини воліють, аби народився хлопчик, і чудово унаочнює те, що писав Ен-

гельс про підлегле становище жінки у власницькому суспільстві. Але Дікенс так і не спромігся відмовитись від сентиментального зображення жінки, і тут він нітрохи не відступив від духу «королевиних садів» Раскіна. Те, що майже всі «поважні» жінки в прозі Дікенса, якщо не рахувати Ненсі та жменьки її посестер із злочинними схильностями, — милі, але надто вже безбарвні добряги, зліплені з того самого тіста, що й Раскінові королеви, — одна з найприкріших вад геніального літературного полотна. По суті, знайомство з твором «З королевиних садів» Раскіна допомагає нам збагнути красне письменство вікторіанської доби.

У феномені вікторіанського «лицарства» мимоволі можна добачити перехідну стадію між неприхованою абсолютною чоловічою зверхністю попередніх віків, скажімо, розперезаністю, властивою добі Регентства, та революційним кліматом початку ХХ ст., коли фемінізм досяг апогею. Можна заперечити, що духом своїх творів Міл і Енгельс належать саме до цього останнього періоду, проте Міл писав 1868 р., Енгельс — 1884 р., і їхні вельми сучасні твори теж були продуктом вікторіанської доби, дарма що може видатись, ніби вони набагато випередили свій час. Реалії, про які в них ідеться, відверто зазіхають на вікторіанську сентиментальність — або безпосередньо через дедалі гучнішу феміністську агітацію за реформи, або опосередковано через критику соціального та юридичного безсилля жінки, — про те вже стали писати тогочасні романи. В поезії наслідки перемін нерідко відбилися у неусвідомлених фантазіях чоловічої уяви, позначених почуттям провини, досади та безвиході, і спонукали до розвитку компенсаторних міфів про зло, буцімто втілене в жінці. Натомість у письменницькій мож- на вловити подув свіжих ідей, що пробуджують у жінок неспокій та незадоволення своїм становищем.

Раскін прочитав свою лекцію в Манчестерській ра- туші 1864 р. перед мішаною аудиторією представників обох статей, належних до середнього класу. Вона була

опублікована в книжці «Сезам та Лілеї» 1865 р. і була перевидана 1871 р. з додатком вступного слова, напахченого далеко не юнацьким захопленням Роуз Лятуш, що в неї Раскін закохався 1858 р., коли їй було дев'ять років, а йому — тридцять дев'ять. Але те, що галантна шляхетність, яка аж променить «З королевиних садів», часто «віддає» підстаркуватим еротизмом, спрямованим на чарівну невинність, навряд чи має нас дивувати в добу, коли кожна жінка юридично була неповнолітньою.

Попри щедрі лестощі, з якими Раскін звертається до жіночої половини своєї аудиторії, тобто тих міщанок, що їх із дратливою наполегливістю промовець називає королевами, він, по суті, вже відчував тиск феміністського бунту, а можливо, навіть зазнавав тяжких мук. «Досі ще ніколи не лунало несамовитіших слів, а пуста уява ще ніколи не дозволяла собі більшого у зв'язку з цим питанням, — нарікає Раскін, — і те «питання», звичайно, «права» жінок». Раскін, певне, в стані нервового збудження, подає слово «права» в лапках⁴⁰.

З самого початку запевнивши нас, що він — аж ніяк не брутальний шовініст, Раскін стверджує, що тримається середнього курсу. Здається, він спрямовує свої зусилля проти «лівого» фемінізму і своєю лекцією намагається спростувати його, закінчуючи її гречною банальністю, мовляв, жінок люблять і шанують, їм гріх нарікати, і вони набувають навіть справжньої королівської гідності, якщо тільки сидять удома. Його стратегічний задум — спроба розбити новомодну ересь теорією «окремих сфер»,

⁴⁰ Ruskin, op. cit., p. 128. У передмові (1871 р.) йдеться про нові «питання», які з'явилися після першої публікації, «пов'язані з жіночою освітою та вимогами». Вони «неабияк збаламутили простодушні уми та стривожили неспокійні». Відмовляючись говорити про такі дурниці, Раскін, звертаючись до жінки-читача, береться просторікувати про жіночі чесноти, в його тоні з'являються дидактичні нотки («Візьміть словник латинської мови, відшукайте *sollenis*, священний, і добре запам'ятайте собі це слово»), ба навіть докірливі інтонації («З усіх непристойних, немудрих переконань, що випадково могли заволодіти вашим, нічим не обтяженим серцем») тощо. Preface, pp. 9, 10, 13.

тодішнім найвигадливішим засобом стримувати жінок-баламуток.

Міл не виступав перед «королевами», його не половив юний вік квітучої Роуз Лятуш. «Поневолення жінки» було написано 1861 р., за три роки до лекції «З королевиних садів», та, оскільки Міл ретельно вибирав час для видання своїх книжок, опубліковане лише 1869 р., тобто за два роки до перевидання Раскінової лекції. Міл написав свій твір у співпраці з пасербицею, Гелен Тейлор, стверджуючи, що, коли писав власну частину, його значною мірою надихала дружина, Геріст Тейлор. Нема підстав сумніватися, що знання жіночої психології, яке відчувається в тексті, потребувало допомоги з боку жінки, але стиль і логіка твору — безперечно Мілеві. «Поневолення жінки» — аргументована і красномовна розповідь про справжнє становище жінки впродовж усієї історії, а також критика юридичного кріпацтва, освіти, що нівечила свідомість, і гнітючої етики «шлюбного підпорядкування», властивої вікторіанській добі. Аргументація цього твору така ж потужна, як і аргументи в есе «Про свободу», всюди відчувається чудово контрольоване обурення Міла-гуманіста, притаманне, зрештою, всім його розвідкам про кріпацтво і рабство, з якими він часто проводить паралелі.

Як політичний реаліст, Міл добре усвідомлював революційний характер такої тези:

«Принцип, що регулює теперішні соціальні взаємини між обома статями, — юридичне підпорядкування однієї статі іншій, — хибний за своєю суттю і є тепер однією з основних перешкод на шляху суспільного поступу: отже, його слід заступати принципом цілковитої рівності, що відкидає як владу і привілеї на одному боці, так і повну безправність — на другому»⁴¹.

На той час, власне, як і сьогодні, це була гостра й смілива заява, і Міл добре усвідомлював, що вона

⁴¹ Mill, *op. cit.*, p. 427.

зіткнеться з шаленим опором, вибухом обурення, ірраціоналізмом старої школи, бо ні шовіністи, ні «лицарі» навіть гадки не мали підкріпити доказами свої твердження, що теперішні стосунки між чоловіком і жінкою саме такі, які й мають бути. Міл навіть передбачає некритичний фанатизм опозиції: «Хай там як, той, хто нападається на загальновизнані погляди, постає перед важким завданням. Щоб їх узагалі почули, їм треба мати неабияке щастя і неабияке завзяття»⁴².

Попри свої надзвичайні здібності, Міл не мав успіху в чоловічій аудиторії: реакція в критичних статтях була вбивчою: його обзивали то божевільним, то аморальним, а часто і так і так⁴³.

1. Проблема з природою

Коли йдеться про статеві упередження, на розум уже й не зважають. Раскін, що його аж ніяк не назвеш дурнем, з усіх своїх творів якнайменше напружує свій розум саме в лекції «З королевиних садів». Повернувшись думками до «лілей», він гадав, що йому досить покладатись на сентименти, туманну ностальгію за героїзмом середніх віків та солодкаві сентенції про родинне вогнище. Міл зауважує, що однією з найгірших і найхарактерніших духовних прикмет ХІХ ст. є його реакція на раціоналізм ХVІІІ ст., що виявляється в незбагненній

⁴² Mill, *op. cit.*, p. 428.

⁴³ Один з рецензентів дорікав Мілеві за його цікавість до «щонайхимерніших, щонайганебніших та вельми шкідливих тем того сторіччя», інший не йняв віри, що Міл міг говорити про стосунки між чоловіком і жінкою «на суто добровільній основі», а ще іншим книжка видалась непристойною. Ще й через тридцять років її піддавали анафемі, вважаючи, що вона закликає до «моральної та соціальної анархії». Див.: Michael St. John Packe, *The Life of John Stuart Mill* (New York: Macmillan, 1954), p. 495. Біограф Міла писав: «З усього, що написав Міл, «Поневолення жінки» породило найдужчий спротив». Там само. Жінки поставилися до книжки зовсім інакше: жіночий рух вхопився за неї, як за готовий підручник.

довірі до «сліпих елементів людської природи»⁴⁴. Лекція Раскіна — чудова ілюстрація цього спостереження.

Якщо можна сказати, що Раскін висував якусь тезу, то ситуація тут набагато простіша, ніж у Міла, бо Раскін радше гладив своїх слухачів, ніж бентежив їхній розум. Розпочавши з самовдоволеного твердження, що освічений середній клас немов «королоює» над «безпутними та неписьменними», Раскін добачає своє завдання в тому, щоб відступити частину того «королівства» королевам, або, як він з утіхою каже, визначити, «яка осібна частка тієї королівської влади, яку дає шляхетна освіта, може перебувати в жіночих руках»⁴⁵. Якщо, називаючи промисловців «королями», Раскін погурав їхнім соціальним претензіям, то при звертанні до жінок-слухачок його запобігливий тон вже не знає міри. Якщо жінки «правильно зрозуміють та чинитимуть той королівський милосердний вплив, порядок та краса, утверджені таким прихильним урядуванням, дадуть нам підстави говорити про території, над якими кожна жінка панувала б, мов у «королевиних садах»⁴⁶.

Відверто визнавши, що неможливо встановити, «в чому має полягати королевина влада жінок, якщо не визначити, в чому полягає їхня звичайна влада»⁴⁷, Раскін лише зауважує, що роль жінки з вищих та середніх верств залежить від природи та спроможності самої жінки. Якби вони були такі ж, як чоловічі, вона могла б бути повновартісним членом еліти, а не якимсь додатком. Саме щоб уникнути загрози рівності статей в межах цих або будь-яких інших класів, Раскін із товариством розробили доктрину «окремих сфер» і проголосили їх «Природою». Два основні полюси, між якими розподілявся вплив за

⁴⁴ Mill, op. cit., p. 430.

⁴⁵ Ruskin, op. cit., pp. 125, 126, 127. (Попередня лекція «Скарби короля», де йшлося про освіту та бідність, адресована переважно чоловікам, добре складена й позбавлена найменших ознак самозадоволення; певне, ніщо не становить різочішого контрасту за ці дві лекції).

⁴⁶ Там само, с. 127.

⁴⁷ Там само.

вікторіанської доби, — Міл та Карлайл. Часто вступаючи в конфлікт з традиційним раціоналізмом, що його репрезентував Міл, Раскін, слідом за Карлайлем, схильний покладатися радше на емоціональне, ніж раціональне. А для тих, хто перебував під впливом Карлайла, природа — не тільки суто емоційна категорія сфери, а надто часто ще й напрочуд зручний засіб, завдяки якому можна виправдати геть усе — класовість, абсолютизм, феодалізм або будь-яку іншу систему, яку б їм заманулося схвалити. Раскін ніколи не був таким демократом, як Міл⁴⁸. Натомість обурення недолею злидарів він поєднував із ностальгійним захопленням героїзмом та шляхетністю, ніби притаманним аристократії й середньовіччю, із прагненням відродити їх. Проте у свої найкращі миті Раскін долає цей снобізм, щиро співчуючи злидарям, із біблійним завзяттям засуджуючи обивательську невситимість.

Раскін занадто обережний, щоб відкрито говорити про статус, детермінований статтю, проте неминуче підступає до цієї теми, дотримуючись традиційних уявлень про роль та характер кожної статі. Хоч які невігадливі й старомодні аргументи Раскіна, тактика, якою він послуговується, має незмінний успіх, і її знову відроджують, тільки у витонченішій формі, в добу реакції, що настала в 1930-і роки. Раскін відразу відмовляється від усіх претензій на «вищість» однієї статі над іншою, бо ж їх не можна порівнювати, спираючись на однакові критерії. «Кожна стаття має те, чого не має інша. Вони різняться в усьому, і щастя та довершеність обох статей залежить від того, що вони просять одна в одній і одержують те, що їм може дати лише протилежна стаття»⁴⁹. Це звучить досить гарно, поки не пригадати, що це лише давня,

⁴⁸ «Я, подібно до мого батька, належу до запеклих торі старої школи — до школи Вальтера Скота, а коли брати далі, то й Гомера». John Ruskin, *Praeterita*, почасти перевидане в *The Genius of John Ruskin*, Selections from his writings edited by John D. Rosenberg (Houghton Mifflin, Boston, 1963), p. 461.

⁴⁹ Ruskin. «Of Queen's Gardens», p. 143.

заяложена тактика виправдання соціальних відмінностей та різниці характерів обох статей біологічними особливостями. Бо статі від природи однакові геть в усьому, окрім репродуктивних систем, вторинних статевих ознак, специфіки в досягненні оргазму та генетичної й морфологічної структури. Мабуть, єдине, чим вони справді можуть обмінюватись, це — сперма та транссудат. Хотілося б вірити, що не на такому бартерному принципі Раскін мав намір побудувати свою соціальну економіку.

Голослівно «довівши», що статі — дві протилежності, які органічно взаємодоповнюються, Раскін тоді починає креслити карти належних їм світів, віддавши увесь спектр людської діяльності одній статі і малесеньку «оранжерею» другій.

«Ось стислий опис їхніх різних характерів. Чоловіча сила — це діяльність, поступ, оборона. Він — передусім діяч, творець, винахідник і захисник. Його розум — для розважань і винаходів, енергія — для ризику, війни та підкорення. Жіноча сила — для правління, а не для битви, її розум не для винаходів і творчості, а для лагідних настанов, упорядкування, ухвал... Завдяки своєму становищу та місцю в суспільстві жінка захищена від усіх небезпек та спокус. Чоловік, завзято змагаючись у великому світі, постійно перебуває в небезпеці та зазнає випробувань, тож на його долю випадають поразки, кривди та неминучі помилки; нерідко його ранять та впосліджують, нерідко одурюють, але він стає чимраз загартованіший»⁵⁰.

Звичайно ж, Раскін не тільки обминув питання про те, хто править і ким правлять, вдавшись до претензійної

⁵⁰ Там само, сс. 143–144. Не потребує коментаря повна свобода експлуатувати інших людей, що її така система надає чоловікові. Вдома його «краща половина» зберігає свої чесноти, завжди ладна *ОНОВИТИ* чоловікову людяність. Це ідеальна етика для бездушного меркантильного суспільства. Дім та люба дружина в ньому становлять — і тоді, й тепер — останню ідилію, завершальну пастораль. Нині передмістя служать цим цілям, і саме там запрацьований бізнесмен «випасає» свою подругу та потомство.

пишномовності, а й свідомо сплутав узвичасне з природним, зручне з закономірним. Міл усвідомлює, що закріплені культурою відмінності характеру і ролі правлять за основу огидної різниці в статусі обох статей, з їхньою допомогою її прищеплюють та увічнюють. Він вважає, крім того, що практика поділу людства на дві гостро відмежовані половини, коли різницю в їхньому соціальному становищі та рівні розумового розвитку приписують «природі», — захід передусім політичний.

Тим, кому можуть не сподобатися порівняння з іншими «формами несправедливості», Міл відповідає, що панівний клас завжди вважав свої привілеї за природні. Арістотель не бачив ніякого лиха в рабстві, — так само як і клас американських плантаторів. І античний філософ, і плантатори виправдовували несправедливість, яку вони чинили, покликанням на природу, доводячи, що сам Бог визначив поневоленим таку долю. Монархію дуже часто захищали на тій самій підставі, кажучи, буцімто вона походить від іще давнішої, ще «природнішої» форми патріархальної влади: «Отже, істина в тому, що неприродне здебільшого означає лише неузвичасне, а все узвичасне видається природним. Поневолення жінки з боку чоловіка стало таким загальнопоширеним явищем, що будь-який відступ від нього звичайно ж видається протиприродним»⁵¹.

Раскінова система взаємодоповнювальних «окремих сфер», основана на природжених схильностях, руйнується, коли Міл логічно зауважує, що ми нічого не можемо знати про природжені риси особистості, яка такою значною мірою підлягає впливові конкретних умов виховання (а практично вони й створили її):

«Дотримуючись здорового глузду та знаючи, як збудований людський розум, я заперечую, що хтось знає чи може знати природу тієї або тієї статі, поки їх бачитимуть, як досі, лише через призму їхніх теперішніх відносин. Те, що ми нині розуміємо під природою жінки, є річ цілковито

⁵¹ Mill, *op. cit.*, p. 441.

штучна — результат зумисного пригнічення одних властивостей та неприродного розвитку інших. Можна не вагаючись стверджувати, що жоден інший залежний клас не знавався такого страшного викривлення природних пропорцій свого характеру внаслідок впливу панівного класу»⁵².

Міл розумів: те, що звичайно вважають за жіночий характер, — насправді лише передбачуваний наслідок напрочуд штучної системи виховання або, послуговуючись його власною метафорою, жінка в суспільстві — рослина, яку вирощували то під гарячою парою, то серед снігів. Він прорікає, що ідолопоклонство перед міфом «природності» неодмінно вщухне, зіткнувшись із «здоровою психологією». На жаль, до такої психології ще далеко, а тим часом можна покласти на Мілеву. Бо внесок до розвитку психології — одне з найвидатніших досягнень Міла в цьому творі, і його психологія спирається на чіткіше, ніж у Фрейда⁵³, розмежування між приписом та описом, а також на значно глибшому розумінні впливу середовища та умов виховання. Міл, крім

⁵² Там само, с. 451.

⁵³ Фрейд був знайомий із твором Міла, але не любив його. Фрейд навіть переклав його. Він, очевидно, не читав лекції Раскіна, але неважко збагнути, наскільки схвальніше він відгукнувся б про неї. Фрейд виступив проти Міла, стверджуючи, що різниця характерів статей має природну зумовленість, і всупереч власній логіці шкодуючи, що у вихованні сталися зміни, які можуть затерти цю різницю. Фрейд робить галантний комплімент «найпрекраснішому, що світ зміг нам запропонувати — нашому ідеалові жінки». Він, окрім того, переконаний, що «природа визначила жіночу долю, давши їй красу, привабливість та ніжність». Проте від висміювання Міла та його праці («його годі навіть назвати людиною», «йому чималого бракувало, він, наприклад, не добачив безглуздя в емансипації жінок та в жіночому питанні взагалі») він зразу переходить до оборони власних позицій щодо своєї нареченої: «Якби я, приміром, уявив собі, що моя мила дівчина — завзятий борець, це скінчилося б тільки тим, що я б їй сказав (як, власне, й учинив сімнадцять місяців тому), що кохаю її і благаю покинути борню заради спокійного затишного життя в моєму домі». Ernest Jones, *The Life and Work of Sigmund Freud*, Vol. 1 (New York: Basic Books, 1953), pp. 175–176. Листуючись із нареченою, Фрейд мав звичку звертатись до неї з батьківською поблажливістю, як-от «моя неоціненна дівчинка», «моє миле дитя» тощо. Див. Ernest Freud, *Letters of Sigmund Freud* (New York, 1960), letter 76, p. 161.

того, надзвичайно чутливий до механізмів, за допомогою яких консервативне мислення трактує статус-кво як неминучість, — до речі, риса, надзвичайно цінна для психолога. Допоки ми не візьмемося за «аналітичне вивчення найважливіших розділів психології, — законів впливу обставин на характер особистості», — зауважує Міл, — нам навряд чи вдасться довідатись про природні особливості, властиві представникам обох статей, оскільки «найелементарніше знання обставин, у які їх поставлено, однозначно вказує на причини, що зробили їх такими, якими вони є»⁵⁴. А тим часом, поки ще нічого не відомо, є презумпція, що саме чоловік має «вказувати жінці, що є, а що не є її покликанням»⁵⁵.

2. Проблема освіти

Завдяки розумінню того, як виховання формує властивий кожній статі характер, відповідний ролі цієї статі, Мілу було неважко збагнути, яким чином жінка стає продуктом системи, що пригноблює її: як освіта — формальна та неформальна — виконує свою функцію увічнення системи. Він також вважає, що «різниця в розумових здібностях, яка буцімто існує між чоловіком та жінкою, — це лише природний наслідок різної освіти та обставин виховання, вона аж ніяк не свідчить про істотні відмінності між статями і тим паче не свідчить про природну неповноцінність однієї з них»⁵⁶. Міл характеризує освіту, що випадає на долю жінки, точнісінько так, як Раскін. Але є одна прикра розбіжність: Раскін у захваті від неї, тоді як Міл відкидає, вважаючи її за елементарне загальне знайомство з суто зовнішніми аспектами культури, зумисне сплановане так, щоб бути неглибоким, або, як зневажливо висловився Міл, «освіта, що культивує

⁵⁴ Mill, *op. cit.*, pp. 452–453.

⁵⁵ Там само, с. 457.

⁵⁶ Там само, с. 489.

радше почуття, а не розум»⁵⁷, розрахована на те, щоб «підготувати» жінку до підпорядкування, виховати в ній здатність жити тільки чоловіковим життям, прищепити їй догідливу етику, властиву тодішній майже безвартісній філантропії.

Раскінові, після того, як він визначив жінкам їхні рамки, залишилося тільки загнати їх у ті рамки. Якщо Міл охочий дати жінкам освіту в усіх галузях мистецтва і науки, відкрити їм можливості професійної підготовки, щоб потенційних талантів у світі стало вдвічі більше, Раскін куди обережніший: «Ми не можемо судити, як освіта підготує їх до нових додаткових обов'язків, поки не визначимо, що становить їхні справжні постійні обов'язки»⁵⁸. Якщо це твердження розшифрувати (а лицарські почування завжди потребують розшифровки), то воно означає, що жінкам узагалі не слід давати будь-якої освіти, а задля самої освіти й поготів. Натомість вони мають бути вишколені для того, щоб зробити свій «скромний внесок» в служіння чоловікові. Концепція Раскіна — освіта, зумисне нижча за всіма параметрами, а Раскінові параметри ой які високі, коли йдеться про навчання юнаків. В одній із своїх попередніх лекцій він висміює недалекоглядних батьків, що не бажали своїм нащадкам чогось ліпшого, як мати «те саме становище в суспільстві, що й батьки»⁵⁹. Раскін може ляяти прагматичний середній клас за його приземлені кар'єрні амбіції, ниці прагнення, що він їх відверто зневажає, але при цьому твердо переконаний, що жіноча освіта не повинна претендувати на щось більше, ніж підготовку та пристосування до «належного їм місця».

Раскін підтримує принцип «поневолення» дружини в шлюбі і не приховує цього. Загалом обов'язок жінки, на його думку, — служити чоловікові та сім'ї, «лагідно ске-рвуючи їх», бути нешкідливим та не надто помітним

⁵⁷ Там само, с. 532.

⁵⁸ Ruskin, op. cit., p. 128.

⁵⁹ Ruskin, «Of King's Treasuries», *Sesame and Lilies*, p. 46.

«світочем» добра для кожного і час від часу виявляти дрібку милосердя. Саме для цього освіта й має готувати жінку. Як теорія освіти, ці думки майже слово в слово повторюють твердження Русо, тільки Раскін дужче наголошує на добродійності. Але, крім того, він іще подає ясні пропозиції з приводу жіночої освіти; вона має бути спрямована на те, щоб напоумляти жінок, але «не задля саморозвитку, а задля самозречення»⁶⁰. Що може бути промовистіше? Цілком досить, щоб жінка мала добру вдачу та була зугарна слухати: «Чоловік має ґрунтовно опанувати будь-яку мову чи науку, а жінці треба знати ту саму мову чи науку лише такою мірою, якою це дасть їй змогу виявляти розуміння чоловікових зацікавлень і подобатися йому і його найкращим приятелям»⁶¹.

Раскін дбає про те, щоб застерегти жінок від будь-яких прагнень. Вони можуть отримати певні крихти знань, але Раскін наполегливо радить їм зупинитися, тільки-но з'являться перші труднощі: «розуміти значення, неминучість законів природи і намагатись збагнути принаймні один з них, але лише до тієї межі, де починаються ті падоли прикрих розчарувань, куди наважуються ступити лише наймудріші та найхоробріші чоловіки»⁶². Теологія, як нам ясно дають утямки, жінкам заказана, — Раскін побоюється, що поважне втручання з боку жінки може виявитись фатальним для патріархальної релігії. Тут дається взнаки особиста неприязнь, що пробивається крізь загальний шляхетно-лицарський тон. Раскін ремствує, що жінки, загалом визнаючи, що не мають здібностей до точних наук, кидаються в богослов'я, «науку, де тремтять найсильніші й помиляються наймудріші»⁶³. За-

⁶⁰ Ruskin, «Of Queen's Gardens», *Sesame and Lilies*, p. 145.

⁶¹ Там само, с. 153.

⁶² Там само, сс. 149–150. Риторичний наголос на «наймудріших і найхоробріших», та «падолах прикрих розчарувань» явно суперечить попереднім твердженням, що «чоловік має ґрунтовно опанувати будь-яку мову чи науку». Тобто будь-який чоловік, а не тільки «наймудріші й найхоробріші».

⁶³ Там само, сс. 151–152.

тим іде лайливий уступ, що бичує тих нечестивих жінок, які, за словами Раскіна, заповзялися лізти до Бога, прагнучи розділити з ним його трон⁶⁴.

Чимала частка Раскінової освітньої програми запозичена з поезії «Люсі» Вільяма Вордсворта, де він, здається, надібав рецепт «делікатної сили» та «бездоганної краси жіночого обличчя», що є кінцевими продуктами цілющого контакту з сонцем та дощем. Жанна д'Арк, улесливо запевняє він, була вихована самою Природою. Одержимість Природою надзвичайно яскраво виражена в Раскіна, коли він заводить мову про жінок: клопчиків треба «вирізьблювати», щоб надати їм необхідної форми, але жінки — це сама «Природа» і, переконаний Раскін, виростають самі собою, без жодних зусиль, немов квіти. Навіть класичні бібліотеки не мають на них жодного впливу, оскільки цвіт не занапащається освітою. Разом з вишуканими дисциплінами — музикою, мистецтвом та літературою — сама Природа становить четверту науку в освітній підготовці дівчинки в педагогічній системі Раскіна. Завдяки Природі вона ростиме побожною, що дуже зручно; побожність криє в собі меншу небезпеку, ніж теологія. Під впливом таких міркувань полум'яні речення Раскінової прози починають плавитись і текти, немов слиняво-елейні словеса церковного проповідництва. Дівчину слід навчати метафізики та астрономії, але згідно з такою умовою: «Її треба навчати так, щоб вона збагнула мізерність того світу, в якому вона живе і любить, супроти світу, в якому живе і любить Бог»⁶⁵.

Оскільки «завдання освіти не в тому, щоб перетворити жінку на ходячу енциклопедію», Раскін переконаний, що їй нема великої необхідності забивати голову географією та історією⁶⁶. В царині історії він радить жінці

⁶⁴ Невдалий досвід стосунків самого Раскіна з побожними жінками, своєю матір'ю та Роуз Лятуш, правлять тут за пом'якшувальні обставини для його ворожості.

⁶⁵ «Of Queen's Gardens», p. 151.

⁶⁶ Там само, с. 150.

обмежитись пізнанням романтичної драматургії та вивів божественного закону в минулому.

На думку Міла, неоціненні рекомендації в царині навчання та виховання, що їх, щиро запевняючи у своїй прихильності до жінок, сформулював Раскін, — не що інше, як найвитонченіша система інтелектуального поневолення, яку знала історія:

«Всі обставини, природні та соціальні, складаються так, що унеможливають жінкам колективно повстати проти влади чоловіків. Вони перебувають в умовах, які настільки відрізняються від умов існування решти пригноблених класів, що їхні господарі вимагають від них набагато більше, ніж просто служіння. Чоловікам потрібен не тільки послух з боку жінки, — вони зазіхають і на її почуття. Кожен чоловік, окрім хіба найбрутальніших, жадає мати в особі жінки, найтісніше з ним пов'язаної, не силувану невольницю, а добровільну; не лише раба, а й прихильника. В зв'язку з цим чоловіки вдалися до всіх засобів, щоб поневолити жіночу свідомість. Володарі всіх інших категорій рабів, забезпечуючи послух, спираються на страх, — страх рабів перед своїми панами або релігійними забобонами. Господарі жінок хотіли більшого, ніж звичайної покори, і тому всю освіту повернули так, щоб досягти своєї мети»⁶⁷.

Не йдеться віри, що Міл та Раскін обговорюють одну тему, або, — оскільки і той і той стверджують, що дбають лише про жіночі інтереси, — що один з них не вдався до крутійства. Обидва щирі, хоча Раскін, чиї плани жіночої освіти явно не таке вже й добро, як він сам запевняє, дуже скидається на лагідного расиста з патерналістськими схильностями, що й не підозрює про справжню суть своїх заяв. Лише час від часу його незичливість виходить на поверхню, хоч і ретельно замаскована під справедливий гнів мораліста, спрямований проти легковажних «королев», ладних зректися небесних сфер добродійництва задля змоги втішатися дріб'язковим снобізмом і марнославством. Ба більше, Раскін праг-

⁶⁷ Mill, *op. cit.*, pp. 443–444.

не ошляхетнити систему поневолення, вдавшись до оптимістичних гучних фраз, натомість Міл прагне її викрити.

3. Тема родинного вогнища

Суперечність між Раскіним та Мілом стає набагато виразніша, коли вони починають обговорювати дві улюблені теми вікторіанської доби — родинне вогнище й жіночу цнотливість. Фрагмент, у якому Раскін змальовує ідилію домашнього вогнища, безапеляційно називаючи його «справжнім місцем для жінки», можна вважати за своєрідну класику.

«Ось справжня природа дому — бути місцем миру і злагоди, прихистком не тільки від усякого зла, а й жахіть, сумнівів та незгод. Якщо він не такий — це не дім; якщо турботи зовнішнього світу проникають у нього, а суперечливі, невідомі, небажані чи ворожі сили зовнішнього світу за сприяння чоловіка чи дружини переступають його поріг, він перестає бути домом; в такому разі це лише частка зовнішнього світу, яку ви накрили дахом і запалили всередині вогонь. Але якщо це — освячене місце, храм Вести, храм родинного вогнища, що його стережуть лари та пенати, що перед ними постане тільки той, кого можна прийняти з любов'ю, — якщо це так, тоді і дах, і вогнище не звичайні, а шляхетної барви: дах — мов скеля серед безрадісного краю, а вогнище — мов маяк на Фаросі серед бурхливих хвиль, — отоді дім виправдовує свою назву й potwierджує славу родинного вогнища.

Хоч куди подасться вірна дружина, цей дім вона завше несе з собою. Навіть тоді, коли лише зорі мерехтять над її головою, а світлячок у траві буде єдиним вогником серед непривітної ночі, дім повсякчас буде з нею. А для шляхетної жінки він простягається далеко-далеко навколо неї, і не зрівняється з ним той, де з кедра покрівля і стіни, помальовані циноброю, бо дім осяває лагідним світлом того, хто інакше був би бездомний»⁶⁸.

⁶⁸ Ruskin, «Of Queen's Gardens», p. 144–145.

Міл бачить дім по-іншому. Дім для нього — ядро системи, яку він називає «хатнім рабством». Оскільки жінка живе під владою першої, а водночас останньої, найдовговічнішої тиранії в історії, Міл незворушно заявляє, що жінка в шлюбі — не більше як кріпачка. Згодом він робить короткий екскурс в історію інституту шлюбу, що стоїть на підвалинах купівлі і насильства; при цьому чоловік має право на життя і на смерть своєї дружини. Міл подає переконливі історико-юридичні докази: якщо чоловік міг розлучитися з дружиною, вона нізащо не могла його покинути; згідно з англійським правом убивство чоловіка кваліфікували як особливо тяжкий злочин — малу зраду (на відміну від державної зради), оскільки чоловік був для своєї дружини суверен, карою була смерть на вогнищі⁶⁹. Майже всі раби, стверджує Міл, мали ширші права, ніж жінка в шлюбі: римляни залишали їм зароблені ресупіат, гроші, раби мали право на певне дозвілля. Часто навіть з рабнями не вдавалися до примусу, намагаючись схилити їх до статевої близькості. Натомість жодна одружена жінка не захищена від сексуальної нарути в шлюбі, незалежно від того, наскільки обидва партнери можуть ненавидіти одне одного⁷⁰. За законом, як відзначає Міл, дружина і діти перебувають у повній власності чоловіка. Якщо ж дружина вирішила покинути його, вона не має права нічого з собою забирати, а чоловік при бажанні може скористатися своїми юридичними правами й примусити її повернутися. Розлучення, іронічно наголошує Міл, мало б видаватися найменшим компромісом у системі, де «жінці не судилося жодної іншої долі, як бути особистою кріпачкою деспота»⁷¹.

Признавшись, що «змалював юридичне становище жінки в шлюбі, а не реальне ставлення до неї»⁷², Міл

⁶⁹ Mill, *op. cit.*, p. 461.

⁷⁰ Тема примусу в сексуальних стосунках в межах шлюбу доволі виразно проступає в літературі вікторіанської доби, зокрема в творі Браунінґа «The Ring and the Book» («Обручка та Біблія»).

⁷¹ Mill, *op. cit.*, p. 464.

⁷² Там само, с. 465.

обстоює думку, що закон — це не звичай, а дозвіл. Усяка тиранія час від часу таки послаблює віжки: «Жоден абсолютний монарх не сідає біля вікна, аби втішатися стогоном катованих підлеглих»⁷³. Але вони підвладні монархові в будь-якому юридичному розумінні, тож йому досить тільки зажадати. «Та хоч як може тішити пиху наявність влади і хоч який може бути особистий інтерес у її здійсненні, в даному разі влада належить не вузькому класові, а всій чоловічій статі»⁷⁴.

Тут, як переконає нас Міл, перед нами абсолютна влада, бо її санкціонує закон, і, хоча до неї тепер не вдаються так часто, як давніше, спокуса вжити її існує і для мудрого, і для дурня, для тих, хто повен любові, і тих, хто кипить ненавистю. На щастя, шлюби та люди, що вступають у них, кращі, ніж закон, але в ньому однаково криється небезпека, і одне з найголовніших завдань, що їх ставить перед собою Міл у своїй розвідці, — утвердити думку про потребу змінити юридичний статус жінки.

В історії як римського, так і американського рабства, нагадує Міл, прив'язаність аж ніяк не була рідкістю. Але було б згубною простодушністю судити про «хатне рабство» за його найкращими взірцями, коли союз володаря й поневоленого приправлений коханням, — саме про це торочить Раскін, — і так само нерозумно нехтувати його найгірші вияви. А Міл був надто пильним дослідником життя ХІХ ст., щоб не бачити тих прикрих виявів⁷⁵. Навіть Раскін не приховує, що чув про них, з недоречною легковажністю згадуючи про «Біла і Ненсі», котрих зумисне облудно видає за двох войовничих когутиків, «що десь у закутку... вибивають одне одному

⁷³ Там само, с. 466.

⁷⁴ Там само, с. 438.

⁷⁵ Закон 1853 р. про кримінальне судочинство намагався зменшити «право» англійців лущувати своїх дружин, і ця спроба призвела до лихих наслідків. Обурення з приводу таких зазіхань, здається, посприяло поширенню ганебної практики. Див. W. L. Burns, *The Age of Equipose* (London, 1964).

зуби»⁷⁶. Тут ідеться, звісно ж, про Біла Сайкса та жінку, яку він забив палицею до смерті в «Олівері Твісті» Дікенса⁷⁷. Такі вияви жорстокості, які могли набирати форми побоїв і доходити аж до вбивства, були звичні для того часу, і хоча Раскін, намагаючись применшити їхню роль, відбувається грубим дотепом, мовляв, то прикмета нижчих класів, Міл, проте, надто людяний, щоб або додати в них кумедне, або ж, як у Раскіновому варіанті ярмаркової вистави про Панча та Джуді, свідомо перекручувати факти.

Міл чудово усвідомлює, що в середовищі злидарів жінка зазнає найтяжчих принижень, бо вона — єдине створіння у світі, над яким експлуатований чоловік може утвердити свою зверхність і «довести» її грубою силою.

«А скільки тисяч чоловіків з найнижчих класів у кожній країні, що, не будучи злочинцями в юридичному розумінні, в усіх інших аспектах, бо всюди їхня агресія зіткнулася б з опором, звичайно не відмовляють собі в задоволенні позбиткуватися з нещасної дружини, вдавшись до фізичної наруги над жінкою, що єдина, принаймні з-посеред дорослих членів сім'ї, не може ані протистати жорстокості, ані уникнути її; стан абсолютної залежності, в якому вона перебуває, спонукає ниці й дикі натури не до великодушної поблажливості й почесного обов'язку добре ставитися до тих, чия доля цілковито залежить від їхньої доброти, а, навпаки, до утвердження переконань, що закон дав їм жінку, немов їхню річ, якою можна послуговуватися як заманеться і до якої їм аж ніяк не конче виявляти ту повагу, що її вимагають у взаєминах з будь-якими іншими людьми»⁷⁸.

⁷⁶ Ruskin, «Of King's Treasuries», *Sesame and Lilies*, p. 46.

⁷⁷ Опис жахливої смерті Ненсі належить до найяскравіших епізодів у творах Дікенса і видається чи не найразючішою картиною тодішніх звичаїв. Здається, цей епізод переслідував Дікенса і, можливо, прискорив його власну смерть через хвилювання, якого він зазнавав, публічно читаючи свої твори. При цьому успіх читання вимірювався кількістю жінок, які знепритомніли. Див. Edmund Wilson, «Dickens, The Two Scrooges», in *The Wound and The Bow* (Oxford, 1965).

⁷⁸ Mill, op. cit., pp. 467 – 468.

У XIX ст., як, зрештою, і нині, випадки фізичної наруги над жінками, надто залежними чи заляканими, щоб чинити активний опір, були буденною справою серед знедолених класів, про них не повідомляли, а то й узагалі не зважали на них. Міл переконаний, що оскільки «можливості припинити насильство, якщо жертва й далі застається в руках кривдника», надто обмежені, то заява про факт наруги має бути підставою для розлучення, бо офіційно визнати насильство буде важко «через те, що або позивача не стане, або не виявиться свідка»⁷⁹. І далі в дусі тогочасних поглядів на шлюб: «найгірший мерзотник має якусь бідолашну, прив'язану до нього жінку, супроти якої може здійснити будь-яке звірство, за винятком убивства, а якщо діятиме досить обережно, то навіть убити її, і при цьому не боїтиметься законного покарання»⁸⁰. Такі інциденти були улюбленою темою вікторіанської літератури, зокрема мелодраматичного жанру. Ставлення до жінки, що давало матеріал для таких творів і тоді і тепер, нерідко є напрочуд лицемірним поєднанням хтивої насолоди та морального каяття.

Оскільки будь-який суспільний інститут не захищений від зловживань, а Міл обстоює свої погляди, спираючись на правні реалії, ідеал домашньої ідилії Раскіна куди важче висувати з фактів, ніж Мілові твердження. Раскін ладен цілком покладатися на «лицарство». Натомість Міл розглядає його як перехідну стадію в процесі становлення взаємин, як невеликий поступ, порівнюючи з варварством, що було його попередником, і вбачає в ньому не надто ефективний засіб стримування, залежний від зичливості представників еліти. Міл спирався на суспільствознавство та право; Раскін довірився поезії, і його історія жінки побудована на ефемерності літературної ідеалізації. Беручи до уваги політичну мудрість Шекспірових героїнь, «досконалих жінок, непохитних у своїх сподіваннях, що нехибно прямують до мети, силь-

⁷⁹ Там само, с. 468.

⁸⁰ Там само, с. 467.

них натур, завжди ладних простити, і непогрішних», а також тендітних красунь із романів Вальтера Скота — «терплячих», з «невиснажним запасом жертвовності» та «глибоко тамованими пристрастями», Раскін робить спробу відтворити історію взаємин статей у народів Заходу⁸¹. Як іще один доказ, він вводить образ куртуазного коханця з поезії Данте та трубадурів, що поклявся служити своїй дамі та коритися їй. Затим, з гідною подиву сміливістю, Раскін заявляє, що стародавнім грецьким «лицарям» також було властиве куртуазне кохання, і при цьому похваляється, що міг би процитувати тут античні оригінали, але не впевнений, чи його аудиторія буде здатна збагнути процитоване. Хай там як, він не може собі дозволити повестися зі своїми слухачами так нечемно, щоб відмовити їм у кількох прикладах: образі «скромної матері та сердечної дружини Андромахи», втіленні душевного спокою — вірної дружини Пенелопи, «покорі сумирної і тихої Іфігенії», а також самопожертві Алцести задля порятунку чоловікового життя⁸². Раскін упивається цим виявом «самопожертви», кваліфікуючи його як доказ, що розум греків випередив християнську доктрину воскресіння. Увесь фрагмент лекції, присвячений історичному екскурсові, чималому і, мабуть, головному в аргументації Раскіна, не прояснює авторової думки. А Раскін був аж ніяк не невіглас.

Інколи створюється враження, що перекручення історичних фактів не має меж, коли йдеться про жінку. Глибоко переконаний у своїй слушності, Раскін закликає аудиторію, основну масу якої складають опасисті представники середнього класу, не приймати безапеляційно його тверджень. Здається, що й сам Раскін, і, він упевнений, його слухачі не мають жодного сумніву в тому, що поезія, на яку він посилається, — не що інше, як правда і точна картина становища жінки в тому суспільстві, де народився той чи той літературний твір, бо важко

⁸¹ Ruskin, «Of Queen's Gardens», pp. 133, 134, 135.

⁸² Там само, сс. 137, 138.

собі уявити, щоб славетні класики «в головних творах свого життя бавилися вигадками про якісь штучні чи ідеальні стосунки чоловіка та жінки». Так само їх не можна трактувати і як порожню абстракцію — то має бути реальний факт, бо, як заявляє Раскін, «ще гірше, ніж бути вигаданим чи пустим, — бути уявним, а проте бажаним, якщо це, звичайно, можливе»⁸³.

Завзято стверджуючи, що «в усі християнські часи, прикметні своєю чистотою та поступом, мала місце абсолютна та смиренна відданість партнера своїй дамі»⁸⁴, Раскін спритно розбиває підозри бюргерів, що сидять перед ним і вже трохи занепокоїлись, заспокоївши їх, що все те може бути добрим при залицянні, але не годиться для шлюбу, де, погоджується він, потрібна «справжня підпорядкованість дружини»⁸⁵. А далі йде обрахована двоїстість соціальної політики, що її Раскін кодифікував у догмі окремих сфер: дружина буде підпорядкована, але при цьому «спрямовуватиме», ба навіть «керуватиме» своїм паном, правлячи йому за сумління. Раскін намагається словесними викрутасами ухилитися від питання про статус. Але не ухилився. Притримуючись щонайтрадиційнішого принципу розподілу ролей, Раскін розважливо залишає весь світ чоловікові, а жінці дає допоміжну сферу хатньої та філантропічної діяльності. Ба більше, примхлива галантність його висловів про «пошану», на яку заслуговують «чеснотливі жінки», наводить на думку, що статус — гідність та рівність в усіх людських взаєминах — питання неістотне. А в своїй найогиднішій формі та сама «галантність» натякає, що завдяки вдячності свого «пана» (саме так Раскін називає ту особу) жінка фактично має вищий, ніж у чоловіка, статус. Помінявши місцями політичний статус із моральною чистотою, нам дають зрозуміти, що жінки «кращі» за чоловіків. Коли ж виявиться, що котрась із них гірша, то, звичайно, Боже, спаси її.

⁸³ Там само, с. 139.

⁸⁴ Там само, с. 140.

⁸⁵ Там само, с. 142.

Все, що каже Міл із цього приводу, вочевидь суперечить щойно викладеному. Коли в середовищі нижчих класів етика чоловічої зверхності може набувати форм фізичного насильства, то в середньому класі вона тяжіє до щонайвідвертішого лицемірства; серед освічених класів «нерівність якомога ретельніше приховують від людського ока, а насамперед від дитячих очей»; зате є компенсація: «вияви чоловічого лицарства зумисне виставляють напоказ, а кріпацьке становище жінки, яке породжує ці вияви, ретельно відсувають на задній план»⁸⁶. Але молодь, хоч як її виховуй, дуже швидко починає розуміти, що відбувається насправді. Якщо виховання лицарське, то від юнаків лише до часу вдається приховати реальність, що невдовзі таки постане перед ними. Міл виховувався в сім'ї домашнього деспота, що прищеплював дітям ненависть до рідної матері. Дитинство Раскіна було зовсім інакше, і він, безперечно, змалку був привчений до гречності. Міл уник фальші галантного ставлення до жінки; Раскін, здається, зжився з лицарством настільки, що виявився нездатним збагнути його справжню суть, а потім уже й не намагався. Цікаві спостереження Міла дають змогу зазирнути в його юнацькі роки:

«...люди мало усвідомлюють... як рано уявлення про природжену вищість від дівчинки формується в хлопчачій свідомості; як воно росте мірою фізичного зростання та зміцнення; як воно передається від одного хлопчика-школяра до іншого; наскільки рано юнак відчуває зверхність над матір'ю, ставлячись до неї, можливо, поблажливо, та аж ніяк не шанобливо; але найбільшої сили почуття зверхності набирає в стосунках із жінкою, якій роблять велику честь, обираючи партнером подружнього життя; чоловік тоді почувується, мов султан. Хіба можна собі уявити, що це не чинить згубного впливу на все життя чоловіка як індивіда і як члена суспільства?.. Надто, коли почуття вищості над усією протилежною статтю поєднується з особистою владою над окремою жінкою; виникає ситуація, коли вихо-

⁸⁶ Mill, *op. cit.*, p. 523.

вання чесної і прихильної терплячості в тих, чийми найпримітнішими рисами є чисте сумління та любов, набуває для чоловіків іншої якості: стає для них школою, де прищеплюють зарозумілість і зверхність...»⁸⁷

Вплив чоловічої зверхності на людське суспільство загалом і на чоловічий характер (що керує суспільством) зокрема виявляється в тому, що хлопцям змалку прищеплюють уявлення про власну вищість, призвичаюють їх по-іншому, упереджено ставитись до жінок. Згідно з аналізом Міла система статевого панування править, власне, за прототип для будь-яких інших надуживань влади та інших форм еготизму. Так само як Енгельс зумів добачити в статевому поневоленні модель пізніших соціальних, класових та майнових ієрархій, Міл виявив у ньому психологічну основу для решти видів гноблення. «Усі егоїстичні поривання, самообожнення, невиправдане самозвеличення, що властиві людській душі, мають своє джерело та коріння в теперішньому стані взаємин чоловіка та жінки і живляться коштом цих взаємин»⁸⁸.

Лицарство і сам шлюб мають феодальний характер, а Міл ненавидить феодалізм. Становлячи тепер не що інше, як «школу деспотизму, де виплекують і чесноти, і пороки деспотизму»⁸⁹, сім'я не дасть справжньої любові своїм членам, допоки не зіпреться на підвалини повної рівності між ними. Владне становище чоловіка навряд чи надихне його на любов, скорше сприятиме розвитку «сильного почуття ваги та гідності власної особи; навіть у гадці не маючи самому лізти в ярмо... він охоче одягатиме його на інших заради своїх інтересів та уславлення власного Я»⁹⁰. З гідною захоплення відвертістю Міл визнає, що жоден чоловік не побажав би собі тих умов життя, які він «шляхетно» створює для жінки: пастораль-

⁸⁷ Там само, сс. 523–524. Мимоволі пригадуються красномовні аргументи Джеферсона, що система рабства нівечить свідомість білого юнака з самого дитинства.

⁸⁸ Там само, с. 522.

⁸⁹ Там само, с. 479.

⁹⁰ Там само, сс. 479–480.

на ідилія «королевиних садів» ужахнула б будь-якого чоловіка, а найперше, мабуть, самого Раскіна, якби таке «щастя» випало на його долю.

Єдиний компроміс, на який іде Раскін у своїй теорії окремих сфер, згідно з якою чоловічі «обов'язки» — тобто «привілеї» — мають «громадський» характер (війна, гроші, політика та наука), тоді як жіночі «обов'язки» — тобто «повинності» — суто «приватні», отже, хатні, і це царина філантропії⁹¹. На цих шляхетних теренах Раскін схильний дозволити жінці виступити за межі виділеної їй сфери, — ні, не у великий світ реформаторства, яким прикметне ХІХ ст., а лише в невеличкий світ осель тих, які тоді були відомі як «чесні злидарі». Там, шиючи одяг та даючи рецепти, добропорядна дружина могла внести свою дрібну лепту як компенсацію за ті спустошення і грабунки, що їх цілісінький день здійснював її класовий антагоніст-чоловік завдяки своїм привілеям у світі політики, грошей і технології.

Раскін, що обмірковував схему, за якою англійських хлопчиків мали посвячувати в «лицарі», а англійським дівчаткам надавати офіційний титул «леді», і те все мало діятись під егідою національного лицарського руху, подібного до бойскаутського, живив такі почуття, міркуючи й про дорослих представників середнього класу⁹². Слово «леді», пояснював він їм, означає «хлібодавця», а слово «лорд» (тобто «пан, господар») — «утверджувач закону»⁹³. Отже, відповідно до значення цих слів треба розподілити ролі: прикрившись евфемізмом «утверджувач закону», чоловік зосереджує в своїх руках усю владу. Натомість жінка спрямовує свої зусилля на доброчинність. Штучний середньовічний характер цих пропозицій не тільки пригнічує своєю химерністю, а й гостро суперечить індустріалізму ХІХ ст., безмежну економічну несправедливість якого Раскін відчував дуже глибоко.

⁹¹ Ruskin, «Of Queen's Gardens», p. 164.

⁹² Там само, с. 166.

⁹³ Там само, сс. 166–167.

Навряд чи можна було пом'якшити ту несправедливість мізерною добродійністю належної до середнього класу господині, що роздає милостиню, мов середньовічний володар.

Типово вікторіанське переконання Раскіна, що соціальна відповідальність — жіноча царина, видається трохи сміховинним, як зважити на два міркування: по-перше, жінки, самі позбавлені — і юридично, і економічно — власності, були цілковито неспроможні хоч трохи допомогти матеріально іншим незаможним верствам; по-друге, така система надавала представникам чоловічої статі, надто панівній верхівці, змогу нехтувати або делегувати власні чималі зобов'язання перед знедоленими масами, що їх вони пригноблювали; замість покласти край такому гнобленню, вони воліли пом'якшувати його недорогим коштом добродійності⁹⁴. Як і більшість його сучасників, Раскін вважав, що в жінок витонченіші почуття, бо чоловікам «бракує співчуття», вони «звикають до чужих страждань» і «забувають про них, зосередившись на власних змаганнях»⁹⁵. Міл реагує на таку рафіновану сентиментальність іронічною логікою:

«Кажуть, ніби жінки кращі від чоловіків; це пустий комплімент, який, мабуть, викличе гірку посмішку в будь-якої сильної духом жінки, оскільки в житті немає іншої такої ситуації, де б відповідно до затвердженої норми, визнаної за природну й доцільну, кращі мусили коритися гіршим. Якщо ця балаканина взагалі чогось варта, то лише в тому аспекті, що чоловіки визнають згубний вплив влади... є слушною думка, що рабство, окрім тих випадків, коли воно справді робить з людини звіра, згубно діє як на рабів, так і

⁹⁴ Створюється враження, що Раскін потурає великосвітським претензіям своєї аудиторії, спонукаючи слухачів до непотрібної та нерозумної феодальної пишноти, як-от: «Вашу увагу тішать образи шляхетних дам із довжелезним шлейфом васалів. Нехай і так, ваша шляхетність, звичайно, не така і у вас не може бути такого довгого шлейфа васалів, але майте на увазі, що ваші васали — це ті, кому ви служите і кого годуєте». Там само, сс. 167—168.

⁹⁵ Там само, с. 169.

на рабовласників, проте псує і розбещує рабовласників більшою мірою, ніж самих рабів»⁹⁶.

У філантропічній діяльності, яку обстоює для жінок Раскін як єдину для них можливість самовираження за межами дому, Міл, глибше розуміючи суспільну економіку, добачає лише «примітивну й недалекоглядну добродійність», яка насправді шкодить тим, кому нібито має допомагати, бо підкопує «основи самоповаги», а самоповага — єдине, чим може пишатися незалежний злидар, а також його єдиний шлях до порятунку⁹⁷. Патерналізм добродійності та система віддячування за неї принизливі для бідного, — набагато принизливіші, ніж Раскін дозволив би своїм «королевам» усвідомити⁹⁸. Міл нагадує:

«Як жінка, що їй судилася теперішня жіноча доля і вона мириться з нею, збагне, що таке незалежність? Адже їй незнана незалежність, вона приречена брати все від інших, тож чому те, що добре для неї, має бути поганим для бідних? Звичні їй уявлення про добро — це дари, що йдуть від зверхників. Жінка забуває, що не має свободи і що бідні...»⁹⁹

Явно не дбаючи про галантність, Міл добре усвідомлює, яким згубним може бути жіночий вплив: «Той, у кого є дружина, стає заручником широкого загалу»¹⁰⁰. Ставши жертвою вузької та поверхової освіти, жінка сама має всі шанси перетворитися на джерело вузького, егоїстичного, обмеженого родинними інтересами впливу.

А в жіночій жертвовності, якою так захоплюється Раскін, Міл бачить лише жалюгідне самозаперечення,

⁹⁶ Mill, op. cit., p. 518.

⁹⁷ Там само, с. 532.

⁹⁸ Система соціальної допомоги в США — найсвіжіший приклад, як руйнується свідомість уже не одного покоління злидарів через утвердження образів добродійника-пана і вдячного раба; жертви існують на куцїй пайці милосердя і призвичаюються до згубної залежності, яка тягне за собою лише ще більшу залежність. Це, звісно, аж ніяк не справжня допомога, а неофеодалізм.

⁹⁹ Mill, op. cit., p. 533.

¹⁰⁰ Там само, с. 535.

нікому не потрібне й огидне. Через те що жертовність одностороння, «таке надмірне самозречення, що тепер є штучним ідеалом жіночого характеру»¹⁰¹, породжує лише фальшивий альтруїзм. Спробувавши зазирнути глибше під галантно-елейні фрази, Міл виявив безпринципність і навіть лицемірство тих, з чиїх вуст вони злітають:

«...нам безперестанку доводять, що жінки ліпші від чоловіків, і це кажуть ті, хто цілковито відмовляються ставитися до них як до краших; отож ці слова обернулися на нескінченне казання, що мало ласкавою посмішкою прикривати заподіювані образи та кривди; така поведінка нагадує свята на честь королівського милосердя, що їх, за словами Гулівера, влаштував король Ліліпутії напередодні ухвалення найжорстокіших законів»¹⁰².

З іншого боку, якщо ми погодимось із Раскіном, в усіх нещастях світу завинили жінки, — така-бо можуть причайлась у їхніх відлюдних будуарах, тих тьмяних закутках «незбагненої таїни», перед якою чоловіча сила «схиляється і неодмінно схилятиметься перед короною з мирти та скипетром непорочності в руках жінки»¹⁰³. В полоні химерних уявлень про владу жінки Раскін стверджує, що «в світі не відбулося жодної війни, не скоїлося жодної несправедливості, до якої не були б причетні жінки; не тим, що вони спровокували її, а тим, що не змогли стати їй на заваді»¹⁰⁴. Просто анекдотичні Раскінові заяви, що жінка впродовж усієї історії приречена жити чоловіковим життям, не мати вирішального голосу ні в чому, проте тримати на своїх плечах таку значну частку тягаря воєнних, економічних та технологічних справ і не одержувати за те винагороди, однаково відповідає за моральність нашої планети.

Далі Раскін просторікує на тему квітів, зосередивши свою увагу, хоча він так і не спромігся промовити цього

¹⁰¹ Там само, с. 476.

¹⁰² Там само.

¹⁰³ Ruskin, «Of Queen's Gardens», р. 168.

¹⁰⁴ Там само, с. 169.

вголос, на проституції, — недузї, що вражає троянду лицарської шляхетності в поводженні з жінкою. Розпочинає він доволі прозаїчно: «шлях доброчесної жінки таки встелений квітами, але вони там, де вона пройде, а не постають перед нею»¹⁰⁵. Затим він екстатично закликає добропорядне жіноцтво Англії, певне, поважних матрон, що зручненько вместилися перед ним у Манчестерській ратуші, піти в «сутїнь жажїтних вулиць» із місією визволення певних осіб, яких він зашифровано називає «німїчним цвїтом», тогочасним евфуїзмом для слова «повїя»¹⁰⁶. Програма Раскіна передбачає, що матрони формуватимуть із повїй «маленькі духмяні квітнички». Можливо, ще точнїше відповідає його намірам заклик «захистити ці тремтячі билїни від дошкульного вітру»¹⁰⁷.

Попри приглушенїсть квітами, обертони сексуальності в останньому фрагменті тягнуть за собою низку інших: Раскін наводить цитату з еротично забарвленого вірша Тенїсона «Come into the garden Maude» («Приходь у садочок, Мод») і перетворює неврівноваженого молодика, з чїїх уст, власне, ведеться оповїдь, на трохи еротизованого Христа; з тим молодиком Раскін немов ототожнює себе, і то вкрай дивним, водночас опосередкованим і напрочуд інтимним способом. Тепер, сам замилувавшись власним благочестям, Раскін закінчує лекцію пароксизмом розкольніцької одержимості:

«Ох королеви, королевоньки! Серед горбів та веселого розмаю вашої землі чи матиме звїрина де сховатися, а птаство — перепочити на верховїтї; а в містах хїба не волатиме камїння до вас як докір, що воно стало чи не єдиною перїною, на якій Син людський може схилити свою голову?»¹⁰⁸

¹⁰⁵ Там само, с. 172.

¹⁰⁶ Там само, с. 173.

¹⁰⁷ Там само. Альянс між повїями та ледї, хоч і малоїмовірний, означав би кїнець лицарської шляхетності, що спирається, як не забув пояснити Міл, на подвійний стандарт у ставленні до її найбільшої вартості — «жіночої доброчесності». Хоча було б несправедливо запідозрити Раскіна в нещирості, ці його слова все ж не можна розумїти буквально, бо він, здається, зовсім не усвідомлював наслідків такої пропозиції.

¹⁰⁸ Там само, с. 175.

Могло б навіть видатись, що на Раскіна найшло запаморочення і що він звертається до своєї холодної та черстої неповнолітньої коханої тоном сектантської проповіді. Спасіння світу, що, як він переконаний, має прийти від поневоленої жінки, — не що інше, як мішанина ностальгійних марень, регресивної інфантильної або нарцистичної сексуальності, релігійного честолюбства і спрощених уявлень про соціальну панацею. А це все — складники улюблених сентиментальних фантазій того часу, втілені в такі уявлення, як «ангел у домівці, чеснотлива жінка, що допомагає тим, що збилися з путі» тощо. Але саме з такого матеріалу тчуть мрії. А мрії, властиві певній історичній добі, — частка її життя, хоча дуже часто вони можуть провіщати смерть.

Якщо порівняти, то Мілів висновок видається не тільки раціональнішим, а й сповненим свіжого, багатого на обіцянки завзяття. Міл закликає до повної емансипації жінок не тільки задля «невимовного щастя визволеної частини людства, відчуття неймовірної різниці, яка відкриється їм, між життям, залежним від волі інших людей, і життям серед розумної свободи»¹⁰⁹, а й задля добра обох статей, людства загалом: «Ми мали мораль покори і мораль чоловічого лицарства та великодушності; тепер настав час»¹¹⁰, коли «найголовніші з усіх соціальних взаємин підпорядковуватимуться однаковому для всіх принципу справедливості»¹¹¹. В інтонаціях Міла вчувається переддень революції; в Раскіна — лише делікатно висловлена реакція. В 1860-х роках Раскінові ідеї про чоловічу галантність запаморочували всім голови, але в 1930-х почав брати гору ясний голос Міла.

¹⁰⁹ Mill, *op. cit.*, p. 522.

¹¹⁰ Там само, с. 478.

¹¹¹ Там само, с. 541.

Енгельс та теорія революції

1. Історична парадигма

Не менш важливою за політичний прорив, тобто реальні переміни в житті жінок, які стали можливими внаслідок поступової, тяжкої, а зрештою, часткової чи навіть умовної емансипації жінок у процесі сексуальної революції, виявилась діяльність теоретиків революції, які пішли далі звичайної агітації й дали аналіз минулого і запропонували нову модель майбутнього. Ці теоретики забезпечували логічну та ідеологічну основу тогочасних дискусій, що інакше перетворилися б на озлоблені, упереджені суперечки. Спромігшись побачити події сучасної їм епохи в історичній перспективі, теоретики змогли вказати на напрям змін, бо інакше була б тільки хаотична борня стихійних сил. Провідними теоретиками були Чернишевський, Міл, Енгельс, Бебель та Веблен. Багато з того, що вони проголошували, і сьогодні актуальне для сексуальної революції, не втратило для нас своєї ваги¹¹².

З усіх цих теоретичних творів у праці Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності та держави»¹¹³ дано найгрунтовніший аналіз історії патріархального устрою та економіки, і до того ж найрадикальніший з усіх, бо Енгельс єдиний з-поміж теоретиків критично підступив до проблеми виникнення патріархальної сім'ї. Але, про-

¹¹² Див.: Н. Чернышевский, «Что делать?», August Bebel, *Women and Socialism* та Thorstein Veblen, *The Theory of the Leisure Class*. Шарлота Перкінз Гілмен та Елізабет Кейді Стентон теж зробили свій внесок в жіночий рух, озброївши його ідеологічною базою та аргументацією.

¹¹³ Friedrich Engels, *The Origin of the Family, Private Property, and the State* (1884) (Chicago: Charles Kerr, 1902). Translated from the German by Ernest Untermann.

стеживши розвиток сім'ї від самих джерел, він був спантеличений однією з загадок історії.

Тут варто зупинитися на незвичайній суперечці, що займала антропологів протягом майже сотні років¹¹⁴. Одна школа, яку для простоти слід називати «патріархальною», вважала патріархальну сім'ю за початкову форму соціальної організації людського суспільства, а плем'я, нація тощо походять від неї або будуються за її принципом¹¹⁵. Загалом, згідно з такою аргументацією, патріархат — первинна, початкова, а отже, й «природна» форма суспільної організації, що з біологічного погляду спирається на м'язову силу чоловіка й зумовлену вагітністю фізичну «слабкість» жінки. Якщо взяти до уваги ще й обставини життя, продиктовані потребами тодішньої мисливської культури¹¹⁶, то підпорядковане становище жінки можна пояснити як доцільний, ба навіть як закономірний наслідок впливу обставин. У цій теорії є кілька слабких місць, які цілковито ставлять під сумнів спроможність її гіпотез довести *закономірність* такого наслідку: соціальні та політичні інститути рідко будуються на фізичній силі, а в переважній більшості випадків вони спираються на системи вартостей у взаємодії з іншими формами суспільного та формально-юридичного впливу; на зміну мисливському способу життя прийшла хліборобська культура, тож змінились обставини життя, змінились потреби; вагітність та народження дитини можна оточити такою системою соціальних заходів, що вони вже не становитимуть причини фізичної слабкості або непо-

¹¹⁴ Суперечки точаться тільки за межами Америки, де суспільні науки, як здається, просто пристосувались до усталених патріархальних поглядів.

¹¹⁵ Основний внесок зробив Генрі Мейн (Sir Henry Maine, *Ancient Law*, 1861) та Едвард Вестермарк (Edward Westermarck, *The History of Human Marriage*, 1891). Перший твір присвячений питанням походження патріархату, які розглядають через призму патріархального права, другий спирається на твердження, що патріархальна моногамія — первісний суспільний інститут.

¹¹⁶ Дуже часто як ще один чинник називають війну. Як організований збройний конфлікт, війна сама надто схожа на окрему інституцію, щоб правити за першопричину.

вноцінності жінки, надто там, де догляд за молодим поколінням бере на себе суспільство, а народження дітей є бажаним і шанованим. І, нарешті, оскільки патріархат — одна з форм соціально-політичного устрою, було б доречно, як і для решти суспільних інститутів, пошукати його коріння за межами природи.

Очевидно, на даному етапі досить задовольнитися тим, щоб поставити під сумнів первісний характер походження патріархату. Тут можна послатись на такий аргумент: якщо ми справді досліджуємо певний суспільний інститут, то й патріархат, як і будь-який інший інститут, повинен мати свої джерела і виникнути з обставин, які можна виснувати або реконструювати; якщо це так, то патріархатові мала передувати якась інша суспільна форма. Представників матріархальної школи, одначе, такий підхід не влаштовував. Працюючи за вкрай несприятливих обставин, пов'язаних із намаганням спростувати вже утверджені теорії та досить сильні суспільні упередження, вони вважали за необхідне схарактеризувати допатріархальні умови як безперечний матріархат¹¹⁷. Якщо тільки два представники цієї школи зайшли так далеко, що добачили в матріархаті повний чи точний аналог патріархату (тобто суспільну форму, при якій жінка домінувала, а чоловік зазнавав гноблення так само, як домінував чоловік та гнобили жінку в патріархальній системі)¹¹⁸, практично всі вони стверджували, що патріархальному устроєві передувала якась форма матріархату, при якому материнське право, «жіночий принцип» або принцип плодючості переважали в суспільному та релігійному житті. Дослідники виявили чимало фактів, що потверджували два останні пункти, вивчаючи міфи

¹¹⁷ Тут найбільший внесок зробили Bachofen, *Das Mutterrecht*, 1861, Louis Henry Morgan, *Ancient Society*, 1877, Robert Briffault, *The Mothers*, 1927, McLennan, *Primitive Marriage*, 1875, Giraud-Teulon, *Les Origines de la Famille*, 1874. Див. також праці, що їх писали James Frazer, Joseph Campbell, Robert Graves, *The White Goddess* та Jane Harrison, *Prolegomena to the Study of Greek Religion*, 1903.

¹¹⁸ Див.: Mathias and Mathilde Vaertung, *The Dominant Sex* (London, 1923).

та ранню історію релігій, за доказ правила і тенденція хліборобських народів обожнювати принцип плодючості. Наявність родоводів по материнській лінії серед деяких незахідних народів була витлумачена як залишки матріархату, збережені в деяких громадах, що перебували на перехідній стадії від матріархату до патріархату.

Незважаючи на можливі цікаві моменти такої дискусії та її логічну привабливість для з'ясування етіології сексуальної політики, здається, що вона не дасть нам певної відповіді, бо дані з доісторичного періоду, які могли б дещо прояснити, нам недоступні¹¹⁹. Беручи до уваги, що кожна школа оперує лише гіпотетичним матеріалом, цікавіше, а можливо, навіть доцільніше збагнути статево-політичні вподобання кожної з них. Звичайно, обидві сторони погоджуються, що патріархат — і теперішня, і історична форма суспільного устрою, але не погоджуються не тільки в тому, що пов'язане з доісторичним періодом, а й опосередковано (як побачимо згодом) ще й у тому, яке буде майбутнє. Взагалі, найгаласливіші представники патріархальної школи тяжіють до консерватизму, і власна аргументація часто змушує їх визнавати патріархат за якусь у певному розумінні «природну», первісну форму організації людського суспільства, відступ від якої (байдуже, доцільний чи ні) розцінюють як відхилення від норми, і то зумисне відхилення. Звідси неминучий висновок, що будь-який такий відступ є поступкою сучасній цивілізації або «зсувом у системі суспільних вартостей», які можуть виявитися доволі небезпечними, якщо будуть надто радикальні (наприклад, руйнуватимуть структуру патріархальної сім'ї або рішуче мінятимуть її систему розподілу ролей). Причому, коли з'явиться потреба або «природа»

¹¹⁹ На початку історичних часів патріархат уже існував. У зв'язку з браком наукових даних важко судити про соціальну організацію в доісторичний період, а соціальна організація нинішніх неписьменних народів не може правити за надійну вказівку на форми соціальної організації доісторичних народів.

знов утвердить свої права, можна буде повернутись до попереднього стану¹²⁰.

Представники матриархальної школи виявляють трохи меншу задоволеність, оскільки їх не влаштовує ані теперішній статус-кво, ані повернення до попередніх форм. Головне значення їхніх аргументів — це виклик претензіям патріархату на довічне панування, на первинність походження, на біологічну чи середовищну зумовленість. Вони розглядають патріархат лише як один з етапів людської історії, етап, що з погляду теорії може скінчитися з такою ж необхідністю, як свого часу виник.

Як ліберал, Міл, оглядаючись у минуле, не бачив далі періоду загального панування сили і вбачав у поневоленні жінки споконвічну рису людських взаємин, яку можна пом'якшити «суспільним поступом» та моральною проповіддю, тобто так само, як, на його гадку, були підірвані основи тиранії та рабства. Натомість комуніст Енгельс не був схильний поділяти оптимізму таких поглядів на неперервний поступ історії; на його думку, інститут рабства, наприклад, був відступом від куди м'якших форм примітивного громадського життя. Як революціонер, він неминуче відкидав фаталістичні й «біологічні» теорії виникнення суспільних інститутів (приміром, теорії матриархальної школи) і вважав, що ті інститути створила людина. Отже, вони можуть зазнавати радикальних, раптових, ба навіть гвалтовних змін, якщо цього забажає свідомо, революційно настроєна спільнота. Збагнувши, що існує зв'язок між матриархальною сім'єю та власністю, Енгельс дійшов висновку, що причина виникнення власності — поневолення жінки та володіння нею, на що, власне, й спирається матриархальний устрій. Цілком зрозуміло, що Енгельса приваблював Бахофен, що в своїй праці «Материнське право» вперше сформулював матриархальну теорію походження суспільства. Матріархат видавався Енгельсові первісним комунізмом,

¹²⁰ Звідси їхня радість з приводу невдалих експериментів у свреїських кібуцах, комуністичних Китаї та Росії.

коли ще не було власності на людину, майнових родинних інтересів, тобто була та простота, якої так часто шукав у минувшині соціалізм, почасти потребуючи прикладу суспільного ладу без обтяжливого та несправедливого політичного порядку, оснований на багатстві, а почасти з власної ностальгії за «золотим віком»¹²¹. Хоч який був характер матріархату (адже вся антропологічна основа поглядів Енгельса тепер видається сумнівною)¹²², можна довести, що патріархат мав усі ті пороки, що їх оплакував Енгельс, — власність на людину, починаючи з жінки і закінчуючи іншими формами рабства, інститути класу та каст, суспільну ієрархію, панівні та заможні класи, неухильне зростання нерівномірності розподілу багатства і, нарешті, державу.

Поєднавши найістотніші елементи теорії Бахофена та новаторські погляди антрополога Луїса Морґана із власною теорією соціалізму, Енгельс вибудував свою концепцію історії людства, що враховувала розвиток сім'ї, умови відтворення людини та форми суспільної організації на різних історичних етапах; він показав, як рід, фратрія, плем'я еволюціонували в місто-державу та націю, а також зазначив, які засоби матеріального виробництва змінювали один одного, коли на сцену історії несподівано виходили виробник примітивних знарядь праці, кочовик, хлібороб, ремісник, купець, і, нарешті, мануфактурник та промисловець. Енгельс відтворив низку етапів у історії суспільства та сім'ї, дослідивши, почавши з матріархату (материнського права), всі можливі різновиди статевих альянсів: проміскуїтет, груповий шлюб, ендогамію, пуналуанський шлюб (між двома різними групами кривних родичів) і закінчивши патріархатом спершу в формі парного шлюбу, а зрештою й моногамного шлюбу.

¹²¹ Можливо, була ще потреба протидіяти ідилії «патріархальної простоти».

¹²² Найсучаснішу оцінку поглядів Морґана та Бахофена можна знайти в: Marvin Harris, *The Origins of Anthropological Theory* (New York: Columbia, 1969).

2. Екскурс у міфологію

Попри ясний і докладний характер зображеної схеми є одна вирішальна подія, якої Енгельс та його джерела не змогли до ладу пояснити, — патріархальний переворот. Хоч яка форма суспільної організації передувала патріархатові, його походження й досі породжує суперечки і є, мабуть, найголовнішим питанням в історії людства. Як Енгельс, так і Бахофен вважали, що патріархат виник у зв'язку з переходом від гуртових форм статевого життя до певних форм статевого альянсу, спершу до парування і, нарешті, до моногамії; за цих нових форм чоловік мав виняткове право на сексуальні взаємини з жінкою¹²³. Існування парного шлюбу потверджує багато дослідників, натомість сувора моногамність аж ніяк не була загальнопоширеною формою і, очевидно, розвинулася трохи пізніше. Існування інших згаданих форм — проміскуїтету, групового шлюбу тощо — завжди породжувало чимало суперечок і на сьогоднішній день видається сумнівним. З огляду на брак доказів гіпотеза Бахофена та Енгельса, що патріархат сформувався лише (або насамперед) унаслідок утвердження певних форм статевого альянсу, мабуть, не переконлива; натомість інші зміни — соціальні, ідеологічні, технологічні та економічні — певне, більшою мірою спричинилися до його появи. Твердження Енгельса, що жінка стала першою власністю, очевидно, слушне. Однак його ж переконання, що жінка перетворюється на невольницю внаслідок того, що чоловік у шлюбі дістає виняткове право на сексуальні взаємини з нею (такого права, проте, не має жінка), вже засвідчує наявність елементів патріархального устрою.

Усвідомлюючи важливість причини такого зсуву, чи то зміни в характері статевого альянсу, а також величезну роль ранньої релігії в сексуальних питаннях, Бахо-

¹²³ При парному шлюбі (як його тлумачить Енгельс) чоловікові вільно вступати в інші зв'язки; жінці — ні. Такий шлюб можна було розірвати через розлучення.

фен звернувся до міфу і літературних джерел, аби знайти докази того, як ранні суспільства пояснювали біологічні явища крізь призму, так би мовити, сексуальної політики. У цій ситуації безперечно вирішальну роль відіграло відкриття батьківства, хоча визначити бодай приблизно період, коли це сталося, неможливо¹²⁴. Бахофен, що чув у давніх міфах тисячне відлуння як стародавнього матриархату, так і відмови від його божеств та вартостей, коли виник патріархальний устрій, відзначив неабияку цінність байки, як-от тієї, що її Есхіл використав у «Орестей»: адже вона вказує на мить, коли батьківство (відкрите, безперечно, набагато давніше) стали використовувати для підтримки патріархального устрою. Коли немає конкретних доказів, такі консервативні чинники, як релігійний міф та родинні зв'язки, — найтривкіші сліди, останні свідчення того велетенського історичного повороту, коли патріархат, мабуть, мало-помалу, крок за кроком і, певне, всюди в різний час заступив той, зрештою, невизначений устрій, що передував йому, і започаткував затяжну епоху панування чоловіка над жінкою.

Найстарший і найконсервативніший у релігійних переконаннях з усіх грецьких драматургів-трагіків, Есхіл використав останню п'єсу своєї трилогії «Орестея», — «Евменіди», — щоб зобразити драматичну конфронтацію між патріархальною (чи то батьківською) владою та тим, що, як здається, є кволими домаганнями попереднього устрою, ладу, який наголошував на материнських правах і, на думку Бахофена, був матриархальним. Працюючи над міфологією значно давнішого періоду, драматург вивів ухвалу богів у справі Клітемнестри та Евменід проти Агамемнона та Ореста на рівень мало не ідеологічного конфлікту¹²⁵.

¹²⁴ Навіть Мейн звернув на це увагу, збагнувши, що визначеність батьківства мала неабияку вагу для патріархальної сім'ї і патріархальної влади. З незрозумілих причин йому не спало на гадку, що це спостереження вельми не узгоджувалося із його власними заявами про первісний характер самого патріархату.

¹²⁵ Мимоволі запитусь себе, чи випадково Клітемнестрі дано таке ім'я.

Перше ніж підступати до самої п'єси, годилося б пригадати попередні події: Клітемнестра вбила Агамемнона, коли той повернувся з Трої. А то був цар-переможець, що триумфально повернувся додому з трофеями — гуртом полонянок, серед яких і троянська принцеса Кассандра, що тепер збожеволіла після згвалтування та поневолення, — і його вбивство — удар по всій системі патріархальної влади; Клітемнестрин учинок — найвідчайдушніший бунт проти чоловічої влади мужа і царя. Ідучи далі шляхом зради подружнього та політичного обов'язку, вона завела собі коханця під час десятирічної відсутності Агамемнона, і тепер має намір розділити з ним трон. Клітемнестра, здається, передусім обстоює материнське право, намагаючись помститися за свою доньку Іфігенію, яку Агамемнон підступом забрав у неї, пообіцявши видати заміж за Ахілла, гордість свого війська. Коли дівчина прибуває до табору в Авліді, батько умиряє «наречену», приносячи людську жертву вітрам, щоб ті щасливо домчали його військо до Трої і перемогли.

Глибоко обурений злочином матері супроти батьківського та чоловічого авторитету, Орест заповзвся відплатити за смерть батька. Але, вбивши матір, він викликав гнів Фурій, які починають переслідувати його з міста до міста. В «Мухах» Сартр уособив у цих темних месницях почуття провини, муки сумління і силу громадської думки. А в Есхіла вони втілюють колишню владу матріархату і виведені в образах злих відьом. І їхні погрози, що злочин Ореста мусить бути покараний (адже Клітемнестра вже заплатила за свій), звучить мов остання спроба матріархату захистити себе в стародавньому світі.

Коли Фурії звинувачують Ореста в убивстві матері, він намагається уникнути відповідальності, кажучи, що діяв за вказівками оракула Аполлона. Фурії відмовляються вірити, що «бог пророцтв» міг санкціонувати таке вбивство, тому влаштовують принцу суд, свято переконані, що справедливість на їхньому боці. Але вони не врахували іншої, патріархальної справедливості. Коли Орест зауважує, що їм слід було засудити й Клітемнест-

ру за скоєне вбивство, вони в один голос стають на захист материнського права: «Чоловік, котрого вона вбила, був іншої крові»¹²⁶. «А я що, материнської?», — глузливо запитує Орест. Фурії вражені: «Мерзотнику, вона ж викохала тебе у власній утробі. Ти зрікаєшся материнської крові?... Ти, може, заперечиш, що народився від жінки?»¹²⁷ Це важко заперечити, проте грецький патріархат сформулював доволі дивний політизований варіант біології, що у викладі Аполлона звучить так:

«Мати не належить до батьків дитини, яку вона вважає своєю. Вона лише нянька, що вирощує молоде насіння, посаджене справжнім батьком — чоловіком. І коли доля пощадить дитя, мати доглядає його так, як хтось може доглядати для свого друга посажену рослину. Батько може зачати без матері...»

Це останнє твердження, здавалося б, містить відкриття батьківства, усвідомлення ваги чоловічого сімені, але забігає при цьому надто далеко. Чоловік, що раніше вочевидь допускав можливість материнства без батькової участі, відкриває для себе власну роль у створенні людського життя і немов відплачує за роки невігластва гіперболізованим нахвалянням. Водночас чоловікові якось незручно цілком експропріювати собі плідність, тим паче що роль матері очевидна — дитя народжується з її тіла, — а роль батька ще треба висновувати. Тож коли генетика у викладі Аполлона видається непереконливою, він, мов шулер, витягає з рукава іншу карту:

«...Як доказ маємо доньку Зевса-Олімпійця, що її ніколи не виношувала темна жіноча утроба».

¹²⁶ За єдиним винятком, про який згадано окремо, всі цитати з «Евменід» взяті з перекладу трилогії «Орестея» Філіпа Велакота, переклад опублікований видавництвом «Penguin».

¹²⁷ Оце запитання з перекладу Джона Левіна: «Ти, може, заперечиш, що народився від жінки?» — здається, найточніше відповідає духові оригіналу. *The Oresteia*, rendered into English by John Lewin, University of Minnesota, 1966 (New York: Bantam, 1969).

Це добре знані хитрощі: щоб завдати смертельного удару, вдаються до зрадниці. Афіна, народжена вже цілком сформованою з голови Зевса, виступає наперед, зраджуючи свій жіночий рід:

«Жодна мати не народила мене, отож права батька і чоловічий авторитет в усьому, крім моєї ролі в шлюбі, я визнаю всім серцем; тому смуток з приводу смерті жінки, що вбила власного чоловіка, як на мене, набагато менший за скорботу по ньому».

Такого штибу заява може мати фатальні наслідки. Фурії можуть голосити в один голос: «О Мати, О Сили Темряви, згляньтесь над нами!», але Зевс та патріархат вибрали очі Великій Праматері, а «нове» покоління намісників Олімпу «знущається з колишньої влади», викинувши на сміття давніх богинь плодючості, які передували Титанам. Аполлон їх навіть передражняє: «Вас так само не шанують старші боги, як і ми, молодші. Я виграю». Факти на суді підтасовано; Фурії не мають жодного шансу.

Завдяки вирішальному голосу Афіни Ореста не тільки виправдовують, а й відновлюють у правах на спадок. Цілковито закріпивши за чоловіком творчу силу плідності, патріархальна догма не зупиняється й перед тим, щоб звести нанівець цінність самої жінки. Ось вирок, що його оголошує Аполлон: «Зевс так постановив, і Зевс має рацію, ... ці дві смерті аж ніяк не можна порівнювати» і згідно з яким Клітемнестру, що забрала життя Агамемнона — мужа, царя і батька, — визнають винною в дуже тяжкому злочині, а Ореста виправдовують за вбивство жінки, хоч і він позбавив життя рідну матір.

Фурії, в чиєму гніві, за задумом Есхіла, мають вчуватися патетично-жалісливі нотки неминучої поразки, ніколи й не становили реальної загрози і лише безпорадно волають:

«Старе потоптано новим! Прокляття на вас, молоді боги, що зважилися скасувати давні закони...»

Фурії, що, як відомо, є богинями плодючості, вирішили помститися, наславши страшну пошесть на всю Грецію, «прокляття безпліддя» як на «рослину, так і людину». Аж тут нагодилась Афіна, намагаючись хитрощами вгамувати їхню лютість і схилити на співпрацю з новим ладом. Вдавшись до ласки та погроз, мовляв, оскільки їхня влада скінчилась, вони б учинили мудро, погодившись співпрацювати, вона спромагається вмовити Фурій дати згоду, що, здається, не забезпечує їм нічого, крім власного виживання, а проте саме воно конче необхідне новому ладові. Хоч як похвалятиметься поборник патріархального устрою, мовляв, чоловік — єдине джерело життя, він, проте, мовчки буде змушений визнати, що йому не панувати без допомоги жіночого принципу. І тому Афіна обманом та лестощами домагається, щоб Фурії її забезпечили:

«Благословення землі, моря та небес, благословення, що надихає Землю сонцем і вітром; щоб поля і вся живність невтомною плодючістю збагатили мій народ, і щоб народилися армії відважних синів...»

Знеславлені поразкою, Фурії хапаються за пропозицію одержати дім в Афінах і впродовж п'яти сторінок п'єси пишномовно просторікують на комерційні теми. В Есхіловому викладі міфічного сюжету можна додати, як патріархат вступає в двобій з матріархатом, побиває його своїм знанням про батьківство і виходить повним переможцем. Поки Ібсенова Нора не гримнула дверима, ознаменувавши початок сексуальної революції, триумфальний похід патріархату не знав практично жодних перешкод.

3. Екскурс у царину сексуальності

Бахофен відчув важливість знання про батьківство і тому прагнув знайти potwierдження свого здогаду в міфах та релігії, одне з цих potwierджень давали «Евменіди».

Проте зрозуміло, що він відмовлявся цілковито покладатися на такі джерела, як докази чи то відкриття батьківства, чи то ролі цього відкриття у виникненні патріархального устрою. Він шукає інших причин. Натомість Енгельс не тільки брав під сумнів те, що він називав містицизмом Бахофенового мислення, коли йшлося про міфи і релігію, а й узагалі відмовлявся покладатися на такі свідчення¹²⁸. Тож замість іти за Бахофеном він вирішив приєднатися до іншої, хоч і менш надійної гіпотези. Запитуючи себе, як жінки допустили, щоб їх так поневолили, обидва дослідники з характерною для тієї доби простодушністю відповідали, що жінки охоче погоджуються на статеве та соціальне підпорядкування при паруванні, а потім і в моногамному шлюбі, бо для жінок сексуальність обтяжлива¹²⁹. «Жінки весь час прагнули визволення як права на чистоту»¹³⁰, — запевняє нас Енгельс, — і тому сприйняли виняткове право на статеві стосунки з ними, з якого, власне, постав патріархат, як не таку вже й прикру «плату» за «визволення з-під влади давньої чоловічої спільноти і здобуття права належати тільки одному чоловікові»¹³¹.

Не можна не вловити абсурдності в такій категоричній заяві, будцімто жінкам неприємний секс. Ба більше, вчувається щось неусвідомлено патріархальне в припущенні, що статевий союз передбачає «здачу позицій» з боку жінки, як і в логічному висновку, що статевий акт (для

¹²⁸ Вважаючи, ніби Бахофен такий простодушний, що «вбачав у релігії головний важіль людської історії», Енгельс нітрохи не збагнув, що насправді мав на увазі Бахофен. Релігія лише відображує, а не зумовлює зміни у міжстатевих стосунках. Власне відкриття біологічного батьківства й було відображене в релігії, і саме цього не спромігся оцінити Енгельс.

¹²⁹ Послідовники патріархальної школи оголошували незаконними як проміскуїтет, так і груповий шлюб узагалі. Мейн був переконаний, що чоловікові властиві природжені сексуальні ревності, які б не дозволили проміскуїтету чи групового шлюбу. Отже, принаймні певною мірою обидві фракції сахались, або бентежились, постаючи перед перспективою невпорядкованого сексуального життя.

¹³⁰ Engels, op. cit., p. 65.

¹³¹ Там само, с. 62.

жінок) є, власне, політичним актом капітуляції. Мимоволі вражає, наскільки погляди Енгельса перебувають у полоні стереотипів тогочасної культури. А фактично він лише вікторіанець. Його зауваження відображало поширене на той час переконання, що, хоч яким буде опір жінки власним чуттєвим потягам (а можливість їхнього існування, бодай у найслабшій формі, тоді здебільшого недооцінювали), він однаково становитиме акт самоствердження. Ідея опору статевим бажанням, захист власної цнотливості через фригідність або збереження незалежності через відмову від статевого життя — характерна тематика вікторіанської літератури. За умов соціально-примусової та експлуататорської сексуальності, тобто такої, яку запровадив патріархальний устрій і при якій статева активність передбачала підпорядкування чоловічій волі, «цнотливість», фригідність або якась інша форма опору сексуальності набувала характеру чогось на кшталт «політичної» відповіді на накинуту сексуальну політику. Якщо цнотливість або навіть негативне ставлення до коїтусу, що супроводить фригідність, правила патріархальному устроєві за соціальні й психологічні викрутні, аби обмежити, а то й цілковито знищити здатність жінки діставати втіху від власної сексуальності, то їх можна було ще й перетворити на жіночі оборонні «хитрощі», на відмову капітулювати перед патріархальною силою: фізичною, економічною та соціальною.

Намагаючись пояснити умови, що передували патріархальному устроєві, Енгельс будував свою аргументацію, спираючись лише на твердження, сформовані за патріархального устрою. А оскільки жіноча сексуальність донедавна була тільки забавкою в царині наукових розважань або ж купою брехливих забобонів, він, зрозуміло, не був обізнаний з природою цієї сексуальності. З огляду на дані найновіших досліджень у цій царині немає підстав гадати, ніби в парному шлюбі чи в моногамії жінка вітала таку форму статевого альянсу, що, обмежуючи сексуальні претензії на неї, водночас передбачала підпорядкування її чуттєвості, а отже, якщо йти далі, і її самої

чоловіковій волі. Найточніші наукові дослідження сьогодні однозначно схиляють нас до висновку, що потенції сексуальності в жінки, і біологічні і природжені, значно вищі, ніж у чоловіка, — як у частоті коїтусу, так і в частоті оргазму в процесі злягання.

Навіть не вдаючись за підтримкою до науки, здоровий глузд підказує, — якщо тільки захотіти поміркувати над фактом, — що проституція вимагає від жінки іти на статевий акт з такою частотою, яка неможлива для чоловіка. Проте така сексуальна активність має суто кількісний вимір і може бути фізіологічно пасивна, її не конче супроводить оргазм¹³². Повії не мають потреби, а часто й можливості, забезпечуючи статевий акт, і собі відчувати оргазм або втіху. Їхня сексуальна активність значною мірою вимушена (внаслідок або економічних причин, або психологічних відхилень), і тому не можна вважати, що до неї вдалися, маючи цілковиту свободу вибору.

Проте дослідження Мастерса і Джонсон доводять, що сексуальний цикл жінки має здатність до множинних оргазмів, що можуть дуже швидко йти один за одним, і кожен з них подібний до ерекції, еякуляції та спаду ерекції в чоловіка. При відповідній стимуляції жінка спроможна переживати низку оргазмів дуже швидко один за одним.

«Якщо жінку, яка спроможна переживати нормальні оргазми, належно стимулювати протягом короткого часу відразу після її першої кульмінації, вона в переважній більшості випадків зможе зазнати другого, третього, четвертого і навіть п'ятого та шостого оргазму, аж поки буде цілком задоволена. На відміну від майже загальної неспроможності чоловіка мати більше ніж один оргазм протягом короткого часу, чи-

¹³² Оргазм займає таке незначне місце в сексуальній активності повії, що в неї часто може розвиватися хворобливий стан, відомий під назвою синдром Тейлора, коли утворюється хронічний застій крові в ділянці таза, який супроводжується болями і є наслідком багаторазового статевого збудження без необхідного розсмоктування судинного застою та послаблення тиску в цій ділянці, що відбувається під час оргазму.

мало жінок, надто коли їх збуджують, стимулюючи клітор, можуть щоразу мати п'ять-шість оргазмів за кілька хвилин»¹³³.

З огляду на давно поширену думку про існування «вагінального оргазму» варто наголосити, що клітор — специфічно сексуальний орган жінки, натомість піхва — орган репродуктивний і сексуальний, і вона не має ерогенної тканини, окрім нижньої третини вагінального тракту, причому всі нервові закінчення в клітинах цієї ділянки тягнуться від клітора, що є їхнім центром. Оскільки немає «вагінального оргазму» як такого, є, звичайно, оргазм, що супроводить вагінальний коїтус (він, може, дає трохи інші відчуття, ніж оргазм, викликаний стимуляцією самого клітора), такий самий, що стається завжди, коли як слід стимулюють клітор. В гетеросексуальному статевому акті жіночий оргазм зумовлений тертям статевого члена об головку клітора і малі статеві губи кліторної ділянки. Необхідно розрізняти локалізацію збудження та локалізацію відповіді. Осереддя відповіді — клітор, що ініціює інші реакції (набрякання великих статевих губ, появу виділень, вагінальні спазми тощо). А джерелом статевого збудження може бути стимуляція різних зон тіла, ерогенних, а то й ні, або чисто психологічне збудження (думки, емоції, слова, картини тощо). Клітор, треба констатувати, — єдиний орган людського організму, пов'язаний тільки з сексуальністю та сексуальною насолодою: адже статевий член має ще й інші функції: сечовивідну та репродуктивну.

Якщо сексуальні потенції чоловіка обмежені, жіночі, здається, біологічно майже невичерпні і, як не брати до уваги психологічних міркувань, можуть реалізовуватись, поки настане фізичне виснаження.

«Пересічна жінка при оптимальному статевому збудженні, як правило, задовольняється трьома-п'ятьма оргазмами, що

¹³³ W. H. Masters and Virginia Johnson, «Orgasm, Anatomy of the Female», *Encyclopedia of Sexual Behavior*, ed. A. Ellis and A. Abarbanel (New York: Hawthorn Books, 1961), Vol. 2, p. 792.

їх спричиняє мастурбація рукою; натомість механічна стимуляція, як-от за допомогою електричного вібратора, не така втомлива і спонукає жінку мастурбувати тривалий час — годину, а то й довше, протягом якого вона може проорганзувати від двадцяти до п'ятдесяти разів поспіль. Вона зупиниться тільки тоді, коли буде цілковито виснажена»¹³⁴.

У важливій статті про результати цього дослідження доктор Шерфі доходить таких висновків:

«Безперечно найсмівлівіша гіпотеза, виснувана з цих біологічних досліджень, полягає в тому, що всім жінкам властивий фізично нормальний стан неспроможності досягти цілковитого сексуального задоволення навіть при наявності найінтенсивніших, раз у раз повторюваних оргазмів, байдуже чим викликаних. Теоретично жінка могла б оргазмувати до безкінечності, якби їй не перешкоджало фізичне знесилення»¹³⁵.

З огляду на такий наголос на сексуальній невситимості, очевидно, доречно нагадати, що, незважаючи на неймовірні біологічні потенції жінки до оргазмів, виснаження не тільки може наступити, але таки справді настає в суворій відповідності до напруги збудження та кількості витраченої енергії; ці показники вищі при фрикціях статевого члена під час коїтусу; нижчі, коли відбувається ручне або механічне стимулювання. В цьому розумінні ресурси жіночої сексуальності, як і чоловічої, не безмежні. Крім того, біологічні спроможності далеко не визначають психологічних потреб, до того ж немає прямого зв'язку між цими спроможностями і психічним задоволенням. Мабуть, немає потреби зайвий раз наголошувати, що, хоч і великі біологічні сексуальні спроможності жінки, вона, як людина, так само здатна сублімувати їх, як і чоловік. Крім того, сексуальність жінки,

¹³⁴ W. H. Masters, цитовано в: M. J. Sherfey, «The Evolution and Nature of Female Sexuality in Relation to Psychoanalytic Theory», *The Journal of the American Psychoanalytic Association*, Vol. 14, January 1966, no. 1 (New York: International Universities Press, Inc.) p. 792.

¹³⁵ Sherfey, op. cit., p. 117.

як члена суспільства, великою мірою залежить від дії суспільних сил. Ця залежність така значна, що умови патріархального суспільства так глибоко вплинули на жіночу сексуальність, що її функції зазнали кардинальних змін, а про справжній характер тієї сексуальності довгий час існували викривлені уявлення, про неї практично нічого не знали¹³⁶. Це пречудовий доказ спроможності культури впливати на фізіологію.

Те, що природа жіночої сексуальності такий довгий час залишалася недослідженою, промовисто свідчить, що напрям пізнання залежить від суспільних обставин. Беручи до уваги незвичайні біологічні спроможності жінки до сексуального збудження та одержання сексуальної насолоди, жодна форма статевого зв'язку не могла задовольнити її менше, ніж моногамія чи полігамія; жодна не могла задовольнити її більше, ніж груповий шлюб. Проте Енгельсове переконання, що жінки віддали перевагу обмеженій сексуальності, накинутій парним шлюбом, — цікавий коментар як на сексуальний «клімат» тієї доби, так і на характер, якого набуває сексуальність за певного соціального устрою, наприклад, патріархального. Патріархальний міф і переконання завжди наділяли чоловіка більшими сексуальними потенціями, а отже, й потребами, що відтак санкціонували і подвійний стандарт, і, можливо, навіть полігамію¹³⁷.

¹³⁶ Впродовж усієї історії досвід самої жінки не надто часто правив за джерело інформації, але її виховання було таке суворе, що такі дані самі по собі були б вельми ненадійними: цілі покоління жінок тішили самолюбство фрейдистів-аналітиків, потверджуючи реальність вагінальних оргазмів, яких від них сподівалися і які вони будімо переживали.

¹³⁷ За умов типової полігамії ісламського штибу, яка дає право кожному чоловікові мати винятковий доступ до чотирьох жінок та цілковито володіти ними, співвідношення сексуальних можливостей становить один до шістнадцяти; кожна жінка може розраховувати на одну чверть сексуальних потенцій чоловіка, тоді як чоловікові припадають потенції аж чотирьох жінок. За умов подвійного стандарту співвідношення, як брати до уваги дружину та коханку, становить один до чотирьох на користь чоловікових шансів на сексуальне задоволення. Яка ж у цьому криється іронія, якщо порівняти відносні сексуальні спроможності кожної статі.

Адже це твердження дуже вигідне, дарма що прямо суперечить біологічним даним. Саме воно безперечно править за основу Енгельсової вигадки, мовляв, жінки, прагнучи позбутися обтяжливих вимог «чоловічої спільноти», залюбки погодилися б на будь-яку іншу форму підпорядкування.

Вплив соціальних особливостей патріархального устрою на жінку, зокрема її статеве життя, був величезний і навіть призвів до певних відхилень. Можна тільки дивуватися могутності соціалізації, яка виявилась у тому, що необмежені природжені потенції жіночої сексуальності в Енгельсові часи практично були обернені внівець системою культурних стримів¹³⁸. Тут неможливо не помітити парадоксальної ситуації: патріархальний устрій, прагнучи перетворити жінку на об'єкт сексуальної втіхи, водночас відмовив їй у праві насолоджуватись тією сексуальністю, що, власне, мала становити її долю. Натомість жінка лише страждала через свою сексуальність і соромилася її, а проте їй здебільшого не дозволяли піднятися над рівнем суто сексуального існування. Бо впродовж усієї історії величезна маса жінок була зведена до рівня майже тваринного існування, гарантуючи чоловікові постійну можливість сексуальної «розрядки» та виконуючи тваринні функції відтворення і виховання молодняка. Отже, сексуальність «сходила» на жінку в формі кари протягом всього її життя, яке, за незначними винятками¹³⁹ та як не брати до уваги материнства, аж ніяк не

¹³⁸ Те, що обставини вікторіанської доби побутують серед нас ще й тепер, підтверджує опитування, проведене серед білого населення робітничих кварталів. Робітників запитували про ставлення до сексу [згідно з програмою «And the Poor Get Children» («І в знедолених народжуються діти») Рейнвотера]. Третина опитаних жінок однозначно негативно висловились про сексуальність, ще одна третина здебільшого теж поставилась неохайно. Як жінки, так і чоловіки, залучені до опитування, зійшлися на тому, що «секс існує для чоловіків» і призначений лише для їхніх потреб та їхніх насолод.

¹³⁹ Повії тут становлять менший виняток, ніж може видатись на перший погляд. Мета їхньої сексуальної активності полягає не у власному задоволенні; цю обставину визнавали ще тоді, коли вперше визначили функції повій.

заохочувало її вбачати в сексуальності джерело втіхи, прирікаючи на животіння, що в решті аспектів здебільшого зводилось до виконання функцій хатньої прислуги.

Тільки з послабленням статевої моралі та скасуванням основних табу на жіночу втіху від сексуальності, а водночас із змінами, що їх принесла перша фаза сексуальної революції, трансформувавши суспільні стереотипи та становище жінки в суспільстві, — змінами такими глибокими та всеохопними, що навіть подальша доба реакції не знищила їхнього впливу, — тільки тоді потенційні спроможності жіночої сексуальності змогли більшменш реалізуватися. Проте, надаючи величезного значення суспільним змінам, які відчинили жіноцтву двері до освіти, економічної незалежності, ширших суспільних свобод та дали право на розлучення, не слід недооцінювати ролі зростлого усвідомлення фізіологічних процесів та вдосконалення техніки статевих стосунків. Те, що принаймні на Заході було початком запровадження не такої принизливої і не орієнтованої лише на чоловіка техніки статевих взаємин (ще одного завоювання першої фази сексуальної революції), теж неабияк посприяло подоланню могутніх культурних стримів та викривлень, що їх накинув патріархальний устрій природженій біосексуальній органічній основі жінки.

4. Суть революційної теорії

Енгельс великою мірою посприяв сексуальній революції, давши аналіз патріархального шлюбу і сім'ї. Попри труднощі, з якими він зіткнувся, з'ясовуючи походження згаданих інститутів, уже самі його спроби довести, що вони аж ніяк не споконвічні атрибути людського життя, становили радикальний відступ від узвичаєних уявлень. Учені, доробком яких він скористався, працюючи над своєю розвідкою, теж удавались до таких спроб, але мали відмінні наміри. Сферою інтересів Бахофена був міф; Морґана — етнологія. Те, що Енгельс зумів,

увібравши їхні концепції, створити власну теорію, спрямовану на революційну реорганізацію суспільства, свідчить про прагматичні мотиви його досліджень доісторичного суспільства.

Якщо патріархальний шлюб і сім'я, навіть доісторичні, зародились у минулому людини, то вони втрачають свій незмінний характер і спроможні зазнавати змін. Ставлячись до них як до історичних інституцій, що підлягають таким самим процесам еволюції, як і решта суспільних явищ, Енгельс відкрив святощі для поважної критики та аналізу і навіть для можливої радикальної реорганізації. Хоч яка слушна теза Енгельса, що інститут шлюбу (парування, а згодом моногамія) започаткував патріархальний устрій, його заява, що шлюб та сім'я виростили на праві власності на жінку, була справді найтяжчим звинуваченням, усі історичні свідчення про дію патріархального права тепер із новою силою підтримали звинувачення Міла в «хатньому рабстві». Те, що Міл уважав за первісне зло, неминучий наслідок первісного варварства людини, Енгельс у своїх історичних дослідженнях обернув на гнобительський винахід, новацію, що породила решту незліченних форм гноблення, пов'язаних із нею, аж ніяк не становлячи останню несправедливість, панування однієї статі над другою стало наріжним каменем усієї структури людської несправедливості.

Першими соціальними змінами, за Енгельсом¹⁴⁰, був перехід від групового шлюбу кривих родичів до групового шлюбу, характерного для Гаваїв (пуналуанського): чоловіки і жінки належать до двох різних груп кривих родичів; згодом перехід до материнського роду, і, врешті, до батьківського роду. Коли стався цей останній перехід і родовід почали вести по батьківській, а не материнській лінії, право успадковувати власність (та право перво-

¹⁴⁰ Основним джерелом для Енгельса в даному питанні послужила праця Морґана «Ancient Society» («Стародавнє суспільство»), — розповідь про соціальну організацію родових та племінних об'єднань, складена на основі життя американських індіанців та народів стародавнього Західного світу.

родства) вже становили важливі чинники суспільного та політичного життя. З роду та племені, що склалися з кривних родичів, мали демократичний устрій і колективно володіли землею, по суті, коштом занепаду роду внаслідок поступової еволюції патріархального ладу виникли наступні інститути: рабства (яке стало моделлю для всіх дальших класових систем, а саме було змодельоване за принципом права власності на людину, отже, спочатку права власності на жінку), племінних вождів, аристократії, відбулася соціально-політична диференціація економічних груп на багатих та бідних. І, нарешті, внаслідок зміцнення позицій приватної власності і зростання ролі воєн як каталізатора цього процесу, виросла держава, структура, що утвердила і зміцнила геть усю соціальну та економічну нерівність. Отже, всі механізми, що забезпечували існування нерівності, виникли на основі чоловічої зверхності та пригноблення жінки, а сексуальна політика з історичного погляду правила за підмуток для всіх дальших суспільних, політичних та економічних структур, шлюб паруванням закріпив бартер «людським товаром» купівлю та продаж жінок, що стали «позитивним» прецедентом для рабства як жінок, так і чоловіків, що виникло трохи згодом. За патріархату концепція власності еволюціонувала від простих форм — поневолення жінки, до приватної власності на речі, землю, капітал. В підпорядкуванні жінки чоловікові Енгельс (а також і Маркс) добавили історичний і концептуальний прототип усіх дальших систем насильства, несправедливих економічних відносин і, зрештою, самого гноблення.

Поневолення жінки — це, звісно, не тільки економічна чи навіть політична особливість, а загальний суспільний та психологічний феномен, спосіб життя, що його Енгельс (чия психологія не така витончена та індивідуалізована, як психологія Міла, і більше відображує колективне сприйняття) подає через призму класових взаємин:

«Перша протилежність класів, що з'явилась в історії, збігається з розвитком антагонізму між чоловіком і жінкою в моногамному шлюбі, а перше класове гноблення — з поневоленням жіночої статі чоловічою. Моногамія була великим історичним прогресом, проте разом із рабством та приватною власністю вона відкриває ще й досі не закінчену епоху, коли всякий прогрес водночас означає і відносний регрес, коли добробут і розвиток одних відбувається коштом страждань і гноблення інших. Моногамія — це та клітинка цивілізованого суспільства, що дозволяє нам вивчати природу його тепер уже цілком сформованих протилежностей і суперечностей»¹⁴¹.

Енгельс указує на різницю між соціальними класами своєї доби, зауважуючи, що знедолені класи всіляко практично використовують жінку, тоді як заможні класи, маючи до своїх послуг штат прислуги, перетворюють жінку на суто декоративний об'єкт естетичної насолоди з обмеженою сферою використання. Висунувши думку, що «статеве кохання у взаєминах чоловіка та жінки може стати і справді стає правилом тільки серед пригноблених класів, у середовищі пролетарів»¹⁴², Енгельс, як і популярні на той час соціалісти, начебто ідеалізував бідних. Але інші його аргументи переконливіші. Патріархат не мав міцного економічного коріння серед бідноти, бо успадкування власності — одна з передумов патріархальної моногамії, а бідні, як відомо, позбавлені власності. Проте в середовищі робітничого класу зведення жінки до рівня хатньої робітниці пішло на спад ще до Енгельса в зв'язку з залученням жінок до виробництва і, зрештою, їхнім завоюванням, уперше в історії, права на винагороду за свою працю. Крім того, бідному набагато важче забезпечувати функціонування патріархального права, бо право — дорогий товар. До того ж Енгельс нехтує те, що емоційно й психологічно злидарі не менше за багатих, а то й куди частіше за них вважають жінку за своє рухоме майно. Не маючи іншої змоги задовольняти свої

¹⁴¹ Engels, *op. cit.*, pp. 79—80.

¹⁴² Там само, с. 86.

претензії на високий соціальний статус, пролетар чоловічої статі ще схильніший утверджувати свою сексуальну зверхність, часом досить брутально.

Очевидно, вирішивши, що не досить пояснити таку різницю соціальну несправедливість, покликаючись лише на обидва найшанованіші культурні інститути своєї доби — шлюб і сім'ю, Енгельс пішов далі, стверджуючи, що моногамія, якою так пишалося тогочасне суспільство, фактично навряд чи існувала і що сам термін «моногамний шлюб» — хибний. Передусім тому, що моногамію накидали лише жінкам, а чоловіки традиційно залишали собі певний привілей полігінії, дотримуючись подвійного стандарту, «з тієї простої причини, що вони взагалі ніколи, аж до теперішніх часів, не мали найменшого наміру відмовлятися від утіх групового шлюбу»¹⁴³.

Енгельс напрочуд відверто пише про проституцію, тему, таку ж завуальовану в той час лицарськими викрутнями, як у наш час заплутану бездумним ототожненням сексуальної сводоби із сексуальною експлуатацією¹⁴⁴. Проституція, як доводить Енгельс, — закономірний продукт традиційного моногамного шлюбу. Це твердження можна довести кількома міркуваннями, і перше з них — кількісне, коли жінку всіляко заохочують до цноти, а за перелюб суворо карають, шлюб стає моногамний скорше для неї, ніж для чоловіка, а проте жінок для задоволення чоловічих потреб не вистачало б, якби певний прошарок жінок — як правило, з незаможних верств —

¹⁴³ Там само, с. 65.

¹⁴⁴ Реформа в даному випадку мала б означати, що суспільство має покінчити з практикою покарання жінок за проміскуїтет, якщо не збирається карати за нього чоловіків. Це не означає і ні в якому разі не повинно означати інституціонування і регулювання проституції з боку держави, що, нібито дбаючи про більшу безпеку для клієнта, санкціонує загально схвалене і зручне ув'язнення жертви проституції. Та оскільки причини проституції не тільки економічні, а й психологічні, державі немає сенсу втручатися задля чи то заборони, чи то регламентації. Тільки створення однакових економічних можливостей для всіх, а також зміна соціальних та психологічних стереотипів здатні ефективно сприяти знищенню проституції.

не готували або не залишали для сексуальної експлуатації. Цей прошарок в наші дні складається здебільшого з соціально та економічно утискуваних представників національних меншин; натомість в індустріальній Англії часів Енгельса він складався із злидарів, що жили гірше за робітництво. На долю невеличкої його частки випадало постачання додаткових послуг, як-от дотепних розмов та всіляких розваг; цю функцію виконували гетери, гейші, куртизанки, телефонні повії. Хоч яка офіційна позиція держави щодо проституції, попит на проституцію не зменшиться, поки в суспільстві існує чоловіча зверхність¹⁴⁵, і, за словами Енгельса, проституція

«такий самий суспільний інститут, як і решта; він забезпечує далі існування давньої сексуальної свободи — на користь чоловіків. Панівний клас лише номінально засуджує його, а насправді не тільки дозволяє, а й широко використовує. А якщо й засуджує, то аж ніяк не чоловіків, що тішаться з повіями, а самих жінок; їх зневажають і викидають із суспільства, щоб іще раз наголосити на фундаментальному законі необмеженого панування чоловіків над жіночою статтю»¹⁴⁶.

В цьому останньому твердженні можна знайти певне пояснення, чому проституція існує й після того, як реформи першої фази сексуальної революції значно підірвали економічну вразливість жінки, а вільніші сексуальні звичаї полегшили обом статям практику позашлюбних стосунків. Чоловіки, які звикли задовольнятися випадковими й недорогими сексуальними зв'язками, й далі створюють попит на проституцію, а серед повій бачимо часом і жінок, які не відчують жодного економічного примусу. У взаєминах партнерів при такій проституції потреба «проголосити» або принаймні утвердити чоловічу зверхність через приниження жінки, здається, відіграє не останню роль. Проституцію, не моти-

¹⁴⁵ Комуністичний Китай, кажуть, — єдина країна в світі, де нема проституції.

¹⁴⁶ Engels, op. cit., p. 81.

вовану економічною нуждою, можна тлумачити як різновид хворобливої психологічної залежності, що полягає в утвердженні ненависті до себе через повторення актів продажу власної особи, які, власне, й визначають повію. Якщо таке самопаплюження набирає крайніх форм, його однаково можна пояснити: адже патріархальне суспільство схильне зневажати жінку, надто тоді, коли йдеться про її сексуальність. Є певний сенс і в тому, щоб розуміти роль повії як гіперболізоване відображення економічних обставин патріархального суспільства, під тиском яких більшість жінок вимушені віддавати свою сексуальність в обмін на фінансову підтримку. Деградація, до якої доводять повію і до якої вона й сама звекає, плюс готовність покарати її з боку суспільства — це лише відображення культури, якій властиве загальне негативне ставлення до сексуальності і яка жорстоко карає жінку за проміскуїтет, навіть не збираючись карати за нього чоловіка.

Проаналізувавши питання шлюбу, Енгельс зосереджує увагу на патріархальній сім'ї, яка була така ж люба вікторіанцям, як згодом у період реакції апологетам консервативної соціології. За уїдлигим висловом Енгельса, «істотними ознаками сім'ї є залучення до її складу невільників і батьківська влада»¹⁴⁷. Сім'я основана на чоловічій зверхності, і то задля такої визначеної мети, як народження дітей, що безперечно походять від батька. Це доконечна передумова: адже діти згодом успадковують батькове багатство»¹⁴⁸. Попри незначну роль, яку відіграє успадкування майна в наш час, ситуація й тепер така сама: законність народження важить не менше як колись, і вона має виправдовувати всі видатки на утримання та освіту дітей у сім'ї як осередку суспільства.

За ідеальний взірець патріархальної сім'ї та попередницю нашої сім'ї вважають римську сім'ю, яка дала Заходові як саму назву, так і юридичні форми та преце-

¹⁴⁷ Там само, с. 70.

¹⁴⁸ Там само, с. 79.

денти. Попервах слово familia, як Енгельс радо повідомляє нам, не

«...означало ідеалу сучасного філістера, що становить поєднання сентиментальності й домашніх чвар; у римлян воно спочатку означало навіть не подружжя та їхніх дітей, а тільки рабів. Слово famulus означає домашній раб, а familia — це сукупність рабів, що належать одній людині. ... це слово [familia] римляни утворили для позначення нового суспільного організму, глава якого мав під своєю батьківською владою жінку, дітей та певне число рабів, а згідно з римським правом мав ще й право на життя і смерть усіх підлеглих йому осіб»¹⁴⁹.

До цього Енгельс додає Марксове зауваження, що

«це слово, отже, не давніше від неситної сімейної системи латинських племен, яка виникла після запровадження рільництва і узаконення рабства... Сучасна сім'я містить зародки не тільки рабства (servitus), а й кріпацтва... вона містить у мініатюрі всі ті суперечності, що пізніше широко розвинулись у суспільстві й державі»¹⁵⁰.

Відзначивши економічний характер сім'ї, Енгельс звертає увагу на обставину, що сім'я фактично — це певна фінансова одиниця, проте сучасники Енгельса, та й наші, зрештою, воліють недобачати цього. Завдяки своєму походженню сім'я невіддільна від ідеї власності на людину і на товар. «Моногамія стала першою формою сім'ї, в основі якої лежали не природні, а економічні умови, тобто перемога приватної власності над первісним природним колективізмом»¹⁵¹.

Чи важливий чи ні наголос Енгельса на пріоритеті «первісного природного колективізму», а єдність патріархальної сім'ї і влада її голови завжди спирались (і спираються й досі) на економічну залежність її членів¹⁵².

¹⁴⁹ Там само, с. 70—71.

¹⁵⁰ Там само, с. 71.

¹⁵¹ Там само, с. 79.

¹⁵² А може, першу категорію людей, які перебували в чийсь власності (навіть якщо тимчасовій), становили діти? А може, вони становитимуть і останню?

Стабільність та ефективність сім'ї також залежать від її здатності поділити своїх членів через утворення ієрархічної структури накидати кожному його роль завдяки численним формам примусу — соціального, релігійного, юридичного, ідеологічного тощо. Як з'ясовує Енгельс, членство в такому колективі навряд чи можна назвати добровільним. З погляду історії в основі такого альянсу лежить не любов, а примус; цей примус не щез і нині.

Енгельсів аналіз не просто негативний, бо Енгельс, по суті, ще й пропонує нову модель. Його пропозиції — це водночас і слухні, і здійсненні рекомендації, як треба ставитися до сексуальності в революційному суспільстві. Він виявляє помірковану повагу до ідеї вірності партнерів одне одному і виступає за тимчасові статеві альянси, вільні від економічної залежності, властивої попереднім формам таких альянсів. Вони, крім того, мають бути побудовані на «індивідуальному статевому коханні», якщо скористатися його власною точною, хоча, можливо, трохи сухою, назвою феномена, розвиток якого він простежує у відносно недавні часи; його зародком було куртуазне та романтичне кохання. Наполягаючи на звільненні будь-якого статевого союзу від найменшого елемента економічної залежності, Енгельс ступив далі решти теоретиків ХІХ ст., заявивши, що шлюб і далі становитиме різновид проституції (наприклад, секс в обмін на гроші та товари), поки не змінить свого характеру недобровільного союзу на основі здебільшого економічних причин. Тут Енгельс наводить цікаву аналогію: жінка, укладаючи або зберігаючи шлюб з економічних мотивів, нагадує робітника, що підписує трудовий контракт, не вигідний для нього і не відповідний його схильностям, — просто на те, щоб їсти. Інші теоретики — приміром, Міл — обстоювали право жінки працювати, освоювати різні професії тощо, але гадали, що багато жінок, а одружених — переважна більшість — і надалі залишатимуться вдома й виховуватимуть дітей, перебу-

ваючи в економічній залежності. Та Енгельс куди логічніший і радикальніший: тільки поклавши край економічній владі чоловіка та ввівши жінку в світ економіки й надавши їй при цьому абсолютно рівних та незалежних прав, ми доб'ємося, що статеве кохання перестане бути бартером, певною мірою зіпертим на фінансовий примус.

Як і слід було сподіватися, Енгельсів дар передбачення найяскравіше виявивсь у царині економіки. Міл гадав, що досить змін у законодавстві; він би задовольнився, якби жінки, здобувши виборче право і утвердивши справедливі майнові закони, здебільшого залишалися на своїх традиційних ролях. Натомість Енгельс добре усвідомлював, що правова неспроможність жінки — не причина, а лише наслідок патріархату. Скасування несправедливих законів не зможе гарантувати жінкам рівного статусу, якщо його не супроводитиме забезпечення цілковитої соціальної та економічної рівності і створення всіх можливостей самовияву в продуктивній праці. Енгельсів аргумент, що не можна бути залежним від когось і водночас мати рівний з ним статус, надзвичайно переконливий. Не існуватиме вільного союзу, яким в ідеалі має стати шлюб, наполягає Енгельс, поки обидва партнери не будуть вільні в усіх аспектах, зокрема й економічному. Тут його аргументація спирається на думку, що зосередження всіх економічних ресурсів у чоловічих руках уподібнило взаємини статей до стосунків різних соціальних класів:

«Сучасна моногамна сім'я спирається на явне або приховане домашнє рабство жінки, а сучасне суспільство складається з молекул у формі окремих сімей. Чоловік здебільшого повинен добувати гроші й годувати сім'ю, принаймні серед заможних класів, і це дає йому панівне становище, що не потребує жодних особливих юридичних привілеїв. Він у сім'ї — буржуа, жінка репрезентує пролетаріат»¹⁵³.

¹⁵³ Engels, *op. cit.*, p. 89.

Про глибину Енгельсового радикалізму можна судити, лише усвідомивши, що в цьому твердженні він не тільки пішов далі аналізу й реформ, що їх висували його сучасники, а й указав на камінь спотикання в розвитку революції. Бо сім'я так легко не здається. Немає необхідності коментувати тріумфальну ходу реакції, що виникла в 1920-х роках після першої фази сексуальної революції й зосередила всі свої зусилля навколо сім'ї та збереження традиційного поділу ролей у ній, виходячи з природного розмежування «чоловічого» та «жіночого» начатків, — досить лише згадати, що Енгельсове заперечення сім'ї та шлюбу таке ж актуальне сьогодні, як і в його часи.

Знов-таки, послуговуючись аналогією з пролетаріатом, несправедливість економічного та соціального становища якого остаточно розкрилася лише тоді, коли демократія забезпечила йому рівність юридичних прав, Енгельс переконує, що сексуальна революція, почавшись у першій фазі завоюванням юридичної та мінімальної політичної рівності для жінок, не завершиться, доки не набуде ще й економічного та соціального характеру: «Першою передумовою визволення жінки є повернення всієї жіночої статі до суспільного виробництва, а для цього потрібно, щоб моногамна сім'я перестала становити господарську одиницю суспільства»¹⁵⁴.

Енгельс цілком усвідомлював, до яких радикальних, далекосяжних та важливих суспільних змін це може призвести, але, не маючи жодних сумнівів у перемозі і соціалістичної, і сексуальної революції, пророкував з оптимізмом, який сьогодні справляє сумовите враження: «Ми тепер підступаємо до соціальної революції, внаслідок якої давні економічні підвалини моногамії зникнуть так само неминуче, як і підвалини додатка до неї — проституції»¹⁵⁵. Тоді революція мала ще настати — але скоро. Минуло майже сторіччя, а ми ще досі чекаємо її.

¹⁵⁴ Там само, с. 90. Курсив мій. — К. М.

¹⁵⁵ Там само, сс. 91—92.

В Енгельсовій теорії сексуальної революції є один украй важливий пункт, що неминуче породжував більше суперечок, ніж решта: «З перетворенням засобів виробництва на суспільну власність моногамна сім'я перестане бути господарською одиницею суспільства. *Догляд і виховання дітей стануть громадською справою*»¹⁵⁶. Це твердження, мабуть, найрадикальніше з усіх пропозицій Енгельса, і воно зіткнулося з найзапеклішим опором. Така рекомендація досить логічна і навіть неминуча, бо допоки кожна жінка, внаслідок лиш особливостей своєї анатомії, змушена і навіть присилувана виконувати обов'язки єдиного, чи основного, доглядача дитини, доти вона не зможе жити як вільна істота. Справу виховання дітей, уже відтоді, як уперше прокинуться їхні пізнавальні здібності, набагато краще полишити професіональним вихователям обох статей, що для них виховання — покликання, ніж заклопотаним і надміру часто нещасним людям, що не мають ні часу, ні охоти виховувати дитину, хоч яку малу та кохану. Радикальним підсумком Енгельсового аналізу є те, що сім'я, як ми її розуміємо сьогодні, має зникнути. Беручи до уваги історію цього інституту, це ще дуже м'який вирок. Вчення Енгельса було ерессю в ту добу. Минули десятиліття, а воно й досі — ересь. Але революція — це завжди ересь, а сексуальна революція — мабуть, найтяжча ересь.

Літературний аспект

У літературі вікторіанської доби можна добачити три різні реакції на сексуальну революцію, кожна з яких породила окрему літературну течію. Перша серед них — реалістична, або революційна, що займає широкий спектр радикального аналізу від Енгельса до Міла і далі до таких критиків та реформаторів, як Ібсен і Шоу, зокрема й поміркованих, як-от Дікенс і Мередіт. Якщо критич-

¹⁵⁶ Там само, сс. 91—92. Курсив мій. — К. М.

не ставлення до сексуальної політики патріархального устрою передують реформам, то самі реформи передують революції. Представники першої течії висловлювали свої погляди як безпосередньо — в теоретичних розвідках та полемічних виступах, так і опосередковано — у творах красномовного письменства, в романах і п'єсах.

Друга реакція породила сентиментально-лицарську течію, і Раскінова лекція «З королевиних садів» — найкращий і найдовершеніший її приклад. Ця літературна школа радше закликала до витриманості й урочисто заявляла про свої добрі наміри, ніж пропонувала якісь конкретні зміни. По суті, її мета загалом полягала в тому, щоб запобігти будь-яким змінам, проголосивши статус-кво і задовільним, і природним. Ця школа виплекувала ідеальний стан шанобливого схиляння перед чеснотливим жіноцтвом, проте лицемірно уникала питання про статус жінки, відбуваючись порожніми, нічого не вартими обіцянками дати найпочесніше місце половині населення, яку фактично відмовлялися визнати рівнею, — то все були тільки викрутні, щоб відбити наступ «егалітаристів», жінок, що прагнули однакових прав із чоловіками. Неохочі йти на економічні поступки, представники цієї школи сентименталізували моногамну родину, в якій не хотіли бачити економічну одиницю, й мали намір боронити її до смерті. У хвилини найбільшої великодушності вони з жалем могли погодитись на певні юридичні реформи, а загалом навіть у них не бачили жодної потреби, бо всі добрі чоловіки голублять своїх милих дружин, а те, що жінки належать їм по закону, мов майно, — то це такий незначущий факт, що його й згадувати не варто. Навіть поважна жіноча освіта не до вподоби лицарській школі, бо скромна, суто декоративна освіченість не тільки надає жінкам естетичного повабу, а й доповнює комплекс складних та глибоких знань, що їх засвоюють чоловіки. Поважну жіночу освіту, свідомо чи несвідомо, вважали за загрозу для патріархального шлюбного, родинного почування і, нарешті, чоловічій зверхності — економічній, соціальній та психологічній. А такі

явища, як проституція та злидні, що стали гіркою недолею для багатьох жінок тодішньої доби, згідно з цією доброзичливою сентиментальністю можна тільки оплакувати. Злиднями можна взагалі не перейматись — то проблема, яку мають розв'язувати звичайні добродійні товариства, покликані дбати про жінок. Проституцію краще нехтувати, це аж ніяк не тема для розмови, коли йдеться про літературу і пристойність, надто в колах, де хтось може «зашарітись». Більшість вікторіанської поезії — зумисне ескапістська, вона свідомо цурається сучасного життя, і то так, як, певне, не цуралася його поезія жодної іншої історичної доби. Саму поезію майже завжди можна було ототожнити з панівним класом, його поглядами, цінностями та інтересами. Тільки в романи відверто міг утрутитись навколишній світ. І той реальний сучасний світ, попри всі маски пристойності, що він їх зодягав у вікторіанських романах, утручався таки частенько, а разом з ним і огидна дійсність сексуальної політики, бентежний дух сексуальної революції. Проте й тут давалися взнаки лицарські стереотипи, перешкоджаючи відвертій розмові.

Третя течія, яку годиться назвати фантазійною, майже цілком пов'язана з суто чоловічими поглядами. Вона часто відбивала несвідому, емоційну реакцію чоловіка на те, що йому видавалось жіночим злом, а саме: сексуальність. Проте, хоча тут є велика схожість із давнім міфом про жіноче зло, ми бачимо й щось нове: болюче самоусвідомлення. Побачивши, що в культурі вікторіанської доби є чимало такого, з чим не можна миритися далі, вікторіанці ще завзятіше, гіперболізовано, почали обстоювати давнє. Фантазіям про жіноче зло притаманна така сила самозаглиблення, що в них проступають напрути і обертони, яких раніше здебільшого не доводилось чути в такому контексті. Супротивність добра і зла, цнотливої та ласоловної жінки — постатей, давніших за християнство, — стала набагато виразніша, ніж будь-коли до цього, почасти тому, що впала завіса релігійної поблажливості, напнута руками Єви та Марії. Попередні

історичні періоди теж творили два окремі й суперечливі образи жінки — нечестивий і влєсливий, проте західна література в жодному з тих періодів іще ніколи так гостро й наполегливо не порушувала питань сексуальної політики та її впливу на жінку. Міф про притаманне жінкам зло відображений більше у вікторіанській поезії, ніж в інших літературних жанрах. У романах жіноче зло скорше має знайомі соціально-економічні шати проституції і нужди; у художній прозі сексуальність орієнтована на жіночі вимоги безстороннішого зображення повії, «безпутної жінки», спокушеної служниці: Ненсі, Тес, Естер Вотерс. Натомість куди зручніший засіб — міф: придатніший для поезії, він по-справжньому, і то досить одверто, не криючись, розглядає сексуальність, яку чоловік помітив у собі і, пройнявшись до неї зневагою, приписав жінці. В поезії Тенісона цей міф поєднується з іще однією тогочасною легендою — лицарством, а чоловіча чутливість протиставляє цнотливу жінку порочній. Нас переконують, що саме цнотливу схвалює поет, навіть якщо й не показує цього. В пізнішій вікторіанській поезії поети дедалі менше вдаються до лицарського прикрашання. А з Росеті і Свінберном, здається, взагалі зникла одвічна потреба виливати гнів на жінку. Причому така переміна відбулась у край цікавим і вельми прикметним новітнім способом: те, що давніше було просто злом, зберігає свою сутність і досі, ставши, можливо, ще страшнішим, але водночас набуває дивовижного чару. Ота сучка-богиня, що її в праведному гніві задушив Мейлерів Роджек, обернулась у *fin de siècle*, наприкінці сторіччя, на чарівну прояву, перед якою такий поет, як Свінберн, ладен забитися в корчах мазохістського екстазу, а такий драматург, як Вайлд, готовий зайти так далеко, щоб ототожнити себе з нею.

Фантазійна школа — найдвозначніша з цих літературних шкіл. Перші дві школи мали своє усталене ставлення — за або проти сексуальної революції, — а третя давала плутану відповідь. Попри ескапізм та ухильність,

характерні для творчості представників фантазійної школи (бо здебільшого вони відмовлялися дивитись у вічі соціальним реаліям з іще більшою рішучістю, ніж представники школи лицарської, що принаймні ховалися за формули), вони дуже великою мірою посприяли сексуальній революції. Завдяки своїй улюбленій тактиці — втечі в несвідоме, у світ фантазій — вони визволили більше сексуальної енергії і висловили куди глибші сексуальні потяги, ніж їхні суперники. Через те вони висунулися в авангард сексуальної революції, в саме осереддя *сексуальності*, пропонуючи наполегливіше, ніж решта, хоч і вельми непослідовно, дати більше попуску в царині сексуальних звичаїв і сексуальних «відхилень». Ця школа також стала центром вияву гомосексуальних почуттів та прихильності до деяких інших практик, що, на відміну від гомосексуалізму, заслуговують на назву статевих збочень.

Хоча засоби, до яких удавалася ця школа, були ірраціональні, опосередковані, а часом навіть хибні, вона спромоглася на початковому, нерозвиненому рівні дослідити сексуальну політику. Натомість лицарська школа, глибоко антиреволюційна та консервативна, була вкрай непродуктивна, — ніколи не ступила далі порожніх заяв. Саме реалісти й фантазійники спричинились до сексуальної революції. Проте перша група була набагато практичніша й ближче підступала до суті, тоді як фантазійники часто були такі непослідовні, що могли відцуратися своїх поглядів, а інколи такі двозначні, що на них можна покласти тільки тією мірою, якою будь-яка типова фантазія може правити за свідчення певних культурних особливостей.

Слід пам'ятати, що тільки в крайніх представників кожної школи можна добачити незмішані, чисті погляди на сексуальну революцію, зайве й казати, що всі ці школи існували одночасно. Реформатори часто боялися наслідків бодай найменшого послаблення сексуальної моралі; представники фантазійної школи відчували водночас

і страх, і втіху, і провину. Реформаторські романи були виповнені лицарськими почуваннями, траплялися навіть оптимістичні запевнення, що зображені неподобства — явища поодинокі чи виняткові, і виправити становище можна самою любов'ю.

Більш-менш справедливо оцінити всю літературу першої фази сексуальної революції неможливо, навіть у такому довжелезному розділі, бо вже самій цій літературі годилося б присвятити один, а то й кілька томів окремих досліджень. Отже, нам просто доконечно слід обмежитись кількома узагальненнями й аналізом невеликої кількості менш відомих, але характерних творів. Найславетніші витвори революційної агітації — п'єси Шоу та Ібсена, твори Вірджинії Вулф, — хоч яка їхня теперішня доля, мабуть, надто відомі. Видається цікавішим приглянутись до тих творів, що їх менше читають, а якщо й читають, то в іншому контексті, і ці твори правитимуть нам за типові взірці; ми розглянемо три романи — Гарді, Мередіт та Шарлоти Бронте — і поему в прозі Оскара Вайлда.

У романі Томаса Гарді «Джуд Непомітний» ідеться про пригоди й злигодні двох бунтівників: Джуда, що, намагаючись одержати освіту в Оксфордському університеті, де навчалась еліта, повстав проти класового поділу, і С'ю Брайдхед, що збунтувалася проти цілої низки патріархальних інститутів, передусім шлюбу та церкви. Обоє вони зазнали поразки. Джуд помирає, самотній, усіма покинутий, під веселий гомін Оксфордських восьмитижневих човнових перегонів, що немов глузує з його мук. С'ю повертається до «нелюдської проституції», до життя із першим своїм чоловіком Річардом Філотсоном, якого вона глибоко зневажає.

Джуд у романі Гарді — довершена людина, що має і розум, і почуття, як душу, так і тіло. Він опинивсь у класичному вікторіанському трикутнику і метається між двома жінками, двома недосконалыми створіннями. На одному полюсі стоїть Арабела, суто плотська натура,

«цілковита й довершена самиця, ні більш ні менш»¹⁵⁷. Згідно з гротескною пародією Гарді на Купідонову стрілу, герої зустрічаються вперше, коли Арабела кидає на Джудову голову мошонку щойно зарізаного кабана. На другому полюсі стоїть С'ю — чиста душа. Це вже знайомі нам Лілея і Троянда, але С'ю — лілея особлива: вона має розум. Проте їй огидні почуття, бо С'ю — не тільки нова жінка, а внаслідок цілої низки здебільшого непривабливих причин — почасти справді переконливих обставин, а почасти двозначних вигадок Гарді — ще й фригідна жінка. Гарді огидна Арабела, навіть якщо він і заінтригований її грубою й страшною життєвою силою. Він боронить С'ю, вдаючись до низки нетактовних маневрів, проте, зображуючи її, завжди відчуває якийсь неспокій. У постскрипті на свій захист, доданому через сімнадцять років до першої передмови до роману, Гарді, здається, скорше збентежений і навіть роздратований тим, як потрактувала С'ю публіка:

«Після публікації «Джуда Непомітного» окремими випусками в Німеччині досвідчений тамтешній літературний критик повідомив авторові, що С'ю Брайдхед, героїня, — перший у красному письменстві образ жінки, яка тепер з'являється щороку в тисячах постатей, жінки — учасниці феміністичного руху, тієї худорлявої, блідої дівчини, що живе, немов старий парубок, інтелектуалізованого, емансипованого жмута нервів, породженого новітніми обставинами, поки що здебільшого в містах; образ жінки, що не визнає доконечності і потреби для більшості представниць своєї статі обирати собі шлюб за професію й хизується, немов вища істота, котрій дозволено, щоб її кохали порціями: кожен, неначе з пляшки, наливає собі чарку і п'є. Той критик шкодує, що цей портрет нової жінки змалював чоловік, а не котрась із представниць її статі, що ніколи б не дозволила героїні зрештою зламатися»¹⁵⁸.

¹⁵⁷ Thomas Hardy, *Jude the Obscure*, перше книжкове видання 1895 р. (London: Macmillan Library Edition, 1951), p. 42.

¹⁵⁸ Там само, с. X, 1912, постскриптіум до Передмови до першого видання.

Цей уступ на диво невиразний, бо, попри весь сарказм, що його виливає Гарді на таке дівоче парубкування й на саму дівчину, жалюгідну торбу виснажених нервів, яку й відрізнити годі від повії, бо їй «дозволено, щоб її кохали порціями: кожен, неначе з пляшки, наливає собі чарку і п'є», і яка відкидає шлюб як «професію», — з підтекстом, що для жінок існує тільки дві професії, — він тут ніде не суперечить своєму німецькому критикові. Адже правда, що С'ю — його героїня і що вона набралася духу взагалі відмовитися від шлюбу. Є певна іронія в тому, що критик наостанок лає Гарді за те, що він «дозволив їй зрештою зламатися». Хоча Гарді був надто метикований або ж надто несміливий, аби допустити, щоб його ототожнили з сумнозвісними феміністками, найпрекрасніше в його книжці — якраз прозрілива, чуйна розповідь про капітуляцію С'ю.

Проте це аж ніяк не означає, ніби портрет героїні не має вад. С'ю зламалася внаслідок наглої смерті своїх дітей; Гарді скоїв убивство — вони наклали на себе руки. Навіть у своєму бунті проти усталених звичаїв С'ю невпевнена, не завжди переконлива. Джуд теж досить непослідовний у своїх вчинках, проте його дилема набагато простіша, його ваблять, з одного боку, як дає зрозуміти нам Гарді, детерміновані, рефлекторні потяги плоті, а з другого — душевні поривання до творів отців церкви і античних класиків. Автор завжди з'ясовує нам мотивацію поведінки (вчинків) Джуда, а от мотивацію С'ю — ні. Як і континентальні письменники-натуралісти, Гарді гадає, буцімто він наділяє своїх героїв інстинктами згідно з законами науки. Але цікаво, що сексуальний потяг — інстинкт здебільша тільки чоловічий: одні жінки мають його, інші — ні¹⁵⁹. Коли С'ю виголошує свої діатриби проти шлюбу, Гарді підкреслено присутній при цьому, але міру тієї присутності визначити важко. Автор ніколи не відда-

¹⁵⁹ Одна з найнезграбніших прикмет «науковості» в романі — приписування героям успадкованих рис. Шлюбні невдачі С'ю та Джуда почасти пояснені тим, що в багатьох їхніх предків теж було нещасливе родинне життя.

вався всією душею С'ю, як віддавався Джудові, і постійно поглядає на неї скося або з певної відстані. Оскільки в романі завжди віддається перевага свідомості скорше Джуда, ніж С'ю, ми, власне, ніколи не розуміємо, які процеси мислення зрештою довели її до того, що в Оксфорді місячної ночі вона проповідує Свінбернів атеїзм перед потаємними скульптурами поганських божків під самісіньким носом рафінованої англіканської ортодоксії, яку вона так щиро ненавидить і так сміливо висміює.

Нас переконає саме поразка С'ю, а не її бунт. Джудові амбіції були такі шляхетні, що читач без вагань одразу може їх визнати за свої. Поразка Джуда трагічна, але не принизлива, бо він ніколи не зраджував своїх намірів, ніколи не піддавався системі — просто вона подолала його і вбила. То тут, то там сковзаючи назад, він утретє й востаннє потрапляє до Арабеліних пазурів, але ці його відступи — звичайна фізична слабкість, і Гарді не примушує нас надто перейматися ними. Джуда спіткала поразка через належність до нижчого класу і злидні. Натомість із С'ю все інакше. Її поразка — у її душі. Джуд утішається сексуальністю, немов своїм правом, до того ж так незграбно і грубо, що це часто суперечить його власним кар'єрним амбіціям. Але С'ю з самого початку, від її першого залицяльника, оксфордського студента-випускника, що його вона довела до самогубства, сексуальність лякала, вона вважала її за зло — своє власне зло.

Ключ до розгадки характерів як С'ю, так і Арабелі полягає в їхній зненависті й зневазі до самих себе. Вони ненавидять жіноцтво. Арабела, завойовниця чоловіків, вагінальна пастка, створіння, цілковито позбавлене будь-яких докорів сумління, догідливо пояснює Філотсонові, що таке жіноча стать, вирівнюючи два сюжетні трикутники до прямокутника, і водночас називає механізм, що ним можна знову спіймати й остаточно поневолити С'ю:

«Є тільки один спосіб давати собі раду з тими примхливими жінками, що так деруть кирпу, — байдуже, винні вони чи ні. З часом вона стане думати інакше. Ми її примусимо! Точніше, її примусить звичка, — зрештою, це те саме!.. Я б

її ніколи не пустила! Та я б її на ланцюг припнула, тоді їй швидко минулася б охота до вибриків! Щоб приборкати нас, жінок, потрібне тільки рабство і глухий до стогонів наглядач. До того ж на вашому боці всі закони. Мойсей таки був тямущий. Пригадуєте, що він казав? Я часто обдую його слова, коли їх читають у церкві, і часом аж злотрохи бере. «Чоловік має бути безвинний, а жінка має нести покару за своє нечестя». Жодного милосердя до жінок, але ми повинні шкірити зуби і миритися з цим! Гм, гаразд: вона тепер дістала те, що заслужила¹⁶⁰.

Тієї миті, як загинули її діти, С'ю ламається, мов бадилля, вбачаючи в жорстокості Божих обмежень кількості населення — про них задля ефекту згадує Гарді — вагомий доказ Божої кари. Вся її хистка, але загорьована віра у власний розум і здійснений тим розумом критичний аналіз суспільства, в якому вона жила й мучилась, розсипаються і щезають перед тим, що, як признається сама С'ю, є «схилянням і страхом перед умовностями, в які я не вірю. Часом вони посідають мене, мов той повзучий параліч»¹⁶¹. Саме через сексуальну провину зневиряється С'ю, провину за те, що колись вона пізнала свободу, радість, сексуальність, Джудове кохання і любов її милих позашлюбних дітей.

Коли виявили, що діти повісилися, Джуд утішається тим, що декламує давньогрецькою Есхілового «Агамемнона», натомість у С'ю в тяжкому відчаї гине сама душа. Розум, яким так захоплювався Джуд і який становить найоригінальнішу нотку в романі Гарді, той могутній інтелект, що «виблискував, наче зірка»¹⁶², й розумів світ лише як помилку Першопричини, що блукала сновидою, захитавсь і обернув усю силу своєї скорботи на злостиву кару, що судилася йому долею за гріх. С'ю упала так низько, що вичитує своєму коханцеві отакими словами: «Ми повинні скоритись... У нас немає вибору... Марно

¹⁶⁰ Там само, сс. 383–384.

¹⁶¹ Там само.

¹⁶² Там само, с. 396.

змагатися з Богом»¹⁶³. Відтоді вона лише покійно схиляється, падає ниць біля підніжжя хреста.

В основі капітуляції С'ю закладено давній мазохістський принцип патріархального устрою: секс — це жіноча прикмета, це зло. «Здається, щонайтяжче приниження буде замале для мене. Хотілося б поколотити собі шпильками все тіло, щоб із мене разом з кров'ю витекло все лихе»¹⁶⁴. Джуд, що, як і Гарді, ніколи не був певен, чи «слід ганити жінок», чи справді жіночій натурі притаманне все те зло, що трапляється нам у житті, а чи проблема полягає лиш у «штучній системі, за якої нормальні статеві потяги обертаються на диявольські хатні пастки та сильця, що хапають і ловлять тих, хто прагне піднятися»¹⁶⁵, несамовито закликає С'ю зберегти вірність її давнішим принципам: «А жінка — це справді самостійна мисляча одиниця чи тільки дріб, якому завжди бракує цілого?»¹⁶⁶

Джуд помилився. Просто С'ю надто логічна. Вона зрозуміла світ, сприйняла його пропозиції і зрештою сформувала те почуття власної провини, що породило її самозневагу. Їй нічого не заливалось, хіба занепасти себе. Вона зрікається всяких надій побороти систему й, скорившись долі, обертається на колабораціоністку, що може тільки стати вікторіанською дружиною — рабинєю вікторіанцеві. Вирішивши на порозі Річардової спальні, С'ю демонструє всю мерзенну несправедливість традиційного шлюбу, проти якого спрямував свій удар Гарді. Висловлювання С'ю тепер набирають семантичного забарвлення релігійної патоки, з її вуст злітають побожні штампи про «хибність попередніх поглядів»:

«Нам слід невпинно приносити себе в жертву на вівтар обов'язку! А я натомість завжди намагалася чинити те, що мені до вподоби. Я таки заслужила цю кару, що так тяжко

¹⁶³ Там само, с. 413.

¹⁶⁴ Там само, с. 417.

¹⁶⁵ Там само, с. 261.

¹⁶⁶ Там само, с. 424.

мене прибила! Ох, якби ж якась сила витягла з мене все зло, всі мої страхітливі помилки, всі мої грішні вчинки!»¹⁶⁷

Остаточне психопатологічне самонівечення С'ю, що полягало в поверненні до Річарда, — наслідок не тільки зречення попередніх поглядів, а й сексуальних розчарувань: адже вона з'ясувала, що Джуд зрадив її, повернувшись до Арабели. Джуд ніколи не належав С'ю до останку, і вона знала про те. Гарді, надавши образіві С'ю Брайдхед такої «ефірності», унеможливив Джудові, людині з ціліснішою і багатшою душею, зберігати їй вірність.

Важко збагнути, чи С'ю — жертва обставин, передусім зумовлених її соціальним вихованням, сильнішим за будь-яку істину, що її можна здобути самотужки, чи то вона жертва характерної для тогочасної культури літературної умовності (протиставлення Лілеї і Троянди), яка, давши їй розум, наполягає на тому, щоб відібрати в неї тіло, чи, нарешті, вона просто жертва дратливого песимізму й незграбної драматургічної вигадки Гарді, що, повісивши її дітей, нищить усі її надії.

Гарді, здається, й сам не впевнений у цьому, і внаслідок цієї непевності С'ю обертається то на загадку, то на трагічну постать, то на божевільну, то на холодний айсберг. Роман Гарді — вагомий внесок у літературу сексуальної революції, і то з цілої низки причин. По-перше, з огляду на сувору критику таких інституцій, як шлюб та сексуальне володіння, на палкі наполягання полегшити розлучення. Більшість романів Гарді характерні саме цим. «Джуд Непомітний» — перший роман, де одружені знаходять у собі сили розлучитись, але й це не може зарадити їм у світі, де шлюб опаскуджений. По-друге, Гарді можна похвалити за змалювання в образі С'ю тямущої жінки, що повстала проти сексуальної політики, і за розуміння сил, які призвели до її поразки. І, нарешті, одна з неоціненних заслуг Гарді полягає в тому, що він показав, якою важкою боротьбою може виявитись сексу-

¹⁶⁷ Там само, с. 416.

альна революція — не тільки для її учасників, а й для автора, що зображує її. «Джуд Непомітний» стоїть на неситних позиціях, критикуючи систему класового поділу, та коли в романі йдеться про сексуальну революцію, сам Гарді відчуває неспокій і тривогу.

Ніщо не буде фальшивіше від духу марності зусиль, що його вдихнув Гарді в «Джуда Непомітного», ніж весела й гречна люб'язність Мередіта з його романом «Егоїст». Проте обидва романи критикують умовності, пов'язані з патріархальним шлюбом. Сюжет у «Егоїсті» такий самий легкий і приємний, як і будь-якого роману Остін. А сказати, що його написано добре й десь на такому самому рівні, — це справді висока похвала. Перед нами комедія звичаїв, побудована навколо такого банального питання, як «за кого вона вийде заміж», але Мередіт обернув її ще й на ядучу сатиру. Таких ускладнень, як злидні, що заплутали питання сексуальної політики в «Джуді», в «Егоїсті» немає, бо місцем дії для своїх сцен Мередіт зумисне обрав аристократичні прошарки, де найімовірніше можна натрапити на крайні вияви соціальних умовностей та світського прикидання. Він збагнув, що за таких обставин сексуальні питання найдужче викривлені ритуальним етикетом, умовністю слів та почувань. Там буде найменше підстав для існування сексу як бартерної системи. Проте економічний чинник аж ніяк не лишається осторонь.

Мередітова героїня Клара Мідлтон не має ніяких статків і позбавлена будь-яких можливостей заробляти гроші. Отже, її треба продати, щоб вона мала сяку-таку матеріальну забезпеченість. Мередіт переконаний, що чимало суспільного зла є наслідком неусвідомленої і зумовленої вихованням нещирості, хвороби, яка так в'їлася в людей, що її годі вилікувати будь-якими політичними засобами. Іншими словами, Мередіт з'ясував, що сексуальна політика — це усталені стереотипи, які закладено у самих основах нашої культури і які мають куди більшу силу за класову політику, хоч як тісно ці обидві політики можуть переплітатись між собою.

Мабуть, найголовніша заслуга Мередіта полягає в критиці лицарства як егоїстичної самовдоволеності, породженої в чоловічій душі статками та владою. Увесь роман, можливо, спирається на Мілеве твердження, що призначений чоловікам вищий статус неминуче чинить згубний вплив на їхню вдачу. Адже тему роману становить, власне, ретельне дослідження егоїста, що дав назву йому; це справжня анатомія чоловічого марнославства в образі сера Вілебі Петерна. Ось, наприклад, як автор подає чоловіка в коханні:

«Клара була молода, здорова і гарна, отже, годилася на те, щоб бути йому дружиною, стати матір'ю його дітей, успіхом, що мав супроводити його всюди. Коли вони ставали поряд, на них мило було поглянути. Гуляючи з Кларою, нахилиючись до неї, чоловік усім своїм еством усвідомлював, як вона сприймає його образ, бо бачив її разючу й вишукану відмінність. Клара доповнювала його, додавала лагідних рис, що бракували його портретові в очах навколишніх. Він низько, безтямно схилився перед нею, вкрай мило залицявся, зберігаючи оживлене тактом і уважністю те чоловіче самовладання, що так подобається дівчатам. Здається, оцінюючи її, він ні разу не недооцінив себе»¹⁶⁸.

Мередіт добре знає свою тему. Можна сказати, що тут саме той випадок, коли чоловік зазирає у власне серце — і серця своїх товаришів — і пише. Ось як відгукнувся на цю манеру письма Роберт Луїс Стівенсон:

«Ця книжка змусить почервоніти кожного чоловіка... Бо саме його там зображено, саме його вади показано геть усім і перелічено, до того ж з неквапливою втіхою, з немилосердною вправністю та точністю. Я чув, що молодий приятель містера Мередіта прискочив до нього, аж нетямлячись із люті. «З твого боку це неподобство! — закричав він. — Вілебі — це я!» — «Ні, мій друже, — відповів автор, — це кожен з нас». ...А я — мов той молодик з цієї

¹⁶⁸ George Meredith, *The Egoist*, перша публікація 1879 р. (Cambridge, Massachusetts: Riverside Press, 1958), р. 36.

оповідки: гадаю, що образ Вілебі — негідне чоловіка, але дуже точно зображення мене самого»¹⁶⁹.

Разючі паралелі з власним Мередітовим життям тут безперечні. Клара Мідлтон — це його перша дружина Мері Ніколз. Її м'якодушний батько-епікурієць — Томас Лав Пікок, колишній Мередітів тесть. Зраджений Вілебі — Мередіт, якого покинула дружина після семи років гіркого співжиття, захопившись художником Генрі Валісом. Але дивує те, що роман — не помста, як напевне можна було б сподіватись, а ретельний аналіз подружньої несумісності. Марнославство Вілебі — прикмета, що її Мередіт убачає в собі і геть у кожному чоловікові, воно прищеплене вихованням і пов'язане з певними сподіваннями, свідчить про несвідоме прагнення виявляти зверхність, рису, за яку автор ладен узяти відповідальність і на себе. Мередіт досяг блискучого успіху, бо, хоч і багато чого викрив, проте не вдався до непотрібної злоби. Вся його сатира пронизана найчарівнішим комедійним духом.

Ще кращим за цю характеристику є Мередітове пояснення, яким чином обставини склалися саме так, що між статями мир майже неможливий; Мередіт знає не тільки те, що діється в сексуальній політиці, а й чому. Його заслуга в тому, що він розуміє всіх своїх героїв і з прихильністю ставиться до них (крім того, виявляє дивовижне розуміння жінок — ознака разючої здатності перейматися співчуттям), а також чудово усвідомлює нездоланий вплив середовища й виховання, що сформував людей саме такими, якими вони є.

Вілебі неможливо ненавидіти, бо ми вельми докладно дізнаємось про те обожнення, що сприяло розвитку його марнославства, добачаємо в цій рисі наслідок сліпої любові з боку догідливих, залежних від нього жінок, які переконали його, що він — Бог. Вілебі, якого виховали

¹⁶⁹ Прочитовано у вступі Лайонела Стівенсона до ріверсайдівського видання. Джерело — есе Стівенсона: R. L. Stevenson, «Books Which Have Influenced Me».

засліплена мати і дві недоумкуваті тітки, ще в дитинстві дізнався про свій божественний дар і, видержись на стілець, проголошував себе королем-сонцем Людовіком; його мініатюрний двір, киваючи й усміхаючись од захвату, без кінця переказував ту подію.

А після того як Мередіт описав умови виховання Клари Мідлтон, нам уже важко дорікати їй за те, що вона погодилася на заручини з Вілебі, а не послала його під три чорти, тільки-но він об'явився. На Клару тиснуть такі обставини, як брак освіти, недосвідченість, матеріальна безпорадність, прищеплені їй звички до покори й респектабельності. Остання з них — поліційний родинний примус — наганяє на молоду жінку шлюбного віку найбільшого страху і є немов тим драконом, якого передусім має вбити сексуальна революція. Якщо Клара розірве заручини, вибухне великий скандал, якщо не спроможеться цього вчинити, станеться — як вона врешті це усвідомила — катастрофа. Мередіта найдужче цікавить психологічний конфлікт, безвихідь, ба більше — подвійна безвихідь, війна мотивів у душі індивіда, хаос деструктивних потягів, страхів і розчарувань, що їх породили штучні кодекси й переймання облудної системи цінностей.

Мередіт — відвертий фемініст, що вбачає в жінках пригноблений клас, над яким панує чоловічий егоїзм, не даючи їм розвинути як людським істотам, насаджуючи систему, що проститує їх як у шлюбі, так і поза шлюбом, і зумисне позбавляє їх освіти. Клара Мідлтон, продукт цього навчального процесу, попервах не годна збагнути, що саме в її багатому та вродливому нареченому верне її з такою силою. В його владних обіймах вона чує, як повстають її почуття, але не може зразу збагнути чому. Обговорення жадань і сексуальності, що його так заплутав Гарді, зображуючи фригідну С'ю, куди ясніше ведеться в романі «Егоїст». Мередіт чутливий не тільки до того, що можна назвати «координацією в часі», а й до того, що сексуальна свобода — це свобода вибору та нагоди, і визнає, що Клара відчуває, як її власну волю

пригнічують незграбні, наполегливі залищання Вілебі. Для цього молодого лорда сексуальність означає володіти, і Клара зрозуміла це миттю, коли він «вимагав» її як «своє безперечне право»¹⁷⁰. Вона реагує, як будь-яке створіння, що відчуває загрозу й відсахується, але така реакція аж ніяк не зменшує впевненості Вілебі, бо, на його думку, це навіть добре, коли жінка холодна: адже це свідчить, що вона «чиста». Незайманість теж становить частину шлюбної угоди. Коли Клара загубила гаманця, Мередіт використовує двозначність цього слова: Вілебі вдоволений, що його колишній слуга Флітч повернув його «незайманним»; з цієї ж нагоди молодик згадує про одну зі своїх покинутих любок як про «старий гаманець».

Клару має продати цьому знавцеві батько-книжник, що шанобливо схиляється перед тією королівською ціною, яку зволив платити Вілебі. Тієї миті, коли не все посувалось гладенько і здавалося, що нагорода от-от може вислизнути від Вілебі, він сидить і попиває з Клариним батьком пречудовий портвейн. «Жінки — найгарніший квіт усього живого, але й вони поступаються вину сторічної давності»¹⁷¹. Залищальник тоді пропонує хабара — п'ятдесят дюжин пляшок цього самого портвейну для Мідлтона, коли він стане тестем цієї розкішної зятевої винарні. «Я можу дати лише дівчину», — зашарівся старий гурман¹⁷². Угоду укладено. «Відзначте вищість вина над Венерою», — підсміюється старий учений, наспівуючи найбезсоромніші Катуллові рядки, захоплюючись тим, як закорковано пляшки Вілебі, й видаючи низку сексуальних каламбурів, що їх із дивовижною майстерністю створив Мередіт.

Вілебі просвітив Клару. Збагнувши його непоправну глупоту, Клара може правити за навчителя для Летіції Дейл, зціляючи це сентиментальне створіння від собачої відданості чоловікові, що бавився з нею десять років,

¹⁷⁰ Там само, с. 49.

¹⁷¹ Там само, с. 161.

¹⁷² Там само, с. 159.

тримаючи її завжди як своєрідний резерв кохання на той випадок, коли здаватиметься, ніби нічого кращого йому вже не трапиться. Ставлення Вілебі до Летіції Мередіт коментує такими глузливими сентенціями: «В сто четвертому розділі тринадцятого тому біблії еготизму написано: «Володіти й не мати обов'язків щодо підвладних означає підступатися до щастя»¹⁷³.

Одна з найчарівніших сцен у романі відбувається тоді, коли Вілебі повертається з закордонної подорожі:

«Вілебі повернувся до Англії, не бачивши її аж три роки. Чудового квітневого ранку, останнього в тому місяці, він їхав уздовж паркових парканів, і за щасливого збігу обставин Летіція була перша з його друзів, що трапилися йому на очі. З гуртом школярів вона збирала на луці квіти для завтрашніх травневих свят. Вілебі зіскочив на землю і схопив її руку. «Летіціє Дейл! — мовив він, насилу зводячи дух. — Ваше ім'я мені мов солодка англійська музика! З вами все гаразд?» Тривожне запитання дозволило йому глибоко зазирнути їй у вічі. І він побачив там чоловіка, котрого хотів побачити, обійняв його й відпустив, кажучи: «Я навіть сподіватися не міг, що моє повернення додому буде таким милим...»¹⁷⁴

Мередіт — майстер сатиричного зображення тієї величезної маси еготизму, що її чоловічі лицарські почуття впорскують у кохання, чи то романтичне, чи то куртуазне. Вілебі, для якого суспільство — «ворушка людська маса»¹⁷⁵, — не покладаючись на жіночу «чесноту», наміряється забезпечити довічну вірність чоловікові-власникові отаким лицарським побажанням:

«Кларо! Присвятить своє життя нашому коханню! Щоб ви ніколи жодним дотиком! жодною думкою! навіть уві сні!.. Чи зможете? — мені навіть важко уявити, — ніколи не зрадити? Щоб я був над усе, стояв попереду всіх чоловіків, навіть як зійду в могилу, а ви були вірні моєму прахові?

¹⁷³ Там само, с. 108.

¹⁷⁴ Там само, сс. 23–24.

¹⁷⁵ Там само, с. 44.

Скажіть мені. Пообіцяйте мені. Щоб ви були вірні моему імені! Ох, я вже чую їх: «Його тлін!»! Всілякі балачки про леді Петерн. «Удова». Якби ви знали, що вони плешуть про вдів! Мій янголе, не слухайте їх! Пообіцяйте мені, втіште мене, присягніть мені! Скажіть: «І навіть після смерті!»! Хоч пошепки. Я більше нічого не прошу. Жінки гадають, ніби чоловікова могила уриває всякі зв'язки, позбавляє їх обов'язку, визволяє. Та вони брали шлюб із плоттю — тьху! А я закликаю до шляхетності, до неминущої шляхетної вірності й за порогом смерті. Нехай собі кажуть: «Його вдова! — а я стверджую: свята у вдівстві»¹⁷⁶.

Вілебі галантно запевняє, ніби він буде Кларі за оборонця, але насправді пропонує їй лиш огидну форму опікунства: «А якщо цю голівоньку посядуть сумніви, неспокій, нерішучість і вона не знатиме, який обирати шлях, то, напевне ж, прийде до мене?»¹⁷⁷

Вілебі такий незворушний, що навіть на Кларині попередження: «Боюся, Вілебі, ми не завжди дійдемо згоди», відповідає з дратливою самовпевненістю: «І коли ти вже трохи постаршаєш!»¹⁷⁸

Суперечки молодят спричиняє здебільшого те, що вони обоє називають «світом». З одного боку, Вілебі «прагне, щоб Клара була просто глиною в його руках, яку він формуватиме, чогось іншого він і в гадці не мав»¹⁷⁹. Але в цій схемі є певна перешкода: «Вілебі побачив, що в одному чи двох питаннях вони ніяк не доходять згоди, і те, що його наречена дотримується інших поглядів, не давало йому спокою»¹⁸⁰. Вілебі, що наміряється сидіти в парламенті і в добу, коли Британська імперія досягла zenіту своєї могутності, гадає правити тим обширом, який він називає світом, наполягає: справжні коханці мають цілковито зректись світу, щоб ніщо не заважало їхньому щастю. В перекладі це означає: оте відвертання від

¹⁷⁶ Там само, сс. 42–43.

¹⁷⁷ Там само, с. 88.

¹⁷⁸ Там само, с. 83.

¹⁷⁹ Там само, с. 39.

¹⁸⁰ Там само, сс. 38–39.

світу, яке він начебто радить і коханій, і собі, насправді слід накинути лише нареченій; він сподівається, що решту своїх днів Клара проживе в його домі, дбаючи про його спокій і затишок. Перед нами знов-таки постає незнищенна Раскінова формула про окремі сфери. Клара бачить, що перед нею перспектива бути мало не похованою живцем.

Вілебі лорд. Вийти за нього заміж означає взяти на себе ієрархічні зобов'язання феодалізму. З народження його привчали й заохочували до наказів, і він сподівається наказувати й далі, коли до його почту приєднається Клара. Коли Клара набралась нарешті духу й відсахнулась од Вілебі, той відмовився розірвати свої заручини з нею, хоч вона найзрозумілішою мовою сказала, що вони їй нестерпні. Та як вона сміє прагнути визволитись від нього: «Свавільна, негідна, спрагла свободи — дорогенька моя! Таж ти маєш свободу в межах закону, як і кожна добродісна жінка; я стерегтиму й направлятиму твою свавільність, а твоє почуття гідності відновиться, коли ми станемо ближчі одне одному, зараз ти просто несмілива. Якщо відчуваєш свою негідність, то це за порука того, що гідності ти тільки набудеш»¹⁸¹.

Та Вілебі такий тупий, що Кларі знадобилося ще чотириста сторінок тексту, аби переконати його, що вона справді не хоче виходити за нього заміж. Ситуація, коли марнославний молодик відмовляється визнати, що молода, розквітла духом дівчина не хоче з ним побратися, — чудова тема для комедії, і Мередіт витискає з неї все, що можна, — читач має чудову нагоду розважитись. Проте кінець роману, де розвиток сюжету обернувся на вбогу салонну комедію з підслуханими розмовами, невпізнаними героями тощо — і все те задля веселоців — трохи розчаровує. Клара виходить заміж за Вернона Вітфорда, досить доброго хлопця, й читачеві дають зрозуміти, що відтепер її доля буде щаслива. Але така розв'язка навряд чи видасться задовільною. Адже було б чудово,

¹⁸¹ Там само, с. 89.

якби всі складні загальні проблеми сексуальної політики можна було розв'язати, побравшись із тим, з ким слід, а сексуальна революція обмежувалася б і завершувалася медовим місяцем у Швейцарії. Та «світ» набагато складніший за цю схему, і тут аж ніяк не зарадить бажати, як це й робить Клара, щоб про нього трохи більше писали в книжках. Комедії завжди закінчуються шлюбом, але страшенно прикро усвідомлювати, що Кларин шлюб скидається радше на смерть. Протягом усього роману вона перебувала в процесі *становлення*, та на останніх сторінках спромоглася стати лише місіс Вернон Вітфорд, отже, взагалі ніким. Мередіт знає, як урятувати Клару від егоїста, та не годен придумати, чим ще можна їй допомогти. Життя, насичене роботою й цікавіше за просте парування — довіку і в доброму, і в злому, — здається, ніколи не поставало перед ним як альтернатива для молодої розумної жінки. В цьому й криється найбільший гандж цього твору, бо автор не відступається від банально чоловічих поглядів; попри всі свої добрі наміри викрити згубний характер жіночої освіти, феодальну сутність патріархального шлюбу, егоїзм чоловічих почувань. Мередіт виявляється неспроможним подолати їх і через те сплутує визвольний гомін сексуальної революції зі світським гамором шлюбного бюро.

Поки що ми дивились, як відображують сексуальну революцію письменники-чоловіки, що реагували на неї або з галантним завзяттям, або з підозрілою двозначністю. Але та доба дає нам, крім того, ще й куди вартіснішу інформацію: ми бачимо перший вислів власне жіночих поглядів на сексуальну революцію. Міл зауважив, що жінки, взявшись за перо, здебільшого тільки лестили й догоджали чоловічим поглядам і чоловічому Я, і ця пересторога напрочуд слушна була як тоді, так і тепер. Та оскільки перша фаза сексуальної революції уможливила розвиток справді жіночих почуттів, то творчість Бронте безперечно заслуговує на увагу. «Живучи в гріху»,

Джордж Еліот, певне, теж переживала ту революцію, однак не писала про неї. Вона переймається Раскіною етикою послуг і поширеною вікторіанською фантазією про добродісну жінку, що йде в Самарію і спасає грішного чоловіка, беручи на себе обов'язки няньки, проводиря, матері й помічника. Доротеїна скрута в романі «Міддмарч» — промовисте благання про потребу давати роботу непересічному розумові, проте далі прохань справа не посувається. Доротея виходить заміж за Віла Ладислава і тепер уже нічого не сподівається від життя, крім знайти в чоловічій особі доброго товариша, що йому вона зможе прислужитись як секретарка. Вірджинія Вулф уславила двох хатніх господинь, місіс Деловей і місіс Ремзі, розповіла про самогубство Роді з «Хвиль», навіть не пояснивши його причин, і суперечливо й невдало, може, тому, що непереконаливо, відтворила розчарування актриси в образі Лілі Бріско. Лиш у «Власній кімнаті», скорше есе, ніж художньому творі, письменниця спромоглася зобразити все, що знала.

Люсі Сноу, героїня роману Шарлоти Бронте «Вільєт»¹⁸², твору, який надто розхитував основи, щоб стати популярним, зовсім інакша. На її прикладі можна побачити, як життя в суспільстві, де панують чоловіки, впливає на жіночу психіку. Люсі озлоблена й чесна; це невротична революціонерка, і їй не бракує ні внутрішніх конфліктів, ні люті, страшної невпевненості, а також непереможної рішучості подолати всі перешкоди. Люсі — це пара пильних очей, що спостерігають суспільство, оцінюють, висміюють і судять його. Люсі, мов ті меблі, на які ніхто не зверне уваги, бачить геть усе і фіксує — цинічно, співчутливо, правдиво й аналітично. Вона ніхто, бо не має тих рис, що дозволили б її бачити: краси, грошей, комфортизму. Люсі має лише неперевершений, проте не сфор-

¹⁸² Charlotte Bronte, *Villette*, вперше опубліковано 1853 р. під псевдонімом Currer Bell. Перевидано Gresham Publishing Company, London, без року вид. Нумерацію сторінок подано за цим виданням. Пишучи про Шарлоту Бронте, я користалася неопублікованою розвідкою Laurie Stone про її роман «Шерлі».

мований як слід розум і таку незмірно широку душу, що будь-яка інша постать опиняється в її затінку; Люсі становить великий виняток, решта людей — тільки велике пересічне правило.

Люсі — жінка, що спостерігає чоловіків і може розповісти, як їх бачить та, на котру вони й уваги не звертають. Дехто з них, як-от Джон Грехем Бретон, чарівні егоїсти. Їхня краса, бо Бронте, мабуть, перша жінка, яка призналась в опублікованому творі, що чоловіки здаються жінкам гарними, дивує і пригнічує її. Бретон немов роздвоєний, і одна з його постатей — неоціненний, ушляхетнений привілеями хлопчик Грехем, бачений очима зневаженої сестри — чи то Люсі, що обожнює його здалеку, чи то Місі Хоум. Бронте раз у раз немов розтинає людей навпіл, щоб ми могли бачити їхні роздвоєні й суперечливі почуття. Місі — шанобливо схилена сестра, Люсі сповнена заздрощів. Удвох вони репрезентують становище дівчини в родині. Бретон — водночас і розбещений синок Грехем, і доктор Джон, що тішиться неабияким успіхом, тож Люсі заздрить йому, кохає його й ненавидить в обох ролях. Ситуація ніколи не дозволяла їй спокійно кохати Джона, а йому — помітити її; хіба що, сповнений поблажливості, він міг байдуже і зверхньо вряди-годи кинути їй погляд або слово. Джонови краса й доброта породжують любов до нього, його привілеї й еготизм викликають ненависть. Знедоленість Люсі, злиденність її животіння уподібнюють її до дитини з гетто, що втупилась у професора з Гарварду: в її погляді заздрість, захват, озлоблення і неприязнь, але водночас проступає й величезне прагнення полюбити — якби можна було любити такого далекого, такого невідступного й суворого, такого багатого, презирливого і так незаслужено піднесеного.

Якщо чоловік не милий і ненависний егоїст, для якого бути зрілим означає покидати захоплених прихильниць, то це чоловік, що його зустрічаєш трохи згодом, коли намагаєшся знайти в житті свій шлях. Це Поль Еманюель, проповідник побожності, консерватизму, чоловічої

зверхності й зародкового шовінізму, наляканий жіночою «конкуренцією». Джон непереможний, він ніколи не визнає жодної жінки, що не володіє ні красою, ні багатством — єдиних цінностей, на які він зважає; він так само ладен любити глупоту Феншо, як і чесноту Поліни Мері. Жінки для нього лиш оздоби. А з Полем упоратися легше, його ворожості до жіночої статі, здається, можна зарадити. Джон Грехем ніколи не бачив Люсі, Поль бачить її й ненавидить. Тут уже можна налагодити контакт, з Полем знайомляться і переконують, оскільки увесь роман — фантазія успіху (і то аж ніяк не досяжного за часів Шарлоти Бронте, отже, неминуче вигаданого). На його глузи, що вона невіглас і всі жінки дурепи, Люсі відповідає феноменальним розумовим зусиллям. Попри неможливу атмосферу, що її створює Поль як педагог, попри брутальність тримання у перегрітих покоях, нескінченне шпигування, пюндрування текстів її ролей — Люсі вчиться. Саме той гум спонукає Люсі до праці, сприяє її розвитку, позбавляє жіночої пасивності, дріб'язкових амбіцій, несміливості і зневіри у власні сили.

Люсі спостерігає й жінок, оцінюючи їх знов-таки з двох, а то й більше позицій. Вона вивчає Джиневру Феншо, гарненьку й дурнувату вітрогонку, що бездушно використовує чоловіків, аби здобувати те, що їй ретельно прищеплювали як потребу: гроші, змогу коверзувати над якимсь дурнем. Феншо вродлива, а Люсі, досконалий продукт навколишнього суспільства, водночас його ворог і бунтівник проти нього, навчена любити ту вроду. Вона її бентежить. В романі раз по раз згадується жадання, що їх породжує в Люсі та врода. Аби дати їм вияв, Бронте вигадує епізод з пообідньою аматорською виставою. Люсі залучено до вистави останньої миті, і вона має грати коханця Феншо. Це ще один грубий спосіб Поля (він у липневу спеку замикає її на горищі, аби мати впевненість, що вона вивчить свою роль) примусити Люсі сміливо домагатися успіху. Люсі здобуває на кону дивовижний успіх, і її залицяння до Феншо — одна з найнепривабливіших сцен, на які можна натрапити в

цьому вікторіанському романі. (У Бронте забагато бунтівничого духу, аби шанувати якісь інші умовності, крім літературних, і в її романах повсякчас трапляються найдивовижніші речі). Але зрілість та успіх, що допомогли Люсі подолати захоплення Грехемовим чоловічим еготизмом, а згодом і Полевим залякувальним, але продуктивним шовінізмом, стали їй у пригоді й тепер, вона зрелася того суто чоловічого жадання, яким спалахнула до Феншо. Джиневра надто тупа, аби кохати, надто простакувата, аби хотіти чи то дозволити собі образитись. Діалог між двома жінками просто огидний. Феншо виставляє свою красу з подвійною метою: змусити Люсі або капітулювати перед нею, визнати свою бридкість, а отже, й нижчість, або обернутись на її прихильницю й шанувальницю, стати полонянкою свого жадання. Бо Джиневра знає, що критично настроєна Люсі буде її найвартіснішим здобутком, найбільшим завоюванням. Та Люсі не згинається від тяжких випробувань, не піддається ні з одного боку, ні з другого. Зрештою вона долає всі труднощі, перемагає й саму Феншо, що немов блідне й відступає, перекидається на метелика і взагалі випурхує з книжки.

Люсі спостерігає ще й мадам Бек і місіс Бретон. Це вже старші жінки, одна з них мати, друга бере участь у діловому житті, очолює школу. Це два образи найдіяльніших жінок з усіх змальованих у красному письменстві. Люсі, що, як і Шарлота Бронте, не мала матері, вважає кожную старшу жінку за втілення компетентності, їй подобається їхнє блискуче вміння вести справи. Якщо чоловіча фантазія вікторіанської доби бачила в тих жінках лише тендітну, боязливу неспроможність, Люсі порівнює їх з великими, маневреними кораблями, а себе з малесеньким човником. Але великі кораблі плывуть тому, що знають, як іти на компроміси, а Люсі неохоча ступати на цей шлях. Великі кораблі — це традиції та усталені звичаї. Попри жартівливий тон своїх взаємин із сином місіс Бретон обстоює застаріле самовіддане материнство, схильна зректись власного життя задля успіхів

коханого сина. Вона славна жіночка, але ладна пожертвувати як своєю, так і чужою дочкою задля того, аби її господар і син міг спокійно поспідати, і Люсі про це знає. Традиційне материнство місіс Бретон — це лише лагідний вияв чоловічих шовіністичних почуттів. А ось мадам Бек — твердиня усталених звичаїв, невтомний апологет європейських сексуальних заборон, що, мов Єгова, невсипуще наглядає за кожним рухом юних дівчат; вона встає серед ночі й оглядає спідню білизну Люсі, читає її листи, аби винюхати в них сліди сексу, пильнує, щоб її вихованкам не кидали з вікон любовних цидулок. Ці обидві жінки ще молоді, їх іще надить сексуальність. Місіс Бретон трохи надолужує нестачу, фліртує з власним сином:

«— Мамо, я пускаюся берега.

— Ніби це мене цікавить, — озвалася місіс Бретон.

— Гай-гай, гірка моя доля! — зітхнув син. — Певне, ніхто ще не мав такої нечуйної матері, як я; здається, ти й гадки не маєш, що тебе може спіткати таке лихо, як невістка.

— Якщо це й так, то не тому, що ніколи не відчувала, як це лихо висне над моєю головою; ти погрожуєш мені ним уже, певне, з десяток років. Ти ще й дитячих сорочок не зносив, а вже галасував: «Мамо, я скоро ожениюся!»

— Мамо, таж якогось дня ця погроза справдиться. І то зненацька, коли гадатимеш, ніби ти в найбільшій безпеці. Я рушу в подорож, як Яків, чи Ісав, чи будь-який інший патріарх, й візьму собі дружину, може, котрусь із доньок нашого краю.

— Собі на погибель, Джоне Грехеме! Оце й усе, що я тобі скажу!»¹⁸³

У мадам Бек почуття озиваються сильніше, і вона, звичайно, тишилась би товариством Джона Грехема, але вона вже немолода, не має ні вроди, ні високого соціального становища, щоб догодити його вподобанням. Сексуальність їй властива, але вона реально дивиться на світ і гідно сприйняла б його відмову, й далі спокійно

¹⁸³ Там само, с. 193.

орудуючи своїм закладом, завзято витолочуючи руно бодай найменших натяків на секс в усіх закутках школи. Як вихователь молодих жінок мадам Бек — незмінний поліцай, справжній десятник патріархального суспільства. Жодна система поневолення навіть хвилини не може існувати без своїх колабораціоністів, і Бек — чудовий екземпляр цього поріддя.

І, нарешті, є ще Поліна Мері, золота, досконала жінка, гарненька Полі Джона Грехема, око в голові її батечка. У Люсі немає батька, щоб хукав на неї, немає й Джона, щоб залицявся до неї, і їй украй тяжко усвідомлювати, що Поліна щаслива. Але цей бездоганний жіночий образ таки має гандж: Поліна — восьмирічна дівчинка, дуже мила, тямковита, ласкава, передчасно сформована, коли з'являється на початку роману як Місі Хоум, і нестерпно огидна, коли обертається на дев'ятнадцятирічну дівчину, зберігши дитячий розум. Поліна ласкава й зичлива, і її люблять геть усі. Навіть Люсі вряди-годи відчуває до неї прихильність, але її просто жахає, що жінка, котру суспільство визнає за досконалу, — тільки звабливий підліток. Приглянувшись до життя жінок навколо себе, Люсі не хоче бути схожою на них. Передивившись ті взірці для наслідування, що їй запропонував світ, — засліпленої любов'ю матері, невсипущої тюремної наглядачки, бездушною вітрогонки, дівчинки-богині, — Люсі, чії найтяжчі випробування пов'язані з тим, що вона народилась у світі, де не було кого наслідувати, і змушена самотою навпомацки йти своїм шляхом, бути піонером, що сам пробиває собі дорогу, відвертається від усього гурту. Краще повернутися до того, що начебто таки належить їй: до математики, Поля Еманюеля та роботи.

Люсі спостерігала, як сприймають жінок чоловіки, вивчала образ жінки, сформований її культурою. Либонь, найбільшу підриивну силу в романі має пообідня сцена в Брюссельському музеї, коли Люсі розглядає два жіночі образи, що їх створили чоловіки, — один задля розваги, а другий — задля повчання: Рубенсову Клеопатру і чотири академічні зображення чеснотливої жінки. Зумисне

приземлена, обивательська розповідь Люсі про Клеопатру дуже цікава:

«Картина подає жінку, значно більшу, як мені здається, від натуральних розмірів. Я підрахувала, що, якби цю жінку поставити на терези, відповідні її чималим габаритам, вона напевне заважила б кілограмів дев'яносто, а то й сто. Вона й справді напрочуд добре вгодована. Скільки м'яса, вже не кажучи про хліб, овочі та рідини, вона мала спожити, аби досягти такого зросту і обширу, маси м'язів, такої щедрості плоті. Вона розляглася на канапі, відкинувшись усім тілом, а чому — навіть важко сказати; навколо неї сяяло яскраве денне світло. Вона аж пашіла здоров'ям, досить міцним, щоб працювати за двох звичайних куховарок, і не могла б поскаржитись на кволі крижі, їй годилося б стояти чи принаймні сидіти рівненько, як свічка. Чого їй ото валяться цілісінький день на канапі?.. До того ж їй аж ніяк не можна вибачити гідкої неохайності, що панує довкола. На передньому плані там і сям безладно розставлено горщики і каструлі, хоч, може, мені годилося б сказати «вази і келихи»; впереміш із ними лежать, наче потерть, якісь квіти, а безглузда, безладна маса якоїсь драпувальної тканини завалює канапу й захарашує підлогу»¹⁸⁴.

Це «грубе й безглузде полотно», «величезна дешева мазанина», як називає Люсі мастурбаційну фантазію, що постає перед нею, — втілення чоловічої мрії про доступну і млосну одаліску, суто тілесну звабу, мрії, що завжди витає в закутках чоловічої душі, і її можна порівняти тільки з лицем тієї самої медалі — жіночим образом, що його чоловік накидає самій жінці. Клеопатра призначена лише для чоловічої втіхи, і коли Поль заскочив Люсі за тим, що вона розглядала цю картину, він був глибоко вражений: «Дівчино, як ви насмілились спокійно сісти і незворушно, немов хлопець, дивитись на *цю* мазанину?»¹⁸⁵ Деспот, як часто називає його Люсі, обурений, ба навіть ображений тим, що молода жінка побачила картину, якою він тієї ж миті сідає милуватись. Поль забороняє Люсі

¹⁸⁴ Там само, с. 183.

¹⁸⁵ Там само, с. 184.

дивитись на Клеопатру і примушує її сидіти в похмурому кутку й вивчати кілька огидних солодкавих малювань, що їх призначив для неї дух традиції:

«...чотири образи, названі в каталозі «La vie d'une femme», «Жіноча доля». Полотна написані у на диво нудному й мертвотному формалізованому стилі, всі фарби немов вицвіли. Перше зображує «Jeune Fille», «Дівчину», що вийшла з церкви з молитовником у руці, в тонкій сукні, з потупленими очима і зімкненими вустами — таж це образ найпідступнішої, вже змалку сформованої лицемірки. Друге полотно показує «Magiee», «Молодицю», в довгій білій намітці, що вклякла на молитовному ослінчику у своїй кімнаті, склавши долоні, палець до пальця, й найогидніше закотивши очі. На третьому полотні «Jeune Mère», «Молода мати», невтішно схилилася над жовтим пухким немовлям з личком, як у недужого місяця вповні. На четвертому бачимо «Veuve», «Вдову», зчорнілу жінку, що тримає за руку зчорнілу дівчинку [зчорнілі, певне, тому, що в жалобі], обидві постаті пильно дивляться на гарненький французький нагробочок... І всі ці чотири «ages», «янголи», жорстокі й похмурі, мов грабжники, холодні і безбарвні, мов примари. І це з отакими жінками жити? З тими страшними, надутими, безкровними, безмозкими нікчемами? Та вони всі такі ж лихі, як і ота циганка і нероба велетка Клеопатра»¹⁸⁶.

У цьому кумедному прикладі зорового табу, соціальної роздвоєності чоловічої культури, виявляється не тільки лукавство подвійного стандарту, а й властиві йому цілі та наміри. Одну жінку чоловік обернув на сексуальний символ, плоть, позбавлену душі та особистості, «поцьку» — і то на те, щоб дивитись на неї самому. А жінкам він залишив нудну побожність академічних ікон, що відверто пропагують догідливу смиренність.

Суперечливість образів, поданих на картинах, краще, ніж будь-яке інше місце в романі «Вільєт», пояснює авторську техніку. Адже саме на розкол культури відповідає Бронте поділом своїх героїв на половини й поділяючи реакцію самої Люсі на вагання між запереченням і

¹⁸⁶ Там само, с. 185.

ствердженням. Ще один притаманний Люсі поділ — межа між її новаторством, революційним духом і залишками давніх звичаїв, що занাপащають їй душу. Внутрішній конфлікт доповнений зовнішнім — між її амбіціями та бажаннями і майже цілковитою неможливістю їх справдити. Перешкоди чатують всюди, як соціальні, так і фінансові. Суворі реалії поділу на статеві касти зневіряють Люсі, виснажують її психіку. Прикметно, що перешкоди спонукають її рухатись уперед. Люсі репрезентує прагнення не тільки самої Бронте, а й, напевне, як тоді, так і сьогодні, кожної свідомої молодої жінки в усьому світі. Люсі прагне мати свободу, несамовито поривається визволитися, учитися, працювати, побачити різні краї. Люсі заздрить чоловікам, бо вони мають професію, — Джонні, бо він лікар, Полеві, бо він викладач, — заздрить їхній освіті. Обидва здобули найкраще, що тільки можна, саме так вони підготувались до життя. Натомість Люсі не дано нічого важливого:

«...думаючи про наступних вісім років, я бачу вітрильник, що ясної, безвітряної години дрімає в гавані, гладесенькій, мов скло, стерничий горілиць простягся на крихтній палубі, його очі заплющені... Чимало жінок та дівчат гадають, що вони саме так проживуть своє життя, — чого ж я не така?.. Та тут, напевне, правди не сховаєш, у такому разі або я випадку десь за борт, або станеться врешті корабельна аварія»¹⁸⁷.

Люсі брутально викинули з середнього класу нітрохи не готовою до життя, бо всі сподівалися, що вона існуватиме паразитично. Тепер їй бракує найпотрібнішого: репутації, поважних зв'язків у суспільстві і батьків, що подбали б про місце для неї. Вона раб, що не має власника, і мусить стати найманним рабом, а саме: гувернанткою або вчителькою. Єдиний для неї вихід, що потребує відчайдушних заходів, — вивчати світ і книжки. «Вільєт» — це хроніка офіційної та неофіційної освіти Люсі, що завдяки їм обом набуває потрібних знань.

¹⁸⁷ Там само, с. 32.

Та яку роботу може виконувати Люсі, які професії відкриті перед нею? Платної компаньйонки, няньки, гувернантки, шкільної вчительки. Але кожна з цих професій — лиш інша назва служниці. Кожна пов'язана із злидінними заробітками, що їх тільки довічне ощадження може обернути на бодай трохи пристойну суму. Ще одне її приниження полягає в тому, що статус служниці найбільочіше б'є по жінках із середнього класу, які, беручись до роботи, опускаються на щабель нижче від класу свого походження. (Коли як платна компаньйонка Люсі здибалася зі своєю однокласницею, тепер уже пані, господинею у своєму домі, їй довелося гостювати на кухні в іншої служниці.) Крім того, ці професії пов'язані з життям у домі господарів і цілодобовим наглядом, що майже дорівнює ув'язненню. Отож ті єдині обставини, за яких Люсі дозволено мати професію, внеможливають будь-яку фінансову незалежність і не дають змоги розвиватися. Тож нам неважко зрозуміти її заздрість: адже Поль і Джон, опанувавши професію, автоматично мають втіху від неї і здобувають високий статус. І тут можна запитати, як невпинно запитує себе й Люсі, чи варто за таких умов працювати? Чи не легше поринути в марення про чарівного принца, що піднесе її, так би мовити, до королівської гідності? Хай там як, тоді б вона мала забезпеченість і певне становище в суспільстві, і то недорогим коштом. За браком чогось іншого вона принаймні матиме змогу діставати сексуальну насолоду, що нею суворо заборонено втішатись таким жінкам-працівницям, як Люсі.

Роман «Вільет» часом скидається на ще одну суперечку між Раскіном та Мілем, що дотримувались протилежних поглядів. Люсі довіку судилося вагатись між чіплянням за солодкаві надії лицарського визволення і суворим реалізмом Мілевого аналізу. Таким чином Бронте показує, що добре розуміє тодішню ситуацію. Зваживши на обставини, серед яких жила Люсі, письменниця суперечила б правді, якби не показувала, що її героїня повсякчас ладна поступитися традиціям, що часом вона

стає дурненька, а часом розважлива. Отже, є чимало ситуацій, коли Люсі кортить бути такою ж гарненькою, як Феншо, й багатою, як Полі, ситуацій, коли вона радо зреклася б свого життя, якби лише побачила, що Грехем помічає її існування. Народжена там, де вона приречена підлягати суворому присудові, що спирається на штучні критерії краси, Люсі відчуває нездоланий патологічний страх перед свічадами, бо щоразу, дивлячись у них, заперечує своє право на життя: мовляв, то не вона там відбивається. Люсі — один з найцікавіших літературних образів героїв, що відчувають власну меншовартість, вона зневажає своє зовнішнє Я, а своє внутрішнє ество може збудувати тільки через ненависть до самої себе. А проте, живучи в суспільстві, що вважало мазохізм за нормальне явище для жінок і навіть привчало їх тішитися ним, Люсі таки перемогла ту принадність, яку міг мати для неї Полів садизм.

Шарлота Бронте мусила зважати як на громадського, так і на свого внутрішнього цензора. Саме цим можна пояснити ті манівці, на які вона часом збивається в доборі літературних засобів, її всякчасне загравання з болотом сентиментальщини, у якому почування тодішньої доби веліли їй утопитись, нехай навіть її проклянуть за те. Кожен вікторіанський роман мав закінчуватися щасливим шлюбом; цього вимагали навіть тоді, коли романи писали жінки. Бронте вдає, ніби йде на компроміс: умовності пошановані штучним шлюбом Поліни Мері і Принса Джона; про нещирість цього компромісу свідчить утеча Люсі.

Темою втечі пронизана вся книжка, роман «Вільєт» часом можна читати як довге розважання про втечу з в'язниці. Люсі не хоче виходити заміж за Поля навіть тоді, коли цей тиран полагіднішав. Він був її тюремником протягом усього роману, проте Люсі — кмітливий і хитрий в'язень, що ніколи не полишає думки втекти від нього. Люсі прикидається приборканою, засвоює все, що він розповів їй про таємниці усталеного ладу, його, так би мовити, математику й латину, набуває певності.

Люсі вдає ученицю перед чоловіком, що ненавидить та боїться розумних жінок і нахваляється тим, що єдину жінку-вчительку, чия вченість могла позмагатися з його власною, примусив покинути роботу. Поль завдає Люсі тяжких мук, зацьковує її, розводячись на уроках про «природну меншовартість жінки», і вона розуміє, що розтанула тільки зовнішня оболонка його фанатизму: адже вона виявилася здібною ученицею й потішила його педагогічне марнославство. Та Люсі зрештою одурила простакуватого Поля, і він дав їй ключі. Тільки-но ключі опинились у її руках, — а вона спромоглася ще й намовити Поля, щоб той повернув їй гроші, які вона сама заплатила за навчання, — Люсі стало набагато легше наважитись на втечу з пазурів мадам Бек, — і вона тікає. Від тюремника, що раптом полагіднішав, однак треба тікати; Поль, тепер уже закоханий, утопився.

Люсі вільна. Вільна, отже, самотня: опинившись перед вибором між «коханням» у його найприємнішому тогочасному вияві і свободою, Люсі вирішує зберегти свою самотужки виплекану людську індивідуальність навіть коштом сексуальності. Нехай сентиментальний читач обзиває Люсі «чудилом», але Шарлота Бронте досить загартована духом, аби знати, що в товаристві Люсі нема жодного чоловіка, з яким вона могла б жити і зоставатися вільною. В ситуаціях, коли Шарлота Бронте віддає заміж своїх героїнь, щасливий кінець видається таким ошуканством, а шлюб — таким нікчемним, що ті уступи можна читати як сатиру або цинічний трактат проти кохання. Отже, Люсі в своєму становищі, як і Бронте в своєму, не мала жодного іншого виходу.

А якщо шлюб — аж ніяк не спосіб поправи несправедливої сексуальної політики, Люсі в цілковитій згоді з логікою не виходить заміж. Але вікторіанському романові просто неможливо радити жінці не одружуватись. Отож Поль справляє свій тихий похорон у морських глибинах. Якби героїня Бронте «пристосувалася» до суспільства, пішла на компроміси, піддалася, ми б ніколи про неї не почули. Якби сама Бронте не виростила в домі напів-

божевільних сестер з тираном батьком і не мала жодних «перспектив» на шлюб, бачачи в майбутньому лише гувернантство й безшлюбність, і якби за найбільшу втіху їй не правила колективна мрія про «Анґрію», яку все життя плекали її дивакуваті сестри, складаючи оповідання про щасливий край, де справджуються мрії, де жінки можуть урядувати, мати владу, правити державою, проголошувати день і ніч, життя і смерть, — ми тоді б ніколи не почули й про Шарлоту¹⁸⁸. В такому разі ми так ніколи й не дізналися б, про що прагне розказати повсталала душа, підводячись після кількох тисячоліть поневолення. Літературна критика творчості сестер Бронте довгий час була лише грою чоловічих упереджень, коли гравець або доводив, що вони безнадійно примітивні, не вміють писати, тоді як сам критик прибирав собі роль шкільного вчителя, що мав редагувати їхній текст і вказувати, де вони помилились; або ж перетворював їхні твори на історії хвороби здичавілих істот, принагідно додаючи до цих перетворень попередні нібито спочутливі зауваги про відкритий усім вітрам будинок серед вересовищ чи про становище старих паній; крім того, на кожну істину, подану в їхніх романах, нападали стривожені педанти, боячись, що Шарлота «каструє» їх, а Емілі «позбавить чоловічої сили» своєю пристрасстю. В романі «Вільєт» є гнів та озлобленість, і то цілком слушно. Чимало таких емоцій можна знайти і в «Чорношкірому хлопчикові» Річарда Райта. Назвати їх невротичними означає переплутати симптом із причиною, сподіваючись захистити себе від того, що може видаватися бунтом.

Та нас має дивувати не дратлива невдоволеність Люсі, а її любов та співчуття, ба навіть її розум. «Вільєт» — один із найраціональніших англійських романів і одна з небагатьох раціональних книжок доби, що спеціалізувалася на сентиментальній комедії. Але найпозитивніше в романі — дивовижний ступінь усвідомлення дій та

¹⁸⁸ Див.: Fannie Ratchford, *The Brontës' Web of Childhood* (New York: Columbia University Press, 1941).

вчинків, точність і правдивість аналізу, слушність зауважень, щедра міра самокритичності. Хоч іноді трапляються й ганджі на кшталт солодкавих нісенітниць (у романі «Вільєт» нітрохи не бракує вікторіанської патетики), цей роман — один з найцікавіших творів тодішньої доби, вияв її революційних настроїв, доробок неабиякої ваги.

Міл та Енгельс розглядали сексуальну революцію на теоретичному й раціональному рівнях, Гарді, Мередіт та Бронте змалювали її в художній прозі — з меншою об'єктивністю, зате з більшим інформаційним багатством, розповівши про пов'язані з нею конфлікти та пробуджені нею почуття; натомість поети відтворили її ще на іншому, зчаста неусвідомленому рівні. В поезії вікторіанської доби часто можна добачити замасковане відображення тогочасних найпритлумленіших, найнегативніших почувань, усюди проступає двозначність, невпевненість, почуття провини. Це реакція не так на дійсність сексуальної політики, як на обіцянку — і загрозу — сексуальної свободи. Загалом вікторіанська поезія — це засіб висловити властиві тій добі лихі передчуття, пов'язані з трьома головними питаннями: смертю, розвінчанням або поваленням Бога внаслідок поступу наук — як суспільних (історії, антропології, економіки), так і природничих (біології, геології, археології); демократією і можливістю класової боротьби; викликом давньому благочестю та ненависним путам, що його кинула сексуальна революція. Вікторіанська поезія відповіла на тогочасні бурі тим, що відцуралася своєї доби, подавшись у минуле. Тільки перебравшись у середньовічні або античні шати, поети почувались у достатній безпеці, аби не хилитися під вітром. Арнольд оживив пастораль, щоб висловити скорботу з приводу занепаду побожності; Тенісон — лицарський роман, щоб мати феодальний притулок, де б він заховався від шлюбних невдач і виснажливих небезпек сексуальності.

Медієвізм та дух куртуазного кохання, що давно відійшов у минуле, видавалися найкращим тлом для обговорення цих питань. Почав його, власне, Кітс, зобразивши фатальну жінку у вірші «*La Belle Dame Sans Merci*», що змушує свого невтішного лицаря скніти біля неї й «тинятися, мов бліда мара»¹⁸⁹. Така млявість приваблювала Тенісона, і він зі смаком відтворив її в поезіях «Тифон» та «Лотофаги». Здається, вона природніша для нього, ніж рішучість «Уліса», де герой звик покладатися лише на себе. В усій своїй поетичній творчості Тенісон немов розривався між завзятим звеличенням жінки, гідної лицарських почувань (повногрудої матрони або незайманого дівчатка), і фатальною жінкою. Цих жінок віднесено до різних категорій і названо, згідно з притаманною тій добі традиційною квітковою образністю, Лілеєю і Трояндою. Тенісон у своїй ранній ліриці описує долю Шалот та Маріани, двох ув'язнених дівчат високого роду, що виповнені великої чутливості й хиріють від краху сексуальних сподівань, — двох лілей. Хоча лілеї не зникли зі сцени і в найбільшій поемі Тенісона — «Королівських ідиліях», — там уже проступає елемент Троянди у двох різних виявах цієї спокуси: Джиневри та Вівіан. Джиневрина агресивна сексуальність руйнує всі утопічні мрії Крутлого Столу. Тенісонове ідеальне королівство, зіперте на ідеальний шлюб, союз душі та розуму, чоловіка й жінки, на вікторіанський синтез протилежностей, зазнає цілковитого краху. Артур — це душа, чистий, безтілесний дух, суто християнська постать. Натомість Джиневра постає як довершене втілення людини, отже, їй приписують чисту чуттєвість. А проте їй властива й гідність, і це, напевне, найкращий жіночий образ у творчості Тенісона. Зате Вівіан, що відбирає Мерлінову силу, прискоривши таким чином руїну Артурового королівства й Тенісонової ідеальної держави, зовсім інша. Це буяння плоті, позбавлене будь-яких привабливих рис, вагінальна пастка, *vagina dentata*, гадюча проява, і в кожній її

¹⁸⁹ Будь-яке обговорення теми фатальної жінки не може, звичайно, обійтися без праці Mario Praz, *The Romantic Agony* (Oxford, 1933).

клітині фальш і підступ. Оскільки Тенісон прихильник догми про окремі сфери, чоловікові віддано розум, владу, війну та решту альтруїстичних царин, що мають служити людству й сприяти цивілізації, зате жінці, як люб'язно сповіщає Вівіан, приступний лише тваринний рівень сексуальності:

«Про славу мріє чоловік, а жінка за кохання дбає».
Таки про нього, хоч воно жорстоке: відшматує
Від сьогодення шмат добрячий, споживе
І викине, не дбаючи про решту. А от слава,
Та слава, що триває і по смерті, нам байдужа¹⁹⁰.

Часом цей невиситимий жіночий апетит можна прикрасити материнством і назвати «трояндою жіночості», як-от у «Двох голосах», дуже ранньому вірші, але в «Ідиліях», своєму найзрілішому творі, Тенісон мав нагоду зазирнути в незглибну прірву хаотичних, нічим не стримуваних злягань, що про них провіщає Вівіан, Абстрактна Жінка, у світ, де всюди такі, як вона, можуть лише «скочуватися до тварини».

Ця вся несамовита розпуста може видатись украй неймовірною, якщо згадати про загальмовану сексуальність реальної вікторіанської жінки. Проте поети зважали не на дійсність, а на фантазії, ті фантазії належали їм, отже, були чоловічі¹⁹¹. Визнавши жінку за зіпсуте створіння, Тенісон тепер бачить, що вона, як бурмоче Мерлін, «блудниця». Як і будь-яка відьма, Вівіан відповідає на словесні чари цього прізвиська розкриттям своїх справжніх барв:

Зісkochила умить з його колін, заціпеніла,
Пряма, мов заморожена гадюка; ой як гидко
Побачити, як з нижних вуст кохання і життя
Злітає смерть, і шкіриться зубами голий череп!¹⁹²

¹⁹⁰ Tennyson, *The Idylls of King*, «Merlin and Vivian», ll. 458–462.

¹⁹¹ Якщо читач захоче дізнатися бодай трохи про жіночі сексуальні фантазії вікторіанської доби, нехай звернеться до твору Christina Rossetti, *Goblin Market*.

¹⁹² *The Idylls of the King*, «Merlin and Vivian», ll. 843–846.

Тенісон дуже суперечливо ставився до лілей і троянд, відчуваючи то спокусу, то огиду. Лілеї — це створіння, присилувані, як-от Шалот, до безрадісного життя задля когось іншого, змушені, як-от Діва-лілея з Астолата, безнадійно жити тіннями або страждати, як Маріана, від безкінечних галюцинаторних реалізацій сексуального утвердження. Це чуйні, витончені, поетичні створіння, проте їм не ведеться, і зрештою вони зазнають голоду й помирають. Незайманість — це все їхнє життя, їхнє прокляття і, звісно, смерть. Троянди, їхні чуттєві протилежності (окрім романів сестер Бронте, в тогочасній літературі немає жіночих образів, що були б довершені, і це найвразливіше, чим можна дорікнути культурі міжстатевих взаємин вікторіанської доби), теж становлять страшну загрозу, просто нестерпну для поетів, що так боязко й байдуже, як Тенісон, оцінюють перспективу активної сексуальності. У творчості Тенісона проблема сексуальності так і не розв'язана, і це одна з позитивних прикмет його поезії, бо зростають напруга й цікавість. Попри моральні закиди автора нам ясно, що його ставлення до типу Троянди не просто негативне, а невизначене. Проте в обох цих квіткових типах є те, що змушує нас похнюпитись: бути Лілеєю означає бути приреченою на смерть, бути ж Трояндою — стати фатальною для решти; важко було б знайти гірший спосіб схарактеризувати чи то сексуальність, чи то протилежну стать.

Конфлікт триває далі в творчості Росеті, що вдався до неймовірних зусиль, аби згладити різницю між сексуальністю та чутливістю і зрештою поєднати їх у циклі сонетів «Дім життя», сміливий, проте не дуже вдалий спробі поєднати чоловічий ідеалізм (куртуазний і платонічний) із багатою чуттєвістю; тут слід привітати сам намір, а не його реалізацію. В решті своїх творів Росеті теж поринає у фантазії про жіночу сексуальність, проте з меншою стриманістю, не такою силою гальмівних заборон. Вірш «Пресвята Діва» — спроба еротизації християнського платонізму, і то не тільки через гарячі, оголені груди, що їх Діва щедро виставляє небесному судові,

а й через іще зухваліше уявлення, що коли закохані з вірша поєднуються в земному раю Данте Габрієля Росеті, їх заохочуватимуть плекати свою пристрась голими й безсоромними перед очима Пресвятої Діви. Тогочасні критики добачили непристойність цього всього не так у серці Росеті, як у своєму власному, але тут годі заперечувати, що він узявся за нездійсненне завдання. «Джені», один з найкращих віршів Росеті, — це драматичний монолог повіїного клієнта, що бачить або намагається роздивитись крізь пелену подвійного стандарту й реалії сексуальної політики правду соціально-економічних обставин Дженіного життя. Вірш такий довершений і складний за своєю технікою, такий іронічний і досконалий у вустах свого єдиного промовця, що ніколи не знаєш, — а може, й Росеті того не розголошував, — що, врешті, правило за причину Дженіного падіння — чи то зло, властиве цьому світові, «гадина під каменем», чи то спосіб, яким улаштували світ такі хлопці, як наш промовець. Не зачеплений звичайною вікторіанською мелодраматичністю та солодкавістю, характерною для висвітлення таких тем, вірш «Джені» написано в аналітичному й раціоналістичному дусі найкращих тогочасних романів. А переважна більшість лірики Росеті не така, її головна вага — перетворення фатальної жінки на символ, як-от Здавач Карт або пишногруда Гелена з «Трої», абстрактні образи смерті й долі. Цей засіб віддалення придасться таким пізнішим поетам, як Свінберн та Вайлд, завдяки йому Тенісонові моральні вагання стають недоречні, поет може без перешкод насолоджуватись фатальною жінкою.

Тенісон дотримувався пристойності, тавруючи розпусну Троянду за її нечестя й завжди голосно заступаючись за Лілею; Росеті зберігав подобу пристойності, чіпляючись за уявлення, дарма що секуляризоване, про Пресвяту Діву, Беатріче або якусь іншу Лілею. Свінберн усякчас, і то гучно, обстоював саме зло. Поклоняючись Долорес, «Богородиці страждань», він благає цю поганську принцесу «простити нам наші чесноти». «Ми» віддамо «лілеї

та болецці чесноти / за троянди і втіхи Нечестя». Саме в такі хвилини Свінберн найдужче скидається на хтивого школяра, що віддається мастурбації.

На появу сумнівів та зневіри ранні вікторіанські поети відповідали скорботним поворотом до християнського середньовіччя, а Свінберн із логічною та відвертою сміливістю, якою не можна не захоплюватись, переступає межу до атеїзму. Оскільки чинити це в сучасному вбранні навіть для нього було надто ризиковано, він звичайно використовував які-небудь більш-менш придатні класичні декорації. В античному світі ще можна було б змиритись, якби драматичні герої зверталися до божества як до «найвищого зла, отже, бога», навіть коли ці слова виспіває хор афінських дівчат у трагедії «Аталанта». З часу свого зародження за ренесансної доби класицизм завжди становив небезпеку конкуренції та спокуси для християнства, але Свінберн зумисне використовував його задля бунту. Відвертий амораліст, він започаткував відродження класичної спадщини, вочевидь зіперте на повернення до примітивізму й певної обрахованої жорстокості, багатой на обертони маркіза де Сада.

Фактично, всі ті поганські страхіття, що їх Тенісон добачив в Альбіоні і поставив короля Артура відбивати їхню навалу, Свінберн запустив широким потоком нестримуваної сексуальності, з якою Тенісон уважав за потрібне боротися. Отже, гребля, так би мовити, почала осуватись іще при Тенісоні, а Свінберн весело й безтурботно сприяв тому, щоб її прорвало. Нещасливі подробиці сексуального життя Свінберна добре відомі: імпотенція, садомазохізм — нездоланне бажання, щоб його сікли і шмагали, — і той культурний мазохізм, який він усотав в одній з найкращих англійських шкіл під березами Ітона. Всю страхітливність цих сумних відхилень добре продокументовано у Свінбернових неопублікованих або забутих, на щастя, віршах¹⁹³. Едмунд Вілсон

¹⁹³ Див.: Georges La Fourcade, *Swinburne: A Literary Biography* (London: Bell, 1932) та *La Jeunesse de Swinburne* (Paris: Les Belles Lettres, 1928), а також: *Chastelard, The Queen Mother, Whippingham Papers* тощо.

гадає, що Свінбернова фіксація — один з ключів розуміння тієї доби та її сексуальної культури, культури, що силувала свою еліту ототожнювати страждання й невдоволений гомосексуалізм із найранішим сексуальним досвідом¹⁹⁴. Є певна логіка в тому, що після тривалого періоду сексуальних репресій, коли сексуальна енергія зрештою набула способів визволення і її нагромаджений динамізм знайшов шляхи витоку, ця енергія подавалась на манівці, обернувшись неврозами, збоченнями та іншими антисоціальними формами сексуальності. Отже, Свінберн і доба *fin de siècle*, яку він відкрив, опублікувавши 1866 р. свої «Балади та вірші», — це немов відображення всього суспільства. Свінбернів випадок дуже повчальний: невдаха-бунтівник, він не вдовольнився зреченням традиційної релігії, а став войовничим атеїстом, зрештою віддавшись поганству та мазохістським ритуалам; виразник сексуальної свободи, він був змушений довести її до розпусти й дитячих безумств; патрицій-республіканець, він не вдовольнився, поки не пройшов усього кола, і став торі-імперіалістом, що на старість аж пирхав шовінізмом.

У сексуальному визволенні *fin de siècle* є щось непрактичне, ірраціональне, несподіване, непослідовне, немов хвиля довго тамованої сексуальної енергії обернулася на потік, який так приголомшив визволителів, що вони виявились нездатні добачати будь-які інші вартості, крім можливості необмеженого вислову, — байдуже, яким коштом для себе. Зумисне зухвалі заяви проводирів сексуального визволення, зокрема Свінберна, містилися в собі щось панічне, велику частку незнятої провини. Причина цієї провини безперечно пов'язана з формуванням його особистості й нездоровою атмосферою обмежувальної культури. Заходи проти Вайлда, що їх ужили у відповідь вражені прихильники усталених традицій, викликають наше співчуття до письменника, проте слід визнати, що вже в безладному характері сексу-

¹⁹⁴ Edmund Wilson, «Swinburne of Capheaton and Eton», критична передмова до *Novels of A. C. Swinburne* (New York: Noonday Press, 1963).

альності *fin de siècle* крилася певна небезпека для сексуальної революції, чаїлася неминуча загроза реакції. Сама раптовість визволення провіщала дальшу нерішучість, невизначеність цього необдуманого пориву звітувала його згасання.

Вайлдова трагедія «Саломея» опублікована французькою мовою 1893 р., Ібсенову п'єсу «Ляльковий дім» написано норвезькою мовою 1879 р., проте її не виставляли англійською мовою до 1889 р. Є певна іронія в тому, що вже через чотири роки після Ібсенової п'єси на англійській сцені з'явилася Вайлдова. Напахчена Вайлдова фантазія, основана на близькосхідній міфології, становила різкий контраст із новим театром та його революційним натуралістичним маніфестом, тими реальними тогочасними дверима, що ними грюкнула Нора. «Ляльковий дім» зображував реалії сексуальної революції. *Fin de siècle* відповів утомленою недоречністю неусвідомленої мрії, основаною на самоспровокованому страху й насолоді. «Саломея» — цікава, хоч і забута п'єса, яка дозволяє зрозуміти чимало з того, що відбувалося після неї, проте вона завжди видавалася випадковою в самому осередді сексуальної революції, чимсь побічним і зайвим.

Уся п'єса — діалог між чуттєвістю та аскетизмом, Саломеєю та Йоханааном — поважним, але вкрай неприємним варіантом Іоана Хрестителя. Головний герой і героїня — актори: Саломея — це вияв поганської естетики, Йоханаан — пророчого завзяття; її стиль — лірика й танок, його — риторика, звинувачення, рапсодія. А стиль самої п'єси — таки Саломейн, і таки Саломея виграє двобій, дарма що та перемога піррова. Наслідуючи Свінберна, Вайлд обстоює фатальну жінку, з якою чесно змагався Тенісон, і навіть вихваляє у «Саломей» ту каструвальну самицю, що її вигнала чоловіча уява, дорісши тепер і до того, щоб нею захоплюватись; сука Мейлерової неприхильної до жінок творчої фантазії обертається на богиню. Саломею зображено як сліпучий вияв самої сексуальності, скорше як ідею, ніж як особистість, успіх п'єси

залежить лише від актриси, що грає її роль. Адже попри м'яку й глибоку чуттєвість характеру і промов, Саломея втілює скорше владну сексуальну волю, ніж сексуальність. Вона не пасивна, як вагінальна пастка, це нездоланна сила, що нібито має символізувати невиситиму кліторну вимогу, яка доти ще ніколи не стикалася з опором своїм забаганкам. Кожен чоловік при Іродовім дворі вочевидь жадає її — від царя до найменшого служки. Тільки Йоханаан зневажає Саломею, відтручує її з непохитною переконаністю та незворушністю. Це вже не вампір чи спокусниця на кшталт Вівіан чи попередніх фатальних дам, Саломея — деспот, ще трохи — і з неї вийде справжній гвалтівник. І тепер вона чіпляється зі своїми вимогами не до бідолашного старого імпотента Мерліна, а до вочевидь мужнього і спроможного молодого красеня Йоханаана, святого пророка Божого. Росеті чіплявся за надію лагідної еротизації християнства, Свінберн писав трактати проти нього, а Вайлд без сорому наміряється полоскотати його танком сімох вуалей і Саломеїним напрочуд щирим вабленням — низкою таких одвертих заяв, що їх ще ніколи не доводилося чути після Чосерової ткалі з міста Бата:

«Я закохана в твоє тіло, Йоханаане. Твоє тіло біле, мов дикі лілеї, що лягають під косою косаря... Дозволь мені торкнутися твого тіла»¹⁹⁵.

Йоханаан відповідає з таким усвідомленням власної святості, що йому й позаздрити можна:

«Геть, дочко содомська! Не торкайся мене. Не скверни храму Господа Бога»¹⁹⁶.

Тим часом молодий сирієць, що нестямно жадав Саломею, дивиться на цю сцену і з ревнощів та розчарування заколює себе, а Саломея далі наспівує Хрестителеві:

¹⁹⁵ Oscar Wilde, *Salomé*, з французької переклали сам Вайлд та Альфред Дуглас, перевидано в *The Portable Oscar Wilde*, edited by Richard Aldington (New York: Viking Press, 1946), p. 403.

¹⁹⁶ Там само, с. 404.

«Це твоїх вуст я жадаю, Йоханаане. Твої уста — мов багряна пасмуга на вежі зі слонової кістки. Вони — мов гранат, розтятий навпіл ножем із слонової кістки... У світі немає нічого червонішого за твої уста... Дозволь мені поцілувати твої уста.

ЙОХАНААН. Ніколи, дочко вавилонська та содомська! Ніколи!

САЛОМЕЯ. Я поцілую твої уста, Йоханаане. Я таки поцілую твої уста»¹⁹⁷.

Йоханаан, що дужче скидається на Дока Гінеса (сексуального фанатика і євангеліста-пуританина з Фолкнерового роману «Світло в серпні»), ніж будь-який інший персонаж із Нового Заповіту, відповідає на ті слова не-світським жахом правовірного єврея, що його спокушає «чужа жінка»:

«Геть, дочко вавилонська! Через жінку у світ приходять зло. Не розмовляй зі мною. Я не почую тебе. Я чую тільки голос Господа Бога»¹⁹⁸.

Йоханаан іще нібито репрезентує аскетизм раннього християнства, гіпнотичну викривальну антисексуальність дисидентського духу, а також править за рупор приголомшеної респектабельності, що зіткнулася з оголеністю гологруді танцівниці Бердслі, ілюстратора «Саломеї».

Попри весь свій ексгібіціонізм та владні кліторні вимоги Саломея — жінка не абсолютною чи навіть переважною мірою, — вона ще й Оскар Вайлд. П'єса — драма гомосексуальної провини та відмови, за якою йде подвійна помста. Саломея відплачує за відмову пророка тим, що вимагає його голови, а потім, відповідно до нав'язливих Вайлдових уявлень про кару, її вбивають Іродові охоронці. Безсоромна сексуальність, носієм якої є в п'єсі Саломея, покарана зі страшною жорстокістю останньої миті, коли мерзенний тиран Ірод обертається на сходах, бачить Саломею, що нестямно обцілює відрубану Йоха-

¹⁹⁷ Там само, с. 404.

¹⁹⁸ Там само, с. 403.

наанову голову, і викрикує кульмінаційну останню фразу: «Вбийте цю жінку!»¹⁹⁹

Незважаючи на дивовижну віртуозність цього несподіваного повороту він усе-таки видається трохи немотивованим, аж поки ми нарешті збагнемо, що в п'єсі наявна замаскована, отже, туманна гомосексуальна образність. Саломею вбиває Іродів наказ, але Ірод — це розбещений володар у розбещеній державі. Якби Вайлд висунув таке звинувачення, він міг би полегшити власну провину, проте, як і Саломея, й далі б виступав як героїня п'єси. Але ж наказ віддано раніше, і пролунав він з вуст жадаючого пророка:

«ГОЛОС ЙОХАНААНА: Нехай варта господаря проткне її мечами, нехай кине собі під ноги, посіче щитами»²⁰⁰.

Марно закликає Саломея закривавлену голову, яку їй тепер вільно цілувати:

«Що ж, ти бачив свого Бога, Йоханаане, але мене, — мене ти не бачив ніколи. Якби ти подивився на мене, ти б покохав мене. Я бачила тебе і кохала тебе. Ох, як я тебе кохала! Я й зараз тебе кохаю, Йоханаане, я кохаю тільки тебе... Я спрагла твоєї краси, я зголодніла за твоїм тілом, і ніяке вино, ніякі плоди не погамують мого жадання. Що мені діяти тепер, Йоханаане? Ні річки, ні води широкі не згасять моєї пристрасті. Я була царівна, а ти зневажив мене. Я була незаймана, а ти відібрав у мене мою незайманість. Я була цнотлива, а ти вповнив мої жили полум'ям... Ох-ох, чому ти не поглянув на мене? Якби ти подивився на мене, ти б покохав мене. Так, я знаю, ти б покохав мене, а таємниця кохання більша за таємницю смерті»²⁰¹.

Йоханаан ніколи не пробачить Саломеї, він ніколи не жадав її. Поцілунок, якого вона добивається, ніж зі слонов'ячої кістки, що розтинає гранат, багряна пасмуга на вежі зі слонов'ячої кістки — все це образи анального проникнен-

¹⁹⁹ Там само, с. 429.

²⁰⁰ Там само, с. 414.

²⁰¹ Там само, с. 428.

ня або фелацию. А дослухаючись до суворого голосу юдеохристиянської заборони просити такого поцілунку, треба каструвати або вбити свого коханого. Якщо він погодиться, усталені традиції назвуть його жінкуватим, якщо ж відмовить, ображена гордість жадання помститься фізичним убивством, відтвореним тут у традиційній формі міфу як декапітація, за якою йде уявне самогубство або страта. На суворому суді Іродового несправедливого правосуддя весь сценарій у завершених формі підлягає свавільній карі швидкою смертю. Проте навіть тут є втіха — смерть настає з Йоханаанового наказу, і це смерть, що її заподіюють чоловіки, затоптуючи й пронизуючи своєю зброєю, — згадаймо Жене. Як у Свінберна, так і тут провина сама знаходить шляхи задоволення — у стражданні, карі та засудженні. «Саломея» — скорше потаємна мрія про провину, ніж відвертий акт бунту серед ясного дня.

Створивши фатальну жінку, що каструє чоловіка з, як здається, цілковитим схваленням автора (бо хоч що може означати той штучний кінець, Саломея веде всю п'єсу; кожне слово у п'єсі, її квітчаста близькосхідна екзотика, її самоцвіти та павичі — все це посилює чуттєвість, яку обстоює Саломея), Вайлд начебто реагує на сексуальну революцію ентузіазмом нищення. Феміністкам бракує лише рівності та права голосу — то чи не треба відповісти героїнею, що стинає голови? І справді, Саломея якнайменше скидається на реальних жінок вікторіанської доби. Але ж вона взагалі не жінка, а витвір Вайлдової гомосексуальної провини та жадання. Це міркування, а також та практична перешкода, що Вайлд навіть помислити не міг про клозетну драму, коли один чоловік кохається з іншим, спонукали вдаватись до викрутнів. Вікторіанська порнографія та інші підпільні або неопубліковані твори пішли набагато далі. Але Вайлд прагнув публікації і слави. «Портрет Доріана Грея» — теж замаскований гомосексуалізм, і цей твір не спромігся стати першим важливим гомосексуальним романом, бо автор надто несміливий, щоб розказати нам, у чому, влас-

не, полягає «злочин» Доріана, і змушений наголошувати на «нечесті» — тих вигаданих домах розпусти та опіумних курильнях, що, як переконують нас, буцімто призвели до його морального падіння. Така заміна псує всю книжку, кокетливий перший розділ якої справді написано дуже добре.

Отже, Вайлд, неспроможний унаслідок історичних та особистих причин (страху й провини) сказати, що йому до вподоби, мусив удаватися до міфу, до східного міму чи якоїсь подоби японського театру ногаку, мальовничих видив, натхнених полотнами Доре та Густава Моро, зображуючи фатальну жінку, що, зрештою, зовсім не жінка. Революційна енергія Вайлдового утвердження гомосексуалізму, що за нього згодом самі обставини змусили Вайлда стати мучеником, пройти через суд та ув'язнення, безпосередньо в його творчості обернулася на реакційну фантазію²⁰², що й далі виставляє фатальну жінку жінконенависного міфу, жіноче зло. Ібсенова Нора Гельмер — справжній повстанець сексуальної революції, Саломея — відступ до архаїчних наклепницьких звинувачень, тієї символічної порожнечі, що провіщала контрреволюцію. Саме особиста потреба змусила Вайлда оперувати символами й відмовитись від зображення реальних жінок серед обставин, що сформували їх, жінок, що сформовані традиціями та вихованням і тепер прагнуть визволитися з-під їхньої влади. Письменники, що наслідували Вайльда, мали інші причини змальовувати жінку як ідею чи абстракцію. Але в слід Саломеї ступила таки довгенька низка символічних та нереальних жіночих аватар: Єйтсове уявлення про шляхетну елегантність, Еліотів страх перед життям, властиве всім уявлення про Одвічну Жіночість, Матір усього суцього, Кастратора і т. ін.

І «Ляльковий дім», і «Саломея» — це драми зіткнень, де дія непотрібна, а сюжет недоречний, оскільки вся

²⁰² Скорше в творах, опублікованих за життя автора, ніж у повному виданні «De Profundis», нарешті дозволеному 1959 р.

читацька цікавість загіпнотизовано чекає вибуху. Нора зіткнулася з усіма умовностями і з лицарським чоловічим упередженням, що ув'язнило її всередині іграшкової структури, сподіваючися, що завдяки цьому вона назавжди зостанеться дитиною та хатньою пестункою. Саломея, що заступає самого Вайлда, зіткнулася з похмурою британською публікою, що карала «неприродні дії» роками ув'язнення і ще не скасувала шотландського закону, згідно з яким за книжки, що зображують содомію, посилають на шибеницю. Вайлд зіткнувся ще й з відмовою чоловіків, до яких йому кортіло залицятися. Проте це аж ніяк не заперечує чарів Вайлдової сексуальної привабливості. Обидва найбільші страхи гомосексуалістів — страх прилюдного викриття і страх відмови — є прямим наслідком ворожості суспільства. Перший страх примусив одягти гомосексуального партнера в «жіночі шати» — за оголеними грудьми Саломеї ховається її друге Я. Другий страх призвів до Йоханаанової відмови, що, власне, становить єдиний мотив п'єси. Хоч яка там стать «героїні», трагедія «Саломея» — гідне захвату сценічне зображення жадання; напруження, що аж бринить у ній, — лише допомагає йому виявитись. Хоч яка жорстока помста Саломеї, її стражданням зневаженої жінки властивий щирий пафос. Вайлд спромігся передати це з дивовижною вправністю, тож ми майже не реагуємо на її хтивість, на її спроби силою домогтися кохання. А в Йоханаановій непохитній відмові вчувається зарозумілість, пуританська збоченість.

Але, мабуть, найтяжче Вайлдові було зіткнутися навіть не з цією відмовою, а з приголомшливим, незмірним звинуваченням у найстрашнішому з гріхів, у гріху над гріхами, що ним обурюються і усталені звичаї, і «мужність», у гріху, що його вся юдео-християнська доба таврує словом «Содом!». Нора боролась проти сексуальної політики відверто й раціонально. Вайлд на таке був нездатний. Він наважився лише на короткий виступ, потім прийшли заслужений вирок і мовчання. Коли Вайлд 1895 р. зламався, Норі та її гуртові революціонерів зоставалося

ще кілька років часу на повстання; Шоу, Вулф та виборче право для жінок були ще в майбутньому. Вайлд порушив куди сильніше патріархальне табу, і кара була негайна та страшна. Патріархальному устроєві знадобилося більше часу, аби відповісти на значнішу загрозу, яку становила Нора і на яку попервах можна було відповідати поступками, дріб'язковими реформами. Але й у цьому разі реакція настала: під дією потужних сил великий порив сексуальної революції нарешті зупинився.

КОНТРРЕВОЛЮЦІЯ

1930 – 1960 роки

А. Реакційна політика

Моделі нацистської Німеччини та Радянського Союзу

Перша фаза закінчилася скорше реформою, ніж революцією. Адже для того, щоб сексуальна революція могла розвиватися далі, потрібні були б справді радикальні суспільні зміни, треба було б змінити ту форму шлюбу та сім'ї, що існувала споконвіків. Без таких радикальних змін неможливо було б позбутися притаманних цим інституціям лих, що їх реформатори вважали за найпринизливіші, а саме: економічної залежності жінок, подвійного стандарту, проституції, венеричних хвороб, примусових шлюбних союзів, вимушеного материнства. Завершена сексуальна революція знаменувала б і навіть зумовила б кінець патріархального устрою, скасувавши його ідеологію та функції, що виявлялись у різній соціалізації обох статей через прищеплення кожній з них уявлень про властиві їй окремі статус, характер, роль. Хоча патріархальна ідеологія ослабла, а патріархальний устрій зазнав реформ, сутність патріархального суспільного ладу зосталася незмінною. Оскільки більшість людей не могла собі уявити інших форм соціальної організації, єдиною альтернативою увічненню патріархального устрою видався хаос. За словами одного з сучасних дослідників, не так «соціальний устрій вимагав поневолення жінки, як радше консерваторам була потрібна родинна структура, пов'язана з цим явищем»¹.

¹ Aileen Kraditor, *Up From the Pedestal, Selected Writings in the History*

Зрештою може видатись, що патріархальність доконечна задля збереження традиційної родини. За консервативної економіки з властивим їй духом агресивної конкуренції «дім», здається, пропонує останні залишки людських почуттів, становить єдину гавань для чуття колективізму. Якщо суспільство не має бажання плекти колективізм за межами нуклеарної сім'ї (котру критикують як за її егоїстичний, самодостатній характер, так і неефективність, неекономічність)², то нічого не зостається, як рятувати приватне кубельце. Патріархальну сім'ю, що допомагає державі виховувати жінку, є за що похвалити. Голови родин підпорядковані — часом немов ті васали — державі, натомість члени родин підпорядковані голові родини або перебувають у васальній залежності від нього. Здається, найдужче сприяють патріархальному устроєві авторитарні уряди; атмосфера фашистських держав та диктаторських режимів великою мірою визначена їхнім патріархальним характером³.

of American Feminism (Chicago: Quadrangle Books, 1968), p. 13. У нашому дослідженні весь час наголошувало на живучості родини як чиннику, що перешкоджає революційним змінам. Хоча тут, звичайно, відіграють свою роль ще й інші, не такі важливі причини: занепад організованого фемінізму в 1920-х роках, економічна криза та кінець радикалізму в 1930-х роках, повосенна реакція після 1945 р. та пов'язана з нею ситуація на ринку робочої сили і, нарешті, консерватизм п'ятдесятих років. Думку, нібито контрреволюція після 1960 р. стала вшухати, потверджує недавнє відродження фемінізму.

² Адже нуклеарна сім'я не тільки не дозволяє жінці робити свій внесок у працю всього суспільства: повна зайнятість жінки лакейською хатньою роботою — марнотратність як для неї, так і для суспільства, а традиційний непослідовний та індивідуалістичний метод піклування про дітей (хоча від такого піклування увагу жінки всякчас відвертає хатній клопіт) теж неефективний.

³ На це вказували Маркузе, Горкгаймер та інші мислителі. Добре сформулював цю тезу Райх: «Авторитарна держава в кожній родині має свого представника — батька, і через те він стає найнеоціненнішим знаряддям держави». «Оскільки авторитарне суспільство відтворює себе в структурі психіки масового індивіда з допомогою авторитарної родини, з цього випливає, що політична реакція має захищати авторитарну родину як основу держави, культури та цивілізації». Wilhelm Reich, *The Mass Psychology of Fascism* (1933), translated by Theodore Wolfe (New York: Orgone Institute, 1946), pp. 44 and 88.

Ще одна форма тоталітаризму, на кшталт тієї, що ми її бачимо в Радянському Союзі, почала розвиватись десь у той самий час, що й сексуальна революція, але після того, як її там широко запровадили, від неї стали відмовлятися⁴. Оскільки єдність патріархальної родини спирається передусім на економічну залежність жінки та дітей, фінансова рівність у межах такої родини майже неможлива, згуртованість родини забезпечують радше економічні та юридичні чинники, ніж суто емоційні зв'язки. Останнє, проте найважливіше заперечення полягає в тому, що навіть сучасна нуклеарна родина, зберігаючи традиційний розподіл ролей, зумовлює чоловічу зверхність, залишаючи всю сферу власне людських осягнень лише чоловікові та обмежуючи жінку рабською працею та обов'язковим піклуванням про дитину. Звідси неминуче випливає, що кожній статі властивий свій окремий статус.

У двох дуже різних суспільствах, нацистській Німеччині та СРСР, офіційне урядове експериментування над родиною править за своєрідну модель, що може прояснити проблеми, з якими стикаються інші суспільства в процесі сексуальної революції. Націонал-соціалістську партію в Німеччині передусім, і то найпослідовніше, підтримували невдоволені ветерани війни. Коли така соціальна база, то годі дивуватися, що цій партії був властивий національний, статевий та расовий шовінізм. Історики й соціологи описували нацистську державу як повернення до племінної солідарності, протиставлення

⁴ Проблема залежності сім'ї від контролю за нею з боку держави дуже складна. Теорія Мюлера-Лаєра, що її стисло переказує Бертран Расел (там, «де держава міцна, родина слабка, а становище жінки добре, натомість там, де держава слабка, родина міцна, а становище жінки кепське»), здається, не чинна в таких міцних державах, як фашистська Німеччина, Іспанія, Італія або навіть мілітаристська Японія, де сильна держава експлуатує патріархальну родинну структуру, всіляко сприяє їй або навіть відновлює в її крайній формі. В такому разі співпраці чоловіків у межах держави можна досягти потвердженням або навіть новим запровадженням їхньої влади над жінками. Див. Bertrand Russell, «Style in Ethics», *The Nation* 118:197–199 (1924).

внутрішніх інтересів певної групи інтересам усіх зовнішніх груп⁵. Крім того, це, певне, ще й найрішучіша спроба з усіх, відомих історії, відновити й зміцнити крайні вияви патріархального устрою. Під проводом свого фюрера члени племені — чоловіки вже самі вдаватимуть господарів над членами племінних осередків — жінками та дітьми.

Сексуальну революцію та фемінізм націонал-соціалізм з самого початку вважав за сили, до яких треба ставитись поважно. Жіночий рух у Німеччині зародився пізно, його перші ознаки з'явилися лише на початку ХХ ст. Та за п'ять років до того, як нацистська партія здобула владу, фемінізм організував кілька мільйонів німецьких жінок у широку федерацію жіночих організацій, поділену на чотири великі групи. 1928 р., коли утворилася загальна жіноча федерація, фемінізм становив уже справжню фортецю⁶. Нацизм з рішучою послідовністю захопився штурмувати її: ділив на фракції, насичував своїми агентами, прискорював перевибори, наставляв своїх про-

⁵ Joseph K. Folsom, *The Family and Democratic Society* (New York: John Wiley, 1934, 1943). Фолсем указує, що нацистській державі властиві «сильні регресивні тенденції до кастового суспільства та авторитарності» (р. 193). Clifford Kirkpatrick, *Nazi Germany, Its Women and Family Life* (Indianapolis: Bobbs Merrill, 1938). Кіркпатрік говорить про «...загальну схильність до примітивного мислення, спирання на силу та владу і повернення, якщо можна, до тісної згуртованості та близькості; вrostання в рідну землю, наголос на кривих зв'язках, одностайності думки, любові до друзів та ненависті до ворогів». Р. 28.

⁶ Німецький фемінізм започаткувала Гелена Ланге, що 1908 р. клопоталася про шкільну реформу. Серед перших німецьких феміністок були ще Аліса Саломон, Марія Баум та Марія-Єлизавета Людерс. За Веймарською конституцією жінки отримали право голосу і здобули кілька місць у райхстазі. Гертруда Боймер, проводир німецького фемінізму, була депутатом райхстагу і високим урядовцем міністерства внутрішніх справ; коли нацисти прийшли до влади, їй заборонили брати участь у громадському житті. Проте насправді Веймарська конституція не змінила і навіть не ослабила відчутно юридичних основ патріархального устрою в Німеччині. Переконаливий доказ химерності нової жіночої свободи полягає, наприклад, у тому, що *Bürgerliches Gesetzbuch*, або цивільний кодекс, і далі надавав чоловікові всю повноту влади, саме він визначав, де житиме родина, контролював більшість економічних питань, вирішував долю дітей. (Ці пункти не скасовано аж до 1957 р.).

водирів, виганяв феміністичних лідерів як з руху, так і громадського життя взагалі, а потім приймав феміністичні організації до лона нацистської партії, перетворюючи їх на такі покірні загальнопартійним наказам органи, як *Frauenorden*, Жіночий орден, *Frauenschaft*, Жіноче об'єднання, а згодом *Frauenfront*, Жіночий фронт (що через кілька років дістав назву *Frauenwerk*, Жіноча праця); їх неодмінно очолювали фюрерші та колабораціоністки — жінки-антифеміністки, проте контролювали тісно пов'язані з партійними органами чоловіки — Крумахер, Гільгенфельдт. Хоча серед членів партії було лише 3% жінок, підпорядкування жіночих груп здійснили так майстерно, що 1933 р. націонал-соціалістські жіночі організації були вже «своїми», а феміністок відкидали як «чужих»⁷.

⁷ Партійні інструкції про підпорядкування феміністичних організацій передбачали: «Приведення до партійної лінії [*Gleichhaltung*] жіночих організацій аж ніяк не означає відступу від ясної лінії націонал-соціалізму... Виповніть решту жіночих організацій духом націонал-соціалізму... В царині громадської роботи треба зайняти найважливіші посади як у країні загалом, так і в столиці... Треба поволі просочуватись у виконкомі решти жіночих об'єднань... При роботі з релігійними організаціями треба виявляти найбільшу обережність. Їх не можна приводити до партійної лінії так само, як жіночі клуби. Незабаром будуть надіслані докладні інструкції». Пізніші інструкції визначали конкретну тактику. «В кожній землі місцевий фюрер призначатиме жіночого комісара, члена Націонал-соціалістської партії... Комісар... схилитиме жіночі організації доброхиті приймати новопризначене керівництво. Тільки там, де організація відмовляється визнати новий провід, комісар утверджує його своєю владою. При цьому слід якомога уникати суворих заходів». Дисципліна за нового ладу мала бути тверда: «Проводирі Націонал-соціалістського *Frauenschaft*'у застерігають, що жодне інше об'єднання не має права вдаватись до антигромадських дій. Про всі факти порушень цього припису слід сповіщати жіночого комісара Німецького *Frauenschaft*'у. Земельний комісар має діяти в спілці з Німецьким *Frauenfront*'ом і припинити заборонену діяльність». *Amtswalterinnenblatt der N. S. Frauenschaft (Deutscher Frauenorden)*, München, Gässler, Nos. 14, S. 43 (21 травня 1933 р.), 15, S. 51 (7 червня 1933 р.) та 23, S. 181–182 (1 жовтня 1933 р.). Цими цитатами, а також рештою наведених у цьому розділі цитат з нацистських джерел (окрім Гітлерової книжки «*Mein Kampf*», широко доступної в перекладі) я завдячую неоціненному дослідженню Кліфорда Кіркпатріка, що подає їхній переклад на сторінках 60, 61, 64, 50, 246, 52, 109, 110, 111–112, 112–113, 114, 116–117, 118. Крім того, пишучи про Німеччину, я скористався

Коли процес «приведення до партійної лінії» (*Gleichshaltung*) був закінчений і старші жіночі організації, часто не тільки феміністичні, а й пацифістські, інтернаціоналістичні, соціалістичні, були поглинуті, зчаста величезним коштом, то від двох наймогутніших із чотирьох жіночих об'єднань — Федерації німецьких жіночих клубів та Ліги університетських жінок — нацисти успадукували самі назви. Перше з цих об'єднань і вчительська філія другого воліли радше проголосувати 1933 р. за саморозпуск, ніж увійти в лоно партії. І все ж для партійних потреб у мережу *Frauenwerk*'у було мобілізовано від шести до восьми мільйонів жінок, готових стати на службу нацистській державі.

Роль, що її мала відігравати жінка в гітлерівській Німеччині, була суворо обмежена самовідданим материнством та вірністю родині⁸, а проте (і тут, напевне, менше суперечливості, ніж попервах може видатись) жінки становили велику частку промислових робітників, що

сталася ще такими працями: Reich, *Mass Psychology of Fascism*, Фолсемовим порівнянням Німеччини, Росії та Швеції у: Folsom, *The Family in Democratic Society*, а також: Walter Laquer, *Young Germany*; Robert Brady, *The Spirit and Structure of German Fascism*; Max Seydewitz, *Civil Life in Wartime Germany*.

⁸ Наголос на жертвовному материнстві спирався на логічне припущення, що націоналістичні почування здебільшого прицепляють у ранньому дитячому віці через вплив батька-матері. Материнство використовували як засіб організації жінок у контрольовані нацистами жіночі клуби. Партійний працівник, оцінюючи перспективи залучення нових членів, дає тим членам таку характеристику: «Частина перебуває під марксистським впливом, сьогодні вони ще збуджені, запальні, озлоблені [йдеться про войовничих феміністок]. Проте було б хибно починати роботу, зважаючи тільки на класифікацію... Як показує мій досвід, є тільки один спосіб — говорити як жінка з жінкою, як мати з матір'ю. Ми дійдемо до наших поглядів через християнство. Тож славимо Господа!.. Націонал-соціалізм жінці збагнути куди важче, бо в кожній жінці є дрібка пацифізму. Адже національна воля формується в жінок таки справді під чоловічим впливом. Але одне ми можемо зробити: навчити жінок виховувати в дітях любов до батьківщини. Отак ми прицепимо жертвовність кожній німецькій жінці, вони будуть готові, хоч і згнітивши серце, віддати те, що їм найдорожче, батьківщині». *Amtswalterinnenblatt der N. S. Frauenschaft (Deutscher Frauenorden)*, München, Gässler No. 15, S. 62 (7 червня 1933 р.).

створювали та обслуговували німецьку воєнну машину, надто на початку, коли кількість робітників ще не зростала коштом використання рабської праці народів Східної Європи. Закон від 26 липня 1935 р. про національну трудову повинність зобов'язав громадян обох статей працювати на користь держави, і вже 1940 р. від цього закону мало яка жінка могла відкрутитись. Попри галасливу пропаганду шлюбу, святощів материнства та родинного вогнища кількість жінок-робітниць, ба навіть матерів-робітниць, за нацистського панування зростала, починаючи з 1933 р.⁹ Сам по собі цей факт навряд чи здивує, бо протягом цього періоду кількість жінок-робітниць збільшувалась в усьому світі, і такого збільшення й слід було сподіватись після того, як жінкам стала доступна вища освіта. Але в нацистській Німеччині урядовий указ¹⁰ визначав, що жінкам має бути надана квота — одна десята всіх університетських навчальних місць; жінки становили лише третину від загальної кількості учнів середніх шкіл. Це набагато нижчий відсоток, ніж той, якого

⁹ Коли Гітлер прийшов до влади (січень 1933 р.), жінки становили 37,3% всіх робітників, зайнятих у промисловості. 1936 р. їхня частка зменшилась до 31,8%. Проте 1940 р. вона знову становила 37,1%. В абсолютних цифрах кількість жінок-робітниць зростала з 4 700 000 1933 р. до 6 300 000 1938 р. і 8 420 000 в січні 1941 р. За різними оцінками, загальна кількість жінок, придатних до роботи, становила тоді 10–12 млн., і тривала неперервна дискусія, як мобілізувати цих ще не зайнятих жінок. Наведені цифри взято з Franz Neuman, *Behemoth, The Structure and Practice of National Socialism* 1933–44 (New York: Oxford, 1942, 44). Наприкінці 1943 р. працювало від 13,5 до 14 млн. жінок. Хельга Прес указує, що в Німеччині кількість жінок на добре оплачуваних посадах під час першої світової війни була більша, ніж під час другої світової війни. Helge Press, «West Germany» у Patai, *Woman in the Modern World* (New York: Free Press, 1967), p. 259. Folsom, op. cit., повідомляє, що, хоча відсоток зайнятих жінок протягом 1933–1936 років зменшувався (після кризи на роботу брали більше чоловіків), реальні цифри показують, що кількість зайнятих жінок збільшилась на 1 200 000 навіть протягом цього періоду — трьох років, коли нацисти найзавзятіше заходились усувати жінок з ринку праці, щоб їхні робочі місця можна було віддати чоловікам.

¹⁰ Указ набув чинності 1933 р., скасований 1935 р., але, здається, зробив своє діло, бо квота жінок, що навчались в університетах, і 1938 р. становила рівно 10%.

можна було б сподіватись з огляду на швидкий розвиток фемінізму в Німеччині, і куди нижчий, ніж в Англії та Америці. Тодішню Німеччину серед сучасних їй західних держав вирізняє вгамування феміністичного пориву опанувати складні професії й посісти вище соціально-економічне становище. Адже справжня мета нацистської ідеології полягала не в тому, щоб, як заявляли, вернути жінок додому, а в тому, щоб «усунути їх від складних професій і дати їм низькооплачувану роботу»¹¹. Промовляючи в грудні 1934 р. на зборах нацистської Медичної ради, доктор Вагнер, призначений голова всіх представників медичної професії, заявив перед змішаною аудиторією: «Ми ліквідуємо вищу освіту для жінок»¹². Незгодні з такою політикою голоси феміністок, які ще лунали за нового ладу, мало-помалу стихли, одна по одній замовкли доктор Тім, Анна Папріц, Софія Роге-Бернер. Коли запанував новий режим, німецьким жінкам заборонили бути суддями, 1936 р. їм заборонили обіймати й інші судові посади. Коли нацисти прийшли до влади, в німецькому райхстазі засідало тридцять жінок-депутаток; здається, вони були «не такі як треба», бо 1938 р. там не зосталося жодної. Збагнути нацистські почування, приховані під лицарським вихваланням материнства, нам допомагають глузливі слова, якими член націонал-соціалістської партії «втішила» соціал-демократку, що оплакувала смерть свого сина у першу світову війні: «Та саме для цього вас, дуреп, і створено»¹³.

Як і в ситуації з євреями (навіщо переслідувати свої найкращі таланти?), нацистське ставлення до жінок навіряд чи можна назвати практичним. Для нації, що наміряється довгі роки провадити війни, будувати імперію, колонізувати території, було б набагато доцільніше проголосити рівність статей і створити дитячі садки задля підви-

¹¹ Folsom, op. cit., p. 195.

¹² Dr. L. Thimm, «Leistungsprinzip oder 'Neider mit den Frauen'», *Die Ärztin*, Vol. 10, No. 1, S. 3–4, 28 (січень 1934 р.).

¹³ Gehrke, Martha Marie, «Frauenwahl», *Vossische Zeitung*, 26 липня 1932 р.

щення народжуваності, потрібного для заселення колоній та увічнення переможного народу. Крім того, якби нацисти виявились не досить прагматичні, щоб вербувати жінок до могутньої армії тисячолітнього райху (Гітлер з самого початку дав зрозуміти, що нацисти не бажають, аби «жінки кидали гранати»), однаково було б доречним створити на батьківщині дублікат суспільства, що забезпечив би функціонування держави за відсутності її вояків. Нація, що планує мобілізувати майже все своє чоловіче населення до армії, безперечно потребує маси жінок-лікарів, правників, суддів та інших функціонерів.

Економічні причини недопуску жінок до складної професійної діяльності криються, мабуть, у тому, що нацисти могли відчувати потребу в тій дешевій робочій силі, з якої, наймаючи на роботу жінок, користалася решта держав ХХ ст.; поки Німеччина набирала на військову службу самих чоловіків, вона навряд чи могла комплектувати лише з них ще й штати військових підприємств. Проте ці обставини аж ніяк не пов'язані з нестримною пропагандою материнства й родинного вогнища, що її можна пояснити як намагання зігнати жінок з вищих щаблів працевлаштування (чого й справді німці досягли великою мірою завдяки законові проти «родин із подвійним прибутком» і звичайному викиданню на вулицю як одружених, так і неодружених жінок), тож, коли їх знову закличуть на ринок праці, жінки вже будуть змушені миритися зі скромним статусом покоївки та служниці, визначеним для них у грандіозному чоловічому проекті розбудови держави. Попри велелюдне просторікування про «жіночість» та «жіночі обов'язки» (соціальний патронаж, піклування про хворих, вчителювання) робота на заводах та полях нацистської держави, що її вимагали від німецьких жінок, була найтяжча.

Політика доктора Вільгельма Фріка¹⁴, міністра внутрішніх справ, була дуже стисла — з погляду як ідеології, так і економіки:

¹⁴ Wilhelm Frick, «Die Deutsche Frau im nationalsozialistischen Staate», *Völkischer Beobachter*, 12 червня 1934 р.

«Мати має бути спроможна цілком присвятити себе своїм дітям, жінка — своєму чоловікові. Незаміжні жінки мають працювати тільки на таких роботах, що не суперечать жіночому стилю життя. Решту робіт мають виконувати чоловіки».

Якщо німецький чоловік мав зберігати вірність державі і бути вдоволений посадами, що дісталися йому після того, як у перші роки нацистського режиму звільнили велику кількість жінок, він іще мав повнитись прагненням влитися до армійських лав, коли війна поширить свої межі, натомість жінка, як слід залякана проповідями про свою роль та місце, виконуватиме дедалі тяжчу роботу, якої потребуватиме райх.

Проте головні мотиви такого ставлення нацистської держави до своїх підданих-жінок були ані економічні (пов'язані з чоловічим безробіттям), ані продиктовані політикою збільшення кількості населення (пов'язаною з імперіалістичною експансією). Головні причини духу чоловічої зверхності, властивого нацистській державі, — психологічні та емоційні, і саме на такий характер політичної лінії партії вказують заяви її лідерів. Готфрід Федер, один з провідних партійних «мислителів», пояснив народові, що таке фемінізм:

«Євреї вкрали в нас жінку, створивши різні форми статевої демократії. Ми, молодь, повинні виступити і вбити того дракона, щоб знову можна було тішитись найсвятішим у світі — жінкою як чистою дівчиною й помічницею»¹⁵.

Несміливо, мимохіть ушановуючи Раскіна, нацистський жіночий лідер Гвіда Діль висловила думку, що до цього списку треба додати ще «королеву»¹⁶. У своїй нюрнберзькій промові 8 вересня 1934 р. сам Гітлер потвердив теорію, що єврейський комунізм, чуже, семітичне неподобство, правив за джерело ненависної сексуальної революції:

¹⁵ Gottfried Feder, цитовано в «Die Deutsche Frau im Dritten Reich», *Reichstagskorrespondenz der Bayrischen Volkspartei*, 4 квітня 1932 р.

¹⁶ Guida Diehl, *Die Deutsche Frau und der Nationalsozialismus*, вид. 2, переглянуте, Eisenach: Neuland, 1933, S. 114–120.

«Проповідь жіночої емансипації — це вигадки, що на них спромігся тільки жидівський інтелект, від усього її змісту тхне жидівством»¹⁷.

Погляди цього горезвісного діяча на місце жінки сформульовані дуже чітко. Традиційний поділ на чоловічу та жіночу сфери видається йому таким самим природним, як і решті реакціонерів:

«Бо світ жінки — це її чоловік, її діти, родина й дім. Що станеться з великим світом, якщо ніхто не дбатиме про малий?.. Ми гадаємо, що це неправильно, коли жінка пхається в чоловічий світ. Скорше нам видасться природним, що ці світи окремі один від одного... Одному світові належить сила почуттів, душевна снага, другому — ясність зору, незламність сили... Чоловік править за опору державі так само, як жінка — за опору родини. Рівні права жінки з чоловіком полягають у тому, що в царині життя, визначеній для неї природою, вона, як і годиться, тішиться високою повагою. Жінка та чоловік репрезентують два цілковито різні способи буття. В чоловікові переважає розум. Чоловік шукає, аналізує і часто відкриває нові, неосяжні царини. Але все, до чого він підходить тільки розумом, за своєю природою мінливе. Натомість почуття набагато постійніші за розум, а жінка — це почуття, отже, їй властива постійність»¹⁸.

У «Mein Kampf» Гітлер заявив: «Німецька дівчина — це підданий держави, що стає громадянином держави тільки тоді, як вийде заміж»¹⁹. Первісна нацистська програма закликала скасувати виборче право для жінок, а коли режим прийшов до влади, право голосу, надане їм ще Веймарською конституцією 1918 р., було обмежене, оскільки недопуск жінки до громадського життя та на відповідальні посади був одним з виявів нацистської політики. В усіх нацистських заявах приховано погляд

¹⁷ Adolf Hitler, цитовано в N. S. *Frauenbuch*, München, J. F. Lehmann, 1934, S. 10–11.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Adolf Hitler, *Mein Kampf*, translated by Chamberlaine et al. (New York: Reynal and Hitchcock, 1940), p. 659.

на жінку як на племінну кобилу, і в Гітлеровому твердженні, що «мета жіночої освіти незмінно полягає в тому, щоб стати матір'ю»²⁰, звучить неабияка іронія, коли пригадати, як тісно пов'язані зростання кількості населення та амбіції мілітаристської держави: треба народити більше дітей, щоб було кому гинути за державу. Як відзначає Райх у своїй книжці «Масова психологія фашизму» і раз по раз це підтверджує Гітлер у «Mein Kampf», містична ідеалізація непорочного материнства — напрочуд ефективний засіб не тільки ототожнення сексуальності з продовженням роду (полегшене нацистською заборною на протизаплідні засоби та аборти), а й цілковитого пригнічення та заборони жіночої сексуальності й перетворення її на керований державою процес відтворення людського роду — часто задля згубної державної мети.

Коли за своє трактування жінки Німеччина стала зазнавати критики з боку як міжнародного феміністського руху, так і ліберального Заходу, Гітлер захищав свій режим від звинувачень у тому, буцімто «ми запровадили тиранічну регламентацію жіночого життя»:

«Зовнішній світ каже: «Атож, чоловіки! Та жінки не можуть бути щасливі з вами. Вони пригноблені, потоптані, поневолені. Ви не хочете надати їм жодної свободи, будь-якої рівності прав». А ми відповідаємо: те, що для вас ярмо, для них благословення. Те, що одному здається раєм, для іншого пекло... Мені часто казали: «Ви хочете примусити жінок відмовитись від професій». Ні, я лише хочу створити якнайбільше можливостей для заснування сім'ї й народження дітей, бо наш народ потребує їх над усе»²¹.

Фюрерша фрау Шольц-Клінк погодилась із цим твердженням, догідливо пишучи, що єдиний обов'язок німецької жінки — служити німецькому чоловікові: «порядкувати в домі», «піклуватися про чоловіка, його душу, тіло і розум» неперервно «від першої до останньої миті чо-

²⁰ Там само, с. 621.

²¹ Adolf Hitler, цитовано в: *Die Frau*, Vol. 44, S. 48 seq. (жовтень 1936 р.).

ловікового життя»²². Серед партійних проводирів ніколи не виникало сумніву, що нацистська ідея — суто чоловіча справа, якій жінки можуть слугувати, хоча ніколи не братимуть у ній участі. Як міністр пропаганди, Гебельс остаточно з'ясував це питання:

«Націонал-соціалістський рух за своєю природою рух чоловічий... Сфери державного життя, де потрібні провід та формування, визначити не так уже й важко. До них належить передусім незмірно широка сфера політики. Цю сферу безперечно треба залишати чоловікам... Коли ми усуваємо жінок від громадського життя, то не тому, що прагнемо обійтися без них, а тому, що хочемо повернути їм честь і шану... Найвище покликання жінки завжди полягало в тому, щоб бути дружиною та матір'ю, і нас спіткало б найтяжче лихо, якби ми дозволили собі відступити від цього»²³.

Нацистський «експеримент» надто примітний тим, що, на відміну від решти західних держав, німці скорше законодавчо регулювали жіночу сферу, ніж просто тлумачили її як своєрідний біологічний едикт чи пропагували звичайними, часто досить галантними вмовляннями. Бо нацистська держава вжила низку реальних заходів, спрямованих на підтримку сім'ї, так часто обмежувану в інших країнах пропагандистським патяканням, ваганнями, плаксивими пророцтвами. Нацистський режим оподатковував неодружених чоловіків та жінок, а 1 червня 1933 р. запровадив ганебні шлюбні позики, що на їхніх умовах згодом була укладена третина всіх німецьких шлюбів: податки і суму виплачуваної допомоги зменшували за кожную дитину, народжену в шлюбі. В перші роки нацистського режиму цей захід мав сприяти виведенню жінок з виробничої сфери (принаймні з найвищих щаблів), а ще більшою мірою — надолужити зниження народжуваності, що стало наслідком поразки німців у

²² Gertrud Scholtz-Klink, *The German Woman* (мімеографічна листівка, поширювана Reichsfrauenführung, Жіночим проводом імперії).

²³ Josef Goebbels, цитовано в *Der Nationalsozialistische Staat* (Walter Gehl, ред., op. cit.).

першій світовій війні та економічної кризи; крім того — подолати тенденцію до розлучень, вільних союзів, контрацепції та абортів, що сформувалася під впливом і ліберального веймарського клімату, і феміністського руху. Жінки підписувались на позику, а виплачували її чоловікам. Дружинам, підтриманим цією позикою, дозволяли працювати тільки в тому разі, якщо чоловік вказував на поважну причину, що давала підставу для соціальної допомоги, або якщо родина жила в злиднях. Протягом 1933–1935 років закон про шлюбні позики вилучив з ринку праці 800 000 жінок, але 1936 р. працювало вже на 1 200 000 більше жінок, ніж у січні 1933 р., коли Гітлер прийшов до влади, і число зайнятих жінок зростало й далі разом з озброєнням країни, аж поки вдовічі перевершило кількість жінок-робітниць на початку нового режиму.

Кампанія за підвищення народжуваності мала куди більший успіх; кількість народжень живих дітей зросла з 971 174 у 1933 р. до 1 261 273 у 1935 р.²⁴. Нацистська програма діяла через примус, підкуп і пропаганду: Фолсем протиставить ці методи куди демократичнішому шведському методові, що полягав у поліпшенні житлових умов, гарантуванні відпусток у зв'язку з народженням дитини тощо. Уряди, що сприяють зростанню кількості населення, мають дві альтернативи: зробити материнство або приємним, або неминучим. Крім того, коли нацисти прийшли до влади, жінок було на два мільйони більше, ніж чоловіків, і ці зайві жінки попри наполегливе спонукання держави до шлюбів вочевидь не могли вийти заміж, тож і далі залишалися жертвами нескінченних лицемірних патякань про родинне вогнище й материнство.

У нацистській Німеччині навіть лікарям було небезпечно давати інформацію про контрацептивні засоби, за те їх могли покарати. Всі веймарські шлюбні клініки, що

²⁴ Цифри, пов'язані зі шлюбними позиками, взято з Kirkpatrick, *op. cit.*, pp. 149–173 та Folsom, *op. cit.*, p. 195.

розподіляли контрацептиви, 1933 р. було закрито. Протизаплідні засоби не можна було рекламувати й продавати, хіба за особним дозволом. Зате презервативи вільно продавались у Берліні в торговельних автоматах. Тут можна добачити велику непослідовність. А насправді її не було, бо презервативи обстоювалися не як контрацептиви, а як гігієнічні засоби, що мали вберегти населення, а надто солдат від зараження венеричними хворобами²⁵. Після 1934 р. нацистська держава запровадила свій власний, дуже своєрідний контроль за народжуваністю в сумнозвісних евгенічних клініках, удавшись до численних і здебільшого невиправданих стерилізацій. Статева освіта в нацистській Німеччині була просто расизмом, курсом арійської евгеніки. Аборти обернулись на вельми ризиковану справу, за них щонайтяжче карали, а кримінальний закон, ухвалений у травні 1933 р., кваліфікував як карний злочин навіть посередництво при виконанні абортів. Якщо не виникало підозри про природжені вади, що їх загалом тлумачили як неарійську спадщину, вагітності ніколи не переривали. Ліберальних сексуальних реформаторів веймарської доби вигнали з країни, книжки Вільгельма Райха заборонили. Нацисти вважали, що комунізм та єврейство відповідальні за «сексуальну розпусту», нібито поширену в країні перед утвердженням їхньої влади, і формували власний дух, здебільшого неопуританський, коли йшлося про жінок, і часто неопоганський, коли йшлося про чоловіків.

Гомосексуалізм гостро засуджувався, серед військових часто провадили гомосексуальні чистки, дарма що відомого гомосексуаліста капітана Рема, командира штурмовиків, не чіпав ніхто. Культ мужності, проповідуваний нацистською чоловічою культурою, її наголос на «фюрерах» та чоловічій спільноті надавали всій нацистській добі химерної барви притлумленої гомосексуальності, невротично антисоціальної та садистської за характером.

²⁵ Сифіліс був для Гітлера нав'язливою ідеєю, він безліч разів згадує його в «Mein Kampf», раз у раз отожднюючи з сексуальною свободою та більшовицькою розпущою.

Культура чоловічих нацистських домів, Männerbünde, немовби становила приклад утверджуваного державою відхилення від норми. І проституцію, і порнографію забороняли вкрай неефективно, і то з пуританських причин, геть далеких від економічних та гуманних міркувань; ці обидві сфери стали привілеєм есесівських та решти обласкавлених нацистських функціонерів. Подекуди поліція суворо забороняла жінкам палити, доктор Крумахер видав укази проти застосування косметики. Подвійний стандарт тим часом процвітав, і на проституцію, регульовану й захищену поліцією, дивились як на зручність, доконечну в мілітаристській державі, — нехай тільки вуличні повії не занадто ображають почуття цнотливої німецької молоді. А коли походеньки чоловіка закінчувались народженням незаконної дитини, ніхто не вважав, що він учинив перелюб у юридичному розумінні. Вважалось, що незаміжні жінки переступають закон лише незначною мірою, якщо народжують державі нових дітей, проте для заміжньої народження позашлюбної дитини не схвалювалось, як таке, що сприяє збільшенню кількості населення. Всі аспекти регуляції міжстатевих взаємин за нацизму, зокрема і її неопоганський відтінок, приступний чоловікам, мали спільний характер, що його можна схарактеризувати як підтримувану державою й підкріплену законом сексуальну контрреволюцію.

Приглядаючись до нацистської держави, можна зробити висновок, що економічні мотиви заступили не тільки мотиви «священного материнства» (улюбленого гасла нацистів), а й мотиви підтримки сім'ї та родинного вогнища²⁶. Німецьких жінок не тільки позбавили змоги опа-

²⁶ Фолсем зазначає, що вплив нацистської держави на сім'ю був шкідливий: «Нацисти прагнули зміцнити сім'ю як знаряддя держави. Державний інтерес завжди ставився на перше місце. Німеччина не вагалася повернути чоловіка проти дружини або дітей проти батька-матері, коли йшлося про політичну неояльність. Дітей, молодь, а також дорослих на довгий час забирали з родини задля тієї або тієї колективної діяльності. Суди могли призначити опіку над дітьми, якщо батьки відмовлялися втовмачувати їм нацистську ідеологію». Folsom, op. cit., p. 196. Кіркпатрік так

новувати складні професії й брати участь у політичному житті, і це робилося з тією метою, щоб їх можна було експлуатувати на найтяжчих, потрібних державі роботах у промисловості й сільському господарстві, — саме родинне вогнище як осередок суспільства постійно суперничало з державою, що створювала обов'язкові організації для кожного члена родини, і ті організації крали людський час.

І все ж найголовніша причина, чому нацистській державі був властивий такий могутній дух патріархальності та чоловічої зверхності, криється скорше в її характері, ніж у політиці чи в економіці. Структура, що дотримується реакційних племінних засад і спирається на гноблення жінки, репрезентує досконалий засіб вияву авторитарних, шовіністичних чоловічих та мілітаристських почуттів²⁷. І знов-таки можна висувати, що сексуальна політика, дарма що вона поєднана з економічними та іншими реаліями соціального устрою, становить, як і расизм або певні аспекти кастовості, передусім ідеологію, спосіб життя, що впливає на геть усі інші психологічні та емоційні грані людської особистості. Отже, нацистська держава створила певну структуру психіки, глибоко

характеризує спробу нацистів розв'язати те, що їм видавалося «жіночою проблемою»: «...нацисти не хотіли платити геть за все. Їхня програма половинчата. Деяку частину жінок вони позбавили роботи, дали трохи грошей на заохочення народжень, розгорнули широку пропаганду і зразу заходилися коло воєнних готувань. Вигідна вимога використовувати жіночу енергію та здібності задля готування до війни суперечила визначеній жіночій ролі в шлюбі». Kirkpatrick, *op. cit.*, p. 284.

²⁷ Абрагамсен (можливо, спираючись на досконаліший аналіз у Райховій «Масовій психології фашизму») доводить, що багато успіхів нацистів можна пояснити стабільно високим рівнем «патріархальності», властивим німецькій культурі. У книжці, написаній згодом, Роберт Леві заперечує цю тезу. Але Абрагамсен, а ще більше Райх розуміють оформлення авторитарного патріархального устрою в нацистську державу як процес, тісно пов'язаний із національною масовою психологією, а недооцінка з боку Леві німецької патріархальності на тій підставі, що в Німеччині ушановували материнство або що окремі господині мали тверду вдачу, трохи наївна. Див. David Abrahamsen, *Men, Mind, and Power* (New York: Columbia University Press, 1945) та Robert Lowie, *Toward Understanding Germany* (Chicago: University of Chicago Press, 1954).

закорінену в нашій минувшині, здатну посилюватись або послаблюватись, хоча ще ніколи жоден народ не спромігся позбутися її.

Радянський Союз ужив великих зусиль, щоб покінчити з патріархальним устроєм і перебудувати його найголовнішу інституцію — сім'ю. Після революції ухвалювали будь-які можливі закони, аби звільнити індивіда від зазіхань сім'ї: про вільні шлюби та розлучення, контрацепцію, аборти на вимогу жінки. Але найважливіше полягало в тому, що жінки та діти мали бути звільнені від панівної економічної влади чоловіка. За колективістської системи сім'я почала розпадатися по тих самих лініях, за якими будувалася. Патріархальний устрій, так би мовити, пішов назад щаблями свого розвитку, а суспільство прямувало до демократичної трудової спільноти, що її соціалістичні проводирі характеризували як матріархат.

19 грудня 1917 р. та 17 жовтня 1918 р. Ленін видав два декрети, що скасували права чоловіків на залежних від нього членів сім'ї і утвердили цілковите право жінки на економічне, соціальне та сексуальне самовизначення, проголосивши як очевидність, що їй вільно зберігати за собою власну домівку, прізвище та громадянство²⁸. Було вжито всіх юридичних заходів, щоб забезпечити політичну та економічну рівність жінок із чоловіками. Сексуальну революцію не можна було запровадити законодавчим актом, проте, згідно з указівками Леніна, докладено всіх зусиль, аби зробити реальністю фінансову незалежність жінки та дітей: мали бути засновані дитячі садки та ясла, піклування про хатнє господарство мало стати колективним, щоб визволити жінку від нудної роботи; гаран-

²⁸ Див.: Rudolph Schlesinger, *The Family in the USSR. Documents and readings* (London: Routledge & Kegan Paul, 1949). Незаконнонародженість уже не визнавали, кровозмішення, перелюб та гомосексуалізм усунули з кримінального кодексу. 20 листопада 1920 р. легалізували аборт у лікарняних умовах. Новий кодекс, ухвалений 1 січня 1927 р., визнавав цивільний шлюб (шлюб на віру).

товано відпустки у зв'язку з народженням дитини, жінок на рівних із чоловіками підставах мали набирати на роботу, що разом з освітою та всім домашнім клопотом тепер теж мала стати колективною.

Незважаючи на ці всі заходи радянський експеримент зазнав невдачі й від нього скоро відмовились. Протягом тридцятих-сорокових років радянське суспільство мало-помалу почало скидатися на модифіковані патріархальні устрої решти західних країн; часом невгавушу радянську пропаганду на користь традиційної родини годі було відрізнити від пропаганди решти західних країн, зокрема й нацистської Німеччини. Причини тієї контрреволюції складні і численні, проте чимало консервативних оглядачів так тішилися нею, що були ладні приписати її природі, «біологічній трагедії жінки», вічному існуванню та доцільності патріархальної родини тощо²⁹.

²⁹ Учені охоче погоджувались із цією загальнопоширеною думкою: «На цю тему є багатий матеріал, і чимало авторів висували: радянський експеримент довів, що без сім'ї не можна обійтися». Н. Kent Geiger, *The Family in Soviet Russia* (Cambridge: Harvard University Press, 1968), p. 96. У статті Urie Bronfenbrenner «The Changing Soviet Family», опублікованій у збірнику «The Role and Status of Women in the Soviet Union», що його видав Donald R. Brown (New York: Teachers College, Columbia University Press, 1968), написано, що «чимало західних учених» тлумачили «разючу зміну радянської політики у ставленні до сім'ї» як «повернення» до традиційної західної сімейної моделі, «її виправдання» (pp. 102–103); автор простежує ці погляди до їхнього найавторитетнішого речника, Алекса Інкелеса, що 1949 р. був задоволений, що Радянський Союз зрікся революційної політики: адже це «підтвердження величезної ваги» сім'ї в «західній цивілізації». Alex Inkeles, «Family and Church in Postwar USSR», *Annals of the American Academy of Political and Social Sciences*, CCLXIII (May 1949), pp. 33–44. Тимашев, чий матеріал про радянську сім'ю був опублікований у книжці Бела та Фогеля (Bell, Vogel), найавторитетнішому американському джерелі з питань сім'ї, з'ясовує, що від радикальної статевої політики відмовились тому, що, як виявилось, її наслідки «безпосередньо загрожують стабільності нового суспільства і його спроможності витримати випробування війною». (В цій останній фразі міститься певна іронія, про яку й не здогадувався автор.) Nicholas Timasheff, *The Great Retreat* (New York: Dutton, 1946). Натомість широкий загал американського суспільства протягом сорокових-п'ятдесятих років (років холодної війни) широко вірив, що «оскільки росіяни спробували реформувати сім'ю і не мали успіху, то таке завдання неможливе».

Головні причини начебто полягають у труднощах, пов'язаних із здійсненням глибокої соціальної революції в країні, пригніченій, як, наприклад, тодішня Росія, і політичними (контрреволюційними війнами білої гвардії), і економічними проблемами (жінок проголосили економічно незалежними, але ця декларація навряд чи зробила їх такими, надто в роки безробіття під час НЕПу). Ще глибша причина коріниться в тому, що марксистська теорія, лиш проголосивши, що сім'я, утримувана примусом, має щезнути, не спромоглася забезпечити достатньої ідеологічної основи для сексуальної революції і була напрочуд наївна, недооцінюючи історичну та психологічну силу патріархального устрою. Енгельс не пояснив нічого, крім історії та економіки патріархальної сім'ї, знехтувавши дослідження прищеплюваних нею психологічних стереотипів. Ленін припускав, що сексуальну революцію, як і взагалі всі соціальні процеси та взаємини статей, розуміють неадекватно; крім того, він не раз заявляв, що не вважає статеві питання за досить важливі, щоб обговорювати їх³⁰. Троцький, що не захотів говорити про секс у своїй нібито практичній книжці «Повсякденні питання», несамовито розводиться про ідеологічний вакуум, провал радянської системи та Сталінове відступництво в книжці «Зраджена революція»³¹, але це погляди 1936 р., з відстані часу. Справді, здається, Райх мав рацію, кажучи, що великі соціальні мислителі просто нехтували статеве питання³². Отже, коли захитався давній патріархальний устрій, не було жодної конкретної й послідовної теорії, яка дозволяла б запобігти неминучому безладдю.

³⁰ Klara Zetkin, *Reminiscences of Lenin*, London, 1929. Ленін, звертаючись до Клари Цеткін: «Можливо, колись я говоритиму чи писатиму про ці питання — але не тепер. Нині весь наш час треба присвятити іншим справам». Р. 61.

³¹ Leon Trotsky, *The Revolution Betrayed* (1936), translated by Max Eastman (New York: Merit, 1965).

³² Wilhelm Reich, *The Sexual Revolution* (1945) (New York: Noonday, 1967).

Крім того, бракувало усвідомлення, що, хоча кожне практичне зусилля має сприяти сексуальній революції, справжнім критерієм її успіху буде зміна психологічних стереотипів. Бо радянські вожді проголосили, нібито сім'я відмирає, в суспільстві, яке геть усе складалося з членів сімей, кожному членові були притаманні психологічні процеси, сформовані в патріархальних сім'ях царської Росії. Жінки в такому суспільстві були несхильні зрікатися залежності та забезпеченості і влади над дітьми, що їй надавала їм сім'я; чоловіки так само не хотіли позбуватися своїх традиційних прав та привілеїв; кожен нескінченно торочив про рівність статей, але ніхто, за винятком нечисленних групок, не був у стані запровадити її на практиці. Майже всі боялися сексуальної незалежності та свободи. До того ж що дужча була сила родинних почуттів та згуртованість членів сім'ї, то важче, а то й узагалі неможливо було засновувати колективи. А ще революційному мисленню були властиві кілька за давнених хиб: віра в те, що сексуальність несумісна зі справою соціального визволення та відданістю їй; твердження, нібито сексуальність суперечить колективізму і культурним досягненням (цю думку бачимо і в Фроїда)³³; незмінне ставлення до вагітності та пологів як «біологічних недуг»; сумнівне, ба навіть небезпечне, не продумане твердження, що сім'я та шлюб — суто економічні та матеріальні феномени, і їхні проблеми можна розв'язати самими економічними методами та зміною інституцій.

І навіть тут провал радянської системи був просто жалюгідний. Як презирливо зауважив Троцький, «ви не

³³ А.О. Сольц, партійний діяч, наголошував на цьому ще 1926 р., а Залкінд, партійний діяч, що перший накреслив ідеологічну лінію відступу від сексуальної свободи, розвинувши теорію «революційної сублімації», прямо покликався на Фроїда. Як лідер консервативного руху з 1923-го по 1936 р. Залкінд сформулював теорію «збереження енергії», дуже подібну до Фроїдової теорії лібідо; енергія, відібрана від соціалістичних змагань через сексуальність, — це енергія, вкрадена в революції та пролетаріату.

можете «скасувати» сім'ю, вам треба її замінити»³⁴. Колективне порання хатньої роботи та колективне піклування про дітей не матеріалізувалися зовсім. Гейгер, відчувачи, що неспроможність утілити ці обидва заходи становить «фатальний гандж» революційних намагань визволити жінку, повідомляє, що 1925 р. лише трійко дітей з кожної сотні були прилаштовані за межами дому³⁵. Увесь тягар піклування про дитину й хатню роботу був звалений на жінку, інколи самотню, бо чоловіки часто нехтували свою батьківську відповідальність. Змушені йти на роботу, жінки фактично брали на свої плечі потрійний клопіт, виконували зразу три обов'язки. За браком дитячих установ та колективного розподілу хатньої роботи діти часто були безпритульні й занедбані, велику загрозу становила підліткова злочинність.

Більшість проблем були суто економічні. Уряд, щойно виборсавшись із жахливих злиднів перших радянських років, заходився передусім коло важкої та воєнної промисловості³⁶. Дозволити реакції замінити революцію — дуже простий вихід у тривожних ситуаціях, і 1936 р. партійний діяч Светлов оголосив, що, оскільки держава «тим часом неспроможна взяти на себе функції сім'ї», вона змушена її зберегти³⁷.

Підходячи до таких значних соціальних змін з хибними уявленнями, явно неспроможні виконати обіцяні заходи, партійні функціонери тлумачили як хаос неминуче безладдя, спричинене радикальними соціальними реформами, не підпертими необхідною перебудовою інституцій. Населення, яке щойно вдихнуло повітря свободи, не зна-

³⁴ Trotsky, *op. cit.*, p. 145.

³⁵ Geiger, цитовано в Brown, *The Role and Status of Women in the Soviet Union*, *op. cit.*, p. 51; Geiger, *The Family in Soviet Russia*, *op. cit.*, p. 58.

³⁶ Там, де після 1936-го та 1944 р. з'явилася більш-менш помітна кількість дитячих установ, їхня функція полягала в тому, щоб сприяти зростові населення й вивільнити жінку для роботи на сталінських заводах. Ідеал сексуальної свободи та жіночої емансипації, з якого починалась революція і який лицемірно підносили й далі, тоді вже нічого не важив.

³⁷ Schlesinger, *op. cit.*, p. 346.

ло, що йому з тією свободою діяти, сексуальність (надто серед злиднів, породжених громадянською війною 1918—1922 р.) набула брутальних форм. Здається, активно поширилась безвідповідальна сексуальність, до якої призвели почасти невігластво та злочин (недоступність для певної частини населення контрацептивних засобів)³⁸, а почасти несхитність успадкованих поглядів, зокрема прищеплених уявлень про чоловічу зверхність. Вивчення конкретних задокументованих справ (дослідження Бішофа та роботи, виконані згідно з програмою досліджень Гарвардського університету) показує: радянський чоловік, уже позбавлений становища тирана, яке йому надавав царський патріархальний устрій, і далі потурав своїм уявленням про властиву йому статеvu вищість, практикуючи проміскуїтет і нехтуючи родинні обов'язки³⁹. На практиці нова сексуальна свобода означала здебільшого свободу для чоловіків. Є численні свідчення, що в багатьох аспектах становище жінок у перші пореволюційні десятиріччя погіршилось, дуже зросла сексуальна експлуатація жінок. Велика маса неписьменних, покірних після сторіч поневолення жінок, що слабо усвідомлювали свої права, навряд чи могла скористатися новою свободою такою самою мірою, як чоловіки. Зауваження Троцького, що, мовляв, чоловіки — члени партії (у двадцятих роках жінки становили тільки 10% членів партії) просунулись уперед у своєму розвитку і тепер уважають, що їхні переобтяжені роботою жінки вже «відстали», а то й просто покидають їх, стало дуже поширеним у тогочасній літературі.

Неподобства, що до них призвели хиби та недогляди самого уряду, відкрили шлях для всяких експертів, мо-

³⁸ Повідомлення про використання контрацепції в двадцятих-тридцятих роках дуже різняться між собою. Луїс Фішер (Louis Fischer, *Soviet Journey* (1935)) пише про її широке використання, проте Гейгер заперечує це твердження, вказуючи на страх уряду перед рішучим запровадженням протизаплідних засобів. З огляду на злидні, до яких допровадив брак цих засобів, таку політику можна назвати злочинною.

³⁹ Приклади подано в Geiger, op. cit., та інших виданнях.

ралістів, партійних мудрагелів і спричинились до поступового скасування нових свобод під прапором гуманістичного виправдання традиційних заборон. На кін вийшли ревізіоністи, радикальні погляди феміністок-революціонерок Колонтай та Вольфсон прилюдно засуджено як хибні.

1932 р. на з'їзді в Києві повигадували безліч причин, аби затаврувати аборти, і всі вони зводились до прагнення авторитарної держави примушувати жінок народжувати дітей, що пояснювалось як регуляція кількості населення (невеликий спад числа народжень, що було значно збільшилось у пореволюційні роки, тлумачили як катастрофу). Там було чимало лицемірних балачок про «збереження народу», «вимирання нації», «занепад моралі» й т. ін. Ще одна важлива причина негативного ставлення до абортів полягала в не менш авторитарній нелюбові до того, що жінки тепер володіють контролем над своїм тілом; партійних функціонерів аж тіпало, що жінки тепер не соромляться абортів і «вважають їх за своє законне право»⁴⁰. Доктор Корольов переконував колеґ, що «кримінальний аборт — це свідчення аморальності, яку тепер підтримує легалізація абортів... Аборт запобігає материнству... Він не спрямований на те, щоб допомогти матері чи суспільству, не має нічого спільного з охороною здоров'я матері»⁴¹. Мета цих висловлювань — накинути материнство тим, хто не хоче обирати його доброхить, як соціальний обов'язок, заперечити, що сексуальність можна відокремити від розмноження, прищепити негативне ставлення до самої сексуальності під машкарою благочестивої турботи про жінок та дітей. Останнє навряд чи було потрібне, бо радянські жінки так соромилися сексуальності й відчували до неї таку огиду (все це — спадщина дореволюційних поглядів), що на тому самому з'їзді стверджувано: 60–70% жінок

⁴⁰ Цитовано в: Reich, *The Sexual Revolution*, op. cit., p. 206. Промовець — Строганов.

⁴¹ Цитовано в: Reich, op. cit., p. 199.

нездатні відчувати сексуальної насолоди. Попри легалізацію абортів знадобилося десять років, щоб остаточно побороти таке явище, як незаконні аборти, а те, що жінки надуживали їх, вдаючись до них надміру часто, є лише наслідком такого негативного ставлення до сексуальності, що жінки відчували провину, використовуючи протизаплідні засоби⁴². Незважаючи на великі протести з боку громадськості сталінський другий п'ятирічний план заборонив аборти при першій вагітності. Часто кажуть, що то був останній випадок, коли Сталін звернувся по пораду до громадської думки. 1944 р. заборонено всі аборти, а за посередництво при їх виконанні на два роки садовили до в'язниці. Пильні спостерігачі зауважили, що таке скасування права на легальний аборт, пояснюване нібито раціональним наміром дбати про здоров'я матері, — лицемірство, яке «вочевидь прикривало»⁴³ прагнення збільшити кількість народжень, спричинене воєнними підготовками. «Нам потрібні люди», проголошував Сольц, забуваючи про безліч безпритульних дітей, нестачу житла, а також юних дівчат, що стають матерями несамохіть. Як і в нацистській Німеччині, змінився загальний дух держави: тепер він вимагав великого приросту населення в дедалі мілітаризованішому суспільстві.

Аборти були тільки початком змін, невдовзі стала утверджуватись і решта реакційних поглядів. Революційне законодавство викинуло давню царську статтю про покарання за гомосексуалізм, проте в березні 1934 р., через п'ятнадцять років, його запровадили знову, — покарання становило від трьох до восьми років. Цікавим свідченням відродження патріархальних почуттів є те, що в СРСР, як і в решті країн, гомосексуалізм визнавали тільки між чоловіками і карали за нього; всі вважали, начебто жіночого гомосексуалізму немає, начебто він

⁴² Цей феномен можна спостерігати нині в Америці, де студентки та решта молодих жінок нехтують контрацепцією, неусвідомлено прагнучи завагітніти, дістати «покарання» за «злочин», що не дає їм спокою.

⁴³ Geiger, *op. cit.*, p. 100.

просто неможливий⁴⁴. Відбулися масові арешти гомосексуалістів, їх усюди переслідували; розгорнули пропагандистську кампанію, мовляв, гомосексуалізм — явище «декадентське», «орієнтальне», «буржуазне», ба навіть «фашистське» (у фашизмі звинувачено внаслідок асоціації з нацистськими Männerbünde).

Одна з найважливіших проблем, з якими зіткнувся Радянський Союз, полягала в тому, щоб там, де можна, прищепити громадянам через революційну освіту нову структуру психіки, яка мала заступити давню структуру, сформовану патріархальним устроєм. І тут він зазнав цілковитої поразки. Після доби експериментів він мало-помалу запровадив свою власну моралізаторську, репресивну ідеологію, створив нову авторитарну систему, виробив власне ставлення до статей та сексуальності, свій стандарт чоловічості як ідеал та норму, повсякчас уславляючи воєнні звитяги та здобутки революціонерів. Освіта знову стала антисексуальною: докладали всіх зусиль, аби стримати, відвернути, притлумити сексуальність молодого покоління. Аскетизм став утверджуватись як ідеал у школах та серед піонерів. Прогресивні школи, як-от дитячий садок Віри Шмідт, де вона проводила експеримент із вихованням дітей без усіляких сексуальних заборон та провин, були закриті за наказом педагогічних «авторитетів». Юнацькі (комсомольські) комуни, що борсалися серед економічних та духовних негараздів, виповнилились авторитаризмом⁴⁵ і зрештою зазнали краху, після

⁴⁴ Тільки у Швеції закони були однакові для обох статей. Гомосексуальних актів між дорослими чоловіками чи жінками при наявності згоди обох партнерів закон не забороняв. Гомосексуальні напади та спокушання неповнолітніх вважались злочинами для обох статей.

⁴⁵ Цікаво, що Макаренко, головний творець нової, орієнтованої на державу авторитарної сім'ї, спершу став відомий як керівник надзвичайно аскетичних та мілітаристських комун для підлітків-злочинців, заснованих з благословення радянської таємної політичної поліції. Макаренко щиро зневажав ліберальні, орієнтовані на дитину теорії виховання двадцятих років; коли він посів провідне становище, прогресивні напрями виховання були відкинуті, нова партійна лінія підтримувала традиційні методи освіти та дисципліну. Часом навіть важко сказати, кого більше зрадила сексуальна контрреволюція в Росії: жінок чи молодь? Див.: Макаренко, «Книга для батьків» (1937 р., опублікована 1940 р.).

1932 р. їх не стало. Їхні зусилля виробити модель колективістського життя — вдячний матеріал для досліджень психічної неспроможності молоді, що виросла в лоні сім'ї, привчитися до колективізму; комунам бракувало приміщень, що могли б забезпечити усамітнення чи порядок, сексуальну атмосферу комун характеризували карколомні переходи від гаремної млости до суворого чорного духу. Стереотип насильницької сексуальної етики тріумфально утвердив себе у заяві комісара з охорони здоров'я, що виступав перед студентами:

«Товариші, ви вступили до університетів та технічних вузів, щоб учитися. Це головна мета вашого життя. І оскільки всі ваші пориви та настрої підпорядковані цій меті, оскільки вам треба зректися багатьох утіх, бо вони можуть перешкодити вашій головній меті, тобто вивчитись і брати участь у розбудові держави, то вам слід підпорядкувати цій меті решту аспектів вашого життя. Держава поки що надто бідна, щоб узяти на себе ваше утримання та освіту ваших дітей. Отже, наша порада вам така: Стримливість!»⁴⁶

Попри очевидну альтернативу контрацепції ця засторога стала шаблонною офіційною порадою в Радянському Союзі, так само як і в будь-якій іншій країні в добу реакції.

Радянський відступ від сексуальної революції почався з бурхливих дискусій у двадцятих роках, проте став утілюватись у життя тільки в середині тридцятих і скінчився 1944 р.⁴⁷ Держава робила геть усе для зміцнення сім'ї. Згідно з новим законом 1935 р. на батьків знову покладалася відповідальність за виховання та поведінку своїх дітей. Тепер радянська ідеологія проголосила, що стате-

⁴⁶ Цитовано в: Reich, *The Sexual Revolution*, pp. 189–190.

⁴⁷ Коли настала «відлига», ситуація трохи поліпшилась. 1954–1955 р. відновлено право на аборт, 1964–1965 р. припинили фіксувати позашлюбні народження. 1964 р. видатний філософ-суспільствознавець Струмлін започаткував нову дискусію, запропонувавши колективне виховання кібудного типу, подібне до педагогічних намірів перших років радянської влади. Повернення до марксистських принципів у цій царині, можливо, відбудеться в майбутньому.

вий союз — це «в принципі довічний союз задля народження дітей». Знову поєднано секс та сім'ю, секс та продовження роду. Відмовившись виконувати обіцянку про громадське піклування дітьми та колективне порання домашньої роботи, зваживши на свій досвід державного життя без цих колективістських заходів, а також на свої пріоритети в царині індустріальних проєктів, а надто озброєнь, сталінська Росія схилилася до підтримки сім'ї, щоб та могла виконувати функції, які обіцяла, а потім передумала виконувати держава. Водночас з'явилася впевненість, що «нова радянська сім'я» (давніша, складаючись із членів старшого покоління, становила загрозу), що її пропагував Макаренко й підтримував Сталін, обернеться на досконалий засіб провадженної державою соціалізації. Треба було знову піднести батьківський авторитет, тож не дивно, коли здавалося, ніби сама держава делегує свою владу батькам, натомість вимагаючи від них правильно виховувати молодь⁴⁸.

Новий закон 1936 р. про розлучення карав гріх «помилкового захоплення коханням» штрафом, що становив 30 — 50 крб. 1944 р. суворіший закон підняв цей штраф до 500 — 2000 крб. і вимагав подавати заяву до суду як нижчої, так і вищої інстанції; обидва суди спеціалізувались на примиреннях. Перед вільним розлученням, що колись вважалося «дарунком революції», тепер спорудили великі фінансові, судові та ідеологічні бар'єри. Шлюб на віру, офіційно визнаний 1927 р., був скасований. Бюро ЗАГСів поприкрашали, і тепер реєстрацію шлюбів та розлучень не провадили за одним столом. Крім того, вдавались до всіляких заохочень, щоб весілля знову набули ритуального характеру. Відродили поняття незаконнонародженості, всіляк тавруючи його і в матері, і

⁴⁸ «Надаючи вам певний ступінь суспільних повноважень, Радянська держава вимагає від вас правильного виховання її майбутніх громадян». А. С. Макаренко, «Книга для батьків». Англійською мовою книжка вийшла під назвою: Anton S. Makarenko, *The Collective Family, A Handbook for Russian Parents*, translated by Robert Daglish (New York: Doubleday & Company, Inc., 1967), pp. 27 — 28.

в дитині. На батька в таких випадках відповідальність уже не складали. Це, звичайно, дозволило сексуальності набрати більш експлуататорського характеру, ніж той, що був властивий їй у двадцятих роках. Іронія криється в тому, що реакція, до якої вдалися в ім'я захисту жінок і дітей («слабких»), насправді набагато погіршила їхнє становище. Жінка тепер не мала ні рятунку, ні перепочинку від тягаря домашніх обов'язків та піклування про дитину, оскільки давній ідеал рівності статей ставав дедалі недоречнішим у країні, що готувалася до війни, насаджуючи мілітаристський, авторитарний дух, і той дух часто годі було відрізнити від традиційної патріархальності. Архетипні постаті матері та солдата заступили революційних товаришів та коханців. Светлов аж нетямився, пишучи, що «материнство стало радістю». В державі почали провадити широкі кампанії вшанування багатодітних матерів, закон 1936 р. призначав винагороди жінкам з шістьма та більшою кількістю дітей, закон 1944 р. надавав матерям сімох і більше дітей почесні титули й нагороди.

У тридцятих роках зародився новий вид пропаганди — сімейні мелодрами та сентиментальні фільми, а редакційні статті «Правды» дедалі офіційнішим тоном запевняли світ, що радянська влада «вважає сім'ю за велике й поважне діло», стверджували, що тільки «справжній сім'янин може бути справжнім радянським громадянином» і що «шлюб — найповажніша справа життя». Сталін провідав на Кавказі свою стареньку матір, і той візит широко розрекламували. Енгельсові думки про індивідуальне статеве кохання та право сексуального життя бути поза межами сфери державного втручання тепер проголосили «буржуазними» та «безвідповідальними», натомість широким потоком лились антимарксистські твердження: «Держава не може існувати без сім'ї». Марксизм перекинули догори ногами: «Є люди, які сміють стверджувати, нібито революція руйнує сім'ю; таке твердження цілковито хибне: сім'я — вкрай важлива сфера суспільних взаємин у соціалістичному суспільстві...

Один з головних принципів комуністичної моралі — це зміцнення сім'ї»⁴⁹.

Міжнародний комунізм підтримав цю кампанію, і французька газета «L'Humanite» вдарила на сполох:

«Урятуйте сім'ю! Допоможіть нам у нашому великому опитуванні задля права кохати... Комуністи зіткнулися з дуже критичною ситуацією. Країні, яку вони мають революціонізувати, всьому французькому світові загрожує небезпека захиріти й зостатися без населення. Злоба вмирущого капіталізму, його аморальність, породжений ним егоїзм, злидні й потаємні аборти, до яких він призводить, *руйнують сім'ю*. Комуністи прагнуть боротись, аби захистити французьку сім'ю... Вони хочуть прийти до влади в могутній країні багатомільйонного народу. СРСР указує нам шлях. Але треба вжити рішучих заходів задля порятунку нації»⁵⁰.

Немає сумніву, ці твердження не тільки прямо суперечать марксистським принципам, а й близькі своєю сутністю до того, що можна прочитати в нацистських деклараціях. Навіть жіночий часопис «Ladies' Home Journal», що аж ніяк не відступав від традиційних поглядів на родину, значно виграє, порівнюючи з такими нестяминими закликами. Прикметно, що, як давно вже зазначив Джон Стюарт Міл, авторитарний і патріархальний розум не годен відокремити визволення жінки від вимирання нації й загибелі кохання і ототожнює кохання та продовження роду з рабським поневоленням, народженням зайвого чи випадкового потомства й догідливою відданістю, що завжди має силу переконати тих, хто висловлює такі погляди.

Через двадцять сім років після революції ставлення радянської системи до сім'ї цілковито змінилося. Початкова широка свобода шлюбів, розлучень, абортів, піклування про дітей була значно обмежена, реакція досягла навіть того, що 1943 р. у Радянському Союзі було скасо-

⁴⁹ Ці, ще й як немарксистські гасла наведено в: Timasheff, *op. cit.* pp. 197–198.

⁵⁰ P. Vaillant-Courtourier, *L'Humanite*, 31 жовтня 1935 р.

ване спільне навчання хлопців та дівчат. Сексуальна революція минула, контрреволюція тріумфувала. У наступні десятиріччя консерватори всього світу тішилися, вказуючи на Радянський Союз як на наочний приклад безумних намагань усе змінити.

Б. Ідеологічна реакція

Фройд та вплив психоаналітичного мислення

Наявність офіційних утисків не можна вважати за вирішальну причину контрреволюції. Адже в багатьох країнах сексуальна революція занепала сама собою, підірвана скорше власними хибами, ніж ворожими силами, що об'єдналися, аби зупинити її. Справжні причини контрреволюції полягають, здається, в тому, що сексуальна революція мусила — конче, ба навіть неминуче — зосередити свої зусилля на надбудові патріархального устрою, на зміні юридичних форм, на боротьбі з найтяжчою наругою, на реформах традиційної освіти, проте не зачіпала процесів соціалізації, що прищеплювали кожній статі уявлення про властиві їй характер і роль. Найвизначальніші погляди, вартості, почуття — все, що становило психічну структуру особистості, сформовану кількатисячолітнім існуванням патріархального суспільства, зоставалося майже, а то й зовсім без змін. Крім того, найголовнішим давнім традиційним інституціям — патріархальному шлюбові та сім'ї — власне, ніхто не кидав виклику, на них нападали вкрай рідко. Змінилася тільки зовнішня оболонка суспільства, внутрішня його сутність збереглася незачеплена. Якби знайшлися нові джерела підтримки, нові підтвердження, нові ідеологічні виправдання, патріархальний дух знову був би мобілізований. Патріархальний устрій міг, і таки справді спромігся зберегти свою силу як метод керування суспільством, як абсолютно ефективна політична система, що, крім сім'ї, не має якоїсь очевидної надбудови, і то просто

тому, що живе в головах і серцях, де вкоренилась у процесі формування своїх підданих і звідки її навряд чи виженуть нечисленні реформи.

Нещодавно з'явилася низка досліджень, присвячених консервативним тенденціям, що діяли протягом 1930–1960 років і призвели до погіршення економічного становища та освіченості американських жінок⁵¹. Цей спад вони приписують повоєнній реакції, консервативній або антикомуністичній неприхильності до радянських та інших соціалістичних експериментів, економічній ситуації, за якої жінок експлуатували як резервну робочу силу, що її час від часу масово позбавляли роботи, а як потім приймали знову, то вже на нижчі посади, і, нарешті, ідеології «вихваляння родинного життя»⁵². Ці всі чинники певною мірою вже досліджені, тож нас тут цікавлять скорше поширені напрями думки в літературі та науці, інтелектуальні джерела й атмосфера контрреволюційної доби.

Дарма що в ті роки ми бачимо своєрідне релігійне відродження, надто в престижних і впливових літературних та університетських колах, — релігія вже не могла забезпечити достатньої підтримки патріархальному суспільному устроєві і властивого йому розподілу ролей між статями та диференціації характерів на чоловічий та жіночий. Побожність Т. С. Еліота і святість модної неоортодоксії Оксфорду й так званої нової критики на-

⁵¹ Див.: Президентську доповідь про становище жінок, William L. O'Neill, *Everyone Was Brave, The Rise and Fall of Feminism in America* (Chicago: Quadrangle, 1969), Betty Friedan, *The Feminine Mystique* (New York: Norton, 1963), Marlene Dixon, «Why Women's Liberation?» *Ramparts*, November 1969. Різниця між чоловічими та жіночими заробітками зростає, починаючи з тридцятих років. 1940 р. жінки ще займали 45% робочих місць у промисловості та в різних царинах професійної діяльності, а 1967 р. — лише 37%. В тридцятих роках жінки отримували два з п'яти ступенів бакалавра та магістра гуманітарних наук і один з семи ступенів доктора філософії. Проте 1962 р. тільки одна з трьох осіб, що отримали ступінь бакалавра чи магістра, була жінка, а серед тих, хто отримав докторський ступінь, тільки одна з десяти. (Цифри взято зі статті Діксон).

⁵² Це термін О. Нейла.

вряд чи могли правити за рятівний човен для всього суспільства більшою мірою, ніж гуртовий відступ письменників та критиків зі сфери ясного розуму в тьмяні печери міфу. По-новому сформулювала давні патріархальні погляди така наука (зокрема такі недавно зароджені соціальні науки, як психологія, соціологія й антропологія, що стали найкориснішим і наймогутнішим знаряддям соціального контролю та маніпуляцій). Щоб аргументи були неспростовні, треба вказати на певний зв'язок, нехай хоч який сумнівний, із науками, чії твердження куди легше доводити, — біологією, математикою, медициною. Задовольняючи потреби консервативних суспільств та населення, надто знеохоченого або надто приголомшеного, щоб запровадити революційні зміни в суспільному житті й не відступити навіть перед радикальним перетворенням самих його основ, як-от сім'ї, на сцену вийшла ціла низка новочасних пророків, аби прибрати давню доктрину окремих сфер у модні шати науковості.

Найвпливовішим із них був Зігмунд Фройд, безперечно, наймогутніша контрреволюційна сила в ідеології сексуальної політики тодішньої доби. Хоч у часи Лоуренса Фройдіві теорії були популярні і в Англії, і на континенті, там їх ніколи не підносили так високо і тим паче не вшановували так довго, як у Сполучених Штатах. В Америці вплив Фройда годі й оцінити, і Америка, в багатьох аспектах перше вогнище сексуальної революції, здається, найдужче потребувала його теорій. Хоча Фройда загалом мають за вірець ліберального спонукання до сексуальної свободи й цінують його за видатний внесок у пом'якшення традиційних пуританських заборон на сексуальність, праці цього вченого, доробок його послідовників, а ще більшою мірою — його популяризаторів мали раціонально пояснити огидні взаємини між статями, підтвердити традиційну роль кожної з них, обґрунтувати, чому в кожній статі свій характер.

За майже трагічною іронією відкриття видатного вченого, чії теорії неусвідомленого та інфантильної сексу-

альності значно збагатили людське знання, були згодом використані для підтримки вкрай консервативних поглядів. А з огляду на те, що мета сексуальної революції — визволити жінку з її традиційного поневолення, то Фройдіві теорії були силоміць підпряжені на службу поширеним контрреволюційним настроям. Хоча вульгарний фройдизм у своїх найприкріших виявах заходив набагато далі самого Фрейда, антифемінізм, властивий цій теорії, певною мірою спирався на праці вченого.

У мить смиренного збентеження Фройд якось признався своїм студентам: «Якщо ви хочете дізнатися про жіночість більше, вам слід зазирнути у власний досвід, звернутися до поетів або зачекати, поки наука дасть вам докладнішу інформацію»⁵³. Іншого разу в листі до Мері Бонапарт він сповістив: «Велике запитання, на яке ніколи не було відповіді і на яке я й сам не годен відповісти попри свої тридцятирічні дослідження жіночої душі, звучить так: «Чого хоче жінка?»⁵⁴ З огляду на таку велику невизначеність можна лише пошкодувати, що Фройд так наполегливо намагався конструювати психологію жінки.

Можливо, справжня трагедія Фрейда полягає в тому, що його хибне розуміння жіночого характеру спиралося на дуже слушні клінічні спостереження. Бо жінки, що йшли до психоаналітика, були (а здебільшого й зостаються) «неприспособленими жінками» нашої доби, для них, як влучно висловились Віола Клейн, характерні симптоми «поширеного, а фактично, загального невдоволення своєю статевою роллю»:

«Воно виявляється в почуттях приниженості, зневазі до власної статі, бунті проти її пасивної ролі, в заздрості до більшої свободи чоловіка, прагненні дорівнятися до нього в розумових та мистецьких досягненнях, намаганні здобути

⁵³ Freud, «Femininity», *New Introductory Lectures on Psychoanalysis* (1933), translated by James Strachey (New York: Norton, 1964), p. 135.

⁵⁴ Фройд у листі до Бонапарт, цитовано в: Ernest Jones, *The Life and Work of Sigmund Freud* (New York: Basic Books, 1953), Vol. II, p. 421.

незалежність... та в усяких способах надолужити соціальні невигоди, пов'язані з тим, що вона не чоловік»⁵⁵.

У своїй клінічній практиці Фройд мав нагоду спостерігати жінок, що страждали від двох причин: сексуальної загальмованості (часом досить великої, щоб призвести до тяжких симптомів, ба навіть істерії)⁵⁶ і великого невдоволення своїми соціальними обставинами. Загалом Фройдові була властива тенденція вважати, нібито другий чинник дуже великою мірою залежить від першого, й радити жінкам сексуальну реалізацію як панацею від тієї нібито немочі, що насправді була важливим свідченням соціального неспокою в лоні деспотичного суспільства.

I

Переглядаючи теорії Фройда про жінок, треба зважити не тільки на його висновки з досліджуваних фактичних даних, а й на припущення, спираючись на які, він робив ті висновки. Фройд не вважав, що симптоми його пацієнток — свідчення обґрунтованого невдоволення другорядним становищем, яке накидає їм суспільство, гадаючи, що то вияви незалежної, загальної тенденції, властивої всім жінкам⁵⁷. Цю тенденцію він назвав «пенісними заздощами», простежив її зародження в дитячому віці і взяв за основу своєї теорії жіночої психології, побудувавши так, що всі три найголовніші, на його думку, риси жіночої психології — пасивність, мазохізм, нар-

⁵⁵ Viola Klein, *The Feminine Character, History of Ideology* (London: Kegan Paul, 1946), pp. 72–73.

⁵⁶ Перші пацієнтки, що їх лікував Фройд, хворіли на істерію, див. том перший його «Collected Papers» (1893–1905), pp. 9–272, та «Dora. An Analysis of a Case of Hysteria» (1905–1909), що їх видав Philip Rieff (New York: Collier, 1966).

⁵⁷ Тут методи Фройда дуже відрізнялись від його ліберального, гуманного ставлення до хворих, що страждали від сексуальної загальмованості.

цисизм — виявились пов'язаними з цими заздрощами або залежними від них, ба більше — становлять їхні неминучі наслідки.

Оскільки Фройдове розуміння жіночої психіки спирається на уявлення про пенісні заздрощі, це уявлення потребує докладних і часом повторюваних пояснень⁵⁸. Почавши з теорії пенісних заздрощів, ми бачимо, що його визначення жінки — негативне: жінка — це наслідок усвідомлення, що вона не чоловік, їй «бракує» пеніса. Фройд гадає, що коли дівчинка усвідомлює свою стать, то це відкриття само по собі означає для неї таку катастрофічну травму, яка дається їй взнаки впродовж усього життя, значною мірою формуючи чимало рис її характеру. Отже, Фройдове розуміння жіночої психології, що на нього ще й як спираються вся сучасна психологія та психоаналіз, побудоване на усвідомленні трагічної події — народження дівчинкою. Зрозуміло, Фройд тут тільки передає інформацію, що її дали йому пацієнтки, які були об'єктом його клінічних досліджень, і саме на ній він будує свої дальші узагальнення про жінок. Ось як, на думку Фройда, йому пощастило простежити формування в жінок уявлення, що народитися дівчинкою означає народитися «кастрованою»:

«Як ми дізналися з психоаналітичної роботи, жінки вважають себе за покривджених змалку, за незаслужено упосліджених та знедолених; озлоблення багатьох дочок про-

⁵⁸ Див. зокрема розділ: «Femininity». Вживши такі вочевидь огидні вислови, як «хлопчикове куди краще устаткування» (р. 126), «її непоказний клітор» (р. 127), «генітальний гандж» (р. 132) та «природжена сексуальна меншовартість» (р. 132), Фройд запевняє свою аудиторію, що пенісні заздрощі правлять за основу всієї теорії жіночої психології, застерігає, щоб ніхто не заперечував цієї гіпотези, бо інакше розпадеться вся теорія: «Якщо ви відкинете це уявлення як вигадку й гадатимете, мовляв, моя переконаність, буцімто брак пеніса впливає на формування жіночості, — це тільки *idée fixe*, тоді я, звичайно, безборонний» (р. 132). Критикуючи Фройдіві уявлення про жінку, я скористалася висновками Франсіса Кама (Frances Kahn).

ти своїх матерів пов'язане, зрештою, з наріканнями, що ті привели їх на світ жінками, а не чоловіками»⁵⁹.

Якщо припустити, що це справді так, то вирішальне питання вочевидь у тому, чому воно так. Або чоловічість — це справді природжений вищий феномен, і в такому разі цю «вищість» можна емпірично довести чи продемонструвати, або жінки помиляються, чогось не розуміють, хибно гадаючи, буцімто вони меншовартісні. І тут знов-таки треба запитати чому. Що в їхньому власному досвіді, в навколишньому суспільстві, в процесі соціалізації спонукало їх дивитись на себе як на меншовартісні створіння? Відповідь, певне, буде така: умови патріархального суспільства і принижене становище жінки в цьому суспільстві. Але Фройд не хоче йти за такими міркуваннями і покликається натомість на етіологію дитячого досвіду, оснований на біологічному факті анатомічної різниці між статями.

Хоч як прикро, що Фройд волів обминути куди вірогідніші соціальні гіпотези, щоб зосередитись на перекрученнях інфантильного суб'єктивізму, його аналіз набув би великої ваги, якби він достатньо об'єктивно визнав, що жінка народжується жінкою в суспільстві, в якому панує чоловік і яке схильне поширювати свої цінності навіть на анатомію, отже, здатне надати біологічним феноменам символічної ваги. Десь так само ми бачимо, що травматична обставина — народження негром у білому расистському суспільстві — надає кольорові шкіри символічної цінності, проте нічого нам не каже про особливості негроїдної раси.

Відкинувши широкий культурний контекст жіночого невдоволення та обмеживши те невдоволення раннім дитячим досвідом, Фройд знову знехтував соціальне тло дитинства, приписавши жіночий «кастраційний» комплекс (його слова!) відкриттю анатомічної різниці між

⁵⁹ Freud, «Some Character Types Met With in Psycho-Analysis Work» (1915) *Collected Papers of Sigmund Freud*, edited by Joan Riviere (New York: Basic Books, 1959), Vol. IV, p. 323.

статтями, що його робить дитина. Фройд гадав, ніби знайшов ключ до розуміння жіночого розвитку: це та мить, коли дівчатка бачать, що вони «кастровані», — і це «вкрай важливе відкриття, що його судилося зробити кожній дівчинці»:

«Вони бачать у брата або в хлопчика, з яким граються, пеніс, такий різьчене помітний та великий, і одразу визнають його за кращий відповідник свого власного невеличкого й непривабливого органа, обертаючись із цієї хвилини на жертву пенісних заздрощів»⁶⁰.

У цьому твердженні є кілька непояснених припущень: чому дівчинка миттю схиляється до думки, буцімто більше — це краще? Хіба вона не може, міркуючи з простодушністю дитячого нарцисизму, так само легко уявити, що пеніс — це якийсь нарід, а її тіло — норма? Адже, як пояснює Фройд, хлопчики на таке спроможні, проте відповідають на сексуальну просвіченість не міркуваннями, мовляв, їхні власні тіла особливі, а навпаки, «страхом перед скаліченим створінням або переможною зневагою до нього»⁶¹. Крім того, вищість цього «кращого відповідника», тобто пеніса, що її, як сказано, дівчата «одразу визнають», пов'язана, на Фройдову думку, з автотеротичним задоволенням у дитинстві, проте й тут дитячий досвід не дає жодних підстав для такого твердження.

Чимало у Фройдівій теорії зіперте на миті відкриття, і ми вражені тим, що, коли йдеться про жінку, переказ цієї незвичайної драми про виникнення пенісних заздрощів знову повторює давню легенду про гріхопадіння, гріхопадіння, що в ньому завинила тільки Єва⁶². Чоловік

⁶⁰ Freud, «Some Psychological Consequences of the Anatomical Distinctions Between the Sexes» (1925), *Collected Papers*, Vol. V, p. 190.

⁶¹ Там само, с. 191.

⁶² Адам не тільки мав милість Божу в своїх стегнах, яка запевняла його, що він належить до вищого виду, — його подальший страх кастрації, що виник після погляду на «скалічене створіння», допоміг йому подолати Едіпові жадання (він боявся батькової помсти — кастрації) і сформувати з часом могутнє над-Я, що його Фройд вважає за причину неминучої й трансцендентної, як йому здається, моральної та культурної вищості чоловіка.

і жінка, немов діти, спершу живуть у райському світі ігор, де ролі взаємозамінні — активні й пасивні, чоловічі й жіночі. Нам дають зрозуміти, що до тієї страшної, критичної миті, коли жінка відкриває свою меншовартість, свою кастрацію, вона вважає свій клітор за пеніс. Можна здивуватися чому. Фройд гадає: тому, що мастурбує з ним, і стверджує, нібито дівчинка висновує, що пеніс придатніший для такої діяльності. Фройд наполягає на тому, що цю стадію кліторного автоеротизму в дівчат слід називати «фалічною»⁶³.

Крім того, відкриття, що, на думку Фройда, нібито згодом отруїть жінці життя, в багатьох випадках полягає, напевне, в тому, що дівчинкою вона бачить, як хлопчик пісяє або купається. Ніде не пояснено, як дівчинка робить логічний стрибок від видовища купання чи сечовипускання до пізнання, що хлопчик мастурбує з цим новим для неї предметом. Та навіть якби їй довелося вперше побачити пеніс під час хлоп'ячої мастурбаційної гри, Фройдове припущення, нібито вона доходить висновку, що та незнайома річ придатніша для автоеротичного задоволення, ніж її власний клітор (адже дівчинці неприступний досвід пенісного автоеротизму, так само як хлопчикам — кліторного), безпідставне. Проте Фройд гадає, що внаслідок такого пізнання жіночий автоеротизм підупадає, і вбачає в цьому «ще один дивовижний наслідок пенісних заздрощів, або ж відкриття меншовартості свого клітора»⁶⁴. Тут знову виникає ситуація, коли годі відрізни-

⁶³ Оскільки дівчинка тоді почувається вільною, рівною та активною, Фройд стверджує, що «маленька дівчинка — це малий чоловік» («Feminity», р. 118). Тут у Фройда проступає таке сильне упередження на користь чоловіків, що він геть забув про лінгвістичну чесність: адже в обох статей автоеротичну стадію можна з не меншим успіхом назвати «кліторною», зміна назви не змінює суті. Таке слововживання у Фройда спирається на думку, будімо мастурбація — активний пошук насолоди, а активність — чоловіча риса *per se*, сама по собі. «Нам треба мати на увазі, що у фалічній фазі клітор для дівчат становить провідну ерогенну зону». Там само.

⁶⁴ «Some Psychological Consequences of the Anatomical Distinctions Between the Sexes», р. 193.

ти Фройдову розповідь про мислення дитини від мислення самого Фрейда, а своєю мовою, неодмінно принижувальною, він, здається, тільки прагне остаточно заплутати питання. І справді, оскільки він не подає жодних об'єктивних доказів, які б підтвердили фактами його уявлення про пенісні задрощі, або жіночий кастраційний комплекс⁶⁵, ми вражені, якою великою мірою суб'єктивізм, що з ним викладено ті всі події, можна приписати чи то самому Фройдові, чи то його великому упередженню на користь чоловіків, чи то навіть упередженню на користь чоловічого шовінізму⁶⁶.

Це звичайне упередження на користь чоловіків, власне Фройдівій термінології та висловлюванням, і погляди, що з нього випливають, набули ще більшої сили та виразності в послідовників ученого. Дойч пише про клітор як про «неадекватний замітник» пеніса; Карл Абрагам покликається на «вбогість зовнішніх геніталій жінки», і всі стверджують, що навіть народження дітей може правити лише за кепський замітник конституційної меншовартості⁶⁷. Як зауважує Клейн у своїй критиці Фрейда, гіпотеза, нібито «одна половина людства повин-

⁶⁵ Уся сукупність клінічних даних, що їх опрацював Фройд, спирається на аналіз його пацієнтів та власний самоаналіз. Коли йдеться про пенісні задрощі, він наводить надивовижу мало свідчень пацієнток, а його опис чоловічої зневаги та жіночого розпачу з приводу відкриття різниці між статями виразно автобіографічний. Маленький Ганс (Фройдів онук), п'ятирічний хлопчик, що настирливо переймався власним «хвостиком», постачає решту чоловічих даних. Хоча це чудова царина для точних клінічних досліджень, але і Фройдові, й будь-кому іншому як тоді, так і тепер незвичайно важко дійти узагальнень про те, як дитина вперше дізнається про сексуальність: адже родинні та культурні обставини вкрай розмаїті, до того ж ускладнені низкою мінливих чинників, пов'язаних з індивідуальним досвідом, як-от кількістю, віком та статтю братів і сестер, силою та сталістю табу на оголеність тощо.

⁶⁶ Ернест Джонс влучно характеризує Фройдіві погляди на це питання як «фалоцентричні». За Фройдовими гіпотезами криється щось подібне до давнього жінконенависного постулату, буцімто жінки — недосконалі або недорозвинені чоловіки, тобто скалічені істоти, чоловіка при цьому вважали за норму; такого погляду дотримувались Августин, Тома Аквінський тощо.

⁶⁷ Karl Abraham, «Manifestations of the Female Castration Complex», *International Journal of Psychoanalysis*, Vol. 3, March 1922.

на мати біологічні підстави почуватися негаразд через те, що їй бракує того, що є в другій половині (та аж ніяк не навпаки)»⁶⁸, просто химерна. І надто вже химерно уявляти, що половина людства має приписувати свій вочевидь нижчий соціальний статус найпростішим біологічним причинам, тоді як треба звернути увагу на соціальні чинники, що мають куди більшу вагу.

Фройд, висунувши цю вкрай невірогідну гіпотезу, здається, припустив, що дівчатка взагалі заперечують цінність, а почасти навіть існування жіночих сексуальних ознак. Але ж перше, що має помітити кожна дитина, — це те, що в матері є груди, а в батька ні. Фройд недобачив різючого враження, яке може справити на дитячу психіку здатність народжувати дітей, недобачив і знання дівчинки не тільки про свій клітор, а й про свою вагіну.

Формулюючи теорію пенісних заздросців, Фройд не тільки знехтував можливість пояснити жіноче невдоволення соціальними причинами, а й закрити шлях до неї, проголосивши, що жінки з заздністю дивляться на орган, характерний для чоловіків. Оскільки було б безглуздям звинувачувати в таких почуттях дорослих жінок, він покликається на дитину, кажучи, що ті несамовиті почуття зародилися в ранньому дитинстві. І відтоді майже весь розвиток жінки, завершений чи незавершений, тлумачать, зіпершись на ту катастрофічну мить, коли вона дізналася про власну кастрованість.

Поки що Фройд просто йшов за міркуваннями, які він, хибно чи слушно, приписував суб'єктивізму дівчинки. Проте хибний чи ні, цей виклад міркувань прагне бути чимсь більшим за простий опис хибних висновків дівчинки: адже в ньому міститься ще й припис. Бо якщо відкриття власної кастрованості слід розуміти як загальний досвід усіх жінок, реакція жінки на таку свою лиху долю править за критерій, що визначає її здоров'я, її

⁶⁸ Klein, *op. cit.*, pp. 83–84.

дозрівання та майбутнє, спонукаючи пройти кілька досить непростих стадій розвитку: «Збагнувши, що її нарцисизмові завдано рану, жінка розвиває, немов рубець, почуття меншовартості. Проминувши перший етап, коли вона намагалася пояснити брак пеніса покаранням, спрямованим на неї особисто, та усвідомивши, що статеві особливості мають загальний характер, жінка починає поділяти зневагу, що її відчувають чоловіки до статі, гіршої в такому важливому аспекті»⁶⁹. Жінка спершу кляне свою матір, «яка привела її на світ такою недостатньо устаткованою» і яку вона «майже завжди звинувачує в браку пеніса»⁷⁰. І тут у Фройдівій мові знову важко добачити різницю між фактом і жіночою фантазією. Проте для нього не досить, що жінці стала огидна власна стать; якщо їй судилося дозріти, вона мусить позитивно переорієнтувати себе на чоловічий об'єкт. Цей процес позначають як початок Едіпової стадії в жінки. Нас запевняють, що дівчинка тепер остаточно полишає надію завагітнити рідну матір, — саме такий намір їй приписує Фройд. (Можна лише дивуватись, як діти з'ясовують таємницю зачаття: адже це складний і тонкий процес, що його самим дітям збагнути не під силу, серед примітивних народів навіть дорослі не завжди розуміють його). Кажуть, нібито дівчина гадає, що мати скалічила її, караючи за загальну безвартісність або, можливо, злочин мастурбації, і тоді спрямовує свою загострену увагу на батька⁷¹.

На цій стадії свого дитинства дівчинка спершу сподівається, що її батько виявить великодушність і нагородить її пенісом. Згодом, розчарована в цьому сподіванні, вона навчиться вдовольнятися надією народити від ньо-

⁶⁹ «Some Psychological Consequences of the Anatomical Distinctions Between the Sexes», р. 192.

⁷⁰ Там само, с. 193.

⁷¹ Цей опис розвитку жіночої психології спирається на такі Фройдіві праці, як «Три нариси про теорію сексуальності», «Жіночість», «Деякі психологічні наслідки анатомічної різниці між статями» та «Жіноча сексуальність».

го дитину. Але виявляється, що дитина — це химерний об'єкт: насправді вона взагалі не дитина, а пеніс: «дівчаче лібідо остаточно формується завдяки, — по-іншому тут і справді не скажеш, — ототожненню пеніса з немовлям»⁷². Хоча дівчина ніколи не полишає примарної надії здобути пеніс («ми повинні визнати, що бажання мати пеніс — *par excellence* жіноче»⁷³), немовля — максимально близький до пеніса об'єкт, що може їй дістатися. На цій стадії прагнення мати пеніс перетворюється на прагнення мати немовля, той чудернацький приступний жінкам пеніс, цінність якого побільшує те, що він був предметом величних сподівань. (Цікаво, що Фройд уважав, нібито дівчачі страхи зосереджуються навколо кастрації, а не згвалтування — події, якої дівчата таки справді й не без підстав бояться, оскільки вона трапляється з ними, а кастрація ні). Дівчата, сповіщає нам Фройд, тепер трохи вивільняються від страху перед кастрацією, проте ніколи не припиняють заздрити власникам пеніса й нарікати на його брак у себе⁷⁴, тож, зостаючись, так би мовити, «імпотентними», вони весь час становлять можливу небезпеку для добре статево повноцінних чоловіків. Тут уже вчувається відгомін капіталістичного антагонізму між власниками і знедоленими. В цьому, здається, й криється причина великого страху перед жінкою, властивого Фройдівій ідеології, та сили звинувачень у пенісних заздрощах, спрямованих проти зрілих жінок.

Фройдів «сімейний роман», хатня психодрама, куди страшніша за мильну оперу, триває далі. Архетипна дівчина тепер увійшла в Едіпову стадію пожадання до батька, переконавшись у цілковитій нікчемності свого клітора, отже, й своєї статі, й себе самої. Тим часом хлопчик такий нажаханий своїми висновками з сексуального пізнання, що спершу приховує всю інформацію. Згодом

⁷² «Some Psychological Consequences of the Anatomical Distinctions Between the Sexes», p. 195.

⁷³ «Femininity», p. 128.

⁷⁴ Див.: «Female Sexuality» (1931), *Collected Works*, Vol. V, pp. 252–272.

він може засвоїти її, тільки супроводячи відкриття різниці між статями величезною зневагою до жінки. Якщо не брати до уваги соціальних обставин, чого послідовно дотримується Фройдова теорія, то важко зрозуміти, як хлопчик спромагається отак переконатись у перевазі пеніса. Проте Фройд запевняє: «Внаслідок відкриття, що в жінок немає пеніса, жінки втрачають цінність для дівчат, так само як і для хлопчиків, а згодом, можливо, й для чоловіків»⁷⁵.

Конфлікт із батьком застерігає хлопця, що кастраційна катастрофа може статися й з ним. Він боїться за свої власні символи й через страх зрікається своїх сексуальних бажань, спрямованих на матір⁷⁶. Фройдове пояснення невротичних збуджень, притаманних нуклеарній сім'ї, саме по собі може свідчити про шкідливий вплив цієї інституції, оскільки в особі батьків перед малими дітьми постають перші сексуальні об'єкти, двоє дорослих, злягання з якими, навіть якщо фізично й можливе, буде інцестуозним.

Фройд наполегливо радить, що від усіх млосних надій мати пеніс треба відмовитись, сублимувавши їх у материнство, але така його порада — звичайна заміна, оскільки навіть прагнення материнства спирається на залишки надій на пеніс. Бо, кажуть нам, жінка, дозріваючи, ніколи їх не полишає, що тепер цілковито ототожнений із дитиною. Отже, чоловік виростає, щоб кохати жінок, або, ще краще, своє уявлення про жінок, а жінка — щоб любити немовлят⁷⁷. Тож сказано, що жінка, народжуючи, вперто провадить далі свої невеселі фалічні пошуки, ніколи не виходить з Едіпової ситуації, коли брак пеніса надолужують народженням дитини. «Вона щаслива, якщо згодом бажання мати дитину таки справдиться, надто

⁷⁵ «Femininity», p. 127.

⁷⁶ «Some Psychological Consequences of the Anatomical Distinctions Between the Sexes» та в інших творах, де йдеться про Едіпів комплекс у чоловіків.

⁷⁷ «Femininity», p. 134.

коли та дитина — хлопчик, що приніс із собою жаданий пеніс»⁷⁸. Фройдова логіка спромоглася обернути народження дитини, це видатне досягнення жінки і єдину функцію, яку ця логіка дозволяє їй виконувати, на звичайнісіньку гонитву за чоловічим статевим органом. Таким чином, чоловічим привілеєм стає навіть народження дитини, бо немовлята — лише сурогати пеніса. Жінка зазнала поразки навіть у тій єдиній функції, що їй приписує Фройдова теорія, — у функції продовження роду. Крім того, нам сказано, що лібідо жінки надто мале, щоб характеризувати її тут як конструктивний чинник, оскільки Фройд раз у раз наголошує, що жінці властивий слабший сексуальний потяг, ніж чоловікові. Отже, жінку знецінюють навіть у відведених їй межах убогого животіння та другорядного біологічного устаткування: навіть якби вона наповнила своїм потомством цілий сиротинець, то все були б самі чоловічі члени.

Якщо активний, «фалічний» автоеротизм не урветься визнанням меншої цінності клітора, нормальне дозрівання жінки не відбудеться. Тут Фройд уже суворий і категоричний: «Мастурбація, принаймні кліторна, — це чоловіча активність, і зникнення кліторної сексуальності — доконечна передумова розвитку жіночості»⁷⁹. (Отже, жіночість тлумачать як нормальний, здоровий стан. Згодом ми придивимось до нього докладніше). Підлітковий автоеротизм заборонений, нормальний розвиток жінки потребує стриманості. Але перед дівчиною, чий розвиток досі минав щасливо, знову постають перешкоди: «Вона визнає факт своєї кастрованості, а отже, й вищість чоловіка і власну меншовартість, та водночас і повстає проти цих прикрих обставин»⁸⁰. Фройд уважає за характерне для природи, що «конституція не хоче пристосо-

⁷⁸ Там само, с. 128.

⁷⁹ «Some Psychological Consequences of the Anatomical Distinctions Between the Sexes», p. 194.

⁸⁰ «Female Sexuality», p. 257.

уватись до своєї функції без боротьби»⁸¹. Отже, якщо перероджені жінки шукають своєї реалізації в житті, присвяченому розмноженню, решта збочує на хибний шлях, сподіваючись піднятися над біологічним рівнем, що обмежує життя материнством та продовженням роду, і той хибний шлях Фройд називає «комплексом мужності»⁸². Саме так можна пояснити поведінку багатьох жінок, що відхиляються від норми, — як тих, що зрікаються сексуальності або звертають її на представниць своєї статі, так і тих, що женуться за «чоловічими цілями». Ця остання група не шукає пеніса відверто і чесно в материнстві, а бажає натомість вступати до університетів, жити незалежним, не підпорядкованим комусь життям, хапатися за фемінізм або втрачати спокій і потребувати лікування як «невротички». Фройдів метод покарання таких «незрілих» жінок полягав у тому, щоб звинуватити їх у «регресі», неповноті особистості, в «загальмованому розвитку», що потребує клінічного лікування⁸³.

Ось так пенісні заздрощі, приховані, але ніколи не подолані, стають головним джерелом здоров'я та патології; добро чи зло в жіночому житті полишене на ласку таємничій вирішальній силі, що зветься «конституційним чинником»⁸⁴. Отже, якщо жінка покірно змириться зі своєю долею, то вона, дарма що представниця вочевидь нижчого виду, може принаймні змиритися зі своїм становищем і обмежити себе материнством. Та якщо вона виявить непокору, то втрутиться в той широкий світ, що, як переконаний Фройд, сам по собі становить чоловічу «територію», і намагатиметься «конкурувати» з чоловіками, тобто загрожуватиме їм. Тоді її можна зви-

⁸¹ «Femininity», p. 117.

⁸² «І якщо опір жіночості такий затятий, то звідки ж бере він силу, як не з прагнення дорівнятися до чоловіка, що знаходило свій ранній вияв у формі дитячих пенісних заздрощів; звідти ж може походити і його назва». «Female Sexuality», p. 272.

⁸³ Див. «Femininity», p. 130, та в інших працях, а також «Analysis Terminable and Interminable», *Collected Works*, Vol. V.

⁸⁴ «Femininity», p. 130.

нуватити в «комплексі мужності» або в «чоловічих протестах».

У таких випадках Фройд, а за ним і його школа зі шкіри пнулися, аби переконати жінку в хибності обраного шляху: лагідно вмовляли, немилосердно висміювали, а коли здобувся на силі вульгарний фройдизм, запровадили справжню психічну поліцію у формі «масового психоаналізу». Відступниць треба було змусити пристосуватись або знищити їх. Але ж ніхто не має доказів, що всі людські (на відміну від біологічних, або репродуктивних) прагнення, інтереси, поривання належать до чоловічої «території», мають суто чоловічий характер, і ніхто не знає, на яких біологічних підставах можна довести, що письменність, університети, професійна діяльність — це питомі чоловічі сфери. Можна було б сказати, ніби Фройд сплутав усталений звичай із питомою властивістю, чоловічу зверхність, притаманну тодішній культурі, з природою, але його гіпотеза така переобтяжена практичним доцільним інтересом, що вчинити так означало б назвати його простодушним.

Філософія, яка стверджує, що «вимога справедливості — це різновид заздрості»⁸⁵, і сповіщає знедолених, що причини їхньої неволі органічні, отже, незмінні, здатна виправдати чимало несправедливості. Можна передбачити, що така філософія має в запасі поради й для решти упосліджених груп, незадоволених статусом-кво, і, оскільки соціальні та політичні наслідки такого способу міркувань напрочуд ясні, неважко добачити, чому Фройд зрештою став таким популярним мислителем у консервативних суспільствах.

Фройд зневажливо відкинув чудову нагоду відчинити двері перед сотнями ґрунтовних досліджень про вплив культури, просякнутої чоловічою зверхністю, на розвиток Я молодої жінки, волюючи натомість освятити її гноблення покликанням на неминучий закон «біології». Теорія пенісних заздрощів так ефективно затуманила

⁸⁵ Там само, с.134.

пізнання, що вся психологія ще й досі не розгадала таємниць соціальної причинності. Якщо ця теорія і може взагалі щось означати (а це видається вкрай невірогідним), то лише в межах широкого культурного контексту, в якому формується жінка. І тоді в нас виникне враження, що дівчатка цілком усвідомлюють чоловічу зверхність ще задовго до того, як побачать у братика пеніс. Ця зверхність так виразно проступає в навколишній культурі, так гостро виявляється у фаворитизмі в школі та в сім'ї, в образах кожної статі, поширюваних усіма засобами масової інформації, релігією, в усіх моделях, у яких перед ними постає світ дорослих, що тепер, коли їм уже відомі тисячі інших прикмет кожної статі, пов'язувати її тільки з будовою чоловічих геніталій було б зайвим і недоречним. Зіткнувшись із багатьма конкретними свідченнями вищості чоловічого статусу, помічаючи принизливе ставлення до себе з усіх боків, дівчата задрять хлопцям не на пеніс, а лише тому, що ті мають змогу задовольняти свої соціальні потреби. Фройд, здається, й сам того не відаючи, безглуздо призвів до великої плутанини, не добачаючи різниці між біологією та культурою, анатомією та статусом. Але ще очевидніше, що така плутанина видалася його аудиторії потрібною й корисною.

Хоч яким самовдоволенням міг видаватися Фройд, феміністський рух, певне, становив для нього значну загрозу. В його міркуваннях про жінок часто можна побачити шпильки проти феміністських поглядів. Він знов і знов повторює звинувачення в пенісних задрощах проти всіх бунтівниць, немов закляття, що мало позбавити сили привид емансипованої та освіченої жінки, тієї дівчачки, яка завдає собі зайвого клопоту, марно намагаючись надолужити свою органічну меншовартість спробами досягти чогось у царині культури, дарма що для таких досягнень, на його думку, володіння пенісом — *sine qua pop*, доконечна передумова. Він навіть поскаржився, що жінки, звертаючись до нього як до лікаря-психоаналітика, прагнуть, щоб у них якимсь чином з'явив-

ся пеніс⁸⁶. Оскільки це твердження досить темне, його треба розтлумачити: пацієнтки звертаються до нього, сподіваючись підвищити продуктивність своєї праці, натомість Фройд, віддячуючи за їхні гонорари, робить щомога, аби примусити їх зректися свого покликання як неприродного збочення⁸⁷. Перекоаний, що зв'язок між пенісом та інтелектуальними спроможностями безперечно має органічну природу, Фройд протестує, геніально знизуючи плечима: «У царині психіки біологічний чинник справді становить найнижчу основу»⁸⁸. Інтелектуальна вищість чоловіка, конституційно пов'язана з пенісом, для Фрейда майже доведений факт, основа дивовижної заспокоєності.

Фройд гадав, що дві риси жіночого характеру прямо пов'язані з пенісними заздросами, а саме: скромність та ревності. На його думку, відчай, що охоплює жінку через її «гандж» — «кастрованість», — породжує всім добре знану жіночу сором'язливість. Ми вражені, наскільки добрішою була вікторіанська лицарськість з її по-

⁸⁶ «Бажання, незважаючи ні на що, мати зрештою такий пожаданий орган може становити один з мотивів, що спонукають зрілу жінку до психоаналізу... спроможність, наприклад, працювати, маючи якусь інтелектуальну професію, майже завжди можна характеризувати як сублімований різновид цього приглушеного бажання» («Femininity», р. 125). Проте нормальний процес був би такий: «Незадоволене прагнення здобути пеніс має обернутись на бажання завести собі дитину або чоловіка, що володіє пенісом» («Analysis Terminable and Interminable», р. 355). Інтелектуальні пориви або прагнення реалізувати себе як людину, що виходять за межі цього припису, карають звинуваченнями в неприховуванні двостатевості та в «чоловічих прагненнях», коли «бажання бути чоловіком зберігається в неусвідомленому і... стає джерелом постійного неспокою». (Там само).

⁸⁷ Це важка справа, і Фройд признається, що «на жодному етапі аналітичної роботи не страждаєш так тяжко від гнітючого почуття, що «кидаєш слова на вітер», як тоді, коли намагаєшся переконати пацієнтку зректися бажання володіти пенісом на тій підставі, що воно нездійсненне» («Analysis Terminable and Interminable», р. 356).

⁸⁸ «Дійшовши до бажання володіти пенісом та чоловічого протесту, ми часто відчували, що пройшли крізь усі психологічні верстви й досягли «корінної породи», що наше завдання тепер завершено. І це відчуття, напевне, слушне, бо у царині психіки біологічний чинник справді становить найнижчу основу. Відкидання жіночості — безперечний біологічний факт, частина великої загадки статі». (Там само, с. 356–357).

рожніми балачками про «чистоту». Фройд визначає сором як жіночу рису «par excellence»⁸⁹ і вважає, що його мета — приховати той нікчемний гандж. І серед примітивних народів, і в сучасному світі жінка прикриває свої геніталії, аби заховати свою болючу рану. Стверджуючи, ніби жіноча скромність спершу мала забезпечувати «прикриття генітального ганджу», Фройд навіть ладен схарактеризувати волосяний покрив на лобку як прагнення «самої природи» приховати жіночу ваду⁹⁰.

Хоч одне з улюблених Фройдових тверджень і полягає в тому, нібито жінки не зробили, та й з конституційних причин і не могли зробити жодного внеску до цивілізації (Отто Вайнінгер, жінконенависний філософ, у якого чимало запозичував Фройд, гадав, що геній сам по собі чоловічий, а жіночий геній — це суперечність у назві), він усе ж припускав, що жінки могли винайти ткацтво та плетіння, і ці обидва відкриття породжені тією самою потребою — прагненням приховати свою потворність⁹¹.

Майже споконвічні звинувачення жінок у ревнощах — це теж частина Фройдової програми, і він запевняє нас, що й це нечестя породжене пенісними заздрощами⁹². Фройд вважає, ніби чоловіки менше схильні до сексуальних ревнощів (принагідно він не раз схвально відгукувався про подвійний стандарт, що робить життя чоловіка багатшим на сексуальні можливості), а в пильності чоловіків, батьків та братів добачає лише дбайливу опіку володарів власності. Моногамний шлюб — інституція, в якій Фройд добачив багато вад, головню тому, що вона обмежує чоловічу свободу. Приписавши жінкам ревнощі та слабкі моральні почуття, Фройд сповнюється натхнення: «Те, що жінкам властиве недорозвинене почуття справедливості, безперечно пов'язане з перевагою заздрощів у їхньому психічному житті»⁹³. З огляду на соціальне ста-

⁸⁹ «Femininity», p. 132.

⁹⁰ Там само.

⁹¹ Там само.

⁹² Там само, с. 134. Звинувачення висунуто в «Жіночій сексуальності» та в багатьох інших працях.

⁹³ Там само.

новище жінок це звинувачення вкрай несправедливе, бо звинуватити знедолену групу в озлобленості та в браку чуття справедливості означає дискредитувати її членів, позбавити їх морального права вимагати справедливого ставлення до себе.

З'явившись того часу, коли сексуальна революція сягнула свого максимуму, Фройдова теорія пенісних заздрощів була фактично дуже своєчасним звинуваченням: вона дозволила чоловічим поглядам піти в новий наступ, чого не траплялося, відколи щезла відверта жінконенависть, поступившись позі модної лицарськості. Ввесь тягар відповідальності й навіть провини тепер був знову перекладений на жінку, неохочу «залишатися на своєму місці». Теорія пенісних заздрощів пересунула відповідальність за жіночі страждання таки на жінку, що сміє пориватись до біологічно неможливого стану. Будь-яке прагнення не такого принизливого й регламентованого життя миттю приписували неприродним та нереалістичним відхиленням від генетичної сутності жінки, отже, від долі, що судилася їй природою. Жінку, що опирається «жіночості», тобто незгодна з характером, статусом та роллю, визначеними для жіночої статі, чекають неврози, бо жіночість — це її життя: мовляв, «анатомія — як доля». Отже, уникаючи єдиної долі, що їй судилася природою, жінка котиться в порожнечу.

Фройдів бездоказовий метод формулювання пенісних заздрощів починається з повідомлень про викривлені дитячі уявлення, що їх мало-помалу починають уважати за слушні реакції; далі Фройд викладає свої власні безпідставні твердження про соціосексуальний контекст, а потім через майже непомітну низку переходів полишає опис і підступає до рецептів, які забезпечують збереження патріархального статусу-кво під машкарою здоров'я та нормальності. Хоча ця теорія й сміховинна, але контрреволюційна доба ніколи не мала згубнішої та нищівнішої зброї проти феміністичного бунту, ніж Фройдіві звинувачення в пенісних заздрощах.

II

Оскільки уявлення Фрейда про жіночий характер однаковою мірою залежать як від притаманного йому розуміння біології, так і від психологічного мотиву пенісних заздросів, то перше, ніж іти далі, слід розглянути його біологічні погляди. Адже найбільші перекинуття, властиві теорії жіночої психології, що її сформулював Фрейд, походять від його неусвідомлюваної чи зумисної неспроможності розділити два кардинально різні феномени — жіночу біологію та жіночий статус. Роблячи висновки, що статус жінки — цілком або здебільшого скорше неминучий наслідок особливостей жіночої біології, ніж свідчення її соціального становища, він, здається, прагне переконати нас, буцімто те, як чоловічий світ трактує жінку, — лише неминуча доля, яка судилася їй природою.

Загалом Фрейд визначає чоловічість як активність, ототожнює її з нею, а жіночість прирівнює до пасивності⁹⁴. Таке ототожнення він пояснює двома обставинами: сексуальним поведінням своїх сучасників — як у товариському спілкуванні, так і під час коїтусу — і властивостями біосексуальних речовин та процесів; сперму та проникнення названо активними, вагінальне прий-

⁹⁴ Фрейд не раз нагадує читачеві, що правило, яке пов'язує чоловічість з активністю, а жіночість із пасивністю, випливає не з самих спостережень тваринного світу, бо при материнстві жінка певною мірою активна (дає сосати груди тощо). Проте його пересторога від узагальнень надто неглибока й невизначена. Адже в цілковитій слухності цього правила він по-справжньому ніколи й не сумнівався, бо, зіпершись на нього, побудував цілу низку своїх тверджень: приліпив ярлик «фалічності» до автоеротичної стадії в жінок, писав про конституційну пасивність жінки, чоловічий характер лібідо тощо. Див. «Femininity», pp. 114–115, четвертий розділ «Незадоволеності культурою» (1930 р.) та «Статеве дозрівання». Наступне твердження добре показує, як використовує Фрейд такі визначення: «...психоаналіз не може прояснити внутрішньої природи того, що традиційно або з погляду біології називають «чоловічим» та «жіночим»: він просто переймає ці два уявлення та бере їх за основу для своєї роботи». «The Psychogenesis of a Case of Homosexuality in a Woman», *Collected Papers of Sigmund Freud* (London: Hogarth, 1920), pp. 202–203.

няття та яйцеклітини — пасивними⁹⁵. Проте вага біологічних аргументів перебільшена: не тільки яйцеклітини проходять фалопієвими трубами, отже, виявляють активність, а спермі, що її ловить, підтримує та підносить угору своїми всмоктувальними рухами шийка матки, власлива пасивність. А проте навряд чи розумно намагатись описати функціонування всього суспільства на основі незначної різниці властивостей мікроскопічних людських клітин. Навіть Фройд не заходив так далеко. Але він, здається, використовував статеві клітини як джерело аналогій до характеру й ролі кожної статі та психологічних аспектів чоловічості та жіночості.

Не зупинившись і не роздивившись як слід, що «чоловіче» та «жіноче» — це лише вироблені моделі поведінки для кожної статі в межах суспільства, один з елементів культури цього суспільства, здатний набувати розмаїтих форм у різних культурних середовищах, Фройд трохи поквапно ототожнює ці моделі поведінки з природженими властивостями, з біологічною неминучістю, і зрештою радить дотримуватися соціальної норми, зіпертої, як йому здається, на анатомічну основу.

Аби узгодити з характером статі, визнаним за норму, чималеньку кількість прикрих винятків, Фройд застосовує рухливу шкалу градацій і варіацій «чоловічого» та «жіночого» з Платоновими ідеалами на кожному краї; цю шкалу він, напевне, запозичив у Вайнінгера. До неї він іще додав теорію двостатевості. На двостатевість можна посилатись, як пояснює Фройд, коли доводиться мати справу з «леді», котрі, «тільки-но побачивши, що якесь порівняння виявляється неприхильним до їхньої статі, ладні висловити підозру, що ми, чоловіки-психоаналітики, неспроможні подолати деякі глибоко закорінені упредження проти жіночості, і це стало причиною небезсто-

⁹⁵ «Чоловіча статеві клітина дуже активна та рухлива і шукає жіночої статевої клітини, нагомість жіноча клітина, або яйцеклітина, нерухлива й пасивно чекає. Поведінка найпростіших сексуальних організмів вочевидь становить модель поведінки статевих індивідів під час злягання». «Femininity», p. 114.

ронності наших досліджень». Фройд далі повідомляє читача, як він відповів: «Ставши на позиції двостатевості, нам нітрохи не важко уникнути негречності». Адже треба тільки сказати: «Вас це не стосується. Ви виняток, у цьому аспекті ви скорше чоловік, а не жінка»⁹⁶. Жінок, що сумніваються у Фройдівій логіці, обзивають за їхні страждання чоловіками. А оскільки різниця між характерами обох статей, дарма що вона спирається на різницю між властивими кожній статі моделями поведінки, що становлять соціальну норму, для фройдистів і далі має суто фізіологічну зумовленість, то казати, нібито жінка — нежіноча, означає просто осоромитись. Теорія двостатевості не дає жодної полегші й окремим індивідам, оскільки жіночість силоміць накидають і вихваляють як зрілий розв'язок дитячої проблеми двостатевості.

Фройд не раз стверджував, що чоловічість та жіночість у своїй чистій формі — це лише теоретичні конструкції невизначеного характеру⁹⁷. Далі він припустив — і відтоді так чинять більшість соціальних наук, ідучи на підступні викрутні, — що між цими двома феноменами існує взаємоперекривання та поступові переходи. Проте загальний сенс Фройдового мислення полягав у тому, щоб попри теорію двостатевості пов'язати, ба навіть ототожнити те, що він називає чоловічим, із біологічним чоловіком-самцем, а те, що називає жіночим, — із біологічною жінкою-самицею. 1933 р., коли Фройд писав свою підсумкову роботу на цю тему — «Жіночість», він визначив жіноче як «віддання переваги» пасивним цілям, або, якщо передати його трохи парадоксальні слова, «активне виконання пасивної функції»⁹⁸. Фройд мало-помалу зрікся своєї давнішої гіпотези, що жіночий характер можна великою мірою сформуванати навчанням та соціальним тиском, і, хоч іноді й далі побіжно визнавав вплив соціального чинника, дедалі більше ототожнював «жіночі»

⁹⁶ «Femininity», pp. 116–117.

⁹⁷ «Female Sexuality», p. 197 та в інших місцях.

⁹⁸ «Femininity», p. 115.

властивості з «конституційними», «інстинктивними» та генетичними особливостями⁹⁹.

У працях Фрейда, а ще більшою мірою в працях його учнів утверджено загальну думку, що чоловіче властиве чоловікові, а жіноче — жінці, і відхилення від тієї чи тієї норми слід трактувати як симптом психічної хвороби, причому що більше те відхилення, то тяжча хвороба. Проте якщо перше твердження більш-менш відповідає істині, то аж ніяк нема потреби так вузько і так уперто обмежувати чоловіче та жіноче, як обмежили їх у контрреволюційну добу, коли відхилення вважали не тільки за хворобу, а й за ганьбу. Адже можна доводити, що коли чоловіче та жіноче — природні чи конституційні вияви або ж пов'язані з ними, то вся поведінка з боку чоловіка — чоловіча, а з боку жінки — жіноча. Коли слова «чоловіче» та «жіноче» забрати з контексту соціальної поведінки, де вони функціонують і підтримують лад, не тільки утверджуючи різницю, а й накладаючи панування та поневолення, то ці слова взагалі нічого не означатимуть і їх цілком можна заступити словами, що їх потверджують біологія чи природа, — словами «чоловік» та «жінка».

Дуже рано, ще 1905 р., Фрейд визначив лібідо (термін, що означає набагато більше, ніж статевий потяг; для практичних потреб лібідо можна приблизно прирівняти до життєвої сили або будь-якого різновиду людської енергії) як чоловіче: «воно послідовно і неодмінно чоловічої природи, чи то в чоловіка, чи то в жінки»¹⁰⁰. Це твердження тільки на перший погляд спростовує теорію

⁹⁹ Навіть у 1933 р.: «Стимування жіночої агресивності, що до нього спонукає жінок їхня конституція та зобов'язує суспільство, сприяє розвиткові могутніх мазохістських потягів» («Femininity», р. 116). Ця сенгенція аж ніяк не прояснює, як діє кожен чинник — і соціальний, і конституційний — і яке співвідношення між ними. Але вона підтверджує загальну Фрейдову гіпотезу, що, коли йдеться про жінку, суспільний тиск лише підтримує та посилює органічні передумови.

¹⁰⁰ Freud, «Three Contributions to the Theory of Sex» (1908), *Basic Writings of Sigmund Freud*, edited by A. A. Brill (New York: Random House, Modern Library, 1938), pp. 612–613.

двостатевості, зате дозволяє роздивитись вікторіанський характер поглядів на обидві статі самого Фрейда: адже він припускає, що сексуальна активність характерна тільки «для чоловіків». 1923 р. він трохи змінив свої погляди, визнавши, що лібідо не має статі¹⁰¹. Проте він, здається, й далі вважав його за чоловічу функцію з величезними культурними та творчими можливостями, за своєрідну життєву силу й майже виняткову чоловічу власність. Розвиваючи цю думку далі, Фрейд гадав, що культура взагалі ворожа сексуальності: якщо хтось хоче присвятити себе «вищій» меті, він мусить зректися сексуальності або принаймні сублимувати її. Оскільки, за його визначенням, жінки мають дуже слабке лібідо («жінка наділена слабшим статевим інстинктом»)¹⁰², то вони не можуть розвивати культуру; сублимація, практично кажучи, означає, що чоловік, чие сильніше лібідо дає йому змогу розвивати її, повинен стерегтися спокус, що їх становить жінка, і прямувати до вищої мети¹⁰³.

У часи, коли «інстинктивним» силам надавали великої ваги, Фрейд довірив чоловікам не тільки людську культуру, а й збереження людського роду:

«Природа не так ревно дбає про вимоги жіночої функції, як про вимоги чоловічої... досягненню біологічної мети сприяє агресивність чоловіка, і певною мірою воно незалежне від участі жінки»¹⁰⁴.

¹⁰¹ Freud, «The Infantile Genital Organization of the Libido» (1923), *Collected Papers*, Vol. II.

¹⁰² «'Civilized' Sexual Morality and Modern Nervousness» (1908), *Collected Papers*, Vol. II, p. 87.

¹⁰³ Віру в сильніший статевий потяг чоловіків традиційно випинали наперед, аби виправдати подвійний стандарт. Для вікторіанців вона була доказом, що жінки мають «вищу» натуру; у Фрейда вона править за доказ, що в жінок натура нижча, бо кількість сублимованого лібідо вказує на величину культурного потенціалу. Отже, Фрейд поєднав привілей вільного сексуального вияву, притаманний лише чоловікам, із традиційним утвердженням чоловічої вищості в царині культури та інтелекту.

¹⁰⁴ Цитата з першого англійського перекладу «Жіночості», названого «The Psychology of Women», translated by W. J. H. Sprott (1933), а другий вислів узятो з іншого перекладу: «Femininity», translated by Strachey (p. 131); за винятком цього місця автор завжди користувався другим перекладом.

Інший перекладач згодом відтворив це місце точніше й передав останню фразу як «незалежне від жіночої згоди». Саме чоловіче лібідо тепер починають ушановувати як силу, що слугує життю, якій треба дозволити накидати свою волю жінці, байдуже, хоче вона співпрацювати чи ні. Фригідну жінку (а Фройд обстежив їх чимало) виставляють як доказ, що чоловік більше дбає про потомство. Природа, висновує Фройд, просто не вважала за потрібне дати жінці сильне лібідо, отже, в усьому, що стається, винна сама жінка. Весь масив чоловічої сексуальної агресії, спрямованої на жінку, таким чином зведений до незмірної абстрактної сили, зацікавленої лише збереженням виду. Такий погляд відкриває дорогу цілому корпусові військової лексики, що її відтоді вживає психологія для опису сексуальності: капітуляція, загарбання, володіння.

«Чоловік переслідує жінку задля статевого посягання, хапає її і проникає в неї... цією фразою ви вочевидь обмежуєте характер чоловічості агресивним чинником»¹⁰⁵.

Оскільки ця манера вислову набула пошани серед письменників, уражених фрейдистськими поглядами, то не таке войовниче парування вже не важко засудити як м'яве, пісне, святенницьке.

Наголос на інстинкті розмноження тут дивовижно суперечить висловлюванням Фрейда з інших нагод, коли він з'ясовує, що розмноження — аж ніяк не єдина чи навіть найголовніша причина сексуального жадання: «...статевий інстинкт у чоловіка не служить передусім цілям продовження роду, а спрямований на здобуття особливого виду насолоди»¹⁰⁶. Живучи в добу, коли жіноча фригідність, або гіпосексуальність, була дуже поширена, Фройд не розумів як слід її соціальної сприне-

¹⁰⁵ «Femininity», pp. 114–115. Зобразивши цю карикатуру, Фройд сам припускає, що ніхто «не матиме жодної вигоди», отак трактуючи терміни «чоловічість» та «жіночість», — з причин, уже вказаних у примітці 93. Його послідовники рідко були такі стримані.

¹⁰⁶ «'Civilized' Sexual Morality and Modern Nervousness», p. 83.

ності, пов'язаної не просто з відчуттям провини або негативним ставленням до сексуальності, а з жіночим опором. Він начебто вважав фригідність за ще один доказ, що принаймні певною мірою свідчить про слабкість лібідозної енергії, гадав, що в багатьох випадках фригідність «конституційна»¹⁰⁷. Фройд виводить просту формулу, що жінка не відчуває такого сильного сексуального «голоду», як чоловік, отже, її слабший статевий потяг має бути «органічним». Недавні дослідження Мастерса та Джонсон великою мірою спростували цей перший висновок, але ж він цілком узгоджується з рештою «вікторіанських» уявлень, що їх ніколи не зрікався Фройд.

III

На Фройдову гадку, є три найхарактерніші риси жіночої особистості: пасивність, мазохізм та нарцисизм. Але навіть тут можна віддати певну шану цій Фройдівій парадигмі, якщо вважати її лише за опис. Адже становище жінки за патріархального устрою таке, що від неї сподіваються пасивності, страждань і вимагають, щоб вона була сексуальним об'єктом, і немає жодного сумніву, що жінок із більшою чи меншою мірою успіху соціалізують до такої ролі. Та Фройд мав на увазі не це. Він узагалі не мав наміру описувати соціальні обставини. Натомість він гадав, що вироблена культурна конструкція, яку ми називасмо жіночістю, здебільшого має органічний характер, тобто тотожна біологічній сутності жінки або ж найтісніше пов'язана з нею¹⁰⁸. Отже, Фройд визначає жіночість як конституційну пасивність, мазохізм та нарцисизм. Крім того, він накидає ці риси як норму не тільки

¹⁰⁷ «Фригідність часом має психогенну природу, і в такому разі на неї можна чинити терапевтичний вплив; в інших випадках вона схиляє нас до гіпотези про свою конституційну зумовленість і навіть певну роль у її виникненні анатомічних чинників» («Femininity», p. 132).

¹⁰⁸ Див. також попередню примітку, де навіть фригідності приписують конституційний характер.

розвитку взагалі, а розвитку здорового. Провідної жіночої прикмети — пасивності — досягають, наприклад, коли «зрікаються кліторної мастурбації» і на Едіповій стадії з'являються материнські почуття, і цей злет жіночості «здійснюється *головним чином за допомогою пасивних інстинктивних імпульсів*»¹⁰⁹.

Мазохізм та пасивність, як пояснює Фройд, — це не просто дві жіночі риси, а риси, динамічно взаємопов'язані: до мазохізму належить і будь-яке пасивне ставлення до сексуального життя та сексуального об'єкта¹¹⁰. Отже, мазохізм нормальний у жінок, ненормальний у чоловіків. Фройд додає ще одне загальне визначення, стверджуючи, що при мазохізмі «суб'єкт опиняється в ситуації, характерній для жінки, тобто йому здається, ніби він кастрований, відіграє пасивну роль у коїтусі чи когось народжує»¹¹¹. Мазохізм жіночий, жіночість мазохістська. Яка винахідливість — зобразити мазохізм та страждання як питомі жіночі риси. В цьому проступає не тільки чоловіче ставлення до жіночих функцій (вони тяжкі, принизливі тощо), а й виправдання будь-якої зверхності та принижень, що їх накидають жінці просто як поживу для її натури. Коли довести таке уявлення до його логічного завершення, виявиться, що наруга — не просто добро для жінки, а саме те, чого вона жадає; Лоуренсова «Розповідь про О» — крайній вияв утвердження такої гіпотези. Годі знайти краще раціональне пояснення для того, щоб і далі карати жертву. Жорстокість як додаткова принада теж має еротичний характер, оскільки відповідає натурам обох партнерів. Майже всяке звірство, скоєне проти жінки, можна кінець кінцем виправдати, покликаючись на теорію природженого мазохізму жінки. Фройд був би приголомшений, якби подумав про всі можливі наслідки приписування таких рис як цій, так і будь-якій іншій упослідженій групі.

¹⁰⁹ «Femininity», p. 128. Курсив мій. — К. М.

¹¹⁰ Freud, «The Economic Problems of Masochism» (1924), *Collected Papers*, Vol. II.

¹¹¹ Там само, с. 258.

Фройд визначив три різновиди мазохізму — еротогенний, моральний та жіночий, проте два з них поєднує, зливаючи жіночий мазохізм з еротогенним «жаданням мук», яке, гадає він, саме по собі важко пояснити навіть у жінці. Натякаючи на незбагненне, загадкове, — отже, вдавшись до свого улюбленого способу обговорення жінки, — Фройд провокаційно товчеться навколо тверджень про «якийсь таємний зв'язок з мазохізмом» і лоскоче нашу уяву повідомленнями про потяг до страждань, який «зостанеться незбагненим, аж поки ми дізнаємося щось певне про те, що тепер оповите пітьмою»¹¹².

Фройд, однак, певен, що страждання дають насолоду мазохістові, і, здається, так само певен, що коїтус має бути болючим для жінки; в цьому начебто полягає його єдиний доказ, що жінка дістає насолоду від гетеросексуального злягання¹¹³. В усьому іншому Фройд майже погоджується з Ектоном, лікарем ХІХ ст., чий уславлений вислів часто цитують як свідчення вікторіанських поглядів: мовляв, будь-яке приписування сексуальної насолоди жінці означає «ниций наклеп». Фройд навіть сподівається вдягти це твердження в наукові шати, пишучи про «загальну жіночу тенденцію уникати сексуальності»¹¹⁴. Уявлення, ніби роль жінки під час коїтусу пасивна, отже, мазохістська, ніби її єдина насолода в тому, щоб зазнавати страждань, — таке уявлення, хоч і вкрай промовисто характеризує чоловічі гадки про стан жінки в мить злягання, навряд чи збагатить нас дальшими знаннями.

¹¹² Там само, с. 257.

¹¹³ Фройд описує «жадання мук» як вияв жіночості, уявлення, слухність якого «можна потвердити на основі біологічних та конституційних чинників». (Там само). Далі він доводить, що ці муки властиві характеру жіночого сексуального досвіду: «Сексуальне збудження виникає як додатковий наслідок цілої низки внутрішніх процесів, тільки-но інтенсивність цих процесів сягне певних кількісних меж... збудження, породжене фізичним болем та почуттями, напевне спричинить такий наслідок». Навіть коли мазохізм трапляється в чоловіків, ця «форма мазохізму а potiori, за своїми головними прикметами, жіноча». (Там само, с. 258, 259).

¹¹⁴ Freud, «The Taboo of Virginity» (1918), *Collected Papers*, Vol. IV, p. 218.

Фройд, здається, вірить не тільки в те, що мазохізм — «жіноча» риса, а й у те, що мазохізм відповідає становищу жінки в шлюбі, яке він називає «рабством», і це визначення, хоч і містить дрібку іронії, почасти слушне, якщо зважити на юридичне становище жінки. Та, незважаючи на зворушливий опис пов'язаних із дефлорацією звичаїв, що ставлять вразливу незайману наречену, «залежну й беспорадну», в ситуацію «сексуального рабства», Фройд начебто не бачить нічого, що можна було б закинути як патріархальній системі, так і її звичаям. У такій ситуації жінка відповідає, як сподівається Фройд, «удачністю й рабською відданістю», дарма що трохи розчарована й знає мук, страждань, заподіяних другою травмою, на додачу до смутку з приводу своєї першої кастрації: вона знає, що її вартість тепер зменшилась, бо вона втратила незайманість¹¹⁵. Так заведено здавна, і все йде гаразд, якщо тільки жінка не забуде свого становища й не відповість ворожістю або спробами вийти за межі своєї ролі, — таку відповідь Фройд тлумачить як бажання «каструвати» на знак помсти чоловіка. Так само як і тоді, коли йдеться про жінку, що виявляє ознаки «комплексу мужності» або «чоловічого протесту», Фройдова теорія мобілізується проти загрози, що її становить нескорена жінка, із притиском названа «емансипованою» або інтелектуальною; її пенісні заздрощі вийшли за межі усвідомлення власної нікчемності, а нові освітні привілеї, що стали приступні такій жінці, відчували її від її «інстинктивної» природи. Згуртувались усі сили психоаналізу, аби примусити жінку «присотосуватись» до її становища, отже, змиритися з ним і скоритися, бо й безпека суспільства, і міцність традиційного шлюбу залежать від її покори власній долі.

Задовольнившись тим, що мазохізм — генетично жіноча риса, зумовлена як конституційними схильностями жінки, так і її незмінною психологічною натурою, Фройд радить своїм студентам: «Коли — а це трапляється досить часто — ви зіткнетесь з мазохізмом у чоловіка, вам

¹¹⁵ Там само. Увесь цей матеріал викладено на основі Фройдової розвідки, надто сс. 227 — 228.

зостається тільки сказати, що такі чоловіки виявляють безперечно жіночі риси»¹¹⁶. Якщо так, то вони певною мірою невротики. Попри гіпотезу, що ми всі почасти двостатеві, виникає занепокоєність через те, що чоловікам властиві жіночі риси, бо й чоловічі риси, наслідок пенісних заздрощів, жінкам аж ніяк не пасують. Просто дивовижно, що Фройд своїми приписами немов нехтує власне уявлення про двостатевість або ж намагається трактувати її симптоми як регрес.

Покінчивши з пасивністю та мазохізмом, Фройд переходить до третьої «жіночої» риси — нарцисизму. Немов категорії середньовічної схоластики, він поділений на два види. Перший — це жіноча форма, яку, дарма що вона природна для жінок, однаково називають «збоченням»¹¹⁷. Він зумовлений тим, що жінка звертає свою любов на своє тіло чи на своє Я, ставлячись до нього так само, як поставився б до нього чоловік. Чоловічий нарцисизм, прозваний несамостійним, — це вищий тип, пов'язаний скорше з захватом навколишніми, ніж із марнославним випинанням власного Я. Нарцисизм у чоловіка — це лише процес переоцінки ідеалізованої жінки внаслідок проекції на неї найкращих рис самого чоловіка. Нарцисичний чоловік прикрашає свій об'єкт кохання, нарцисична жінка зостається на нижчому щаблі почувань, неспроможна піднятися до альтруїзму «кохання, спрямованого на об'єкт»¹¹⁸.

¹¹⁶ «Femininity», p. 132.

¹¹⁷ Freud, «On Narcissism, An Introduction» (1914), *Collected Papers*, Vol. IV, p. 30, p. 46. Фройд зауважує, що такий нарцисизм часом можна спостерігати і в гомосексуалістів та в хворих із манією величі, проте для жінок він — звичайна річ.

¹¹⁸ «... несамостійний тип, власне кажучи, характерний для чоловіка. Він свідчить про значну сексуальну переоцінку, пов'язану з первісним дитячим нарцисизмом, тепер перенесеним на сексуальний об'єкт» (тобто коханої жінки, що заступає постать матері). (Там само, с. 45). «Зовсім інший шлях розвитку в того типу, що найчастіше трапляється в жінок, це найчистіший, найсправжніший жіночий нарцисизм... він несприятливий для розвитку справжнього кохання, спрямованого на об'єкт... у жінці формується певна самодостатність (надто коли вона в розквіті краси)... власне, такі жінки кохають тільки себе, і то з силою, яку можна порівня-

Значна частина цього матеріалу — доопрацьовані зауваги Вайнінгера про кохання та ідеалізацію жінок у літературі, надто Дантової Беатріче. Попри притаманну жінці меншовартість чоловік, спроможний створити витончену поезію, обернувши жінку на ідею, власне уявлення, таки звеличує жінку. А щодо величезної більшості жінок, які не живуть на п'єдесталі, то, на думку Фройда, чоловікам психологічно необхідно понизити їх до проституції та брутальної сексуальності, і тоді ми дійдемо до «Найпоширенішої Форми Принижень у Еротичному Житті».

Нарцисизм — не тільки конституційна жіноча особливість, він іще й створений пенісними задрощами: «Крім того, пенісні задрощі почасти призводять до фізичного марнославства жінок, оскільки вони схильні значно вище оцінювати свої принади, немов запізнило надолужуючи свою первісну статеву меншовартість»¹¹⁹. Тож навіть жіноча краса — це ще один симптом потреби народитися з пенісом. Тут уже мимохить проймаєшся жалем до Фройда. Якщо жінку раптом понесе, вона може так підвестися, звеличена власним нарцисизмом, що взагалі усуне чоловіків зі сфери своїх почувань. Фройдове ставлення до жіночого нарцисизму водночас упокорене (в жінки така натура) і наставницьке (жінка має контролювати своє марнославство).

Переконавши себе, що ці три жіночі риси таки справді конституційно й біологічно зумовлені, Фройд дістав змогу зобов'язувати до них, а своїм послідовникам дав нагоду силоміць накидати їх, увічнюючи становище, до якого призвело соціальне гноблення. Спостерігати групу, що від страждань стала пасивна і млява, що була присилувана до безглузлого марнославства, аби подобатися своїм зверхникам, а потім, підсумувавши ці наслідки тривало-

ти з силою чоловічого кохання до них. Тож і їхня потреба не в тому, щоб кохати, а в тому, щоб бути коханою». (Там само, с. 46). Жінки позбуваються цього нарцисизму, створюючи собі об'єкт любові в дітях. Україй прикметно, що всі ці розумування оминули питання про чоловіче марнославство та самозакоханість.

¹¹⁹ «Femininity», p. 132.

го поневолення, виснувати, буцімто вони неминучі, й накидати їх як здоров'я, реалізм та зрілість, — що ж, це й справді разючий приклад соціального дарвінізму. Як спосіб трактування знедолених груп він навряд чи й новий, проте він украй рідко сягав такого успіху, на який спромігся фрейдизм у своєму ставленні до жінок.

IV

Важко всякчас описувати жінку як меншовартісного чоловіка й не поцікавитись кінець кінцем якістю інтелекту такого невикінченого створіння. На ранніх етапах своєї праці Фрейд тлумачив, що жінці властивий нерозвинений інтелект, що став таким унаслідок соціальних обмежень її сексуальності, бо такі обмеження перешкоджають будь-яким розумовим зусиллям¹²⁰. Оскільки, на думку Фрейда, секс — найбільший інтерес жінки, — тут він чомусь недобачав суперечності зі своїми раз у раз повторюваними твердженнями, що жінкам притаманний слабший статевий потяг і вони менше відчують сексуальну насолоду, — а секс — якраз єдине, що їй забороняють досліджувати, жінка, залякана з усіх боків, що її «найпалкіша жадоба знань» може скінчитися «присудом, що така цікавість сама по собі свідчить про аморальність», може тільки забороняти й згнічувати і лиш украй рідко — сублімувати та долати. Молода жінка, боячись виявляти найдужчу цікавість, на яку вона здатна, невдовзі відвертається від будь-якого навчання, і «всяке розумове зусилля та пізнання взагалі втрачають вагу в її очах»¹²¹. Отже, сам факт сексуального згнічення попервах видавався Фрейдові достатньою причиною вочевидь нижчого, на його думку, розумового розвитку жінки: «...інтелектуальну нерозвиненість багатьох жінок безперечно можна приписати забороні мислити, зумовленій

¹²⁰ «'Civilized' Sexual Morality and Modern Nervousness», p. 94.

¹²¹ Там само.

гамуванням сексуальності»¹²². Ми все зрозуміли не тільки завдяки такому обачному вислову, як «багатьох жінок», а й неясному фаталізмові «зумовленості».

Ці розважання належать до 1908 р., коли Фройд, іще молодий, мав завзяття суперечити твердженню Мебіуса про природжені нижчі розумові спроможності жінки і бажання пояснювати опір жінки почасти її становищем, хоч і як евфемізованим як «конфлікт» і т. ін., — одне слово, соціальними та освітніми чинниками, причинами скорше культурними, ніж природженими біологічними й психологічними. Минули роки, і погляди Фройда на це питання зазнали великих змін, він став дедалі більше потребувати ефектних фраз, аби переконати нас, що характер жінки — статичний, бо так повеліла Природа й незмінні закони жіночої анатомії. Жінка нижча, одержима нечестям, напівдика — здається, це все можна вважати лише за наслідок її викривленої, кастрованої фізіології.

Оскільки соціальні чинники ще якось могли втручатись і перешкоджати жінці збагачувати людську культуру та пізнавати світ, Фройда така ситуація не задовольняла, він прагнув певніших доказів неспроможності жінки сприяти розвиткові культури — не тому, що їй перешкоджають, а тому, що вона конституційно нездатна на таку діяльність. І за такий доказ може правити Фройдів опис психоорганічного розвитку жінки, починаючи з дитинства та підліткового віку.

Фройд надавав великої ваги взаємодії і суперечності між клітором та вагіною, що забезпечила кар'єру і харч для цілої армії його учнів протягом трьох останніх десятиріч¹²³. Сам Фройд гадав, що основний жіночий орган — клітор, а не вагіна, але й він був упевнений, що жінка досягає «нормальної» та «зрілої» сексуальності тільки через ва-

¹²² Там само.

¹²³ Див., наприклад, оповіді про «вагінальний оргазм»: Daniel Brown, «Female Orgasm and Sexual Inadequacy», перевидані в Edward and Ruth Brecher, *Human Sexual Response* (New York: New American Library, 1966), pp. 125–175.

гіну, зрікшись клітора¹²⁴. Саме тут і криється проблема. Завдання жінки вочевидь полягає в тому, щоб перенести свою сексуальність з клітора на вагіну — важкий перехід, під час якого, як передбачав Фройд, чимало жінок може збитись на манівці. Навіть серед тих, хто подолає його успішно, цей захід забирає стільки продуктивної молодості, що жіночий розум зазнає стагнації. Отже, Фройд тепер тішиться спокоєм, переконаний, що інтелектуальну меншовартість жінки можна кінець кінцем пояснити біологічними причинами. В проміжку між раннім дитячим періодом кліторної мастурбації, що, як запевняє нас Фройд, припиняється, коли жінка дізнається про свою кастрованість і в неї зароджуються пенісі заздрощі, налякавши її так, що вона відтоді притлумлює всю сексуальну активність аж до дефлорації, і проникненням під час першого коїтусу більша частина нормальної молодості жінки минає, на думку Фройда, в сексуальній невизначеності. Внаслідок цього маємо те, що завжди видавалось таким бажаним хтивому патріархальному устроєві: цнотливу дівчину, геть далеку від сексуальності. Якщо Фройд урядигоди й зазначав, що офіційна мораль породжує певні лихі наслідки, то ніколи по-справжньому не сумнівався ні в основах патріархального родинного життя, ні в доконечності, інколи прикрій (але завжди привабливій), виховувати чистих і сексуально неактивних молодих жінок¹²⁵.

¹²⁴ Freud, «Three Contributions to the Theory of Sex, The Transformations of Puberty», *Basic Writings of Sigmund Freud*, pp. 613–614 та інші. «...Сексуальна функція у багатьох жінок пригнічена внаслідок їхнього впертого чіпляння за кліторну чутливість» («On the Sexual Theories of Children» (1908), *Collected Papers*, Vol. II, p. 67). Фройдова теорія, що клітор — це рудиментарний, недорозвинений пеніс, не тільки неточна, а й, як тепер видається, прямо суперечить фактам. Нещодавні ембріологічні дослідження показали, що жінка — це видовий тип, тобто всі ембріони починають формуватись як особини жіночої статі, аж поки певне число ембріонів унаслідок дії андрогенів на їхню хромосомну структуру диференціюється в особин чоловічої статі, в них починає рости пеніс.

¹²⁵ «'Civilized' Sexual Morality» та інші праці. В цій статті Фройд особіно наголошує, що надмірне притлумлення (тобто напевне більше, ніж потрібне для збереження дівочої цноти) може призвести до фригідності або вагінальної нечутливості наречених. Але його рекомендація для жінок — не дошлюбні сексуальні взаємини, а одруження вдаруге.

Оборонець бездоганно пасивного типу жіночої сексуальної реалізації, Фройд часом схильний розводитись у туманному старовинному дусі про принади трохи фригідних і нарцисичних жінок. За головного референта йому вочевидь правлять чоловічі вподобання та погляди, і він зважає тільки на них. На гадку спадає Райхів анекдот про джентльмена XIX ст., що гидливо докоряє своїй палкій нареченій: «Леді не ворущаться».

Згідно з теоріями Фройда, є три бар'єри на шляху нормального розвитку жінки: перехід від однієї зони до іншої (від кліторної до вагінальної), заміна першого сексуального об'єкта (матері) другим (батьком) і прикро неминучий чинник пенісних заздрощів. Якщо жінка сповзе до «патологічної регресії» (пов'язаної з кліторною стимуляцією)¹²⁶, то цьому навряд чи слід дивуватися, коли навколо стільки пасток. Натомість чоловіча програма перенесення свого кохання від матері на іншу жінку видається щасливою і неускладненою неперервністю. Фройд мав більш-менш повний комплект відповідей на всю «неприспособленість» жінки до чоловічого суспільства, в якому їй доводиться жити: правопорушниця не пододала якогось бар'єра. Будь-який протест жінки — це марна боротьба проти своєї власної природи, своєї ідентичності, комплекс мужності, чоловічий протест, руйнівні пенісні заздрощі або незрілість. Оскільки властива жінці активність, що не має сексуального (чи, радше, репродуктивного, материнського) характеру, править за певний доказ пенісних заздрощів або чоловічого протесту, вона одразу породжує підозри. «Жіноча натура» реалізується тільки внаслідок зречення «чоловічих», або інтелектуальних, цілей, тож коли жінка поривається до них — це непристойність, а то й певна ознака невротичної непристосованості.

Проте намір Фройда полягає не тільки в тому, щоб обмежити жіноче життя сексуально-репродуктивною сферою, а й у тому, щоб переконати нас, буцімто жінки

¹²⁶ «Female Sexuality», pp. 255 – 257.

живуть на низькому культурному рівні через те, що це єдиний рівень, на який вони спроможні. Отже, має бути якийсь кращий доказ культурної неспроможності жінок, ніж просто клини з приводу «чоловічого протесту». Може, міркує Фройд, причина криється в тому, що жінки мають таку велику відповідальність перед родом, що їм не зостається ні дрібки зайвої енергії на «вищі» цілі? Яка знахідка для консерваторів — начебто вшановуючи материнство, Фройд прив'язує жінку до суто біологічного існування¹²⁷.

Що ж, такий погляд є за що похвалити, але, здається, він ще не досить огидний. Кінець кінцем Фройд з очевидно втіхою висновує, що й тут відповідь знову полягає в зручному, хоч і заяложеному, майже неспростованому покликанню на органічну конституцію. Жінки мало сприяли розвиткові культури, — з цього випливає, що вони взагалі неспроможні плекати її розвиток. Адже культуру збагачують через сублимацію, а «жінки, як правдиві охоронці роду, наділені мізерною спроможністю сублимувати»¹²⁸. Крім того, наголошує Фройд, жінка, оскільки їй не треба, як чоловікові, приховувати й долати свій Едіпів комплекс через страх кастрації (адже цієї хірургічної операції вона вже колись зазнала і нічого гіршого з нею вже статися не може), не спромагається розвинути достатнє над-Я¹²⁹. Чоловік сприяє розвиткові культури че-

¹²⁷ Див.: Freud, *Civilization and Its Discontents* (London: Hogarth Press, 1930).

¹²⁸ «'Civilized' Sexual Morality», р. 78. Пусті компліменти на адресу «охоронців роду», неспроможних сублимувати сексуальний інстинкт, на диво суперечать твердженням Фрейда, що сексуальний інстинкт у жінок дуже слабенький, — що ж там сублимувати? Можна передбачити, що за метод він пропонує для задоволення мінімальних сексуальних потреб жінки — материнство.

¹²⁹ «Femininity». Див. сс. 119, 125, 129, а також «Female Sexuality». «Формування над-Я погіршується, над-Я не може досягти сили та незалежності, що надають йому його культурної ваги, і феміністки аж ніяк не вдоволені, коли ми сповіщаємо про вплив цього чинника на пересічний жіночий характер» («Femininity», р. 129). «Ті риси характеру, що їх критики кожної доби закидають жінкам», породжені слабкістю над-Я, незважаючи на всі «заперечення феміністок» («Female Sexuality», р. 197).

рез сублимацію та розвиток могутнього над-Я, спричинений страхом перед кастрацією — внаслідок наявності пеніса — і страхом утратити цей орган. А жінка, ніколи не мавши пеніса, отже, й не боючись утратити його, має набагато слабше над-Я, ніж чоловік. Ось чому, пояснює Фройд, жінка здебільшого позбавлена морального чуття, дотримується не такої суворої етики, має недостатнє уявлення про справедливість, легше кориться життєвим потребам, схильніша до емоційних оцінок і нітрохи не сприяє розвитку високої культури. І знов-таки її меншовартість — тепер уже реальна, а не сформована в дитячій уяві — є наслідком браку пеніса. А з пенісом можна досягати розуміння моралі і сприяти людському поступові, розвитку мистецтва та культури. Фактично виходить, що дівчатка, які вірять у вищість пеніса, мають — як засвідчують усі Фройдові «докази» — цілковиту слухність.

Культуру, переконують нас, створюють унаслідок сублимації, або, якщо дотримуватись Фройдового куди туманнішого вислову, «зречення інстинктів», і це знов-таки наслідок розвитку, що його ніколи не досягне жінка через властивий їй процес формування психології та свою фізіологічну конституцію, через те, що їй бракує пеніса. Серед цих розважань ми натрапляємо на одну з найблискупіших думок Фройда, на кумедний зразок його логічних конструкцій, на вкрай незвичайне свідчення його неослабного завзяття вславлювати неоціненний чоловічий орган. Міркуючи про те, як людина винайшла вогонь, Фройд виснував, що це сталося внаслідок «зречення інстинкту» — спонуки погасити вогонь, випустивши на нього сечу. Звідси цілком зрозуміло, що жінка не могла відкрити вогонь, бо ж не могла зректись спонуки загасити його сечею, оскільки не мала єдиного органа, придатного для випускання сечі на далеку відстань. Тут перед нами крайній і чистий приклад того, як з погляду анатомії дискваліфікують жінку, оголосивши її нездатною сприяти розвитку пізнання¹³⁰.

¹³⁰ *Civilization and Its Discontents*, pp. 50–51, примітка 1. Див. також: «The Acquisition of Power over Fire» (1932), *Collected Papers*, Vol. V.

І далі бавлячись з уявленням, що біологічна відповідальність жінки перед родом перешкоджає розвиткові її розуму, Фройд перейшов до ще негативніших поглядів: природжена й психологічна слабкість жінки, її «сексуальна роль», функція, що визначає її в суспільстві та родині (Фройд гадав, що виникнення патріархальної родини з первісного стада становило одне з цивілізаційних досягнень), роблять жінку не тільки неспроможною плекати розвиток культури та пізнання, а й неодмінно прищеплюють їй ворожість і до розуму, і до культури, жінка — це природний філістер.

«Жінка репрезентує інтереси родини та сексуального життя; розвиток культури дедалі більшою мірою стає чоловічим клопотом, ставить перед чоловіками дедалі тяжчі завдання, вимагає від них сублимації інстинктів, натомість жінці сублимувати дуже важко. Оскільки чоловік не може розпоряджатись необмеженою кількістю психічної енергії, він змушений виконувати свою роботу, якнайвигідніше розподіляючи лібідо. Енергію, застосовану на культурні цілі, він великою мірою відвертає від жінок та сексуального життя; його постійні контакти з іншими чоловіками та залежність від взаємин із ними навіть відчужують його від обов'язків чоловіка та батька. Отже, вимоги культури неминуче відсувають жінку на другий план, і в неї формується вороже ставлення до культури»¹³¹.

У виповненій тверезої мудрості праці «Незадоволеність культурою» Фройд застерігає проти реакційного впливу жінки, що має слабший од чоловіка соціальний інстинкт і насичена егоїзмом самодостатніх для неї взаємин із коханцем та родиною, навколо яких вона змушена (аби реалізувати свою природу) будувати власне життя. Чоловік віддає свій час та лібідо на розвиток культури, жінка ж дедалі більшою мірою починає вважати культуру за свою суперницю. Попри те, що сексуальний інстинкт у жінок слабкий, їхня спроможність сублимувати чи зрікатись мізерна або незначна, а оскільки культура вимагає

¹³¹ Там само, с. 73.

дедалі більшої сублімації, можна стверджувати, що жінки конституційно непридатні для цивілізованого життя, тож їм важко не тільки сприяти поступові суспільства, а, ймовірно, навіть пристосовуватись до його поступу й залишатись у ньому. Погляд на жінку як на доконче примітивне створіння напрочуд популярний у нашому сторіччі: основний масив сучасної літератури намагається вигадувати романтичні фантазії про первісні істини. Однак і далі можна, разом із Фройдом, убачати в жінці похмурого дикуна, перешкоду будь-якому соціальному розвою, не-пристосованого примітива.

З іншої нагоди, говорячи про успіх психотерапевтичного лікування, коли пацієнт у віці понад тридцять років набув «творчих» спроможностей, Фройд висловив жаль, що жінки того самого віку зашкарублі й нездатні до розвитку, їхня вдача давно вже пристосувалась до властивих їм обмежених природних вимог. Хоча «в решті аспектів та або та конкретна жінка — це звичайна людина», слід пам'ятати, застерігає Фройд, що «її натура визначена її сексуальною функцією» і що «цей вплив дуже далекосяжний»¹³². Тож у жінці цей вплив простягається досить далеко, щоб приписати її до категорії, яку загалом можна назвати підлюдською. Перед нами, отже, ось який наслідок формули «Анатомія — це доля»: вона має незаперечну силу радикально обмежувати людські спроможності.

За якоїсь іншої доби Фройдові можна було б легко пробачити, покликавшись на завелику суворість патріархального виховання, проте свої найважливіші праці він написав протягом перших трьох десятиріч ХХ ст., а чимало з них — у самому вирі сексуальної революції. Отже, він мав напихваті досить історичної інформації, жив у сприятливій атмосфері громадської думки, що допомогла б йому одужати від схильності до чоловічої зверхності. Відповідаючи на феміністичну критику (а вона всякчас надокучала йому впродовж тих років), Фройд ні

¹³² «Femininity», p. 135.

від чого не відступався або відповідав недоречними жартами, здивовано визнаючи, що не всі чоловіки — взірці чоловічих рис і що декотрі жінки майже досягають честот, притаманних чоловікам, хоча така поведінка непристойна; ті жінки просто одурені¹³³. За аналогією, інші види упереджень так само ладні визнати наявність виняткового селяка, негра чи тубільця: винятки potwierджують правило. Відмовившись поважно обговорювати питання, Фройд повторює закиди своїх опонентів: обвинувачений в упередженні на користь чоловіків, він звинувачує своїх наклепників у прагненні за всяку ціну захистити власні погляди, стверджує, що, претендуючи на об'єктивність, вони обстоюють чоловічі погляди. Сам він, здається, не годен уявити об'єктивності, не пов'язаної з усім комплексом чоловічих рис. Фройд певен не тільки в тому, що його опоненти помиляються, гадаючи інакше, а й у тому, що його власна теоретична модель ослабленого жіночого над-Я доводить, що вони помиляються¹³⁴.

Отже, напрями впливу, що його чинитиме психоаналіз на сексуальну політику, визначені; їх дотримуватимуться цілі покоління і шанованих, і висміюваних Фройдівих послідовників. Засобом, ще ефективнішим за пенісні задрощі, виявилась тенденція психоаналітичної школи до псевдонаукового поєднання культурних визначень чоловічості та жіночості з генетичними реальностями чоловіка та жінки. Вдавшись до новочасного жаргону — «пасивність», «слабке лібідо», «мазохізм», «нарцисизм», «нерозвинене над-Я», — давньому міфіві про жіночу «натуру» надано нової респектабельності. Тепер, покликаючись на науку, можна стверджувати, що жінці природою судилося бути підлеглою, а чоловікові панувати; чоловіки сексуальніші, отже, мають право сексуально

¹³³ «Some Psychological Consequences of the Anatomical Distinctions Between the Sexes», p. 197.

¹³⁴ Див.: «Some Psychological Consequences of the Anatomical Distinctions Between the Sexes», p. 197, та «Female Sexuality», pp. 281 – 282.

гнобити жінок, що тішаться власним пригнобленням і заслуговують на нього, бо за самою своєю натурою жінки марнославні, тупі і, якщо їх узагалі можна назвати людьми, навряд чи кращі від варварів. Тільки-но цей непримирений фанатизм дістав печать науковості, контрреволюція далі могла рухатись гладенько. Стать, як і расова належність, — це те, чого не можна змінити. Тож коли жінка прагне вийти за її межі, пробуючи набути чеснот панівної групи, ці намагання годилося б уважати за свідчення її вищості. Але марно сподіватися вимкнутись за межі своєї рідної касті. Такі прагнення та сподівання з боку справді нікчемних і нездалих провіщають самі розчарування. І, зрештою, психоаналіз пообіцяв жінці самореалізацію в пасивності та мазохізмі, і то набагато повнішу самореалізацію, бо для жінки сенс життя полягає в продовженні роду, і тільки в ньому. До того ж у корисливих руках психоаналіз може не тільки дискредитувати революцію й повернути її назад, а дати роботу, забезпечити грошима, стати товаром, сприяти пожвавленню попиту¹³⁵.

Деякі постфрейдисти

Фрейдова психологія загалом утверджувала нездоланність людської природи, неодмінний та загальний характер людської психології; Едіпів комплекс має формуватись як у патріархальному суспільстві, так і в матріархальному та мішаному; пенісні задрощі — як у суспільстві з чоловічою зверхністю, так і в суспільстві, де є рівність статей. Її загальна тенденція — бачити кожну особистість не як наслідок чи то індивідуального вибору, чи то соціальних обставин або взаємодії цих двох чинників, а як зумовлений поведінкою батька-матері

¹³⁵ У книжці Betty Friedan, *The Feminine Mystique* наведено чимало переконливих свідчень, що психоаналітичне мислення експлуатували зажерливі махінатори у своїх «ринкових дослідженнях» задля найцінніших економічних потреб. Див. розділ 9, «The Sexual Sell».

наслідок розвитку протягом дитячих літ, накладеного на успадковану конституцію. І, нарешті, Фрейдова психологія, хибно оцінивши фізіологічні дані, на які вона нібито спирається, стверджувала, що характер, властивий кожній статі, — це функція біології (чоловічий — активний, жіночий — пасивний) та генетики (активність сперми і пасивність яйцеклітин). Зробивши це все, вона висувала, що статус, роль та характер кожної статі — незмінні сутності, що культура спирається на анатомію, яка має правити за долю.

Оскільки ці погляди не тільки пронизували весь дальший психоаналіз, а й поширювались на решту соціальних наук, чимало Фрейдівих послідовників почали бодай трохи зважати на соціальні чинники; дехто, як, наприклад, Карен Горні та Клара Томпсон, спробували ревізувати Фрейдову теорію, визнавши вплив соціальних обставин на представників обох статей. Проте найголовніший напрям теоретичної орієнтації був уже визначений. Якщо дехто заперечував Фрейдову психологію жінки чи робив з неї винятки, решта схвалювали її й розвивали далі. І в тому, і в тому разі ця психологія мала цілком визначений, реакційний за своєю суттю вплив, бо навіть ті, хто відкидав її, не йшли далі пристосовницького ревізіонізму.

Двома найдавнішими й найвидатнішими проповідницями Фрейдівих теорій були Мері Бонапарт та Гелена Дойч. У розділі, названому «Неминучий жіночий мазохізм», Бонапарт довела до логічного завершення потенційно лихий аспект Фрейдівих поглядів на сексуальні відносини:

«Серед усього розмаїття живих створінь, як тварин, так і рослин, пасивність характерна для жіночої клітини — яйцеклітини, чия місія — чекати чоловічої клітини, рухливого та активного сперматозоїда, що прийде і проникне в неї. Таке проникнення, проте, пов'язане з розривом тканин яйцеклітини, хоча розрив тканин живого організму може призвести до руйнування, що несе з собою як смерть, так і зародження нового життя. Отже, запліднення жіночої

клітини відбувається через своєрідну рану, і в такому разі жіноча клітина споконвіку «мазохістська»¹³⁶.

Відповідно до цього химерного уявлення про сексуальність як про заподіяння смерті хлопчика зображено з сучасною театральною жорстокістю:

«Чого, певне, прагне маленький хлопчик — так це через анус, клоаку, кишки проникнути в тіло матері, ба навіть, закривавившись, витягти з нього тельбухи. Дво-, три-, чотирирічна дитина, незважаючи на свій вік, чи, радше, саме тому, що така мала, справді уособлює тоді потенційного Джека Тельбушника»¹³⁷.

Якщо хлопчик начебто прагне такого самовияву в насильстві, то про дівчинку сповіщають, що вона може прагнути тільки такого куцого самоутвердження, як клітор, цей коротенький фалос, сам розмір якого «не дає сформуватися її агресивності»¹³⁸:

«Конституційно агресивність жінки, як і її лібідо, загалом безперечно слабша за чоловічу агресивність... Більша конституційна агресивність хлопчиків... почасти визначає зверхність чоловіків»¹³⁹.

Якщо чоловік «має протестувати» проти «пасивного ставлення», оскільки воно не «накинута йому біологічно», то «жінка має погодитись» і з пасивністю, і з мазохізмом, бо вони їй накинута біологічно¹⁴⁰, й через те її життя конче прикре:

«Всі форми мазохізму пов'язані між собою, і, по суті, всі вони більш-менш жіночі — і бажання малої дівчинки, щоб її з'їв батько, в канібальській оральній стадії, і бажання, щоб він її відшмагав або побив, у садистсько-анальній стадії,

¹³⁶ Marie Bonaparte, *Female Sexuality* (New York: Grove Press, 1965), pp. 79–80. Уперше опубліковано у вид.: International Universities Press, 1953.

¹³⁷ Там само, с. 80.

¹³⁸ Там само, с. 80.

¹³⁹ Там само, с. 81.

¹⁴⁰ Там само, с. 82.

і бажання бути кастрованою в фалічній стадії, і бажання зрілої, дорослої жінки бути проткнутою»¹⁴¹.

Пані Бонапарт, про чиї влодобання неважко зробити висновок з її міркувань, прибирає, коли йдеться про жіночий мазохізм, суворого наставницького тону. Почавши з Фройдової розвідки «Дитина має бути бита», вона додає: «або жінка» — і з'ясовує, що бичування — це лише здорові статеві стосунки:

«На мою думку, вагінальна чутливість під час коїтусу в дорослих жінок великою мірою спирається на існування і більш або менш неусвідомлене схвалення інтенсивних дитячих мазохістських фантазій побиття. Під час коїтусу жінка й справді зазнає своєрідного побиття чоловічим пенісом. Вона сприймає його удари і часто навіть любить їхню дошкульність. Така чутливість — це глибока і справді вагінальна чутливість до ударів пеніса»¹⁴².

Проти жінок, що можуть не погодитись із таким перетворенням «дорослої» сексуальності на покарання, аналітик виставляє неспростовний аргумент: «Жінок, котрим неприємні чоловічі брутальні ігри, можна запідозрити в чоловічому протесті та в надмірній двостатевості. Таким жінкам цілком може бути властива кліторна чутливість»¹⁴³.

«Якщо жінка так енергійно протестує проти свого мазохізму, своєї пасивності та своєї жіночості, це тому, що на природжені особливості, проти яких вона протестує, чинить вплив ще й конституційно сильна двостатевість. А як не буде такого впливу, жінка пречудово й без великих конфліктів засвоїть жіночий мазохізм, неодмінно притаманний її статі»¹⁴⁴.

Авторка ретельно наставляє, що пеніс не повинен торкатися клітора під час справжнього коїтусу¹⁴⁵, бо в тако-

¹⁴¹ Там само, с. 83.

¹⁴² Там само, с. 87.

¹⁴³ Там само.

¹⁴⁴ Там само, с. 88.

¹⁴⁵ Там само, с. 105.

му разі це призведе до заохочення незрілості й непристойної зневаги до самовідданої покорі, рекомендованої як справжня жіноча відповідь на поважний і трохи навіть помпезний ритуал страждань. У таких-от писаннях Фройдову тріаду пасивності, нарцисизму та мазохізму докладно розтлумачують і навчають, як її практично застосовувати. Ми помічаємо дивовижну схожість між цим поглядом на сексуальність і поглядом, рекомендованим для вікторіанської дружини, — і там, і там жінка знає, що мусить коритись і терпіти, проте жінку, просвічену психоаналізом, навчено не відвертати при цьому своєї волі:

«Як ми знаємо, і під час статевих взаємин, і в житті чоловікові належить активна роль, а жінці — пасивна, вона тільки сприймає дію, править за суб'єкт дії. І коли жінка кориться й віддається, її проймає незмірний фізичний екстаз, породжений чуттям, що вона — безвладне знаряддя іншої особи, що вона простерта навзгак під нею і її, безвольну, пориває пристрасть, мов листя, звіяне вітром»¹⁴⁶.

Гелена Дойч уславилась у психоаналітичному світі тим, що вивчала мазохізм і написала двотомний трактат про жіночу сексуальність, і цей трактат загалом уважають за остаточне утвердження «справжньої жіночості»:

«У світлі психоаналізу статевий акт набирає для жінки величезної драматичної ваги, вона відчуває при ньому глибокий катарсис, але це все за умови, що вона переживає його відповідно до жіночих функціональних особливостей, а не перетворює на еротичну гру чи акт статевої «рівності»¹⁴⁷.

Ретельно уникаючи подвійної небезпеки егалітаризму та втіхи, сексуальна політика контрреволюційної доби зародилась у ліжку; сформулювавши свою доктрину про жіноче поневолення тут, вона впевнено поширила її на решту царин життя.

¹⁴⁶ Marie N. Robinson, *The Power of Sexual Surrender* (New York: Doubleday & Company, Inc., 1959), p. 158.

¹⁴⁷ Helene Deutch, *Female Sexuality, The Psychology of Women*, 2 vols. (New York, 1945), Vol. II, p. 103.

1947 року популяризації Фройдових теорій надзвичайно посприяли нью-йоркський психіатр Фарнем та соціолог Лундберг, видавши книжку з драматичною назвою: «Сучасна жінка: втрачена стаття»¹⁴⁸. Ця книжка — таке рішуче утвердження контрреволюційних поглядів і мала такий величезний вплив як на широкий загал, так і студентську молодь, ставши підручником з таких академічних предметів, як «шлюб та родина», «пристосування до життя», та з інших дидактичних новацій, що їй необхідно приділити трохи більше уваги, ніж вона, можливо, заслуговує. В ній запропоновано «психоаналітичну» версію історії, розрекламовано середньовіччя як золоту добу психічного здоров'я і звинувачено в усіх негараздах цього світу промислову революцію та Коперника. Змішавши фемінізм з нігілізмом, анархізмом, антисемітизмом, комунізмом та расизмом, заявивши, буцімто всі вони проповідують ненависть та насильство, автори вдалися до лайливого нападу на революційний жіночий рух, порівнявши його з нацизмом та ку-клукс-кланом. Осібне невдоволення викликала сексуальна революція, що обернула жінку на «втрачену стаття», навколо якої «крутяться, немов полонені планети, чимало негараздів наших днів»¹⁴⁹.

Нарікаючи, що й жінок захопили ці «рухи нещасливих та проклятих»¹⁵⁰, автори надто вже оплакують прихильність жінок до жіночого руху, що «стоїть на підвалинах ненависті»¹⁵¹, скидаючись трохи на нацизм. Автори дозволяють собі гратися в біографічні неврози: Маркса звинуватили в «неусвідомленій ненависті» до політичної влади», Міла зневажливо обізвали «пасивною жіночою натурою», описавши, що цей мамин лизунчик живився ненавистю до батька. Та реальний ворог — Мері Волстонкрафт, що започаткувала божевілья, як кажуть ав-

¹⁴⁸ Ferdinand Lundberg and Marynia F. Farnham, *Modern Woman, The Lost Sex* (New York: Universal Library, 1947).

¹⁴⁹ Там само, с. 24.

¹⁵⁰ Там само, с. 33.

¹⁵¹ Там само.

тори, сексуальної революції. Волстонкрафт підозріла не тільки як психічнохвора жінка¹⁵², до того ж пов'язана з «полум'ям Французької революції»¹⁵³, а й тому, що вона і, як кажуть автори, безумство фемінізму так розбестили молодь, що довели її до стану «сексуальної поблажливості», який годі відрізнити від «мавпячих взаємин»¹⁵⁴, призвели до сумного спаду народжуваності і збільшення числа абортів та розлучень.

Проте не досить оголосити фемінізм злом, — його треба діагностувати як хворобу, патологію, «комплекс», як масову манію і ворога родинного вогнища: «Єдина згуртована родина розпалася, і жінки пустилися берега»¹⁵⁵. Автори милостиво оплакують статус жінки в минулому сторіччі, звалюючи всю провину на промислову революцію, й навіть висловлюють помірковане схвалення феміністичних домагань, що їх вони вважають за «спробу відновити давніші права та привілеї»¹⁵⁶. Та попри те, що ті прагнення могли мати бодай невелику слушність, і фемінізм, і феміністки — це вияв емоційної недуги, неврозу... та його ядра — тяжкої хвороби»¹⁵⁷. Почавши з тези, що якби статі були рівні, вони були б тотожні (тобто з погляду біології це річ неможлива), автори ліплять до рівності ярлик «фетиша», а далі повідомляють нам, що феміністки прагнуть бути чоловіками й страждають від пенісних заздрощів. Лундберг і Фарнем не вагаючись ототожнили статус і соціальне становище з чоловічими геніталіями, вдавшись до кумедних прирівнянь, як-от: «чоловіча сила, тобто мужність»¹⁵⁸ та «ось що означає рівність: тотожність»¹⁵⁹. Волстонкрафт та подібні до неї «домогалися допуску жінок у чоловіче товариство, хибно вважаючи, що жінки фактично тотожні

¹⁵² Там само, с. 149.

¹⁵³ Там само, с. 33.

¹⁵⁴ Там само, с. 35.

¹⁵⁵ Там само, с. 142.

¹⁵⁶ Там само, с. 143.

¹⁵⁷ Там само.

¹⁵⁸ Там само, с. 150.

¹⁵⁹ Там само, с. 147.

чоловікам»¹⁶⁰. «Має бути очевидним, що фемінізм, аж ніяк не будучи рухом за більшу самореалізацію жінок... насправді заперечує саму жіночість... Він пропонує жінці скоїти самогубство як жінці й намагатися жити як чоловік»¹⁶¹. Вимагаючи рівних прав, феміністки хочуть стати чоловіками, а це такий самий прикрий психічний розлад, як і в чоловіка, що забажав би стати жінкою. Якщо збагнути, що будь-які прагнення, котрі виходять за межі материнства, — це прагнення «неможливого», прагнення стати чоловіком, тоді «все стане на свої місця»¹⁶². Таки справді.

Книжка «Втрачена статъ» не приховує свого ставлення до того, що вважає за реальну феміністичну загрозу, загибель родинного вогнища, сім'ї та материнства. Втішаючися, що «шлюб — це інституція, яка виникла... для захисту жінок»¹⁶³, автори визнають, що фемінізм не нападає на шлюб та родину *per se*, отже, його можна звинуватити лиш у тому, що він «просто заперечує, що жінки — це жінки... стверджує, що вони не потребують чоловічого захисту», «галасують» за економічну незалежність; ці революціонерки усувають прихильні «економічні обставини, що спонукають жінок до шлюбу»¹⁶⁴.

Саме цим обурюються найдужче, бо це дає змогу «унікати бути жінкою»¹⁶⁵, перешкоджати формуванню, як непривабливо висловились автори, «почуттів, що пов'язують жінку з її економічним господарем»¹⁶⁶.

Завдяки розлученням, абортам, контрацепції сексуальна революція підірвала шлюб. Феміністки нападаються на подвійний стандарт, проте з єдиним ясним мотивом: «власним нездоланим жаданням поринути у світ хтивості та чуттєвості»¹⁶⁷. Їхня трагічна помилка спричинена, як і решта хиб, марним прагненням «змагатися з чоло-

¹⁶⁰ Там само, с. 150.

¹⁶¹ Там само, с. 166.

¹⁶² Там само, с. 162.

¹⁶³ Там само, с. 191.

¹⁶⁴ Там само, с. 192.

¹⁶⁵ Там само.

¹⁶⁶ Там само, с. 163.

¹⁶⁷ Там само, с. 196.

віками»¹⁶⁸. Обстоюючи цю одну неаскетичну вимогу, феміністки зазіхають на «стан сексуального проміскуїтету». Автори потверджують вимогу зберігати дошлюбну цноту, проте лише для жінок, бо, на їхню думку, подвійний стандарт «не тільки неминучий, а й бажаний»; натомість єдиний стандарт — «психопатологічний за своєю суттю, кумедний зовні»¹⁶⁹.

Напавшись на сексуальну реформу та на її оборонців, звинувативши їх у пенісних заздрощах та вигадливо інтерпретуючи історію, Лундберг та Фарнем удались до куди підступнішої «м'якої лінії», тобто уславлення «жіночості», родини, жіночої самовідданості, а надто материнства. Для цього їм не треба нічого кращого за те риторичне знаряддя, що вже послужило Раскінові, проте інколи в багатьох їхніх твердженнях учувається несподіваний тон «жіночого шовінізму». Позитивне в цій книжці тільки те, що вона переказує доктрину про окремі сфери, викладену в «королевиних садах». Ми вражені, яка одноманітна може бути полеміка в цій царині.

Застосувавши тактику, що стала вже класичною серед реакціонерів, автори наполягають на тому, що сексуальна революція напевне була помилкою, бо й тепер ще сила жінок не мають повного щастя, про це свідчать їхні страждання, спричинені «конфліктами» та «проблемами». Вдаючи занепокоєність, такі втішальники закінчують тим, що ще тяжче карають усіх, хто страждає від цих непевних та вигідних симптомів. Якщо жінка «погано пристосована», провина лежить скорше на ній, ніж на соціальній ситуації, до якої її закликають пристосуватися, засвоївши притаманну їй незмінну конституційну пасивність»¹⁷⁰. Діагноз переходить у звинувачення, опис обертається на припис. Чимало уступів з книжки можна

¹⁶⁸ Там само.

¹⁶⁹ Там само, сс. 274–275.

¹⁷⁰ Мері Робінзон у своїй книжці «The Power of Sexual Surrender» переймає тезу Лундберга та Фарнема без змін і, приписавши феміністкам фригідність, рекламує свої ліки: треба навчитись миритися з чоловічою зверхністю та тішитися нею.

було б уважати за пародію на Д. Г. Лоуренса (якби не такий огидний стиль), бо всім своїм змістом вона така близька до поглядів Лоуренса, що скидається на фальсифікат. Автори всякчас радять нам обернутися спиною до машин та до «причепуреного нового фасаду сучасності»¹⁷¹ й повернутись до давнього способу життя, за інстинктами, якому досі ніхто не дав визначення, але який завжди вважався кращим.

Десь посередині тієї грубезної та пустої книжки усвідомлюєш: автори починають висловлювати впевненість, що небезпека минає, революцію зупинено і «приводити до однієї лінії» далі можна вже не таким отруйним тоном. Проте раз у раз у книжці знову трапляються критика й звинувачення на адресу «кастраторів», що виявляють спротив або заперечують уявлення про покору чоловічій владі¹⁷², хоча загалом автори віддають перевагу методові позитивних настанов: жіночу впокореність убрано в шати «підтриму» «мужності» в її «прагненні панувати»¹⁷³. Іноді там можна відчутти навіть нотку благання. Уся чоловіча діяльність, чоловічі риси, а можливо, й сам патріархальний устрій залежать від ерекції пеніса: «Якщо володіння та зверхність, ці найголовніші особливості сексуальної природи чоловіка, не матимуть визнання, його спіткає невдача»¹⁷⁴. Отже, щоб досягти ерекції, чоловік має бути володарем. Нещодавно прихильники такого фізіологічного уявлення дали йому назву «цихлідного ефекту», сформулювавши теорію людської сексуальності на основі реакцій доісторичної рибки, яку досліджував Конрад Лоренц, виснувавши, що самці цихлідних риб не можуть наважитись на парування, якщо самиці їхнього виду не відповідають «шанобливим страхом». Як люди спромагаються вимірювати «шанобливий страх» у рибок — на це питання краще не відповідати, але висновки з цього уявлення, застосовані і до чоловіка, і до жінки, очевидні:

¹⁷¹ Lundberg and Farnham, op. cit., p. 201.

¹⁷² Там само, с. 236.

¹⁷³ Там само, с. 241.

¹⁷⁴ Там само.

шанобливий страх жінки перед чоловіком фізично необхідний для статевих взаємин¹⁷⁵.

Але найбільшу тривогу з приводу «Втраченої статі» породжує дух комерціалізації, що пронизує всю книжку. Психоданаліз у ній репрезентовано як прибуткове підприємство, побудоване на могилі фемінізму, як єдині ліки для непокірних та «нещасливих» жінок, що їх усюди бачать навколо автори; жінки стали жертвою конфлікту між новим стилем життя і традиційними, чи то конституційними, потребами.

Теорія «внутрішнього простору»

Нещодавно з'явилися два нові potwierдження різниці між статями. Автори обох писань покликаються на «природу», гадаючи, що характер тієї або тієї статі — природжений. Лайонел Тайгер визначив патріархальний устрій та чоловічу зверхність як функцію «інстинкту єднання», притаманного чоловікам. Це очевидний приклад підтвердження через раціоналізацію, посилення на начебто обґрунтовані причини, «інстинкт» — тут лише метод перетворення історії на біологію. Твердження Еріка Еріксона, що ставлення до внутрішнього та зовнішнього простору різне в кожній статі, лагідніше і, можливо, справило більший вплив. Дотримуючись Фрейдових, чи то психоаналітичних, теоретичних поглядів на жіночу особистість та гадаючи, що вона природжена, Еріксон додав і щось нове, висловивши думку, що «жіночість» корисна як соціально, так і політично.

Еріксон почав свою славетну розвідку «Жіночість та внутрішній простір»¹⁷⁶ із засудження тієї частини чоло-

¹⁷⁵ Див.: Jesse Bernard, *The Sex Game* (Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall, 1968). Лоренц пише про цихлових риб так: «Самиця може паруватися тільки з самцем, що наганяє на неї страх, виявляє свою зверхність над нею». Konrad Lorenz, *On Aggression* (New York: Harcourt, 1966), p. 99. Дарма й казати, що сам Лоренц аж ніяк не застосовував цього прикладу поведінки нижчих тварин (зрівноваженого відмінною, а то й протилежною поведінкою інших видів) до людей.

¹⁷⁶ Erik Erikson, «Womanhood and the Inner Space» (1964), *Identity, Youth and Crisis* (New York: W. W. Norton, 1968). Вперше опубліковано в «Daedalus», часописі Американської академії науки та мистецтв навесні 1964 р.

вічих досягнень, що поставили людство на край прірви, й закликає жінок урятувати його:

«Якщо жінки лише наберуться духу прилюдно проголосити те, що було споконвіку властиве їм упродовж еволюції та історії (реалізм у вихованні, винахідливість у збереженні миру, прагнення зціляти), вони справді дадуть чимало етично стриманої, воістину наднаціональної сили всім політикам у найширшому розумінні цього слова»¹⁷⁷.

Тут не можна не зауважити побіжно, що ця рекомендація спонукає жінок взяти участь у громадсько-політичному житті не тому, що це їхнє людське право, а тому, що поширення їхньої властиво жіночої сфери на царину державних справ становитиме суспільне добро. Такі аргументи продиктовані скорше доцільністю, ніж почуттям справедливості.

Проте спробуймо придивитись до Еріксонових тверджень, ставши на його власні позиції. Важко не погодитися, що провадження людських справ під чоловічим проводом створило наші теперішні труднощі (розвідка була написана в часи, коли існувала потенційна загроза застосувати ядерну зброю) і що риси характеру, які Еріксон приписує жінкам, стали б у великій пригоді при керуванні суспільством. Але Еріксон не хоче визнавати, що риси характеру, властиві тим чи тим групам, прищеплені їм суспільством у процесі виховання й залежать від політичних відносин тих груп, що, коли не брати до уваги сучасної кризи, zostавалися більш-менш незмінні впродовж усієї історії. Натомість увесь пафос розвідки та всі дані експерименту, на який спирається його теорія, мають переконати нас, що взаємодоповнювальні чоловічі та жіночі риси — це природжені особливості чоловіка та жінки. Еріксон добачив, що чимало з відомих нам чоловічих аспектів нашої культури становлять дедалі більше зло, створюючи загрозу навіть для збереження виду, тоді як більшість рис, що ми їх знаємо

¹⁷⁷ Там само, с. 262.

як жіночі, прямо пов'язані з забезпеченням його добробуту. Здавалося б, звідси має логічно випливати рекомендація про доконечність поєднання рис характеру, властивих обом статям. Навіть погодившись із цим висновком, ми за теперішніх обставин, коли існують дві гостро розмежовані, пов'язані зі статтю культури, досягли б лише суспільної зрівноваженості внаслідок взаємодії двох груп, кожна з яких складається з неповних особистостей, що мають спільні риси характеру. Отже, насправді треба йти далі і сприяти поширенню серед представників кожної статі тих соціально бажаних рис, що раніше належали якійсь одній статі; войовничості та зavelикої пасивності слід позбутися, бо вони не дають пожитку жодній статі. Але ці заходи вочевидь виходять за межі Еріксонової уяви, він вірить в існування природженого характеру, притаманного кожній статі, і гадає, що експеримент, який він переказує, править за доказ такої природженості.

Еріксон переймається надією зберегти полярність між статями, «життєву напругу» між ними, що може бути втрачена серед «зavelикої тотожності, рівності, еквівалентності»¹⁷⁸, й водночас прагне гуманізувати суспільство:

«Нову рівновагу між чоловічим та жіночим, між батьківським і материнським начатками вочевидь провіщають не тільки сучасні зміни у взаєминах статей, а й дедалі потужніше зростання людської свідомості, що відбувається разом із поступом науки, технології та справжнього самоаналізу»¹⁷⁹.

Хоча звичайно нікому не спадає на гадку, що чоловіча культура розвивається завдяки батьківським почуттям, Еріксон анітрохи не сумнівається, що сприяння суспільному розвоєві, до якого він заохочує жінок, має спиратись на материнство: «Питання полягає в тому, чи існу-

¹⁷⁸ Там само, с. 264.

¹⁷⁹ Там само.

ватиме й далі той потенціал нищення, що існує тепер, коли в органах, які формують громадську думку та ухваляють постанови, не представлені жінки-матері»¹⁸⁰.

Еріксон признається, що він глибоко вражений тим «щоденним чудом, вагітністю й народженням дитини» (материнство для нього певною мірою нав'язлива ідея), і експеримент, про який він наміряється розповісти, подано як доказ, що материнський інстинкт притаманний жінці як певне природжене «соматичне» чуття і становить її «ідентичність». Тут Еріксон, у своїх розвідках ніколи не накидаючи таких вузьких меж ідентичності чоловікам, здається, обмежує індивідуальну ідентичність жінки майже самою сексуальною основою, гадаючи, що «ідентичність молодій жінці великою мірою вже визначена її привабливістю», а функція цієї привабливості здебільшого полягає в тому, щоб дібрати партнера при «пошуках саме того чоловіка (чи чоловіків), для якого вона б сама хотіла бути бажаною»¹⁸¹. Період формальної освіти, коли жінці дозволено поширювати свою цікавість на сфери, «далекі від її майбутньої функції народження дитини», — це, як гадає Еріксон, просто «мораторій»¹⁸². Але «справжній мораторій повинен мати свій термін і кінець: жіночість настає тоді, коли привабливість і досвід успішно вибирають того, кого ласкаво запросять до внутрішнього простору «назавжди»¹⁸³. Всі етапи розвитку жінки присвячені миті, коли вона «віддасться коханню незнайомця і піклуванню про нього та його нащадків»¹⁸⁴.

«Тут, хоч які сексуальні особливості та схильності сформувались у попередньому житті, настає остаточна поляризація, бо жінка має стати частиною споконвічного процесу відтворення та продовження роду, що знаменує дорослість.

¹⁸⁰ Там само, с. 265.

¹⁸¹ Там само, с. 283.

¹⁸² Там само.

¹⁸³ Там само.

¹⁸⁴ Там само, с. 265.

Але який вплив на формування ідентичності жінки чинить те, що її соматична структура дає притулок «внутрішньому просторові», призначеному носити нащадка обраного чоловіка, а вона бере на себе біологічні, психологічні та етичні зобов'язання дбати про молоде покоління людства?»¹⁸⁵

Чимало зніченості, навіть суперечливості, що їх помічаєш у розвідці Еріксона, пов'язано з тим, що він вагається між двома поглядами на жінку: Фройдовим шовінізмом і власною лицарськістю. Він прагне наполягати на тому, що анатомія жінки — це її доля (так само як і особистість), а водночас обстоює, що сформоване історично поневолення жінки слід зменшити галантними поступками материнським інтересам. Він вихваляє «пишні, опуклі частини жіночої анатомії, що навівають нам чуття повноти, тепла й щедрості»¹⁸⁶, проте дотримується освячених Фройдових дефініцій жінки як створіння зі «схожим на рану отвором», якому «бракує» пеніса¹⁸⁷. Еріксон аж ніяк не хоче зректися Фройдових уявлень про жіночий мазохізм і навіть поширює їх, долучаючи й менструації, «внутрішній цикл страждань на додачу до мук пологів, пояснених у Біблії як довічна кара за Євин переступ», — це все спонукає його вжити поетичний епітет, назвавши жінку «*dolorosa*», «скорботна»¹⁸⁸. В розвідці за зовнішньою прихильністю до жінки криється досить тривожна самовдоволеність. Еріксон задоволений, що, поки ми не винайдемо «нового типу біокультурної історії», тривале гноблення жінки можна тлумачити як наслідок її природженого мазохізму, який пояснює, як вона докотилася до того, що

¹⁸⁵ Там само, сс. 265–266.

¹⁸⁶ Там само, с. 267.

¹⁸⁷ Там само. У книжці «*Childhood and Society*» (1950) Еріксон порівнює жіночі пенісні заздрощі із мріями негрів про білу шкіру і дає нам утямки, що чудово розуміє їхню культурну зумовленість. Проте і в цьому, і в будь-якому іншому контексті він і далі вільно поводить себе з такими висловами, як «утрата в генітальній ділянці», «генітальний рубець», «відсутній пеніс». Див. сс. 244, 231, 228.

¹⁸⁸ «*Womanhood and the Inner Space*», р. 284.

«прибирала собі розмаїття ролей, які допомагали виявитись мазохістському потенціалові; вона дозволяла обмежувати себе та ув'язнювати, поневолювати та інфантилізувати, продавати та експлуатувати, маючи з того в найкращому разі те, що в психології ми називаємо «вторинним виграшем»: жінка здобуває певну опосередковану владу»¹⁸⁹.

Еріксон прагнув бодай трохи врівноважати Фройдову теорію пенісних задрощів власною теорією, що дівчатка тішаються інтуїтивним знанням про «існування продуктивного внутрішнього соматичного простору, який безпечно міститься в центрі жіночого тіла», цей простір впливає на формування їхньої особистості, отже, в них аж ніяк «не може виникнути почуття меншовартості»¹⁹⁰. Фройдова теорія пенісних задрощів немов суворо заказувала жінкам сунутись на чоловічу «територію», бо вони анатомічно неспроможні діяти в її межах, натомість Еріксонове уславлення матки — лагідне переконування, що начебто спиралося на дані його великого лабораторного експерименту.

«Протягом двох років я тричі обстежував 150 хлопчиків та 150 дівчаток, пропонуючи їм завдання, щоразу одне, побудувати на столі з іграшок якусь «сцену». Іграшки були звичайнісінькі — фігурки членів родини, кілька постатей у традиційному вбранні (полісмен, авіатор, індіанець, чернець тощо), дикі та свійські тварини, меблі, автомобілі; крім того, я припас велику кількість кубиків. Дітей просили уявити, що стіл — це кіностудія, іграшки — актори та реквізит, а самі вони — кінорежисери. Вони мали поставити на столі «якусь різючу сцену з уявного кінофільму», а потім розповісти сюжет. Розповідь записували, сцену фотографували, а дітей хвалили. Конче треба додати, що ми не давали жодних «пояснень»... Різниця між статтями не становила первісної теми моїх досліджень. Я зосередив свою увагу на тому, чи конструйована сцена підступає до краю столу, чи тупиться до стіни позаду, чи вона пнеться у хисткі високості, а чи горнеться до поверхні столу... Те, що такі подро-

¹⁸⁹ Там само.

¹⁹⁰ Там само, с. 267.

биці щось «сповіщають» нам про особу конструктора, — відомо кожному при всіх «проектних» методах досліджень, тож це питання тут обговорювати не треба. Та невдовзі я усвідомив, що, оцінюючи дитячі конструкції, мені доводиться брати до уваги, що дівчатка та хлопчики по-різному використовують простір, що певні побудови разюче часто трапляються в конструкціях однієї статі і дуже рідко в конструкціях іншої. А самі відмінності між хлопчачими та дівчачими конструкціями були такі прості, що спочатку видавалися мені звичайною річчю. Тим часом історія підкинула гасло, яким можна було їх схарактеризувати: дівчата обирали *внутрішній* простір, а хлопці — *зовнішній*... Ось які були характерні риси: дівчача сцена — це інтер'єр будинку, репрезентований або розставленими меблями без будь-яких навколишніх стін, або простою *загородою*, побудованою з кубиків. У дівчачих сценах люди та тварини здебільшого перебувають *усередині* зображених хатніх інтер'єрів чи загород, переважно це люди і тварини в статичних позах (сидять або стоять). Дівчачі загороди складаються з низьких стін, тобто в один кубик заввишки, крім хіба що часом *складних порталів*. Хатні інтер'єри, зі стінами і без стін, мали здебільшого цілком визначений *мирний* характер. Маленька дівчинка часто грала на піаніно. В певній кількості випадків у ті інтер'єри *вривались* тварини або небезпечні чоловіки... Хлопчачі сцени — це або будинки з мудрованими стінами чи фасадами з усілякими *виступами*, як-от конусами чи циліндрами, що репрезентували прикраси або гармати. Траплялися *високі вежі*, а часом зовсім *відкриті сцени*. У хлопчачих конструкціях більшість людей та тварин перебуває *за межами* загород чи будинків, багато *автомобілів і тварин*, що рухаються вздовж вулиць, тварин, що рухаються вздовж вулиць і переходять перехрестя. Траплялися складні автомобільні *катастрофи*... У хлопчачих конструкціях переважають високі споруди, крім того, в них набагато більше гри з небезпекою *впасти* чи завалитись; *руїни* зображували тільки хлопчики.

Отже, в хлопчачому просторі переважають висота і можливість упасти, жвавий рух, його спрямування й зупинка; в дівчачих — статичні інтер'єри, відкриті чи просто загороджені, мирні або такі, куди хтось уривається. Дехто, певне, здивується, а інші вважатимуть за звичайну річ, що різниця між статями при організації ігрових сцен узгоджується з

морфологічними особливостями будови геніталій кожної статі; в чоловіків — зовнішній орган, здатний до ерекції, спроможний уриватися всередину, що служить для виводу рухливих клітин сперми; в жінки — внутрішні органи зі своєрідним вестибюлем, що веде до застиглих у статичному чеканні яйцеклітин. Тож питання таке: що тут справді нас приголомшує, що тут занадто очевидне і, як у тому, так і в тому разі, що це нам каже про обидві статі?»¹⁹¹

І справді, що? Якщо Еріксон указує, не конкретизуючи ні віку, ні освіти, що то були підлітки, котрим по кільканадцять років, то експеримент, напевне, доводить, що вони засвоїли соціалізацію, накинута їм їхньою культурою — полісменами, індіанцями, казковими тваринами тощо. Еріксон признається, що підліткам такого віку експеримент видавався нудний і марудний і вони виконували його з чемності. Еріксон запрошує нас поділити його погляд, що гра на піаніно має скорше «статичний» і «мирний» характер, ніж докучливий¹⁹², а автомобіль у русі еквівалентний «рухливим клітинам сперми». Далі нас запрошують визнати ці відмінності, оскільки вони спираються на «соматичну модель», спеціальний термін, що має позначати будову тіла, і бачити в причадалах Еріксонової гральної кімнати природне пояснення полярності, що її створила наша культура, давши кожній статі окрему роль, характер і статус.

Натомість експеримент показує, і то з неабиякою ясністю, що кожна група напрочуд чутлива до напрямів свого психологічного формування: одну привчили до пасивного домонтарства, другу — до егоїстичних досягнень, почасти конструктивних (вежі, машини, прикраси), почасти деструктивних (гармати, катастрофи, руїни). Та, попри всю ефективність соціалізації (мабуть, трохи

¹⁹¹ Там само, сс. 268–272.

¹⁹² З огляду на завдання — поставити «якусь разючу сцену з уявного кінофільму» — Еріксонове задоволення з приводу статичного характеру дівчачих сцен просто дивує нас. Адже, хай там як, американській дівчинці важко «уявити» себе «кінорежисером», оскільки американське суспільство цілковито позбавляє дівчат таких рольових моделей.

підкріплену Еріксоновим стандартизованим голівудським кінообладнанням), не кожен підліток відповідав, як заплановано. Дехто (їхня кількість не вказана) не скорився: дівчат, що будували зовнішні сцени, спекалися, назвавши їх «хлопчиськами», а хлопчикам, що виявили недостатню агресивність, приписали відхилення (жінкуватість), уважані загалом за куди страшнішу небезпеку. Крім того, треба ще пригадати, якими були тодішні узвичаєні погляди на статеву ідентичність. 1964 р., коли вперше було опубліковане це дослідження, статева реакція створила таку атмосферу, що невідповідність статевій категорії, вихід за її межі вважали патологією або порушенням громадського спокою.

Аналізуючи поведінку кожної статі, Еріксон ретельно повиділяв курсивом усі визначальні слова у своїй надто зумисній словесній інтерпретації конструкцій, що він їх уважав за певний вияв анатомічного детермінізму. В цьому описі, де я задля об'єктивності майже нічого не скорочувала, є цікаві моменти. Вульву, що нею автор переймається менше, ніж маткою, виснувано з вислову «складні портали»; цікаво, а чи можна знайти аналог клітора в якомусь елементі вхідних оздоб? Далі ми бачимо освячене часом ототожнення «жіночості» з пасивністю («статичністю»), що набирає сили припису; воно зрівноважене ототожненням пеніса з високими вежами, швидкими автомобілями, зіткненнями, гарматами та руїнами. Тут уже можна запитати: «Невже в нас війни через те, що чоловіки не такі пухкі, як жінки?» Адже жіночу «пасивність» завжди висновують з анатомії, а чоловічу активність загалом висновують з історії та технології — це ж разюча непослідовність логіки, асиметрія, що справляє огидне враження¹⁹³.

В Еріксоновій доповіді про цей начебто експеримент та зроблені з нього висновки так багато матеріалу, який

¹⁹³ Саме уявлення про активні сперматозоїди, що на нього, зрештою, спирається Фройдова теорія чоловічої активності, є наслідком мікроскопічних досліджень. Невже діти «інтуїтивно» відчували його?

не витримує аналізу й перевірки, що будь-які намагання автора видати його за наукові докази цілковито безпідставні. Проте він багато розповідає нам про самого Еріксона, чоловіка, щиро зацікавленого в злагоді та «жіночих» чеснотах, хоча вочевидь нездатного збагнути: якщо ці чесноти мають вартість для всього людства, то за логікою вони повинні мати вартість для обох статей. Під час експерименту не застосовано жодних змінних показників, не було спроб провести його в зворотному напрямі — але ж це необхідні речі, коли хтось намагається довести природженість: адже все те, що не довільне, не накинуте, не зайве, не набуте і не засвоєне, виявлятиметься й далі, незважаючи на інші настанови та зміну ситуації. Вся Еріксонова теорія побудована на одвічній хибі психоаналізу, що сплутує завчену поведінку з біологією. А такі-от вигадані терміни, як «соматична модель», розраховані на невтаємниченого читача й на соціологів, часто напрочуд марновірних, коли йдеться про якісь фізіологічні свідчення. Спираючись при описах поведінки на інтуїтивні, а то й просто літературні гіпотези, всі вони схильні туманно покликатись на природничі науки, що мають начебто неспростовними доказами підтримати їхні вигадки.

Еріксон гадав, буцімто відповів на заперечення, повідомивши, що його колеги, котрим він показував зображені на фотографіях конструкції своїх піддослідних, спробували визначити стать підлітка. Цей доказ не дуже переконливий, бо й самі підлітки виявились досить тумучі в засвоєнні таких промовистих культурних орієнтирів. Піддослідним просто прищепили такі реакції: «Якщо хлопчики думають передусім про свої теперішні або сподівані ролі, то чому, наприклад, полісмен — їхня улюблена іграшка?»¹⁹⁴ І справді, чому? Нас часто спантеличує непослідовність, коли дітям з середнього класу дають гратися ляльковими полісменами та пожежниками: адже батько-мати були б приголомшені, уявивши,

¹⁹⁴ Erikson, «Womanhood and the Inner Space», op. cit., p. 272.

що їхні діточки справді збираються стати такими службовцями. Проте, можливо, мотив такої поведінки батьків криється в Еріксоновому запитанні: полісмен — це особа, що має владні повноваження і застосовує фізичну силу, а саме таке самоусвідомлення прагнуть прищепити малим чоловікам офіційні вихователі — державні школи та автори підручників. Чому хлопчики обирають полісмена, аби рівнялись на нього, а дівчатка — ні, — питання, яке навряд чи потребує відповіді: крім того, що вони навчені ототожнювати себе зі своєю статевою категорією, а полісмен — не жінка, кожна дитина чи, радше, більшість з Еріксонових піддослідних цілком усвідомлює, що хлопчик повинен гратися в полісменів, а від дівчаток такого не вимагають. Було б куди доцільніше вивчати дитину, що розбила магічне коло запрограмованого навчання, — тоді, може, пощастить визначити чинники, що допомагають виходити за межі культурних шаблонів. Як, наприклад, дівчина-хлопчисько досягає певної «агресивності», зобразивши сцену просто неба, або хлопчик доростає до мирних сцен? Дівчинка уникнула «лялькового дому», що в ньому пощастило замкнути всіх її перевесниць, хлопчик уник незичливості, накинутої решті хлопчачого загалу.

Змістовна розвідка Елеонори Маккобі про жіночий розум¹⁹⁵ пропонує кілька відповідей на такі запитання, показуючи, що незалежності та сили Я, потрібних для здійснення видатних досягнень у певних аналітичних царинах, цілковито бракує в культурному досвіді майже кожної дівчинки. Інші експерименти¹⁹⁶ довели, що загальнопоширені особливості жіночого виховання — орієнтація на певні царини й на несамостійність, при-

¹⁹⁵ Eleanor Maccoby, «Woman's Intellect», *The Potential of Woman* (New York: McGraw-Hill, 1963), eds. Farber and Wilson.

¹⁹⁶ Маккобі згадує такі дослідження: D. M. Levy, *Maternal Overprotection* (New York: Columbia University Press, 1943); H. A. Witkin, Helen B. Lewis, M. Herzman, Karen Machover, Pearl Meissner and S. Wepner, *Personality Through Perception* (New York: Harper and Row, 1954); H. A. Witkin, R. B. Dyk, H. E. Faterson, D. R. Goodnough, S. A. Karp, *Psychological Differentiation* (New York: Wiley, 1962).

вчання до залежності від чийось схвалень, згубна пильна увага з боку вихователів — призводять у хлопчиків до пасивності та інфантилізму — рис, що їх уважають за вкрай шкідливі не тільки для видатних досягнень, а навіть для спроможності досягти статевої зрілості. Подвійний стандарт, що панує як в офіційній, так і в неофіційній освіті, проголошує: те, що вадить одній статі, добре для іншої. Таким чином виховання немов схвалює загальмований розвиток половини людського роду, що застряла на рівні «лялькового дому». Безперечно, внаслідок Еріксонового добору матеріалу гра, запропонована представникам обох статей, була дуже нудна, проте дівчачі реакції, незважаючи на всі ті заспокійливі жіночі чесноти, що дослідник добачив у них, немов провіщають стереотипи хатнього життя; зате в хлопчачих спробах проступають зерна, що можуть дорости колись до реальних досягнень — архітектурних, технологічних та дослідницьких, — так само як і зародки недоумкуватого насильства та війни.

Скорше мирний, ніж просто пасивний характер, що його Еріксон приписує дівчачим сценам, пригнічує, звичайно, найтяжче, бо ж дівчата не матимуть жодної змоги реалізувати себе в суспільстві, поки жіноча «сфера» не буде всім світом, а й далі зоставатиметься внутрішнім простором «лялькового дому», яким так опікується наш дослідник. Та найбільшу зневіру навіває навіть не чоловіча фіксація на насильстві, а марність дівчачих супокійних мрій, навіть їхня безплідність, бо дівчата й далі сидять і чекають, щоб «увірвалися чоловіки чи тварини» (яке поєднання!), і нічогосінько не роблять — навіть не «виросчують потомства», чого сподіваються від них.

«Чи можна роль жінки, що сидить і грає на піаніно серед своєї родини, справді вважати за характерне бажання більшості з піддослідних дівчат (адже дехто з них завзято гарцює на коні і всі вони згодом водитимуть авто) чи, може, вони просто гадали, що повинні вдавати, ніби їм притаманне саме таке бажання?»¹⁹⁷

¹⁹⁷ Erikson, op. cit., p. 272.

Якщо ми не припустимо, як припустив сам Еріксон, що піаніно якимсь незбагненим чином пов'язане з природженою жіночою натурою — «природними чинниками, що вимагають нашої уваги», отим «характером простору», властивим жіночій статі, — то можна лише виснувати, що жінці куди ефективніше, ніж чоловікові, прищепили психологічні стереотипи, причому їй прищеплюють значно більше негативних стереотипів. Отже, їй судилося жити куди вужчим та обмеженішим життям, або, коли вдатись до наукового жаргону, грати меншу «роль», що її Еріксон та його колеги й далі приписують жінці. Сам Еріксон задоволений «обмеженою сферою діяльності», дозволеною дівчатам у суспільстві, і «меншим» супроти чоловічого «опором наглядюві». Останнє речення можна переінакшити: Еріксон тішиться їхньою покорюю¹⁹⁸.

Проте сформульований у статті намір Еріксона полягав у тому, щоб надати цим твердженням принагідної форми, пересунути

«увагу теорії з втрати зовнішнього органа на усвідомлення внутрішнього життєвого потенціалу; від сповненої ненависті зневаги до матері до солідарності з нею та рештою жінок; від «пасивного» зречення чоловічої активності до розважливості, спрямованої діяльності, яка не суперечить наявним у її організмі яєчникам, матці та вагіні; від мазохістської втіхи у стражданнях до спроможності витримувати (й розуміти) страждання як один з важливих аспектів людського досвіду взагалі й жіночої ролі зокрема. Ці всі риси будуть властиві «цілком жіночій» жінці, як висловила така провідна дослідниця, як Гелена Дойч»¹⁹⁹.

Мимоволі бентежишся, помічаючи, що, попри всі намагання Еріксона надати полотну яскравіших барв, він нездатний зупинитися слушної миті й щоразу неодмінно виказує своє невдоволення та тривогу з приводу ситуації, якій намагається дати таке прихильне тлумачення.

¹⁹⁸ Там само, с. 287.

¹⁹⁹ Там само, с. 275.

Навіть наявність матки обертається на гандж, що не дає жінці «самореалізовуватись» кожної миті, коли вона не вагітна:

«Нема сумніву, саме існування внутрішнього продуктивного простору дуже рано навіває жінці специфічне чуття самотності, страх зостатися пустою, бути позбавленою скарбів, не самореалізуватись, зів'янути... Бо, як уже згадано, клінічні спостереження дають підстави вважати, що в житті жінки «внутрішній простір» є осередком відчаю, дарма що він водночас і центр потенційної самореалізації. Пустота — це жіноча форма пропащості, відомої часом чоловікам, що живуть духовним життям... проте це почуття знайоме кожній жінці. Бути покинутою для неї означає бути пустою... Такої кривди вона може зазнавати при кожній менструації; це волення до небес, оплакування дитини; в період менопаузи це почуття обертається на незагойну рану»²⁰⁰.

Спроба прирівняти вагітність до художньої творчості (означеної як чоловіча монополія на «духовне життя») одразу привертає нашу увагу, що, правда, невдовзі розпорошується в соковитому прозовому описі менструації як тяжкої туги за вмерлою дитиною. Це, звичайно, цікавий поетичний хід, але по суті дурниця, що нітрохи не відповідає жіночим почуванням. Було б цікаво трохи придивитись до Еріксонової вигадки: за своє життя жінка має приблизно 450 менструацій, і тепер уже починаєш розуміти оті невтішні плачі з приводу стількох поховань, оту силу ненароджених дітей як демографічне жажіття²⁰¹.

Чутливий до цікавості сучасників до тваринних суспільств, Еріксон узявся за бабуїнів. Як і сам наш автор,

²⁰⁰ Там само, сс. 277 – 278.

²⁰¹ Якщо покладатись на Еріксонову картину можливостей, архетипна жінка-вагітниця мала б прагнути народити сорок-п'ятдесят дітей, якби була винятково, бездоганно плідна й досить міцна, щоб витримати таке випробування. На щастя, нема жодних свідчень, що наш добряга бажав наголосити на ролі плідності ще й для другої статі, бо інакше довелося б зберігати все сім'я (байдуже, що воно пролите під час мастурбації, полюції чи гомосексуальних актів), хоч інколи здається, що саме цього прагне католицька церква.

бабуїни Вошберн та Девер, сфотографовані у своїй славетній лабораторії, начебто виявляють галантність: «великі войовники засвідчують власну лицарськість», боронять слабких самиць, що «менше придатні до боротьби»²⁰². Тут Еріксон згадує Фройдів вислів про «найнижчу основу статевої диференціації»²⁰³, гадаючи, ніби нижчі види potwierджують традиційні уявлення про статево диференціацію ролей. Далі автор удається до узагальнень, покликаючись на спостереження приматів та тривалість вагітності в ссавців, виправдовує ізоляцію жінок («обмежену сферу діяльності») та їхнє підпорядковане становище («менший опір наглядюві»)»²⁰⁴. Та як пацифіст Еріксон щойно скоїв фатальну помилку: гадає, що суспільство бабуїнів засноване на війні, а людське суспільство, як сказано, зберігає певні незмінні риси, успадковані в процесі еволюції від приматів. Тож, певне, всякчас наголошує Еріксон, схильність до війни — така сама природжена й неминуча, як і психосексуальна поведінка, отже, жіноча співпраця задля сподіваного миру вплине на ту схильність не більше, ніж зусилля бабуїнів-самиць. Така схема відгородженого материнства під охороною агресивного та хижого чоловічого «лицарства» дуже близька до Раскінової. Спонукаючи жінок брати участь у суспільно-політичному житті, проте наполягаючи, щоб вони залишались у межах традиційної хатньої сфери та пасивного характеру (чи доводячи, що такий характер природжений), Еріксон занапастив власну мету. Жінка й далі залишається суспільно бездіальною, обмежена лакейською хатньою роботою та своєю біорепродуктивною роллю, тоді як чоловік, контролюючи всі напрями діяльності суспільства, й далі виявляє (і уповноважений виявляти) агресивність, визначену як його натуру. Якщо характер кожної статі таки природжений, то нам і справді годі чогось сподіватися.

²⁰² Там само, с. 290.

²⁰³ Там само, с. 281.

²⁰⁴ Там само.

Еріксон заперечує будь-який намір «приректи» жінку на вічне материнство або «не визнавати повновартості її особистості та рівності її громадянських прав»; він просто прагне, щоб вона не «змагалася», не брала участі в «активних чоловічих сферах» культурного життя. Оскільки «жінка ніколи не перестає бути жінкою», як глибокомудро зауважує автор, то ясно, що, тільки-но вона довела свою спроможність дорівнятися до чоловічих досягнень та компетентності в більшості сфер діяльності, — а сказано, що вона довела, — Еріксон одразу втішено заявляє, що потенційну рівність статей доведено, не вимагаючи скасувати їхньої теперішньої нерівності. На його думку, жінки вчиняють добре, поклавшись на своє «право бути лише творцем» завдяки материнству і більше нічим не переймаючись. Як і Раскін, Еріксон, здається, гадає, що жінки «кращі», отже, повинні самозречено й ненастирливо пропонувати чоловікам свою моральну допомогу. Проте ці обидва чоловіки вкрай ясно розуміють, що культура — чоловіча сфера. Та оскільки і чоловіче марнославство, і чоловіча тривога, щоб не пропала «жіночість» (а з нею й та єдина доброта, що її обидва чоловіки добачають у людях), не дають чоловікам набути людських рис, приписуваних жінкам, а жінкам — вийти за межі своєї і політично, й соціально безвладної ролі, то Еріксон навряд чи дочекається справдження своїх сподівань, так само як і Раскінові королеви були неспроможні зменшити зло індустріалізації. Інші чоловіки, не такі щирі, як Еріксон, можуть добачити в його теорії чудове логічне обґрунтування вимоги, щоб «зовнішній простір» технологічного майбутнього та всі засоби соціально-політичного контролю й далі зоставалися суто чоловічою прерогативою. Задля такої мети баєчки про «внутрішній простір» — дуже доречна вигадка.

Вплив функціоналізму

Протягом періоду реакції соціальні науки мали тенденцію відвертатись від політичних та історичних розмірковувань і зосереджувати свою увагу на соціальних структурах, ретельно описуючи, як діють теоретичні моделі. Звідси й назва тодішньої провідної школи мислення — функціоналізм. На перший погляд метод функціоналізму полягає в суто об'єктивній дескрипції, при цьому начебто не утверджувано жодних вартостей. Точний і безсторонній аналіз спрямований тільки на корисність; якщо та або та модель працює, можна сказати, що вона функціональна. Але ж у такому разі функціональними в цьому вузькому розумінні можна назвати всі системи, що увічнюють власне існування: кріпацтво, расизм, феодалізм. Попри свою стабільність, чимало репресивних режимів функціонують неефективно. Ослаблений патріархальний устрій, що його описують функціоналісти, звернувши свою увагу на соціально-статеві питання, призводить до страшного марнування сил та величезного тертя. Та коли функціоналісти визнають ці тертя за «конфлікт», вони прагнуть скинути тягар відповідальності на тих індивідів, що страждають від нього.

Та навіть якби була можлива соціальна наука, не пов'язана з утвердженням жодних вартостей, вона, напевне, наганяла б жах: той, хто ховає свої вартості, підступний. Оскільки у своїх посиленнях функціоналізм не виходить за межі статусу-кво, він описує теперішній стан суспільства, вдаючись до власних способів досліджень. Самі по собі ці способи можуть навіювати підозру, бо, як і всі методології, зорієнтовані на мету. Та навіть коли не сперечатися про методи, сам опис дає достатньо свідчень про упередженість. Адже, аналізуючи наявну ситуацію, визначаючи, стверджуючи та узагальнюючи, функціоналізм, незважаючи на свій математичний фетишизм, суперечить науковим методам, бо нехтує причинність: навряд чи потрібні десятки таблиць, аби знати, що злидар живе у злиднях. Отож, визначаючи

нерівність між статями, придивляючись до всіх форм пасивної та агресивної поведінки у зв'язку з належністю до певної статі, функціоналізм не переймався причинами досліджуваних феноменів, дарма що вони могли свідчити чи то про завченість поведінки, чи то про її разючу відповідність духові патріархального суспільства. Коли диференціацію ролей вважають за функціональну, то навіть не намагаються поважно пояснити політичний характер такого розподілу функцій: будь-який набір взаємодоповнювальних ролей можна назвати функціональним тією мірою, якою він сприяє стабільному існуванню системи.

Крім того, функціоналістський опис неминуче набуває рекомендаційного характеру. Оголосивши, що певний спосіб буття — функціональний, ми немов надаємо йому право утверджуватись. В атмосфері, де «нормальність» і навіть вартість людини залежать від її конформізму (відповідності статевій категорії, визначеній на основі середньостатистичних даних), такого конформізму вимагають. Якщо в своїх перших розвідках функціоналісти задовольнялися вимірюваннями та узагальненнями, то в пізніших працях, обґрунтовуючи статеві відмінності, що проступають у характері (а отже, як брати ширше, то й ролі), стали куди сміливіші. Визнавши традиційну поведінку за функціональну, функціоналісти тепер уже могли накидати її; побачивши, що статус-кво діє, могли оголошувати його «природним», а звідси й біологічно «необхідним». Цього досягли, вдаючись до хибного психоаналітичного тлумачення біології або до власних туманних узагальнень. Головна заслуга функціоналізму полягає, здається, в тому, що він виправдовує наявну систему й потай ототожнюється з нею; крім того, дає рекомендаційні настанови, як певним групам чи індивідам «пристосуватися» до цієї системи. Функціоналізм, опустившись на нижчі рівні практичного застосування в школі, на виробництві та в популярних засобах масової інформації, може обернутись на звичайну форму поліційного контролю через культуру.

Функціоналізму подобається діяти в безкінечному теперішньому. Динамізму зростання та змін він протиставить ідеал стабільності. Нехтуючи вартості, він нехтує історію — чи то через заклик до історичної наївності, чи то прямо відкидаючи історичні свідчення. Історія — це інформація, і в цьому своєму аспекті вона цілком спроможна дати соціології основу для оцінки таких інституцій, як патріархальний устрій, з історичної перспективи. Така перспектива дозволить зрозуміти, що певну роль кожній статі накидає система, яка давно вже втратила навіть свою утилітарність, завжди була несправедлива і стає дедалі марнотратніша. Функціоналізм або взагалі не згадує патріархального устрою (в усіх функціоналістських писаннях важко навіть знайти слово «патріархальний», а якщо й можна, то лише як прикметник із якимсь невиразним біблійним забарвленням), не визнаючи його за одну з форм організації суспільства або просто вважаючи за первісну форму людського гуртування, зародок суспільного життя, надто далекий у часі, щоб його було варто згадувати. Великих суспільних змін, пов'язаних із сексуальною революцією та частковою емансипацією жінки, функціоналісти зумисне недобачали або семантично згладжували фразами на кшталт «зміна ролей», і то стверджуючи, що така зміна призвела до появи багатьох соціально непристосованих людей. Там, де стабільність — критерій успіху, до змін ніколи не ставляться прихильно.

Одна з найприкріших рис нашої цивілізації — надзвичайно високий ступінь впливу панівної культури на пізнавальні та наукові інтереси, цей вплив накладає свій відбиток на всю сферу досліджень. Нацистська держава вигадала свої власні соціальні дослідження, расистська держава спромоглася сформулювати расистську науку задля виправдання своєї найзапеклішої ненависті²⁰⁵. Соціальні науки в Америці нещодавно таки були вичищені

²⁰⁵ Див.: Peter Rose, *The Subject Was Race, Traditional Ideologies and the Teaching of Race Relations*, Oxford, 1968.

від расистських поглядів, що на них поблажливо не звертали уваги протягом не одного десятка років, проте цим наукам і далі властиве дискримінаційне, упереджене ставлення до жінок, сформоване за кілька десятиліть реакції.

Головне завдання сексуальної революції полягало у згладженні традиційної різниці між статями, що проступає у властивих їм характерах і ролях та у викритті нерівності їхнього статусу, натомість реакційне мислення волило передусім затушкувати або замаскувати різницю в статусі, наголошуючи на статевих особливостях чоловіка й жінки і стверджуючи, що вони мають скорше природжений, ніж зумовлений культурою характер. Диференціація ролей є наслідком диференціації характерів, і її теж уважали за дуже корисну, ба навіть доконечну. Оскільки таке повернення до консервативної дореволюційної системи потребувало виправдань, усю силу свого набутого з часом впливу на суспільство соціальні науки обернули на користь патріархальної ідеології, поглядів та інституцій. Збереження консервативних уявлень про шлюб і родину, роль, риси характеру та ідентичність кожної статі через конформізм, припасування до статевої норми обернулось на своєрідну оборону священної землі. На соціалістичні експерименти та реформи загалом дивились із жалем або глумом.

Оскільки модель, за якої сформувався такі погляди, прийшла з минувшини, функціоналізм попри зовнішню нібито безсторонність відгонив ностальгією. Вона, певне, ніде не проступила так химерно, як у спробі функціоналіста Талькота Парсонса воскресити «молодечу культуру» як студентське життя якоїсь золоті минувшини, коли все зводилось до університетських вечірок та університетського футболу²⁰⁶. В ній легко добачити трохи прикрашену версію власного дитинства цього суспільствознавця в затишному середовищі середнього класу. Орієнтація — містечко на Середньому Заході, світ

²⁰⁶ Talcott Parsons, «Age and Sex in the Social Structure of the United States», 1942, у *Essays in Sociological Theory* (New York: Macmillan, 1949).

десь двадцятирічної давності, коли дослідник іще не зіткнувся з небезпеками та новаціями сучасного життя. Її віддуння можна побачити в облесних картинах затишку, поданих у засобах масової інформації, в дитячих книжках, де на малюнках зображені білі батьки-буржуа разом із показниками свого добробуту — автомобілем і власним будинком, виразно поділені на годувальника в діловому костюмі й осяяну усмішкою хатню господиню у фартусі.

Кожна з соціальних наук зробила свій внесок до відновлення, а згодом підтриму реакційного статусу-кво в сексуальній політиці, кожна виробила свій власний метод розважань: антропологи вивчали поділ праці в різних культурах і приписували його фундаментальним біологічним причинам, натомість соціологи, заявляючи, буцімто вони просто реєструють соціальні феномени, мало-помалу стали потверджувати їх, зауважуючи, що нонконформістська поведінка — це фактичне відхилення, що породжує «проблеми». Психологи, оплакуючи непристосованість окремих індивідів до соціальної та статевої ролей, зрештою почали виправдовувати ці ролі як природжену психологічну натуру, біологічну за суттю й украй важливу для існування виду. Кінець кінцем такий погляд набув достатньої сили, щоб рушити в наступ. Усі аж кинулись знаходити та оплакувати випадки жіночої зверхності. Стало надзвичайно модним уважати статево-ідентичність, надто чоловічу, за таку вирішальну для розвитку Я, що будь-яка неспроможність утвердити чоловічі привілеї неодмінно призведе до тяжкої психічної травми, яка скінчиться або неврозом, або гомосексуалізмом. Дійшовши краю, проповідники цих поглядів наполягали на терапевтичній необхідності, — мовляв, ідеться про здоров'я суспільства, — без будь-яких змін зберігати чоловічу зверхність.

Я вибрала лише два приклади, що характеризують мислення прихильників консервативних поглядів. Один з них — розвідка Бері, Бекон і Чайлда, названа «Статеві особливості соціалізації в різних культурах» і присвяче-

на антропологічному порівнянні культур, а другий — стаття «Структура сім'ї та привчання дітей до статевої ролі» Орвіла Бріма-молодшого, що пише з позицій соціальної психології²⁰⁷. Обидві статті треба докладно проаналізувати, щоб можна було з'ясувати їхню логіку; їхня типовість буде потверджена короткими цитатами з інших досліджених джерел²⁰⁸. Обидві статті були опубліковані в поважних професійних часописах (перша в «*Journal of Abnormal and Social Psychology*» та «*The American Anthropologist*», друга в «*Sociometry*»), до того як їх увели до популярного і впливового університетського підручника «Вибрані дослідження з питань шлюбу й сім'ї» за редакцією Вінча, Макгініса та Барінджера; цей підручник здобув повагу, і ним користуються при вивченні багатьох соціальних наук.

Метод визначення репрезентативної думки, спираючись, так би мовити, на спільний знаменник, або ж аналіз університетських підручників, використовував Мілз у своєму цінному дослідженні «Професійна ідеологія соціальних патологів»²⁰⁹, і цей метод можна обґрунтувати цілою низкою очевидних і логічних доказів. Ось як сам Мілз описує свій метод:

«Внаслідок участі в механізмі продажу та розподілу підручники немов символізують взаємну згоду всіх академічних груп, що користаються з нього. В деяких випадках ті або ті розділи пишуть лише після неформального опитування думки фахівців про зміст майбутнього підручника, нові підручники пишуть, звертаючись і до старих. Оскільки єдиним

²⁰⁷ Herbert Barry, III, Margaret K. Bacon, and Irwin L. Child, «A Cross-cultural Survey of Some Sex Differences in Socialization» та Orville G. Brim, Jr., «Family Structure and Sex Role Learning by Children: A Further Analysis of Helen Koch's Data», у *Selected Studies in Marriage and the Family*, edited by Robert Winch, Robert McGinnis and Herbert Barringer (New York: Holt, Rinehart and Winston, 2nd ed., 1962). Три з чотирьох авторів викладачі, один з університету в Конектікуті, два з Єльського університету, четвертий пов'язаний із фондом Расела.

²⁰⁸ Див. також Додаток.

²⁰⁹ C. Wright Mills, «The Professional Ideology of Social Pathologists» (1943), *Power, Politics and People* (Oxford University Press, 1963).

критерієм успіху підручника є його широке застосування, сам розмір аудиторії, для якої його створюють, зобов'язує авторів виявляти терпимість до всіляких загальників. Я звертав увагу тільки на ті формулювання, що містились у найстабільніших підручниках, я прагнув зрозуміти типові перспективи та головні концепції»²¹⁰.

Перша з наших статей²¹¹ погоджується з загальним ліберальним соціологічним твердженням, що «чоловіча» і «жіноча» поведінки — наслідок багаторічної ретельної «соціалізації», результат прищеплення певних психологічних стереотипів з допомогою покарань та нагород. Проте в статті висловлено думку, що культура тут тільки наслідує або виконує вимоги природи. Тож автори схильні вдаватися до поширеної тактики відступу до біологічної містики і стверджувати, нібито ситуація, яку вони описують (часто хибно), — це неминуча доконечність. Крім того, стаття написана в поширеній манері затуманювати та романтизувати, даючи певні назви: жіночу поневоленість названо «покірністю, вирощуванням потомства та відповідальністю», чоловічу зверхність убрано в шати «впевненості у власній силі та досягнень»²¹². Далі покликаються на антропологію, виправдовуючи таке слововживання на основі племінного життя: «Участь у війні, становлячи чоловічу прерогативу, вимагає впевненості у власній силі й високого рівня вправності, бо ж ідеться про життя або смерть. Народження дітей, що біологічно судилося жінкам, та піклування про них, доручене суспільством здебільшого саме їм, формують виховну поведінку і часто вимагають куди постійнішої відповідальності, ніж чоловічі завдання»²¹³. Тут і справді невелика різниця між цим твердженням і Раскіновими тезами, навіть у значенні певних термінів, відрізняється тільки стиль, бо змінилась доба. Але ця різниця неістот-

²¹⁰ Там само, с. 525.

²¹¹ Barry, Bacon and Child, *op. cit.*

²¹² Там само, с. 274.

²¹³ Там само, с. 270. Зауважте, що війна — «досягнення», а виховання дитини — ні.

на, суто естетична. Жіночу рису, названу першою, — «покірність» — я залишаю без усяких пояснень, мабуть, так краще.

Про тривкість цієї моделі світу — чоловікові війна, а жінка в хаті відповідає за дитину — наша команда соціологів з утіхою пише, що «більшість відмінностей у дорослому віці аж ніяк не неминучі, проте біологічна різниця між статями дуже великою мірою схиляє до розмежування ролей»²¹⁴. Але мова авторів поки що невпевнена.

Невтаємниченому може видатись незрозумілим, чому війна — неминуча біологічна доля чоловіка, так само незбагненним і темним буде те, чому «вирощування потомства» — це дожиттєва біологічна доля всіх жінок, коли перед тим уже визнано, що пологи та годування грудьми — біологічні функції, а піклування про дітей — функція, визначена для них суспільством. Крім того, класичні антропологічні дослідження примітивних суспільств показують, що існує майже безмежне розмаїття поділу ролей та праці. До того ж було б украй доречним визначити статусну лінію, вздовж якої відбувся поділ праці. У спільноті, де чоловіки тчуть, а жінки рибалять, так само як і в спільноті, де чоловіки рибалять, а жінки тчуть, незмінною буде аксіома, що хоч яку роботу виконуватиме чоловік, та робота матиме більший престиж, значення, вищий статус та винагороди²¹⁵.

Задовільно установивши слушність архетипного поділу ролей між статями, авторам зостається тільки наполягати, щоб прищеплення психологічних стереотипів було загальнопоширене та ефективне, за описом одразу йдуть приписи:

²¹⁴ Там само.

²¹⁵ Margaret Mead, «Prehistory and the Woman», *Barnard College Bulletin*, April 30, 1969, Supplement, p. 7: «Один з аспектів соціального поцінування різних типів роботи — неоднаковий престиж чоловічої та жіночої діяльності. Хоч би що робив чоловік — навіть якщо він зодягає ляльки для релігійних церемоній, — та робота престижніша за все, що роблять жінки, до неї ставляться як до видатних досягнень».

«Якби кожне покоління було цілковито полишене само на себе, тобто не було б старшого покоління, яке можна наслідувати, поділу ролей за статями в дитинстві майже не було б, він би розвинувся після досягнення статевої зрілості коштом величезного перенавчання однієї, а то і обох статей»²¹⁶.

Отже, обстоюючи всі засоби утвердження ортодоксальних поглядів на поділ ролей між статями, наше вчене товариство тепер пересвідчилося у його «корисній функції»²¹⁷ і з ще більшою переконаністю вважає, що відхилення або брак примусу можуть призвести до того лиха, яке вони називають «перервністю в прищепленні культурних стереотипів»²¹⁸. Автори тішаться, що можуть закінчити своє дослідження цієї теми ноткою самовдоволення: «В нашому суспільстві відмінності соціалізації, пов'язані зі статтю, аж ніяк не становлять довільно виробленого звичаю, — це загальнопоширене пристосування культури до біологічного субстрату людського життя»²¹⁹. Якщо війна — елемент культури, так само як і питання, хто має доглядати дітей, то вкрай неясно, що таке отой біологічний субстрат. Але ж слово «біологія» має силу закляття — надто в соціальних науках; туманними згадками про розвиненіші м'язи чоловіка сподіваються вгамувати критику. Крім того, сподіваються, хоч і розуміють головою: піклуватися дітьми (крім годувати їх грудьми) жінок зобов'язує не природа, а скорше саме суспільство, — що американки середнього класу не звернуть на це уваги й виснують, що народження дітей має означати піклування про них, і те, і те знову становитимуть разом «біологію». Але ж це один з улюблених міфів консерваторів, мовляв, кожна жінка — це мати.

Та все ж автори почувалися невпевнено: підозріле змішування архетипної культури з біологічною неминучістю не пояснювало теперішнього ослаблення стате-

²¹⁶ Barry, Bacon and Child, *op. cit.*, p. 270.

²¹⁷ Там само.

²¹⁸ Там само.

²¹⁹ Там само.

вих стереотипів, породженого промисловою революцією та емансипацією й освітою жінок. Вони зіткнулися з нуклеарною родиною, що заступила тепер усі чесноти широкої, розгалуженої сім'ї та полігінії — двох форм соціальної організації, до яких вони ставились прихильно як до прикладів набагато виразнішого й раціональнішого поділу ролей за статтю. Проте визнати бодай в одному аспекті безвартісність цього консервативного, отже, й бажаного новочасного варіанту родини означало б визнати власну поразку. Тож нуклеарній родині дали прагматичне схвалення, лицемірно покликаючись на сміховинну підставу, буцімто в критичних ситуаціях батько-мати зможуть «доповнювати її» одне для одного²²⁰.

Невиразно усвідомлюючи, що «наша механізована економіка, певне, менше залежна, ніж економіки попередніх періодів, від пересічно вищої сили чоловіка»²²¹, автори неспроможні признатися, що, хоча технізоване капіталістичне суспільство справді дуже низько оплачує м'язову силу, яку приписує чоловікам, воно ніколи ні на хвилину не послаблює чоловічого контролю. Фактично наявність м'язів — це належність до класу, звісно, нижчого. Різниця між, з одного боку, вантажником і прибиральницею, а з другого — адміністратором чи вченим-фізиком, — це різниця, вимірювана тим, що одні приречені на фізичну працю, а інші її уникли; до цього долучаються ще й інші чинники: освіченість, економічна могутність, престиж.

Так само нерішуче стаття визнає, що «умови, які сприяють меншій диференціації статей за соціально-економічним та освітнім статусом, притаманні переважно вищим прошаркам нашого суспільства, а не його нижчим верствам»²²². Насправді це означає, що серед забезпечених класів обидві статі можуть поділяти певний рівень привілеїв та освіти. Автори, здається, недобачають, що приписувана всім жінкам «біологічна місія»

²²⁰ Там само, с. 273.

²²¹ Там само.

²²² Там само.

жертвувати всім своїм часом задля виховання дитини насправді обернулась на сучасну розкіш, приступну лише середньому класові. Хоч як робітничий клас ушановує статевий статус, він однаково дає велику кількість жінок, що виконують лакейські роботи як удома, так і деінде, й величезне число родин на чолі з жінками, зайнятими на виснажливих фізичних роботах. Та ми аж ніяк не бачимо, що автори звертаються до таких жінок, до цих «нижчих прошарків». Якщо зважити на їхню прихильність до середнього класу, такі жінки для них не конкуренти, а дешева й корисна робоча сила. Їхня мудрість повернута саме проти жінок із середнього класу, на той час університетських студенток, і її сенс у тому, що вони мають обмежити свою допоміжну роль «хатнім господарством».

Прикметно, як відчайдушно чіпляється за біологію реакційне мислення. Тільки коли йдеться про статі, становище пригнобленої групи й далі приписують її фізичній природі, тільки тут іще покликаються на біологічні особливості, щоб раціонально пояснити нижчий статус²²³. Почавши обговорення з облудного «відкритого питання» — «Чи наше суспільство довільно впливає на безмежно пластичну біологічну основу, даючи різне виховання обом статям, чи отакий культурний вплив властивий кожному суспільству як пристосування до реальної біологічної різниці між статями?»²²⁴ — стаття однозначно схиляється до другої альтернативи. Хоча в статті ніде не подано справжніх доказів біологічної зумовленості, стверджувано, що саме біологія становить реальну основу будь-якого поділу ролей у праці та особливостей характеру, властивих кожній статі, навіть не згадуючи куди вирішальніших і вірогідніших чинників, пов'язаних із статусом і політичною та економічною владою, — чинників, набагато легших і придатніших для соціологічних досліджень, ніж туманні біологічні гіпотези, що мали обернути здоровий глузд на природну необхідність.

²²³ Jensen тут скорше атавізм, аніж виняток.

²²⁴ Barry, Bacon and Child, op. cit., p. 267.

Стаття закінчується пересторогою, що скидається на лиху призвістку. Якби вона таки справдилась, то рекомендація наших авторів просто відчайдушна. Передчуваючи даліше зростання непокори в суспільстві, яке б їм кортіло заморозити й знерухомити, та неперервне руйнування давніх традицій, вони вже підготувались: «Збільшення в нашому суспільстві обставин, що сприяють меншій диференціації статей, спонукало декого обстоювати фактичне усування статевої відмінності при соціалізації. Такий намір видається нефункціональним навіть у нашому суспільстві»²²⁵. Оскільки за філософію нашим авторам править об'єктивний прагматизм, важко повірити, що й сприятливі обставини будуть нефункціональні; або ж зостається виснувати, що навіть коли потреба в якійсь речі давно зникне, тримати її напхвваті й далі буде функціональним. Ми відчуваємо, що авторам бракує твердого ґрунту. Тож не дивно, що їм вдалось доконечним саме тут авторитетно піднести голос, заговоривши мало не аксіомами, в їхній остаточній постанові вчувається категоричність: «Диференціація ролей, подібна до універсальної моделі диференціації статей, становить важливий і, мабуть, неминучий етап розвитку будь-якої спільноти»²²⁶. (Не можна не помітити, в якій великій пригоді може стати це правило при обстоюванні і класового, і кастового поділу). А тепер переконливий аргумент — біологія: «...біологічні відмінності між статями підтримують узвичаєний поділ ролей між статями»²²⁷. Автори сподіваються, що перед цією нездоланною силою не встоїть жоден інший аргумент: поділ праці залежно від статі, так само як і поділ людей на біологічні категорії, можна санкціонувати назавжди. І задля останньої перестороги автори покликаються на кібуц, пере-

²²⁵ Там само, с. 274.

²²⁶ Там само. Автори, звичайно, переказують Талькота Парсонса, найвидатнішого авторитета своєї школи. Див.: Talcott Parsons and R. F. Bales, *Family, Socialization and Interaction Process* (New York: Free Press). (Зауваження начебто стосується не тільки родини, а й спільнот узагалі).

²²⁷ Там само.

конуючи, що відмова дотримуватися статевої диференціації ролей призводить до цілковитого провалу. Адже такі рішучі зміни надто підозрілі й радикальні, природа вимагає свого, треба повернутись до давніх виховних методів.

Та автори не заспокоюються й на цьому. Як і решта їхньої братії, навколо вони всюди вбачають загрози стереотипам, що їх зобов'язалися боронити та зміцнювати: будь-який різновид формальної освіти, навіть державна школа, підкопує їхні зусилля:

«Нашому вихованню дітей притаманна менша диференціація ролей за статтю, порівнюючи з диференціацією, характерною для життя дорослих, — ми так мало наголошуємо на ній, що виникає небезпека неадекватної підготовки дітей до дорослого життя. Надто слушне це твердження тоді, коли йдеться про формальну освіту, що зазнає куди більшого свідомого впливу ідеології, ніж неформальна соціалізація вдома. Якщо виховання дітей більше зорієнтоване на чоловічі, ніж на жіночі ролі дорослого життя, то чимало проблем пристосування, що з ними стикаються жінки нашого суспільства, почасти можна вважати за наслідки конфліктів, породжених неадекватною підготовкою дітей до їхніх ролей у дорослому житті»²²⁸.

Це, звичайно, вимагає перекладу з професійного закрадливого абстрактного жаргону. Ота підривна ідеологія, що занапащає формальну освіту, — це фактично егалітаризм, ще відчутний у державному шкільництві і куди потужніший в університетах, спадщина сексуальної революції. Рекомендація вочевидь полягає в тому, щоб викинути руйнівний принцип інтелектуальної рівності з освітніх закладів, де, як наполягають автори, навчальний процес за самою своєю природою «зорієнтований на чоловічі ролі». Тут треба зупинитись і зауважити, що чоловіча роль зазнала радикальних змін, а читачеві про те не розказали. Несподівано й незбагненно з'ясувалося, що це вже роль носія інтелекту, тоді як ми просто-

²²⁸ Там само.

душно гадали, що це й далі та сама «біологічна» роль володаря м'язів. Наші автори, самі того не усвідомивши, покинули племінні війни та полювання, колись такі престижні, як чоловіча монополія, шугнули повз промислову та технологічну революції й сіли просто у ХХ ст., де навчання вже почало становити новітній чоловічий привілей. Вони передбачили потребу позбавити жінок будь-якої освіти, крім просто сміховинного карантину, названого «неформальною соціалізацією вдома», і все задля того, щоб жінка не мала різнобічних знань і не докотилась до жалюгідного стану, позначеного як «неадекватна підготовка до дорослого життя». Висновок, що його силоміць накидають читачеві, такий: університетська освіта годяща для чоловіків, проте вадить жінкам, бо призведе, напевне, до «проблем пристосування» або загальмованого розвитку (неадекватної підготовки до дорослого життя). Під машкарою об'єктивного опису автори намагаються занапастити працю попереднього покоління. Логічний висновок з їхніх тверджень — кінець вищої освіти для жінок.

Безсторонньому судді реакційної тактики функціоналістські формулювання можуть видатись куди кращими методами, ніж давніше невиразне звинувачення в пенісних заздросцах. Адже й вони випікають очі непристосованістю кожній жінці, що відмовляється відповідати вимогам їхньої зарозумілої програми, проте уникають відвертої огидності Фройдової теорії, а їхня пишномовність створює враження безсторонності та об'єктивності. Функціоналісти уникають і згубних посилянь на статус статі, їм не треба вдаватись до лицарського глупства Раскіна чи Еріксона. Сфери й далі поділені, проте відгороджені «наукою», і атаку тепер провадять об'єктивно й кваліфіковано, за зброю править саме сліпе правосуддя, тож прозаїчний жаргон функціоналістів, дарма що майже позбавлений сенсу, напрочуд вправно закамуфлює навіть найодвертішу реакційну критику, причаєну серед його вбивчого пустослів'я.

Якщо вдасться щасливо прищепити ортодоксальне вчення про поділ ролей між статями, видавши його за суспільне добро та біологічну необхідність, то отакій, створеній задля поточних потреб «науці» неважко буде озирнути все населення, приписати кожній групі ті або ті риси, зодягти їх у шати каламутної й нібито нейтральної термінології і виснувати, що, попри певну варіативність та наявність градацій, вони від природи пов'язані зі статтю. Якщо «біологія» визначає роль кожної статі в попередній розвідці, то вона стає в неабиякій пригоді і в другій розвідці²²⁹, запевняючи нас, що фактично риси, навіть набуті, приписувані двом політичним класам, теж можуть бути виявом природи. Брім, пишучи про «привчання дітей до статевої ролі», навіть не переймається тим, щоб давати рекомендації. Хоча він дбає про те, щоб статева роль була засвоєна як слід, його головний клопіт — просто визначити її. Нормальний індивід науки не знехтує.

Бо коли визнати, що чоловіче — це пов'язане з чоловіком, а жіноче — пов'язане з жінкою, і дозволити соціології визначати чоловіче та жіноче, ми знов опиняємось у біологічній пастці. Було б надто мерзенно, якби «дослідники» в цій царині прямо заявляли, що чоловік — «наполегливий», «агресивний», «честолюбний», «винахідливий», «відповідальний», «оригінальний», «впевнений», а жінка, що мала б бути лише «покірлива», «весела», «товариська», насправді дуже часто виявляється ще й «сварлива», «мстива», «нестримана», «нездатна до співпраці», «схильна все заперечувати», «балакуча»²³⁰. Отже, наукові авторитети визнали за доцільне вигадати якусь опосередковану термінологію. В Талькота Парсонса²³¹,

²²⁹ Brim, op. cit.

²³⁰ Див. таблицю.

²³¹ Talcott Parsons and R. F. Bales, op. cit. Самі «риски» визначили з допомогою Парсонсової теорії, — за суддівправи «фахівці», — а потім перевірили, спираючись на критерії, подані в Terman and Tyler, «Psychological Sex Differences», *Manual of Child Psychology* (2nd ed.). (New York: Wiley, 1954).

провідного функціоналіста, що став головним джерелом натхнення для наших студій, ми довідались, що чоловік за своєю природою «діяльний», а такі риси, як агресивність, оригінальність тощо, — це лише діяльні риси, що теж є і повинні бути чоловічими, бо «належать до чоловічої ролі». Жінку позначено евфемізмом «експресивна», і покірливість, веселість, товариськість тощо — це якраз експресивні риси. Якщо слово «діяльний» легко ототожнити з давнішою й вочевидь упередженішою категорією інтелектуальних спроможностей та панування, слово «експресивний» — це, власне, те саме, що «емоційний». Як мислитель Парсонс тут, мабуть, узагалі не оригінальний. Але його викрутні є за що похвалити, бо без такого гречного втручання семантики перелік жіночих рис можна було б читати як жінконенависні звинувачення; без якоїсь лінгвістичної прокладки вони були б просто сміховинні.

Сама таблиця досить вигадлива, і через те її варто відтворити. Здається, її створив сам Орвіл Брім, проте спирався на дані та ідеї, запозичені в Коуча, Парсонса, Термена й Тайлера.

Вдумливого читачеві цей перелік дасть чимало матеріалу для роздумів. Фактично це чудовий приклад класових поглядів. Якщо чоловікові приписана кожна чеснота людського розуму і в нього переважають риси, що їх цінує саме суспільство, де утверджено його зверхність, то є ще й досить відвертості та самокритики, аби припустити, що він спроможний на боягузтво або «неробство і зволікання», так само як і на прощений злочин «нерішучості». Тут не приховують завзяття й далі zostаватись у ролі панівної касті. В оманливій рубриці «експресивна» жінці приписано майже всі можливі непривабливі риси вдачі. На гадку одразу спадають не тільки жінконенависні традиції, а й сім смертних гріхів.

Мабуть, найстрашнішим показником нелюдськості суспільства, заснованого на чоловічій зверхності, є те, що найвласливіші людські риси приписують представникам нижчої касті: прихильність до людей, чутливість

Таблиця 1²³²

*Риси, приписувані чоловічій (діяльній)
та жіночій (експресивній) ролі*

<i>Риса</i>	<i>Властива переважно діяльній (Д) або експресивній (Е) ролі</i>	<i>Риса відповідає (+) чи не відповідає (-) характеру ролі</i>
1. Наполегливість	Д	+
2. Агресивність	Д	+
3. Допитливість	Д	+
4. Честолюбство	Д	+
5. Винахідливість	Д	+
6. Неробство та зволікання	Д	-
7. Відповідальність	Д	+
8. Оригінальність	Д	+
9. Дух суперництва	Д	+
10. Нерішучість	Д	-
11. Самовпевненість	Д	+
12. Лютість	Е	-
13. Сварливість	Е	-
14. Мстивість	Е	-
15. Набридливість	Е	-
16. Схильність усіх винуватити	Е	-
17. Наполягання на правах	Е	-
18. Нестриманість	Е	-
19. Нездатність до співпраці	Е	-
20. Прихильність до людей	Е	+
21. Покірливість	Е	+
22. Приголомшеність поразкою	Е	-
23. Чутливість до симпатії та схвалення дорослих	Е	+
24. Ревнощі	Е	-
25. Швидке відновлення емоційної рівноваги	Е	+
26. Веселість	Е	+
27. Доброта	Е	+
28. Дружність із дорослими	Е	+
29. Дружність із дітьми	Е	+
30. Схильність усе заперечувати	Е	-
31. Балакучість	Е	-

²³² Brim, op. cit., p. 282.

до симпатії, доброта, веселість. Це, певне, свідчить, що чоловік, приписавши жінці такі риси, мав на увазі передусім те, що можна було б назвати «поживними» функціями жінки; приписав, бо не визнає цінності та корисності цих рис для себе, волюючи, щоб вони існували в протилежній статі і могли догоджати його потребам. Таблиця з разючою силою засвідчує наявність усталеного зв'язку між статями і набором культурних вартостей, визначеним точніше, ніж цього можна досягти якимсь іншим способом. Якби школярі з Чикаго, на яких перевіряли слухняність цієї таблиці, стали відповідати критеріям її ганебних «ролей», ми б не мали переконливішого доказу сили негативних стереотипів поведінки, прищеплюваних у дитинстві. Але якимсь чином ця машинерія не спромоглася забезпечити вірогідних результатів²³³. Сподівана слухняність часом наявна, дівчатка, як і сподівалися від них, «покірливі» — ця риса таки справді «відповідає» їхній «ролі, люб'язно схарактеризованій у правому стовпчику. Але вони ще часом піддаються люті, ревнощам, прагненню помститися, небажанню співпрацювати і, може, найтривожнішому з усього, «наполягання на своїх правах».

Аби збагнути, який політичний сенс цієї таблиці, треба лише замінити згадані в ній категорії іншими політичними класами. Якщо замість чоловіків та жінок поставити білих та негрів, ми матимемо досконалу картину як сподівань, так і бажаного стану расистського суспільства. Зрозуміло, білі сподіватимуться, що негри матимуть покірливу й лагідну вдачу, і стривожаться, побачивши, що її супроводить мстивість, лютя, небажання співпрацювати. Те саме слушне й для аристократів та селян;

²³³ Брім виправдовується тим, що в п'ять років діти ще надто малі, щоб бути досвідченими; хлопчики ослаблені любов'ю матері, старших сестер та іншими перешкодами і ще не виробили звички наслідувати батька, хоча прагнуть і повинні це робити. Іноді Брім навіть бідкається: «Коли в хлопчика є старша сестра, набуті жіночі риси не просто ослаблюють, а згнічують його мужність» (с. 286). І все ж будь-яку поширену, тривалу невідповідність чоловічим рисам він уважає за «неймовірну річ» (с. 287).

аристократ, звичайно, уявлятиме себе розумним володарем і бачитиме в селякові приятного, веселого слугу, що, на жаль, часом піддається похмурості, йде на дрібні викрутні, надто «балакучий» і часто непокірливий. Не менш точно таблиця відображує добро і зло капіталістичної етики: зверхність та розум на боці переможця і зажерлива злоба — на іншому.

Було б зайвим розводитись про довільний характер такого поділу людської натури, так само нема сенсу й дивуватись, як вимірювали такі риси, як наполегливість, і за якими критеріями визначали їх²³⁴. Попри те що таблиця дозволяє зазирнути в неусвідомлене, вона ще й подає докладний аналіз вартостей панівного класу — тих, що він їх винаходить для себе, і тих, що приписує іншому, формованому й контрольованому класу. Ясно визначені провідні чесноти панівної касты, визнано, як звичайно, що зверхники часто бувають невпевнені в повноті та тривкості свого панування. Розписано всі нечесня пригноблених та їхні корисні чесноти із звичайним висновком, що нижчий клас міг би бути люб'язніший та послужливіший, ніж тепер, йому годилося б мати більше терпцю і з легшим серцем миритися зі своїм ганебним статусом. Оскільки на дітей, які не спромагаються «засвоїти» свою роль, чинять великий тиск, ревно опікуючись їхньою долею, таблиця ресструє не тільки сподівання, а й приписи²³⁵. Хоча таблиця цілковито непридатна

²³⁴ Брім спекався цього клопоту, з'ясувавши нам, що наявність тієї чи тієї риси в дитини визначали вихователі дитячого садка, подаючи приватну, суб'єктивну думку про своїх підопічних. Тож коли збагнути, що таблиця — це колективний витвір упереджень тих осіб, поєднаних з неусвідомленими статево-політичними схильностями дослідників-соціологів, що визначили та поприписували ці риси обом статям, цього вже буде досить. Дослідники самі себе досліджують.

²³⁵ Цікаво відзначити, що в статті Брім, власне, ставив перед собою мету показати, як кількість і вік братів та сестер у родині впливає на формування суто чоловічих рис — прискорює його чи затримує. Прикметно, що «відповідальність» у цій розвідці названо чоловічою рисою, тоді як решта досліджень визначають її як одну з головних рис жіночого характеру. Що ж, певне, вимагати послідовності — це вже занадто, коли в усьому іншому так багато згоди.

для визначення рис чи то людської натури, чи то певної статі, вона відверто, дарма що незумисне, показує, який реальний статус чоловіка та жінки за патріархального устрою.

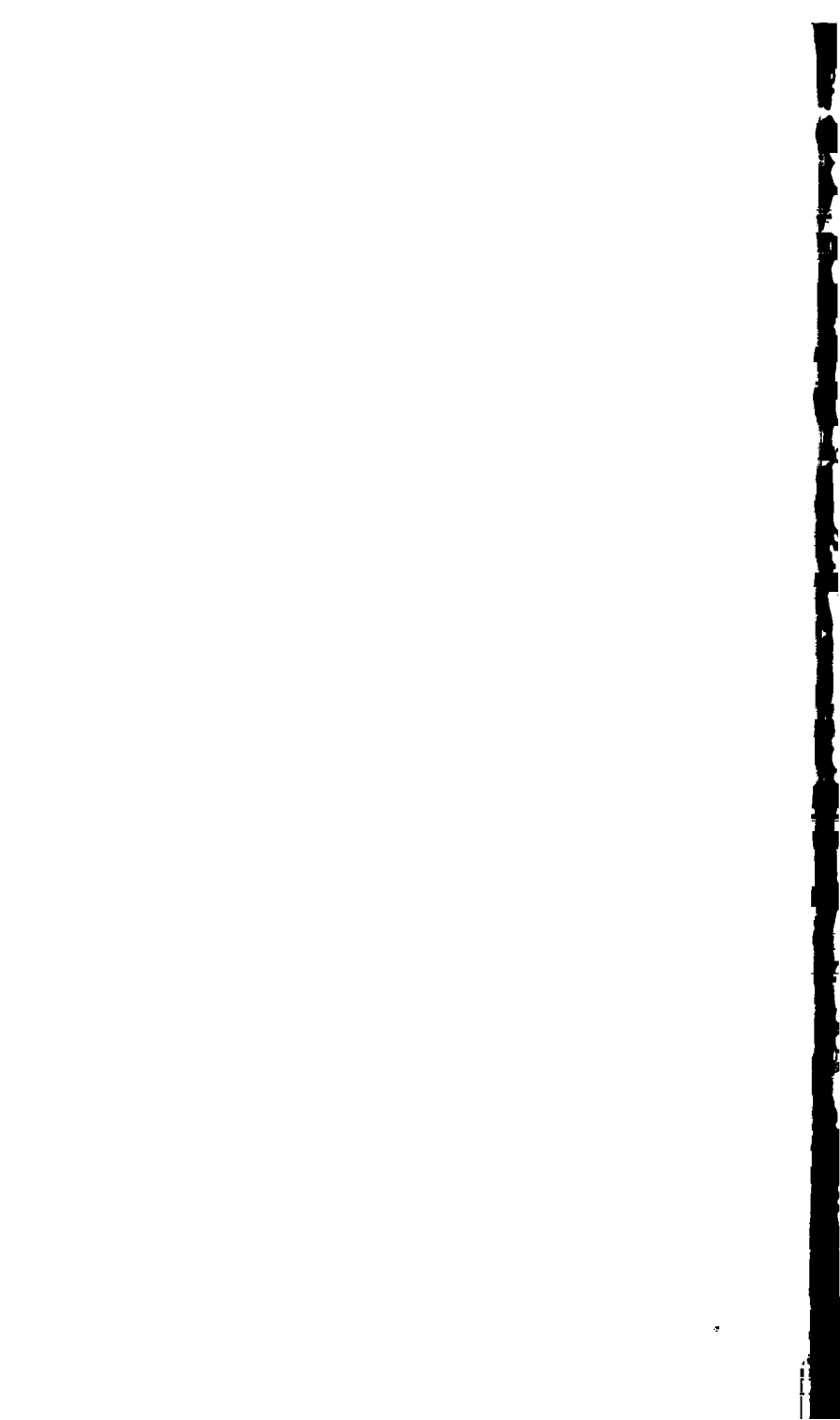
Отже, соціологія досліджує статус-кво, дає назви його феноменам і претендує, ніби не стоїть на жодних позиціях, уникаючи таким чином потреби пояснювати в своїх дослідженнях мерзенний характер міжстатевих взаємин. Проте мало-помалу, обертаючи вибіркові показники на істину, функцію на припис, тенденцію на біологічну необхідність (або якусь іншу невизначеність), соціологія починає потверджувати й раціонально обґрунтовувати, і тоді те, що було зумовлене або накинута суспільством, перетворюється на те, що є і має бути. А завдяки своїй начебто об'єктивності соціологія напрочуд ефективна у зміцненні стереотипів. Спостерігши, що неспроможність підпорядкуватися загальним нормам призводить до «проблем» та «конфліктів», так само як і до інших ситуацій, оцінюваних як украй небажані відхилення, соціологія радить здійснювати неперервний і пильний нагляд за прищепленням психологічних стереотипів, щоб воно відбувалось найоптимальніше і найефективніше.

І, нарешті, в її руках є така зброя, як страшне питання ідентичності, і нею вона загрожує своїм підданам. Хлопчиків, яким практично дозволяють формувати своє Я лише на основі чоловічих рис, усякчас залякують небезпекою втратити свою «мужність» або звинувачують їх у такій утраті. Такий самий психосоціальний примус застосовують і до дівчаток. Отже, кожного представника обох статей ставлять перед тяжкою кризою ідентичності: неспроможність бути достатньо мужнім чи достатньо жіночим означатиме неспроможність дотримуватися своєї природи. А оскільки люди безперечно народжуються чоловіками й жінками, ми гадаємо, що, втративши певність своєї статевої ідентичності, урвемо власне існування; статева ідентичність — найвизначальніший різновид ідентичності, дозволений як дітям, так і дорос-

лим. Дівчатка, що вже тепер, — очевидно, завдяки державним школам і останнім нещирим залишкам давньої пошани до ідеалу сексуальної революції — рівності можливостей та освіти, — не піддалися остаточно статевому конформізму, і їх уважають за «неприспосованих» тощо (у Брімовій таблиці мінусів для дівчат у шість разів більше, ніж для хлопців), провіщають близьку небезпеку, бо можуть відцуратися накинутих стереотипів. Така можливість означатиме катастрофу, яку завжди прирівнюють до відмови виконувати біологічну функцію народження дітей, безкінечно сплутуючи та ототожнюючи її з усім тягарем піклування про дитину. Дівчата ув'язнені в знайомому трикутнику пасивності, мазохізму та нарцисизму: адже саме ці риси нібито визначають усю їхню особистість. Хлопчики теж обмежені стереотипом зверхності, накинутим їм, щоб вони не зійшли на манівці сидіння під п'ятою в жінки та гомосексуалізму. Функціоналісти, як і решта реакціонерів, кинулися рятувати родину.

Оскільки все, що пов'язане зі статтю, оповите соромом, глузами та мовчанкою, будь-яка неспроможність відповідати усталеним статевим стереотипам породжує в індивіда, надто в дитини, страшне почуття провини, безвартісності, збентеження. В контрреволюційну добу прихильність до статевих стереотипів, і то в усіх царинах діяльності, зокрема і в літературі та літературній критиці, обертається на нову мораль: добро і зло, чеснота, симпатія, осуд, несхвалення — все це пов'язане зі статевим, чоловічим або жіночим, конформізмом. Навряд чи якась ідеологія могла претендувати на такий безжальний, тотальний і, здається, незаперечний контроль над своїми жертвами. Попри припущення про неминуче членство за правом народження (це вихідний пункт ідеології) тягар доказування зсувається фактично на кожного окремого індивіда. Народившись безперечно належним до тієї або тієї статі, кожен індивід щомиті змушений доводити, що він або вона таки чоловік або жінка, вшановуючи регламентовані чоловічі та жіночі прикмети.

Розв'язати цю дилему можна тільки одним способом: повстати, бути зламаним, затаврованим і врешті зцілитися. Поки воскресне радикальний дух, аби дати нам волю, ми й далі будемо ув'язнені у величезних похмурих тюрмах сексуальної реакції. Тепер ми звернемо свою увагу на тих, хто допомагав мурувати ті в'язниці, — письменників, що, як, звичайно, всі діячі культури, і відображували, і реально формували громадські настрої. Отже, ми безпосередньо розглянемо тих політиків, що утверджували контрреволюцію в міжстатевих взаєминах, — Лоуренса, Мілера та Мейлера.

Частина третя

ЛІТЕРАТУРНЕ
ВІДОБРАЖЕННЯ

Д. Г. ЛОУРЕНС

1. Створення культу

«— Дай мені тебе бачити!

Він випустив сорочку і тихо дивився на неї. Сонце послало промінь у низьке вікно й освітило його стегна, плаский живіт і фалос, що тьмяно й гаряче піднімався з невеликої хмарки золотисто-червоного волосся. Вона була вражена й злякана.

— Як дивно! — повільно промовила. — Як дивно він там стоїть! Такий великий! Такий темний і впертий! Він завжди такий?

Чоловік глянув на своє струнке біле тіло і засміявся. На тонких грудях волосся було темним, майже чорним. Та в підніжжі живота, звідки піднімався товстий, вигнутий фалос, воно кучерявилось золотаво-червоною хмаркою.

— Такий гордий! — пробурмотіла вона ніяково. — І такий величний. Тепер я знаю, чому чоловіки такі зарозумілі. Та він *справді* милий! Наче інша істота! Трохи страшнуватий! Та *справді* милий! І він іде до *мене*! — вона закусила нижню губу від страху й збудження.

Чоловік мовчки глянув униз на свій незмінно напружений фалос...

— Поцьки — от чого ти хочеш! Скажи леді Джейн, що ти хочеш її, Джоне Томасе, що ти хочеш поцьки леді Джейн!

— О, не насміхайся над ним, — сказала Коні і на колінах підповзла до нього по ліжку, обхопила руками його тонкі білі стегна, притягла до себе, так що її груди захиталися, загойдалися, торкаючись кінчика напруженого фалоса й відчувши на ньому крапельку вологи. Вона міцно тримала чоловіка.

— Лягай! — сказав він. — Лягай! Дай мені зайти.

Тепер він поспішав»¹.

¹ D. H. Lawrence, *Lady Chatterley's Lover* (1928). (New York: Random House, 1957), pp. 237–238.

Тут і далі уривки з цього роману подано в перекладі Соломії Павличко, див.: журнал «Всесвіт», 1989 р., № 12, 1990 р., № 1–2. — *Перекл.*

«Коханець леді Чатерлей» — це квазірелігійний трактат, що розповідає про спасіння однієї сучасної жінки (решта — безнадійно «пластмасові» й «целулоїдні») за допомогою служіння особистому культові автора — «таємниці фалоса»². Цей уступ, присвячений явленню святині, — найсвятіше місце в романі, сцена преосутнення з хмарами на небі та блискавкою, сонячним п'ятдесятичним променем (для Лоуренса сонце — фалічний символ), що осяває піднесення «товстого і вигнутого» божества перед шанобливими очима вірної.

Робоча назва цього Лоуренсового роману була «Нижність», і хоча Олівер Мелорз, остаточний апофеоз Лоуренсового чоловіка, схильний до певної досить гострої статевої ворожості (він волів би «винищити» всіх лесбіянок і жінок, що їх Фройд називає «кліторними», разом із своєю колишньою дружиною), в цьому романі негусто сексуального насильства й безжальної експлуатації, так опукло зображених у творчості Мейлера та Мілера, і через те в ньому, на відміну від творів Жене, нема чесного визнання, що статі — це своєрідні касти. В романі «Коханець леді Чатерлей» Лоуренс, здається, примирився з жінкою і в останньому спаласі пристрасті запропонував припинити ворожі дії, розпочаті 1918 р., майже десять років тому, коли був опублікований роман «Ааронів скіпетр». Якщо порівняти з попередніми романами та оповіданнями, цей останній твір видається мало не спокуютою гріхів. Отож Констанс Чатерлей дано змогу побачити божество³, що виявляється портретом самого творця, який постає оголеним у своєму найурочистішому вигляді. Якщо в романах «Кенгуру», «Ааронів

² Там само, с. 238.

³ Лоуренс послідовно дотримувався практики завуальовувати святощі сексу туманними фразами про космічний лет, пересування в просторі й т. ін., а своїм найуживанішим прикметником — нудним «глибокий, глибока, глибоке» — він протуркав читачеві всі вуха. З усієї його творчості тільки в романі «Коханець леді Чатерлей» містяться безпосередні, конкретні описи сексуальних сцен.

скіпетр» та «Пернатий змій» атмосфера гомоеротична, тут вона нарцисична.

У «Коханці леді Чатерлей», як і взагалі в останньому періоді своєї творчості, Лоуренс використовує слова «сексуальний» та «фалічний» як однозначні, тож звеличення сексуальної пристрасті, що надало книжці такої великої слави, — це, власне, звеличення пеніса Олівера Мелорза, лісника й соціального пророка. Наголошуючи, що його місія — шляхетне й доконечне завдання визволити сексуальні взаємини з-під влади хибних заборон, засудити літературу, що змальовує їх хтивими і святенницькими евфемізмами, Лоуренс насправді ревно обстоює зовсім інше — «фалічну свідомість». Ідеться не так про «воскресіння тіла», «природне кохання» чи інші гасла, під якими був розрекламований роман, як про перетворення чоловічої зверхності на містичну релігію, світову, а може, навіть інституціалізовану. Це сексуальна політика у своєму наймогутнішому вияві, проте Лоуренс — найталановитіший і найзавзятіший політик у царині міжстатевих відносин. Крім того, він ще й найвитонченіший, бо чоловічу проповідь передано через жіночу свідомість. Саме жінка, споглядаючи, сповіщає нам, що напружений фалос, постаючи, мов фенікс, в ореолі золотавого пахового волосся, справді «гордий», «величний», а передусім «милий». Крім того, «темний і впертий», а також «страшнуватий» і «дивний», спроможний породжувати в жінці як «страх», так і «збудження» — навіть схвильоване бурмотіння. При наступній ерекції Коні та автор оповідають нам, що пеніс «пихатий», «величний» і «страшний»⁴. Та найістотніше те, що ерекція становить для жінки незаперечний доказ, що чоловіча зверхність спирається на найреальніші неспростовні підстави. Старанна учениця, Коні дає своєму навчителеві покірну відповідь: «Тепер я знаю, чому чоловіки такі зарозумілі». З екстазом ревної шанувальниці, своєрідною пародією на жіночий захват та втіху, вона ба-

⁴ D. H. Lawrence, *Lady Chatterley's Lover*, p. 238.

чить, що божество водночас і страшнувате, і величне. Мало не по-садистському наполегливо стверджуючи, що Коні відчувала страх перед суто біологічним явищем, Лоуренс, можливо, намагався дати ще один доказ природженого жіночого мазохізму. Не можна не захоплюватись авторовою технікою: «Та він *справді* милий!.. Трохи страшнуватий! Та *справді* милий! І він іде до мене!» — тими словами закоханої, що виражають найогиднішу побожність. Не дивно, що Сімона де Бовуар гостро зауважила, що Лоуренс усе життя писав путівники для жінок»⁵. Констанс Чатерлей — така ж чудова персоналіфікація контрреволюційного мислення, як і Мері Бонапарт.

Навіть Мелорз вражений та потішений, що про його пеніс говорять у третій особі, й сором'язливо озивається діалектом:

«Ах, мій хлопчику! Тобі добре. Так, можеш підняти голову! Ти сам по собі, га? І ні на кого не зважаєш... Хочеш її! Хочеш свою леді Джейн?.. Скажи їй: підними голову... щоб славний король міг увійти»⁶.

Джона Томаса, це справжнісіньке диво, навряд чи можна порівнювати з леді Джейн, просто пасивною «поцькою». Похвала цьому товарові — найвищий Мелорзів комплімент своїй коханці: «Ти маєш гарну поцьку, правда! Найкращу в світі... Поцька! Це — ти там унизу; те, куди я входжу, куди ти мене пускаєш... Поцька! Там твоя краса, любонько!»⁷ Сексуальна таїна, що їй присвячено роман, навряд чи пов'язана із взаємністю чи співпрацею — вона просто фалічна. Мелорзів пеніс, навіть коли прив'ялий, однаково «володіє такою силою»: Коні, що стогне в «трепетній конвульсії», — це «жертва» йому, проте через нього вона й «народжується»⁸.

⁵ Simone de Beauvoir, *The Second Sex* (New York: Knopf, 1953), p. 209.

⁶ Lawrence, op. cit., p. 237.

⁷ Там само, с. 201.

⁸ Там само, с. 197.

Хоча чоловіка часто показують і ним часто захоплюються, в романі, крім слова «поцька», нема жодних описів жіночих геніталій та згадок про них: вони заховані, сороміцькі, другорядні⁹. Чоловічі геніталії не тільки естетична норма, а й — «...тягар мішечків між його ніг! Яка таїна! Що за дивний тяжкий тягар таємниці... Коріння, корінь усього прекрасного, первісний корінь усіякої повної краси»¹⁰, — обертаються ще й на своєрідний духовний стандарт: «Коріння здорового розуму — в мудах»¹¹. А все ганебне, навіть цілі суспільні класи, прокляте з допомогою слів «жінка» та «жіночий».

Сцени сексуальних взаємин у романі зображені відповідно до принципу «жінка пасивна, чоловік активний», що його сформулював Зіґмунд Фройд. Фалос — це все, а Коні — лише «поцька», звичайний об'єкт дії, що сприймає з вдячністю кожен вияв волі свого господаря. Мелорз навіть не зволить удаватися зі своєю коханкою до попередніх пестощів. Вона, коли спромагається, переживає свій оргазм, а Мелорз опікується своїм. Якщо не спромагається, — що ж, дуже погано. Проте пасивній Коні ведеться набагато краще, ніж героїні «Пернатого змія», що від неї Лоуренсів чоловік, дон Чіпріано, зумисне відсувається, коли вона наближається до оргазму, холодно-кровно, мов садист, відмовляючи їй у насолоді:

«Дослухаючись до блискавичного темного інстинкту, Чіпріано відсахувався від оцього. Коли в миті кохання її знову охоплювали електричні спазми жіночого екстазу, він, знаючи ці судоми знавіснілої пристрасті, відсувався од неї...

⁹ Це правда, незважаючи на глибоку прозірливість, із якою Лоуренс розповів про природу сексуальних заборон і хтивості, бруталності й сорому в статті «З приводу «Коханця леді Чатерлей» та в решті критичних розвідок про секс і цензуру. В них він теж прагне довести, що фалос — не тільки міст у майбутнє, а й сама сутність шлюбу і життя. Його мовчання про жіночі геніталії вкрай характерне і, як на мене, свідчить про величезне гальмування, а то й украй негативне ставлення. У творчості Генрі Мілера бачимо цей самий феномен у ще виразнішій формі.

¹⁰ Там само, с. 197.

¹¹ Там само, с. 246.

Дослухаючись до потужного темного інстинкту, він відсу-
вався, тільки-но в ній знов озивалося жадання нестямних
радощів фрикційної насолоди, любосних мук Афродіти з
морського шумовиння. Вона помічала це, і він був огидний
їй. Ось і зараз, темний і незворушний, він знову подався
назад геть від неї»¹².

Сексуальність у творах Лоуренса начебто підлягає тому
самому принципіві, що його сформулював Рейнвотер у
своєму дослідженні робітничого класу (а також теорії,
властивій середньому класові ХІХ ст.): «Секс — для чо-
ловіків»¹³. Лоуренс знав твори Фройда неглибоко, і то не
з першоджерел, але, здається, був добре ознайомлений
із теоріями жіночої пасивності та чоловічої активності й
безперечно вважав їх за дуже зручні. Леді — навіть якщо
вони тільки «поцьки» — не ворущаються. В обох романах
є кілька суворих критичних зауважень, спрямованих
проти підривних жіночих «фрикцій».

Сексуальна революція зробила дуже багато для визво-
лення жіночої сексуальності. Лоуренс як незвичайно
вправний політик добачив у цьому дві можливості: або
революція надасть жінкам самостійності та незалежності,
що була йому і страшна, і ненависна, або ж нею можна
так маніпулювати, щоб створити нову залежність та
підпорядкування, іншу форму згоди з чоловічим прово-
дом та привілеями. Тепер уже менше покликалися на
фригідну жінку вікторіанської доби, зате вважали, що
коли знати, як підступитись, то й «нову жінку» можна
підпорядкувати не тільки в ліжку, а й у інших царинах.
Фройдова школа поширила теорію «жіночої реалізації»,
«рецептивної» пасивності, уявного «дорослого» вагіналь-
ного оргазму, що його деякі послідовники навіть тлума-
чили як заборону будь-яких контактів пеніса з клітором.
Отакі уявлення в Лоуренсових руках могли стати чудо-
вим знаряддям досконалого поневолення жінки.

¹² D. H. Lawrence, *The Plumed Serpent* (1923). (New York: Knopf, 1951),
p. 463.

¹³ Lee Rainwater, *And the Poor Get Children* (Chicago: Quadrangle, 1960).

З вдячності за сексуальну вправність свого коханця леді Чатерлей вискакує під дощ і починає танцювати перед хатиною, і в цьому танці читач одразу впізнає наслідування: адже отак голяка крутився перед Господом цар Давид. Дивлячись на Коні, Мелорз збагнув, що вона певним чином «засвідчує йому свою шану, підтверджуючи дику покору»¹⁴. Втіха, яку подарував їй божественний охоронець дичини, обернула її на «дивовижну зіщулену самичку», і її мерехтливі сідниці для Мелорза — наче ваблива дичина. Зрозуміло, що він починає гнатися за нею. Догнавши і схопивши, «похилив її в тихому реві дощу, впав з нею на стежку і коротко й рвучко узяв її, коротко, рвучко закінчив, немов звір»¹⁵.

Лоуренс палко вірив у міф про природу, згідно з веліннями якої жіноча особистість природжена, тож навіть почуття сорому — не наслідок виховання, а успадкована риса. Тільки «чуттєвий вогонь» «фалічного полювання» може знищити цей «давній, давній фізичний страх, що чаїться в надрах нашого тіла». Коли Мелорз удається з леді Чатерлей до анального проникнення, нам сказано: «Можна було подумати, що жінка має вмерти від сорому. Але натомість умер сором... вона потребувала цього фалічного втручання, потай бажала його і думала, що ніколи вже його не зазнає». Тільки фалосові під силу дослідити «осердя фізичних джунглів, останнього й найглибшого сховку органічного сорому»¹⁶. Наблизившись до «підвалин власної натури», героїня миттю береться проповідувати читачеві, що поети «брехуни»: «Вони примушують тебе думати, ніби тобі хочеться сентиментів. А насправді тебе передовсім вабить ця всепроникна, всеохопна страшнувата чуттєвість... Вища насолода розуму! А що воно означає для жінки?»¹⁷ Лоуренс поціливі тут одразу трьох зайців: синіх панчіх, галантні манери і,

¹⁴ Lawrence, *Lady Chatterley's Lover*, p. 250.

¹⁵ Там само, сс. 250–251.

¹⁶ Там само, сс. 280–281.

¹⁷ Там само, с. 281.

здається, власні содомітські спонуки¹⁸. Хоча Констанс Чатерлей — набагато більше схожа на жінку, ніж більшість Лоуренсових героїнь (у романі навіть є принагідні згадки про її груди, вона завагітніла від головного героя), еротичним фокусом роману завжди лишається неперевершений Мелорз, «далекий», «дикий звір», обдарований якимись вищими «флюїдами чоловічого знання», втілення фалічного божества, описане пестливими фразами, які вказують, що сам Лоуренс хотів не тільки володіти цією силою та вживати її, а й бути підвладним їй.

Роман «Коханець леді Чатерлей» — це програма як соціального, так і сексуального спасіння, проте ці обидві програми годі розділити. Десь на початку роману Томі Дюкс, один із скромних рупорів авторових думок, нарікає, що нема «справжніх чоловіків», у світі zostалися самі жінки, і тому провіщає занепад цивілізації. Ми всі приречені, якщо притьмом не збагнемо, де наша єдина надія на спасіння: цивілізація «котиться в бездонну яму, в безодню. Й повірте мені, фалос стане єдиним мостом через цю безодню!»¹⁹ Метафора дуже невдала: якщо зважити на довжину пеніса, майбутнє навряд чи видасться втішним. Але програма, яку з таким завзяттям і співчуттям пропонує роман для боротьби з зображеними в ньому індустріальними жахіттями, дуже проста: чоловіки мають носити вузькі червоні штани й коротенькі білі жакети, а робітничий клас повинен припинити жадати грошей. Розтлумачуючи програму, Мелорз гадає, ніби простолод плекатиме народне мистецтво й танці. Це було б жорстоко, якби не так сміховинно. Попри те, що сексуальна революція, міняючи настрої суспільства й навіть

¹⁸ Пригадаймо, що першим Мелорзовим коханням був його полковник. За винятком «Синів та коханців» і «Веселки», кожен Лоуренсів роман містить якусь символічну, завуальовану сцену педерастії: масаж у «Білому павичеві» та «Аароновому скіпетрі», сцена посвячення в «Пернатому змії», відкинутий поцілунок у «Кенгуру», боротьба в «Жінці в коханні».

¹⁹ Lawrence, *Lady Chatterley's Lover*, p. 82.

структуру психіки, є безперечним елементом будь-яких радикальних соціальних змін, Лоуренс і гадки не мав про неї. Його рецепт — це суміш Моріса та Фройда: треба позбутися всієї машинерії й повернути індустріальну Англію в часи, дуже близькі до середньовіччя. Передусім цього можна досягти, повернувшись до давніх ролей, властивих кожній статі. Сучасний чоловік нікчемний, сучасна жінка — пропадає створіння (в цих обох трагедіях причина й наслідок можуть мінятися місцями), а світ стане таким як слід тільки тоді, коли чоловік відновить своє панування над жінкою, утвердивши ту цілковиту психологічну та чуттєву зверхність, що тільки й може забезпечити жінці «реалізацію» її природи.

Саме через те роман зосереджений на реабілітації Констанс Чатерлей через фалічні відправи Панові, втіленому в Мелорзі. В перших розділах роману нам сповістили, що для неї має якийсь сенс тільки сексуальне життя, але на нього справили згубний вплив отримана освіта та непристойні свободи сучасної жінки. Заміжня за імпотентним чоловіком, Коні нудьгує десь упродовж ста тридцяти сторінок нереалізованої жіночості. Ані дружина, ані мати, вона прагне дитини, її «утроба» скорочується через певні інтервали, вона шукає своєї минущої юності в незадовільних мандрівках до дзеркала й нескінченних візитах до фазаних, чия «розумна жіноча кров» докоряла Коні «мукою її власної жіночої самотності»²⁰; водночас вони втішали її, «стали єдиними істотами на світі, які зігрівали їй серце»²¹. Біля тих неабияких створінь «Коні відчувала, що вона весь час на грані непритомності»²², а видовище фазанячих курчаток, що вилуплюються з яйця, призвело навіть до істеричних схлипувань. Згідно з кращими традиціями сентиментальної оповіді ми спершу бачимо, як «на її зап'ясток упала сльоза», далі нам повідомили, що вона «плакала наосліп з усім болем самотності

²⁰ Там само, с. 127

²¹ Там само, с. 126.

²² Там само, с. 127.

свого покоління... її серце справді розбилося, й усе інше більше не має значення»²³. Через те Мелорз утручається з жалощів («в ньому все аж перевернулося від жалю») і запрошує її до своєї хатини, щоб дати дрібку того, чого потребує жінка.

Украї прикметна та владність, із якою поводитьсь Мелорз: «Лягайте тут», — наказує він. Вона послухалась із «дивною покірністю»²⁴ — Лоуренс ніколи не вживає в романі слово «жінка», не додавши до нього прикметників «таємнича» або «дивна»: напевне, аби переконати читача, що жінка — темне доісторичне створіння, покірне прадавнім інстинктам. Мелорз зволив поцілувати її пупа і перейшов до діла:

«...мусив зануритися в неї одразу, щоб віднайти земний спокій у її м'якому непорушному тілі. Для нього це була мить чистого спокою — занурення в жіноче тіло. Вона тихо лежала, неначе уві сні, завжди неначе уві сні. Активність, оргазм були його, тільки його, для себе вона більше нічого не хотіла»²⁵.

Мелорз, звичайно, бездоганно обізнаний, і сексуальність приходить до нього природно. Проте жінку, дарма що вона чиста натура, для якої цивілізоване мислення та діяльність — просто пародія, дечого слід навчити. Констанс дуже вправно продемонстрували мету її існування, проте її навернення потребує трохи довшого часу:

«Її вимучений мозок сучасної жінки досі не знаходив спочинку. Чи все це насправді? І вона знала: якщо вона віддалася чоловікові, значить, це насправді. Та якщо вона тримала себе для себе, значить, усе — ніщо. Вона була стара; відчувала, що їй мільйони років. І нарешті їй несила далі нести тягар самої себе. Її треба було взяти. Треба було взяти»²⁶.

²³ Там само, с. 129.

²⁴ Там само, с. 130.

²⁵ Там само, с. 130.

²⁶ Там само, сс. 130–131.

Тобто їй треба позбутися самої себе, свого Я, волі, індивідуальності — всього, що з'явилося у жінки нещодавно, викликавши в приголомшеного Лоуренса глибоку неприязнь. Він гадав, що його місія — викоренити ті атрибути. Критики часто доходять хибного висновку, гадаючи, ніби Лоуренс радив обом статям припинити утверджувати в запеклій боротьбі свою дрібну, егоїстичну волю. Ця думка аж ніяк не має слушності. Мелорз та решта Лоуренсових героїв невпинно утверджують свою волю над жінками та дрібнішим людом, їхня місія — керувати. Лоуренс і гадки не мав, що чоловіки коли-небудь припинять бути панівними індивідуалістами. Тільки жінка повинна опиратися прагненню бути собою. Констанс Чатерлей була друкаркою та помічницею свого чоловіка й припинила служити тому негідному панові тільки тоді, коли стала ученицею Мелорза й дружиною фермера. Їй ніколи не давали змоги самостійно обирати собі роботу, і навіть думку про це Лоуренс уважав би за непристойність. Навіть у подобі слуги Мелорз має безмежну впевненість і виразну ідентичність; проти нього леді Чатерлей постає як нерішучий самозванець.

Романи XVIII—XIX ст. часто зображували, як шляхетний джентльмен удається до експлуаторських статевих взаємин із служницями. Лоуренс начебто розвернув цей класовий зв'язок, поєднавши леді з її служником, і, як стверджувано, його книжка виповнена переконливого демократизму, доводячи, що класова система — «анакронізм». Проте Мелорз, природжений джентльмен, що, отже, вищий за лорда Чатерлея, такий самий великий сноб, як і Коні, у своїх проповідях він висловлює власну Лоуренсову неприязнь до пролетаріату, з надр якого письменника врятували його незвичайні здібності. Мелорз теж зневажає свій власний клас. Коханці не так замостили прірву між класами, як оминули її, піднісшись до аристократії, начебто основаної скорше на сексуальному динамізмові, ніж на заможності чи становищі. Вкрай неприємний лорд Чатерлей репрезентує нестерпного

білого чоловіка з панівної касты, що претендує, начебто вона гідна назви «провідний клас». Мелорз та Лоуренс народилися за межами привілейованої верстви білих чоловіків, що тішилася майже повною владою в імперії, мала у своїй власності копальні й чимало інших привілеїв чоловічої еліти. Але таке становище спонукало їх не так до боротьби й перевороту, як до заздрості, наслідкування й жадливості. Неначе негр, такий зіпсутий вартостями білих, що його найчестолюбніше жадання — сексуальне визнання з боку білої жінки, Лоуренсові темні аутсайтери — чи то мексиканські індіанці, чи то дербіширські шахтарі — зосереджують свої амбіції на «жінці білого чоловіка» — леді. Жінок свого власного класу і роду вони зневажають, і тому найжорстокіші карикатури в романі — це постаті Берти Коутс і місіс Болтон, що від них Мелорз відсахується з непримиренною неприязню: адже вони нестерпно «прості». Невдоволений уособленням «панівного класу» в постаті Кліфорда Чатерлея, Лоуренс аж ніяк не зцілився від своєї прихильності до цього уявлення; великою мірою він прагне лише того, щоб самому утвердитись у такому становищі. Його план полягає в тому, щоб попервах прихилити до себе жінку з класу леді; ця звитяга дасть йому сміливість підпорядкувати собі інших чоловіків. Далі він уже може дістати свою спадщину, мов природжений аристократ. Занурений у давню фантазію, що в нього несправжній батько, він перетворив свого батька на Бога; Мелорз, крім того, що це сам Лоуренс, а також бажаний гомосексуальний коханець, нібито ще й похмурий і неприємний шахтар з роману «Сини і коханці», Лоуренсів батько, реабілітований і обернений на Пана. Оскільки неймовірно, щоб Мелорз міг набути мистецької слави або політичного впливу, що ними тішиться решта Лоуренсових героїв, уславлені письменники та генерали, його звеличують суто релігійними засобами. Хоча Мелорз ще й соціальний пророк, на цю форму поліпшення його становища майже не звертають уваги. Натомість усі його претензії зіперті на Джона Томаса. Саме по собі воло-

діння пенісом — досягнення такого високого порядку (за незначним винятком венеціанського чорнороба, що з'являється лише на одній сторінці, жоден інший чоловік у книжці не засвідчує своєї потенції), що Мелорзова божественна природа відкрита й potwierджена завдяки тільки цьому єдиному органіві.

Коли Лоуренс почав писати свій останній роман, у нього були сухоти на прикінцевій стадії хвороби. Після «Пернатого змія» він визнав, що вже втопився від теми «лідер та послідовники» і втратив віру в політичний успіх²⁷. Решта шляхів звеличення, здається, закриті. Вплив на суспільство — ілюзія, зостається тільки сексуальна влада. Якщо останній Лоуренсів герой матиме лиш одного апостола, що уславить його, то нехай ним буде жінка. Сексуальна політика куди певніша річ, ніж розмаїття суспільних взаємин між чоловіками. Попри всі звертання до традиційного політичного фашизму, властиві середній та пізній творчості Лоуренса, саме сексуальна політика найдужче приваблювала його увагу і як основа звеличення Я, і як перехід до інших форм цього звеличення. «Коханець леді Чатерлей» — твір, такий близький до любовного роману, наскільки спромігся підступити до нього Лоуренс. Водночас це немов розпачливий крик поразки, а то й каяття в чоловіка, що замірявся на більше, а мусив задовольнитися тим, що йому дісталось. Проте як підручник із тактики міжстатевих взаємин, створе-

²⁷ D. H. Lawrence, *The Letters of D. H. Lawrence*, edited by Aldous Huxley (New York: Viking, 1932), p. 719. Лист до Witter Bynner, March 13, 1928:

«Довгий час мені здавалося, ніби в своєму останньому листі ти хочеш увести мене в оману, а потім надумав, що тут є трохи правди. Я маю на увазі твої думки про «Пернатого змія» і «героя». Гадаю, загалом ти маєш рацію. Герой — застаріле уявлення, провідир людських мас — це вже вчорашній день... взаємини на кшталт лідер та послідовники нудні. Нові взаємини становитимуть певну дбайливу ніжність між окремими чоловіками, між чоловіками і жінками, а не так, що один угорі, а другий унизу, ти веди мене, я піду, ich dien, я служу певній справі... Але однаково треба якось боротись... Я відчуваю, що й далі треба боротися за фалічну реальність...»

ний у добу реакції в сексуальній політиці, цей роман аж ніяк не можна назвати невдачею.

2. Відлуння Едіпового комплексу

У листі до Едварда Гарнета, написаному 1912 р., Лоуренс сам переказав свій роман «Сини і коханці»:

«Жінка з твердою вдачею і витонченою натурою опиняється серед нижчих верств суспільства і невдоволена своїм власним життям. Колись вона палко кохала свого чоловіка, тож її діти народжені з любові й виповнені життєвої снаги. Та коли сини підростають, вона бере їх собі за коханців — спершу старшого, а потім і молодшого. Завдяки своїй любові до матері, ці сини просто *випхані* в життя, їх жене далі й далі. Та, дійшовши дорослих літ, вони неспроможні когось покохати, бо мати — найдужча сила в їхньому житті й цупко тримає їх... Тільки-но юнак увиходить у контакт із жінкою, відбувається внутрішній розкол. Вільям розтринькує свою сексуальність, але мати цупко тримає його душу. Та розкол убиває його, бо він не знає, що з ним діється. Другому синові дістається жінка, що бореться за його душу — бореться з матір'ю. Син любить свою матір: адже всі сини ненавидять батька й заздять йому. А тут битва точиться між матір'ю і дівчиною, вони змагаються за сина. Мало-помалу виявляється, що мати дужча, бо на її боці кривна спорідненість. Син надумує лишити свою душу в материних руках і піти, як і старший брат, на пошуки кохання. Він знаходить кохання. Але тут знову дається знанки згубний вплив душевного розколу. Мати, майже неусвідомлено, здогадалась, що діється, занедужала й має померти. Син покидає коханку й доглядає вмираючу матір. Зрештою він позбавлений геть усього й поволі наближається до смерті»²⁸.

У тому самому листі Лоуренс запевнив Гарнета, що то буде велика книжка. Правдивий як переказ роману, так і нахваляння його автора, проте в нахвалянні правди більше. «Сини і коханці» — великий роман, відчуваєть-

²⁸ Lawrence, *The Letters of D. H. Lawrence*, pp. 78–79.

ся, що його написано на основі глибоко пережитого досвіду. Цей роман — мов спогад про минуле, він відтворює більше власне Лоуренсових знань про життя, ніж будь-який інший його твір. Поряд із ним решта його романів видаються трохи штучними.

Поль Морел — це, звичайно, сам Лоуренс, трактований із поблажливою іронією, що часто переходить у лестощі: «Він був самотній і сильний, його очі сяяли дивовижною красою»²⁹, «Вона побачила його міцну зграбну постать, здавалося, його посилає їй призахідне сонце. Серце озвалось тужним боєм, і вона вже знала, що покохає його» і т. ін.³⁰. У своєму переказі Лоуренс (а за ним і його критики) наголосив лише на лиховісній ролі матері в житті художника, честолюбного молодика, що став неспроможний мати довершені взаємини з жінками свого віку: в нього сформувалася сексуальна та емоційна фригідність. Те, що роман — велика данина матері письменника й зворушлива оповідь про найсильнішу і найвизначальнішу любов у його житті, річ безперечна. Попри всю потенційну патологічність ідилічні сцени прогулянок сина з матір'ю серед нив, епізоди, коли вони схвильовано купують квітку або гравюру, відвідини Лінкольнського кафедрального собору зображені чудово і зворушливо, здається, з усіх Лоуренсових творів тільки роман «Сини і коханці» має силу розчулити читача. Але критики почали вбачати в місіс Морел і невситимого вампіра в материнській подобі, що душить свого сина любов'ю тоді, коли той уже не потребує її, і Лоуренс певною мірою потурає їй у цьому, вдаючись до таких сповнених жалю до власної особи й резигнації висловів, як «позбавлений геть усього», «поволі наближається до смерті», й давши останньому розділу назву «Покинутий»³¹.

²⁹ Lawrence, *Sons and Lovers* (1913). (New York: Viking, 1958), p. 356.

³⁰ Там само, с. 166.

³¹ Одна з найважливіших критичних розвідок про роман «Сини і коханці» — стаття Ван-Гент, що зображує Поля як жертву підступної, зажерливої жінки. Dorothy Van Ghent, *The English Novel: Form and Function* (New York: Rinehart and Company, 1953).

Сам переказ такий недвозначно фрейдистський, відповідно, так би мовити, до фактів³², що нехтує два інші аспекти роману, — довершений реалізм описів³³, що перетворює його на, можливо, ще й досі найвидатніший твір, присвячений життю англійського пролетаріату, а крім того, властиву йому насиченість життєвою снагою, що проступає під Фрейдовою схемою. Якщо йдеться про цей останній аспект, то Поль узагалі не зазнає жодної небезпеки. Поль — це досконалість самостійного й самодостатнього Я. Жінки в книжці перебувають під його впливом і мають задовольняти його потреби: Клара — пробудити його сексуально, Міріам — обожнювати його талант у ролі учениці, місіс Морел — забезпечувати той незмірний і широкий підтрим, дати ті спонукальні мотиви, що можуть надихнути шахтарську дитину підвестися над обставинами свого народження і обернутись на великого митця. Той дивний зсув акцентів, що його ми бачимо в романі: адже в перших розділах місіс Морел зображено як жінку, прив'язану злиднями до чоловіка, якого вона зневажає, що «позбавив її прав»³⁴ людини, примусив попри її освіту та молодечі прагнення змиритися з пісним животінням у злиднях та вихованням дітей поряд із чоловіком, що давно вже став їй осоружний і чия алкогольна брутальність відтручує та поневолює її, а далі вона постає як владна матрона, що береже свого укоханого сина від зрілості, — це лише зсув егоцентричної Полевої свідомості. Як хлопчик, Поль ненавидить свого батька й ототожнює себе з матір'ю; батько-тиран емоційно розчавив і фізично залякав їх обох — і сина, і

³² Лоуренс принаймні двічі переписував цю книжку. Остаточний варіант, як і переказ, був готовий після того, як Фріда, Лоуренсова дружина, «пояснила» йому Фрейдову теорію.

³³ Розповідь про похорон Вільяма, надто епізод, коли труну занесли до будинку, про щирість різдвяних вечорів у робітничих родинах, про повсякденне життя місіс Морел становлять, на мою думку, найпереконливіші й найзворушливіші уступи, що їх можна знайти в усій Лоуренсовій прозі.

³⁴ Lawrence, *Sons and Lovers*, p. 66.

матір. Ототожнення досить реальне. Коли Волтер Морел у п'яному гніві виганяє з дому свою вагітну дружину, то вона вагітна саме Полем, і ця сцена містить осуд батька, обурено висловлений вустами самого неоціненого плоду. Коли знавіснілий Морел катує свою дружину, то саме Полеві білі дитячі одяганки скроплені кров'ю невинної жертви. І коли місіс Морел зіщулилась, прикриваючи дитину, між матір'ю і дитиною утворився зв'язок, що буде тривкіший за будь-які інші почування.

Роман іще дає нам нагоду роздивитись Едіпову ситуацію в її найеротичнішому вияві: «Я, власне, ніколи й не мала чоловіка... Мати палко поцілувала його, надовго притулившись вустами»³⁵. Саме тієї критичної миті слушно нагодився занепокоєний Волтер Морел, буркочучи, що це «знову твоя злоба». Отож два суперники стали навпроти один одного і мало не побилися. Хай там як, Волтер однаково побитий, і тут можна передбачити, що Поль — це син, якому чимало доведеться спокутувати: «Старий став розшнуровувати черевики, а потім, заточуючись, пішов до ліжка. Його остання битва в цьому домі була програана»³⁶.

Але Едіпів комплекс проступає тут скорше не як кохання сина до матері, а як прагнення сина досягти того рівня влади, який йому нібито має забезпечувати статус дорослого чоловіка. Сексуальне володіння дорослою жінкою може бути першим, але навряд чи найразючішим виявом отакого утвердження статусу. Місіс Морел (лиш в одному короткому уступі роману цю жінку названо її власним ім'ям — Гертрудою Коперд) не мала незалежного життя й була геть позбавлена будь-яких шляхів роз-

³⁵ Там само, с. 213. «Я народився з ненавистю до батька: скільки пам'ятаю себе, я здригався від жаху, коли він доторкався до мене... Між мною і матір'ю утворився своєрідний зв'язок. Ми любили одне одного майже так, як кохаються чоловік і жінка... Ми інстинктом відчували одне одного». Уступ з листа до Rachel Annand Taylor, Dec. 3, 1910. Цитовано за: *Collected Letters of D. H. Lawrence*, ed. by Harry T. Moore (New York: Viking, 1962). Vol I, pp. 69–70.

³⁶ Там само, с. 214.

виту. Її спосіб підтримувати власне існування, живучи задля сина, тішачись його успіхами, до яких вона сама й спонукала, хоч і гідний усілякого жалю, але цілком зрозумілий. Син, збагнувши, до якого злиденного класу належить, бачить, що спосіб досягти пожаданої влади полягає не в тому, щоб іти за батьком у копальні, а в тому, щоб дослухатись до матиного наказу й піти спершу до школи, потім у контору і, нарешті, в мистецтво. Тож для виходу зі свого скрутного становища йому треба передусім стати скорше таким, як мати, ніж таким, як батько.

Нам не раз доводилося чути, що Лоуренс реабілітував свого батька й чоловіків, належних до його соціального стану, створивши Мелорза та подібні до нього образи. На жаль, це не так. Мелорз, як зауважив один критик, «насправді замаскований джентльмен»³⁷, і якщо портрет zdeґрадованого пияка в романі «Сини і коханці» жорстокий, — а він і справді такий, — то тут усе ж менше жорстокості, ніж у перетворенні цієї жертви індустріального насильства на пересиченого сексуального супермена, що є занадто великим снобом, аби належати чи то до робітництва, чи то до середнього класу. Пізній Лоуренсів герой — це, безперечно, його власна фантазія про батька, якого б йому хотілося мати. Так само й леді Чатерлей — прикрашений варіант його рідної матері. Як і його власна дружина, Фріда фон Ріхтгофен, це справжня леді, а не ота розчарована жіночка з шахтарського селища з порепаними червоними руками, яка боїться, що її одяг надто пошарпаний, аби з'являтись у ньому в Лінкольнському кафедральному соборі. Проте місіс Морел смілива, ба навіть велична жінка, хоча подавальниця в кав'ярні кепкує з неї, коли вона замовляє лише заварний крем, надто бідна, щоб заплатити за обід. Роман «Сини і коханці» зображує Лоуренсових батьків без того блиску, якого згодом надав їм його снобізм. Усі романи пізньої

³⁷ Graham Hough, *The Dark Sun, A Study of D. H. Lawrence* (New York: Capricorn, 1956), p. 31.

творчості Лоуренса — це відтворення шлюбу його батьків, а також його власного, змодельованого за батьківським, проте цьому шлюбові властивий куди більший ступінь соціальної рухливості. Адже Лоуренс бачив свій шлях, і то з майже кальвіністським чуттям обраності, як покликання піднятися над середовищем свого походження, вийти за його межі.

Коли Полеві амбіції спонукають його вимкнутися з-під влади таких самих соціальних обставин, він робить це на плечах тих жінок, що їх використовує, котрі правлять йому за камінці для переходу в середній клас. Бо Поль убиває або відкидає жінок, якими вже скористався. Фрейд, іще один Едіпів син і фахівець із таких справ, провіщав, що «материн улюбленець стає «завойовником»³⁸. Поль саме такий. Ще юнаком під впливом материних заохочень він був досить бундючний, аби проголосити себе сповненим «божественного невдоволення»³⁹, вищого від будь-яких почувань, що їх могла зрозуміти місіс Морел. А коли мати стала йому непотрібна, Поль спокійнісінько вбиває її. Коли вона так недоречно довго помирала від раку, він розводить молоко, яке приписали їй пити лікарі: «Я не хотів, щоб вона їла... Я хотів, щоб вона померла...» Отож він став доливати до молока воду, щоб воно не жило її»⁴⁰. За дивною іронією долі син убиває жінку, що привела його на світ, і то тільки на те, аби самому жити трохи заможніше; син, що колись живився материним молоком, тепер розводить те молоко, яке дає матері, щоб здихатися її. Материнство, якщо узяти до уваги все можливе розмаїття випадків, — небезпечне покликання. Коли його перший план не спрацював, Поль намагається отруїти її морфієм: «Цього вечора він зібрав усі наявні пігулки морфію й поніс їх униз. Там він дуже ретельно перетовк їх на по-

³⁸ Див.: Alfred Kazin, «Sons, Lovers and Mothers», у *Viking Critical Edition of Sons and Lovers*, edited by Julian Moynahan (New York: Viking, 1968), p. 599.

³⁹ Lawrence, *Sons and Lovers*, p. 388.

⁴⁰ Там само, сс. 388, 393.

рошок»⁴¹. Порошок теж потрапляє до молока, а коли він не подіяв одразу, Поль надумує задушити її простирадлами.

Молодика, що дозволяє собі отаку свободу, має підтримувати могутня віра. Поля підтримує зразу кілька вір: твердження Ніцше, що митець перебуває над мораллю; спільна з матір'ю віра, що він — мало не помазаник Божий (коли місис Морел мала вже от-от його народити, їй приснився сон про Йосипа, і всі снопи в полі вклонилися її незрівнянному синові); а також віра в чоловічу зверхність, перейнята від батька й поширена на самого себе. Ставши дорослим, Поль побожно дотримується цих трьох вір, та коли він іще підліток, йому властиві амбівалентні почуття. Попри ритуальне дотримання культу, свідком якого став Поль у ніч зарплати⁴², і цілковиту безвідповідальність батька, що нехтував усі родинні обов'язки, він тоді був іще надто юний, щоб добачити в цьому щось більше, ніж несправедливість тих, хто попихає ним так само, як попихає його матір'ю. Бачачи, що батькове пияцтво відбирає хліб від його молодого рота, він ототожнює себе з жінками та дітьми і попервах аж ніяк не захоплюється чоловічими привілеями. Коли до батька з'явивсь якийсь горілчаний приятель, Поль одразу постерігає нахабність того чоловіка: «Джері ввійшов непроханий і стояв у прочинених дверях на порозі кухні... стояв, незворушно утверджуючи право чоловіка й господаря родини»⁴³.

Лоуренс згодом був упевнений, що шахтарське життя й прокляття індустріалізму звели священний чоловічий авторитет до дурощів пияцтва й побоїв безневинної жінки та дітей. Молодий Поль відчув на собі прикрий бік отієї влади і був досить кмітливий, щоб побачити: реальний контроль здійснюють хазяї, грошовиті чоловіки

⁴¹ Там само, с. 394.

⁴² Шахтарі розподіляли зароблені гроші без жінок, тож жінки не мали змоги брати участі в тому поділі й вимагати гроші на хатне господарство й виховання дітей. Див. сс. 6, 17, 196, 200.

⁴³ Lawrence, *Sons and Lovers*, p. 20.

з суспільної верхівки. За індустріальної доби чоловіча зверхність, якої він так прагне, зіпсута, на його думку, злиднями та брутальністю й дає надто галасливу владу над безправними. Це твердження — один з елементів набагато, на жаль, ганебнішого боку Лоуренсової ненависті до індустріального суспільства, що не вщухала все життя. В середньому періоді творчості він зосередив свою заздрість на капіталістичному середньому класі, а в останні роки життя боронив примітивні суспільства, де був утішений бачити, що чоловіча зверхність — не просто соціальний феномен, надто часто пом'якшений класовим антагонізмом, а всеохопний релігійний культ.

Зрозуміло, яке місце посідають жінки в таких системах, проте в Лоуренсові часи ситуація вже набагато змінилася. В цьому романі, як і у «Веселці», справжній контраст становлять старші жінки, як-от Полева мати, що знають своє місце, і нове покоління, яке репрезентують Полеві коханки; ці жінки не тямлять, де їхнє місце. Місіс Морел, не відступаючи від традиції, й далі тішиться не своїми успіхами: «Тепер її обидва сини пішли в світ, і вона може думати про два міста, два великі промислові центри, й пишатися, що кожному з них дала по чоловіку, що ці чоловіки робитимуть те, чого вона хоче, що вони походять від неї, вони її, отже, їхні досягнення будуть належати і їй»⁴⁴. Коли Поль дістав нагороду за картину з зображенням Ноттінгемського замку, мати кричить: «Ура, мій хлопчику! Я знала, що ми цього досягнемо!»⁴⁵ В усьому іншому вона ревна шанувальниця свого сина: «Він мав змінити обличчя землі, і то так, щоб відчула кожна людина. Хоч куди він ішов, вона чула, як за ним подається її душа. Хоч які почуття не давали йому спокою, її душа стояла біля нього, ладна, так би мовити, подавати йому інструменти»⁴⁶. Мати прасує йому комірці із святим натхненням: «Вона раділа, що він може пишатися своїми комірцями. Пральні коло них не було, тож

⁴⁴ Там само, с. 101.

⁴⁵ Там само, с. 253.

⁴⁶ Там само, с. 222.

вона призвичаїлась так вигладжувати їх невеличкою праскою, що врешті вони сяяли від самого натиску її руки»⁴⁷. Мати Міріам, місіс Ліверз, також ступила на шлях перетворення юного егоїста на божество: «Виявляючи велику доброту, вона ставилась до нього майже шанобливо»⁴⁸. Лоуренс самовпевнено описує, як Міріам обожнює Поля; навіть деручи дроздове гніздо, він такий досконалий, що Міріам забиває дух: «Поль зосередився на своїх рухах. Побачивши його таким, вона кохала його, він видавався їй безпосереднім і самостійним. І не могла підступитися до нього»⁴⁹. Тут Лоуренс не тільки подає свій ідеалізований автопортрет, а й провіщає майбутній тип богорівного й байдужого чоловіка, характерний для його пізньої творчості.

Полеві й справді можна позаздрити — його непохитній самовпевненості, тому, що він тішиться поклонінням жіночого гурту, який упадає навколо, ладний догоджати йому і лестити, — і кожна з тих жінок стане його, коли надійде її черга. Мередітів «Егоїст» — це комічна постать, Лоуренсів — романтичний герой. Коли Поль уперше наважується ступити в світ дорослих чоловіків, то знов-таки саме жінки готують путі для його перемог. За кілька днів він стає улюбленцем всіх «дівчат» на Джордановім заводі хірургічного інструментарію. «Всі дівчата любили слухати, як він говорить. Вони часто збирались невеличким гуртом, а він сідав на лаву і, всміхаючись, просторікував перед ними»⁵⁰. Нам сказано, що «всі вони любили його, а він обожнював їх»⁵¹. Та коли Поль про-

⁴⁷ Там само, с. 55. (Роман Рота «Скарга Портноя» — дієва протиотрута від таких речей»).

⁴⁸ Там само, с. 223.

⁴⁹ Там само, с. 223.

⁵⁰ Там само, с. 110.

⁵¹ Там само. У Лоуренсові часи, як і в наші, на виробництвах був поширений звичай звертатися до всіх робітниць з низьким статусом, тобто до переважної більшості жінок-робітниць як до «дівчат», незважаючи на їхній вік, а дехто з Полевих колег-робітниць був удвічі, а то й утричі старший за нього. Цей звичай напрочуд близький до звичаю звертатися до всіх негрів як до «боя» аж до старечих літ.

биває собі шлях на фабриці, те обоження вочевидь припадає на долю жіноцтва. Жінки дарують йому на день народження дорогі олійні фарби, він дедалі більше починає скидатися на господаря, що наказує мовчати, вимагає прискорення роботи і, дарма що в згоді з освяченими часом звичаями сексуального капіталізму спить з однією зі своїх підлеглих, наполягає на виразному розмежуванні сексу та роботи⁵².

Нам сказано, що осередок конфлікту в романі — Полева роздвоєність між любов'ю до матері й відданістю коханці. У «Неусвідомлених мареннях», одній з двох аматорських психоаналітичних розвідок, де Лоуренс сперечається з Фройдом, він дуже ясно висловлюється про наслідки нестямної материнської любові:

«Синові все дістається легко... Завдяки материній підтримці, материній любові він з радістю вступає у свої молодечі літа, у великий світ. Завдяки материним спонукам усе видається йому чарівним, він чує і бачить багато дивовиж, розуміє весь підмісячний світ. Подумайте про силу, що її зріла жінка вдихає таким чином у свого хлопця. Він спалахує, мов вогонь, коли допливає кисень».

«Не диво, коли кажуть, що більшість геніїв мали великих матерів»⁵³. «Здебільшого їх спіткала сумна доля»⁵⁴, — мерщій додає Лоуренс із тими самими жалоцями до самого себе, що відчутні і в стислому переказі роману «Сини і коханці». Про негативний вплив такої любові на сина він теж висловлюється ясно, бо ж настає пора, коли мати обертається на перешкоду: «поставши

⁵² Julian Moynahan, «Sons and Lovers: the Search for Form», у Viking critical edition of *Sons and Lovers*, p. 569. Як і багато інших місць у романі, Полів феноменальний успіх серед фабричних робітниць видається прикладом справдження бажань. Лоуренс покинув таку саму роботу на фабриці «через кілька тижнів, бо фабричні дівчата глузували з нього, а одного дня в темному закутку на складі стягли з нього штани».

⁵³ D. H. Lawrence, *Fantasia of the Unconscious* (1922). (New York: Viking, 1960), p. 159.

⁵⁴ Там само.

перед реальною сексуальною потребою», юнак зіткнеться зі своїми першими труднощами:

«А що йому справді діяти зі своїм чуттєвим, сексуальним Я? Поховати його? Або випробувати на якійсь незнайомці? Адже його вчили, і запевняла навіть мати, що без сексу він не змужніє. А проте він уже пов'язаний ідеальною любов'ю, найкращою, яка коли-небудь йому трапиться... Вам нелегко втовкмачити чоловікові, що його плотське кохання до жінки, яка стане йому за дружину, таке ж високе, як і його любов до матері чи сестри»⁵⁵.

Те, до яких дій удасться такий скептик, дуже стисло описане у Фройдівій розвідці «Найпоширеніша форма принижень в еротичному житті»: він гостро відмежує секс від чуттєвості, тіло від душі; крім того, він сформує логічні пояснення, які допоможуть йому подолати оці тяжкі випробування, що загрожують душевним розколом. Вікторіанці використовували поділ на лілей і троянд, Лоуренс нібито вигадав щось нове, скинувши провину за цей поділ на власну матір. Але поділ на лілей і троянд, що за нього Лоуренс так несамовито нападався на Гарді⁵⁶, вкрай виразно проступає в романі «Сини і коханці». Міріам — Полева духовна коханка, Клара — сексуальна, і вся ситуація так ретельно спланована, що жодна з них не має досить сили, аби остаточно усунути нездоланну владу матері над сином. Але зрештою Полеві стає непотрібна й мати, і не тому, що він хоче визволитись, аби мати повновартісні взаємини з котроюсь із тих молодих жінок, а просто тому, що хоче позбутись усього жіночого гурту, який підтримував його, і піти вперед, успадкувати широкий чоловічий світ, що чекає на нього. Отже, останні слова в романі наголошують не на жалощах, якими пройнявся Поль до самого себе через свою «безсонну ніч», свою «покинутість» та «наближен-

⁵⁵ Там само, сс. 169–170.

⁵⁶ D. H. Lawrence, «A Study of Thomas Hardy», перевидано у *Phoenix, the Posthumous Papers of D. H. Lawrence* (New York: Viking, 1936).

ня до смерті», а на вогнях нічного міста, на чудовому новітньому світі, що чекає свого завойовника.

Коли Поль, затинаючись, дивується: «Гадаю, щось сталося зі мною, бо я не можу... віддатися їм у шлюбі, я не зможу... всередині щось відсахується од неї, як від пекла», і так само й тоді, коли Міріам докоряє йому: «Ти завжди неначе відбиваєшся від мене», то від читача сподіваються, що він піде слідом за Лоуренсовим стислим переказом і за критиками й розумітиме ці почуття як вияв Едіпового комплексу, що гнітить нещасного молодика. Сам Лоуренс намагається дати кращий ключ до розуміння Полевого типу фіксації:

«...найкращі чоловіки, яких він знав, були такі чуйні до своїх жінок, що воліли б узагалі обходитися без них, ніж скривдити їх. Народившись від жінок, чії чоловіки скорше брутально товклися по тих жіночих святощах, перед якими схилялися сини, ці сини були дуже несміливі й сором'язливі. Вони радше зреклися б самих себе, ніж стягли на свою голову якісь докори з боку жінки: адже жінка — така сама, як їхня мати, а всі вони ніжно любили своїх матерів...»⁵⁷

Але все це зичливе пуританство розсипається на порох, коли читач зауважує бездушність, із якою Поль трактує як Міріам, так і Клару. Міріам, як і сам Поль, — здібна молода особа, що не може змиритись із тими тісними рамками, до яких зобов'язує її клас, і прагне вийти за їхні межі з допомогою навчання, що визволило Поля. Перебуваючи не в такому вигідному становищі, як він, не маючи жодної підтримки вдома, де брати її залякували, а мати прищеплювала найзгубнішу форму християнського смирення, Міріам однаково не втрачає бунтівничих надій, дарма що їй доводиться куди тяжче. Не мавши до кого звернутись, вона просить Поля, що його вже обожнювала як начальника і старшого чоловіка, допомогти їй розширити освіту. Сцени, коли Поль зволить її чогось навчати, — найхарактерніші приклади схова-

⁵⁷ Lawrence, *Sons and Lovers*, p. 279.

ного під машкарою чоловічої педагогіки сексуального садизму, що їх можна знайти в літературі до появи славнозвісної п'єси Йонеско «Урок».

Поль шляхетно запропонував навчати Міріам французької мови та математики. Нам сказано, що її «очі вирячилися. Вона засумнівалась у ньому як в учителі»⁵⁸. І то цілком слушно, як показали дальші події. Ось Поль пояснює їй прості рівняння:

«— То ти бачиш? — Міріам знизу глипнула на нього, її широко розплющені очі світилися тим нерішучим осміхом, що його породжує страх. — Невже ти не бачиш? — не вгавав Поль. ...У нього аж кров закипала, коли він бачив її тут, віддану, так би мовити, на його ласку, з розтуленими вустами і великими усміхненими очима, де усмішка приховувала страх, благаання простити й засоромленість. Аж тут надійшов Едгар із двома відрами молока.

— Добридень! — мовив він. — Що ви тут робите?

— Алгебру, — відповів Поль.

— Алгебру! — чудуючись, протягнув Едгар. А тоді нараз зареготався»⁵⁹.

У Поля закипає кров, коли він бачить сльози і красу; Міріам гарна йому, коли страждає та щулиться від страху: «Вона зашарілась і була дуже гарна. Проте її душа, здавалось, звертається до нього з ревним благаанням. Зіщулившись, вона закрила підручник з алгебри, знаючи, що Поль розгнівався»⁶⁰. Оскільки Міріам нерішуча й невпевнена (притаманне їй почуття меншовартості — ключ до розуміння її характеру), вчитися добре вона не може: «Матеріал доходив до неї дуже туго. Вона тримала себе мов у лещатах і здавалася перед уроком такою покірною, що в Поля скипала кров»⁶¹. «Скипала кров» — це, звичайно, Лоуренсова формула сексуального збудження та ерекції; урок алгебри — це немов символ усіх

⁵⁸ Там само, с. 155.

⁵⁹ Там само, с. 156.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Там само.

взаємин Поля та Міріам. Страждання і приниження Міріам (згодом, знетямившись від них, вона віддає Полеві свою незайманість) становлять основу її привабливості для Поля, але в його реакціях завжди можна додати елементи ворожості та садизму. Полеві реакції типові: «На саму думку про неї в його жилах мимоволі скипала кров. Дивно, ще ніхто не доводив його до такого шаленства. Він мов вогнем на неї дихав. Одного разу він пожбурих їй у обличчя олівець. Настала тиша. Міріам трохи відвернулася»⁶². Міріам, звичайно, не розсердилась: хіба хто гнівається на Господа? «Побачивши, що вона затялася й мовчить і, так би мовити, нічого не помічає, він відчув, як йому кортить пожбурити в неї олівця... саме через те, що вона так розпалювала його, він прагнув оволодіти нею»⁶³. Читач, збентежившись, усвідомлює, що слово «олівець», «pencil», етимологічно, а може, навіть у авторській свідомості пов'язане зі словом «пеніс»; і олівець, і пеніс тут знаряддя, що їх ототожнюють з освіченістю та покаранням.

До прагнень Міріам немає належної пошани, її невдачі слід розуміти як наслідок нерозвиненості її обдарувань. Крім того, автор не шкодує для читача пояснень, що вона фригідна, і все, що пов'язане з її становищем, немов має потверджувати цей гандж. Найвірогіднішим поясненням видається справді вікторіанська огида її матері до сексуальності, навіть якщо не знати про страшну і згубну невпевненість Міріам. Коли в неї з'являється думка віддатися Полеві, вона бачить наперед, що «він буде розчарований, не матиме задоволення, тож згодом покине її». Розділ, у якому Поль, нарешті, вкладає її в ліжку, названо «Випробування Міріам». Дарма й казати, що вона не може дорівнятися, не годна скласти цього вимогливого іспиту. Отже, її передбачення виявляється слушним, Поль покидає її і береться до Клари. І все-таки ситуація не така вже й проста: навіть із плутаних

⁶² Там само, с. 157.

⁶³ Там само.

авторових пояснень нам не раз стає зрозуміло, що Поль і сам стримується й відсахується не меншою мірою, ніж Міріам⁶⁴. Тож ота знаменита фригідність — здається, лише виправдання для нього. Опинившись на класичному роздоріжжі між трояндою і лілеєю, Поль має до своїх послуг алібі, що перекладає відповідальність на його матір.

Якщо перша частина роману «Сини і коханці» написана чудово, другій частині дуже зашкодило те, що автор надміру переймався нескінченними планами Поля спекатися тих, хто прислужився йому найдужче. Лоуренс тут такий двозначний, що відступає вкрай далеко не тільки від ясності, а, можливо, й від чесності і пропонує нам дві суперечливі причини, чому Поль покинув Міріам. Одна з них полягає в тому, що вона хотіла «загнуздати його». А друга, цілковито протилежна, постає як дивовижне виправдання: мовляв, під час останньої зустрічі Міріам утратила Поля тому, що не вхопилася за нього й не проголосила своїм чоловіком та власністю.

Тож видається, що Лоуренс, спонуканий власними причинами, надумав змішати риси чутливої та розумної молоді жінки, що звалася Джесі Чемберс⁶⁵, з рисами старої втомленої лілеї літературних традицій іншої доби. Ці самі суперечності проступають і в портреті Клари⁶⁶, це, власне, дві особи в одній постаті: бунтівлива феміністка й політична активістка, яку Поль звинувачує в пенісних задрощах і навіть у чоловіконенависті і яка надить його ще дужче через те, що її важко завоювати; і, згодом, чуттєва троянда, яка наприкінці роману знову змінилася так, що й упізнати годі, обернулася на «аморальну жінку», що її байдуже спекався Поль, виснажив-

⁶⁴ Там само, с. 284.

⁶⁵ Див.: Jessie Chambers, *D. H. Lawrence, A Personal Record*, by «E. T.» 2nd revised edition (New York: Barnes and Noble, 1965).

⁶⁶ Насправді Клара взагалі ніхто. Вважається, що до світу тілесних утіх Лоуренса прилучила місіс Декс, просто зглянувшись на хлопця: «Якось пополудні вона повела його до себе нагору, гадаючи, що він потребує того». Julian Moyrahan, *op. cit.*, p. 569.

ши її сексуальну корисність. Повернувши її чоловікові, Поль навіть вважає за потрібне стати побратимом (у своїх творах Лоуренс не раз зображує такі зв'язки) Бакстера Доза, призначивши побачення з Кларою за містом, де він передає її, лагідну, мов овечку, чоловікові, якого вона ненавидить і покинула багато років тому. З тексту зрозуміло, що Доз бив та дунив свою дружину. А проте, вдавшись до неперевершених маніпуляцій почуттями, Поль спростається накинути Кларі свою власну версію її шлюбу і зрештою примушує сказати, що шлюб був розпався з її власної провини. Поль, колишній її учень у царині сексуальності, тепер гадає, буцімто допоміг Кларі позбутися почуття, яке він чванькувато називає почуттям «*femme incomprise*», «незбагнутої жінки»; саме це почуття штовхнуло її на манівці фемінізму. Нам дають зрозуміти, що завдяки сексуальним настановам цього неофіта Клара тепер уже може «реалізуватись» як жінка. Поль тішиться, маючи змогу подарувати Клару її колишньому власнику, гадаючи, що оскільки той власник звироднів через хворобу та злидні (адже Поль підпалював Доза), він буде радий скористатись отаким братнім покидьком.

Навіть ще до того, як взаємини з Кларою стали для Поля джерелом сексуальних насолод, він мав чудову нагоду тішитися її залякуванням:

«— Ти, здається мені, забуваєш, що я твій начальник. Я й сам тільки зараз про це згадав.

— А що це означає? — незворушно запитала вона.

— Означає, що я маю право наказувати тобі.

— То що, у вас є до мене претензії?

— Ет, та не будь ти такою злою, — розсердився Поль.

— Не розумію, чого ви хочете від мене, — відказала Клара, не припиняючи роботи.

— Я хочу, щоб ти ставилась до мене зичливо й шанобливо.

— То, може, й сером вас називати? — запитала вона спокійно.

— Атож, називай мене сером. Мені це сподобається»⁶⁷.

⁶⁷ Lawrence, *Sons and Lovers*, p. 266.

Сексуальна терапія, що її вможливила Клара, мала правити Полеві за цілющий бальзам для його небезпечного Едіпового синдрому, проте ще з більшою очевидністю Клара оберталася на рабиню його Я. Тільки в минущі миті оргазму егоїст може позбутися своєї самокоханості, проте Лоуренсів роман цієї думки не potwierджує:

«Клара знала, який Поль самотній та сильний, і пишалася, що він прийшов до неї; вона прийняла Поля просто тому, що його потреба була дужча, ніж вона, і дужча, ніж він, а вона ж таки мала душу. Клара вчинила це задля Поля та його потреби, — і нехай хоч бере та кидає її: адже вона його кохає»⁶⁸.

Перед нами разючий приклад того, як, на думку чоловіків, мають мислити жінки, але в романі таких прикладів не бракує. Задовольняючи свої «потреби» з жінкою, яку суворо обмежив рамками категорії «незнайомиць у пільмі», Поль торкнувся Лоуренсової великої сексуальної таємниці, тож збагнув і «чайний крик», і «обертання зір»⁶⁹.

Досягши цього трансцендентного стану завдяки Клариним послугам, Поль визнає за потрібне спекатися її. Спостерігаючи під час спільного недільного відпочинку, як далеко вона заплила в море, він обертає себе на своєрідного божка всесвіту, перед яким Клара зменшується до мікроскопічних розмірів:

«Подивись, яка вона мізерна! — мовив він сам до себе. — Вона губиться, мов піщинка на пляжі, мов малесенька, звяна вітром цятка, біла, крихітна бульбашка шумовиння, майже ніщо серед величі ранку... Вона має таку ж вагу, як і бризка шумовиння в морському безмежжі. Так ось яка вона. Не про неї я маю піклуватись»⁷⁰.

Це разючий приклад, як суб'єкт применшує об'єкт: звівши завдяки своєму сексуальному магнетизмові цю

⁶⁸ Там само, с. 353.

⁶⁹ Там само.

⁷⁰ Там само, сс. 357 – 358.

колись сильну, незалежну жінку до рівня тремкої пристрасті, Поль тепер убачає в ній лише перешкоду. А що, як про їхній зв'язок дізнаються на роботі? Нам сказано, що Клара «незмінно чекала його на початку обідньої перерви, щоб він поцілував її, перше ніж вона вийде»⁷¹. Поль реагує на таку увагу, мов нахабний молодий клерк, на якого він уже встиг обернутись:

«— Безперечно, на все свій час... Я й чути не хочу про кохання, коли я на роботі. Робота — це робота...

— А що таке кохання? — запитала вона. — Мо', й для нього треба окремі години?

— Так, у неробочий час...

— Тож воно існує тільки у відведені для нього години?

— Авжеж, але й тоді не завжди»⁷².

Поль має звичай повчати своїх коханок, що, мовляв, як жінки вони неспроможні всією душею віддаватися роботі або певним завданням, така відданість властива лише чоловікам і саме нею можна пояснити їхню перевагу:

«Гадаю, що для чоловіка робота може стати всім... Але жінка відає роботі тільки частину своєї душі. Більша й найважливіша частина її душі прихована»⁷³.

Ідея, здається, полягає в тому, що жіноча нижча натура, тут лагідно названа «справжньою натурою» жінки, непридатна для реальної діяльності і може досягти задоволення лиш у сфері людських взаємин, де жінка спроможна прислужитися чоловікам і дітям. Чоловікам, зображеним у пізніших Лоуренсових романах, чоловікам, що, як Аарон, усякчас глузують із звичайних жіночих прагнень осягнути світ мистецтва або ідей.

Коли зважити на такі погляди, нема чого дивуватися, що Поль так успішно використовував жінок, зокрема й Клару, а коли вони втрачали для нього свою корисність,

⁷¹ Там само, с. 355.

⁷² Там само.

⁷³ Там само, с. 416.

спекувався їх. Оскільки Клара — жінка з подвійною мораллю, жінка-троянда, оголена чуттєвість, Поль, прагнучи позбутися її, теж удається до подвійних стандартів, повчально проголошуючи, що «зрештою, вона заміжня і не має жодного права навіть на те, що він дає їй»⁷⁴. Кінець кінцем Поль пишномовно просторікує про нерозривність шлюбу, заявляє, що Клара — цілковита Дозова власність, і, усвідомлюючи праведність свого вчинку, повертає її, мов річ, яку можна носити й далі, яка стала тепер не гірша, а навіть краща.

Спекавшись обох молодих жінок, тих сексуальних об'єктів, що забирали його час і могли, крім того, становити ще й іншу загрозу, приміром, загрозу інтелектуального суперництва, Поль тепер має змогу оплакати тіло матері, дати остаточного відкоша Міріам і повернутись обличчям до міста. Докладний опис його суїцидального стану, дарма що до нього міг призвести тяжкий, хоч і набагато давніший смуток із приводу втрати матері, видається штучним додатком до самого тексту, так само як і деякі фрейдистські пояснення Полевої нечуйності, сформованої під буцімто згубним впливом матері. Насправді наприкінці роману Поль у чудовому стані, він узяв від своїх жінок усе, чим тільки можна скористатись, тепер відкараскався від них і ладен іти назустріч куди грандіознішим пригодам. І навіть тут сила матері, невичерпний потік з Лоуренсового священного джерела, підтримуватиме Поля: «Вона була тим єдиним, що підтримувало його, тільки його серед навколишнього світу. А тепер вона пішла, сама заплутавшись»⁷⁵. Але Поль спожив стільки материного ества, скільки потребував: поживи вистачить на весь вік. Великі пригоди на шляху до успіху відтепер будуть його власні. «Крутнувшись, він пішов до золотого сьєва міських вогнів. Кулаки його були стиснені, вуста зціплені»⁷⁶. Поль тепер, не здригаючись, може відпустити тінь матері: все, що вона могла дати йому, вже з ним.

⁷⁴ Там само, с. 352.

⁷⁵ Там само, с. 420.

⁷⁶ Там само.

3. На перевалі

Романи «Веселка» та «Жінки в коханні» засвідчують перехід Лоуренсової сексуальної прихильності від матері до коханки, зсув, що, відбувшись, кінець кінцем породив могутнє почуття ворожості й негативне ставлення до жінок одного з автором покоління, які становили для нього дедалі більшу загрозу. Лоуренсів незвичайний розв'язок, здається, полягає в тому, щоб видавати тих жінок заміж та душити їх (прикметно, що ці дві дії тут поєднані), крім того, йти, «обминаючи жінок», до гомосексуальних зв'язків, формуючи статево-політичні союзи з іншими чоловіками.

«Веселка» — перший із вагомих художніх творів Лоуренса. Цей найчарівніший і найліричніший серед його романів, крім того, ще й найнетиповіший. «Веселка» — це не тільки відступ від реалізму «Синів і коханців» до оригінального різновиду психологічної оповіді, що становить найвидатніше художнє досягнення Лоуренса; в ньому ще міститься й ключ до його пізніших поглядів на сексуальні взаємини, в ньому можна знайти пояснення, чому Лоуренс зрештою був поглинутий «фалічною свідомістю», і, може, навіть добачити коріння цього процесу; з нього можна зрозуміти, чому Лоуренс таки повернувся до доктринерської етики чоловічої зверхності. Цей роман, класичний у своєму жанрі, розповідає про історію життя трьох поколінь. Він уславлює пасторальне життя, наголошуючи на плідності — аж ніяк не на фалічній плідності пізнішого періоду, а на силі жіночого лона. Кожна подія — зародження кохання, досягнення зрілості — описана мовою, де йдеться про плідність, вагітність, пологи й народження. У «Веселці», здається, жінки народжують унаслідок партеногенезу. Сила жіночого лона мовби всякчас непокоїть Лоуренсову свідомість і стає такою потужною, такою справді страшною у своїй незалежності, що зовсім неважко добачити, чому згодом Лоуренс визнав за потрібне відкинути її у своїх пізніших романах, які засвідчують цілковиту зміну його

поглядів: життєва сила тепер пов'язана лише з чоловіком. Уявлення про «маткову заздрість» може приголомшити нас як чиста вигадка, злісна відповідь Карен Горні на Фройдову доктрину пенісних заздрощів. Але в романі Лоуренса ми начебто натрапляємо на щирий вияв таких незвичайних почувань. Через те й перші частини «Веселки» свідчать про дивовижну перейнятість автора міфом про одвічну жіночість і про земну матір, становлять справжній гімн містиці жіночого ества.

Героїні перших двох частин роману, Лідія та Анна Бренгвен, мати і донька, видаються величними, видатними матриархами. Героїня третьої частини, Урсула Бренгвен, на відміну від своїх попередниць, не чіпляється корінням за минуле, за традиційне життя дружини фермера й матері його дітей, — це Лоуренсова сучасниця, можливо, жінка його літ, що належить із ним до одного покоління. Лоуренс не зіткнувся з жодними труднощами, змальовуючи традиційних жінок, Лідію та Анну, і залюбки відступає їм величезну силу. Як одна з Раскінових «королев», жінка з минувшини була арбітром з етичних норм: «Чоловіки давали їй у руки своє сумління й казали: «Будь моїм сумлінням, будь янголом, що постане на порозі й пильнуватиме, щоб, ідучи, я щасливо добувся, а вертаючи, не барився». І жінка виконує покладений на неї обов'язок»⁷⁷. У цьому періоді образи жінок, за Лоуренсовим висловом, «домінантні», і він сам не тільки погоджується з таким станом, а нібито й схвалює його; Лідія завойовує Тома Бренгвена своєю незбагненою відчуженою недбалістю, Анна отруює життя Віла Бренгвена і власне своєю незвичайною плодючістю звалює на нього тягар дев'ятьох дітей, аж поки вмерли його надії, зів'яв талант. Проте Лоуренс, здається, тільки вітає такі явища, бо ці постаті давнини ще й досі дослухаються до простого, примітивного «голосу крові», і це життя дуже виграє проти теперішніх обставин; три покоління — це розвиток, обернений назад, шлях від золотого віку до свинцевого промислового баговиння сучасності.

⁷⁷ D. H. Lawrence, *The Rainbow* (1915). (New York: Viking, 1967), p. 13.

Украй дивно, що жодна з цих вікторіанських або пізньовікторіанських жінок не знає будь-якої сексуальної стриманості чи гальмування. Лідія навчає свого чоловіка мистецтва кохати; і Анна, і Лідія накидають сексуальну активність на власних умовах, самі вибирають час для неї, — згодом Лоуренс тяжко бідкався з цього приводу. В романі «Веселка» сексуальність минувшини ідеалізована до здорової свободи, якої, звісно, не було, а жінкам приписано загалом вищий авторитет, якого вони не мали; а якби навіть мали, їм не годилося б спиратися на нього.

У книжці так цілковито домінує матка, що перетворюється на символ, відображений у склепіннях Лінкольнського собору або в місяці; цей символ набуває надприродної духовної сили. Матка має таку вагу і породжує як орган стільки заздрощів, що чоловіки, зображені в романі, докладають певних зусиль, аби прилучитися до дива. Коли Урсула спокусила Антона Скребенського, читач дізнається, що юнак відчув «страшний тягар у своєму лоні»⁷⁸. Коли Лідія народжує, її чоловік зазнає мук кувача, йому тяжко, немов породіллі. Том «під час пологів не відходив від дружини, дитина народилася з їхньої єдиної плоті... не він розкривав свою утробу, але дитина немов вийшла з його власного тіла, йому передався дроз»⁷⁹. Жінки так цілковито домінують у романі, що всі едіпівські взаємини батьків і дітей — це лише низка романів батьків із доньками. Всі спроби чоловіків удавати панів та господарів, повернутися до давніх патріархальних привілеїв, — отже, те, що становить матеріал пізньої творчості Лоуренса, — у «Веселці» нещадно висміяні. Лоуренс каже, що намагання Віла Бренгвена відновити «давнє становище господаря в домі «ганебні й дріб'язкові». Анна просто називає його дурнем. У тому переконується й Віл, усвідомлює, «яким він був дурнем», і «пригнічений тим знанням». Лоуренс іще здатний відокремлювати чоловічий авторитет від чоло-

⁷⁸ Там само, с. 325.

⁷⁹ Там само, с. 70.

вічих рис, тож у романі Віл сам змушений визнати, що його тесть «був чоловіком без будь-яких претензій на авторитет»⁸⁰. Патріархальні упередження спростовані й тоді, коли молода Урсула знайомиться з іконографією в релігійному мистецтві і вважає, що уявлення про Бога-Отця — гидка зарозумілість: «Постать Найсвятішого драгувала її, в душі закипала злість. Невже це кульмінація і сенс геть усього — ота задрапована нікчемна постать... отой банальний Господь?»⁸¹

В образі Урсули в романі «Веселка» Лоуренс зображує нову жінку. Урсула Бренгвен мала реалізувати честолюбні прагнення своїх предків, бо відколи тягся рід Бренгвенів, чоловіки дивились назад, на ниви, родючу землю, а жінки линули поглядом уперед, до навчання й до міст. Урсулина мати Анна, що «пнуласть роздивитися щось невидне», а «з рідної гори Пізги» спромагалась побачити, «як світяться десь отам далекі обрії»⁸², обіцяна земля, якої вона ніколи не досягне, скотилася до бездумного марнування часу. Та Урсула дійшла до обіцяної землі бренгвенських жінок, вийшовши за межі їхнього вузького традиційного світу, вона дістала роботу, подалась до університету.

Попри всю свою надмірну шанобу до материнських постатей — а фактично, саме через неї, — нова жінка в особі Урсули Лоуренсові була майже нестерпна. Тільки підійшовши до Урсули, Лоуренс став утрачати зв'язок зі своїми героями, його палка симпатія до них, властива першій половині роману, стала згасати. Урсула надто близька йому, вона його суперниця. Зрештою читач розуміє, що вона становить загрозу, і авторове двозначне ставлення до неї — чарівне поєднання прихильності й неприязні, а то навіть і страху. Лоуренсові притаманне надмірне, майже інфантильне бажання зректися геть усього задля матріархальних постатей минушини. Його немов полонили їхні плідність, утихомиреність, магічний

⁸⁰ Там само, с. 170.

⁸¹ Там само, с. 277.

⁸² Там само, с. 192.

зв'язок із землею та місяцем. Та коли створіння, обдароване такою страхітливою манною, вступає у вузьку і, на Лоуренсову думку, суто чоловічу сферу інтелекту й громадської діяльності, письменника, здається, проймає справжній страх. Якщо Урсула володіє тими самими таємничими жіночими силами, які надали Лідії та Анні такої гідності, такої влади над життям і здатності народжувати, що так приголомшує і чарує автора, а до того ж спроможна жити в «чоловічому світі» (як Лоуренс називає той розділ, де вона заробляє собі на прожиток), домагатися там успіхів, мати певні досягнення, то Лоуренс немов передчуває, що чоловікам тоді лишиться небагато місця. Він переможений у своїй власній царині і розбитий у жіночій. Таке враження, що більшість аспектів Лоуренсової сексуальної політики можна пояснити саме цим варіантом жіночої емансипації; чимало тем і концепцій його пізнішої творчості є реакцією на нього.

Звернімо увагу, що Лоуренс почав свою творчість у розпалі феміністичного руху і став боронитися від нього. Коли він описує Урсуліне втручання в «таємничий чоловічий світ», «світ щоденної праці та обов'язків, де людина живе як трудящий член громади», ми вчуваємо струмінь непримиренної ворожості, бо читачеві раз по раз нагадують, що жінці неприродно вступати в той світ, чинити так її не спонукає жодна потреба. Зрештою, якщо висловитись вульгарно, жінка завжди сидить на багатстві і ніколи не позбавлена «скарбів, яких вона варта, — своєї жіночості». В Лоуренсовому ставленні проступає цинічна задрість, він висуває звинувачення в нечесній конкуренції: «Чого вона не годна дістати як людина, товариш усього людства, вона досягає завдяки тому, що є жінкою»⁸³. Оскільки жінка завжди може себе продати, те, що вона сама заробляє на свій прожиток, — це лише потурання її примхам, потурання чоловіковим коштом. Лоуренс, як і Урсула, так само важко продирався до університету крізь жахітне вчителювання в нужденних робітничих

⁸³ Там само, с. 333.

квартилах, тож його розповідь про Урсуліні страждання — дивна суміш симпатії, коли він пише майже автобіографічно й ототожнює себе з героїнею, і ядучої злости, яка охоплює його на саму думку, що одна представниця жіночої статі досягла таких видатних успіхів. Натомість чудова жінка-мати давнини не становила жодної загрози, не могла правити за конкурентку чи суперницю. А Урсула як нова жінка вочевидь могла. Коли вона повстає проти свого становища верховного слуги в батьківському домі і бореться за своє власне життя, Лоуренс розривається між повагою до її поглядів і солідарністю з її батьками. Він не цурається жодного засобу, аби огидними фарбами змалювати долю незалежної жінки, і Урсуліна тяжка боротьба тут править за наочний доказ. Урешті Лоуренс стає на бік опозиції: «Нехай побачить, на що воно схоже. Дуже скоро їй здасться, що з неї досить»⁸⁴.

Діставши вчительську посаду, тобто опинившись у виправному закладі, що його сміливо можна порівняти з будь-яким пеклом для дітей, зображеним у Дікенсових романах, Урсула миттю усвідомлює, що становище трудящих жінок дуже кепське, а самі вони — мов поденниці. Ба гірше, вони втрачають привабливість для чоловіків, що докоряють їм їхньою статтю. Дивно, але жінки, так би мовити, від природи непридатні для вчителювання. Власна Лоуренсова теорія освіти загалом узгоджується з теорією містера Гарбі, директора школи, де працює Урсула, солдафона, що робить учнів тупими, бо керує, лише накидаючи свою волю, і доводить їх до того звірячого стану, коли вони й самі проймаються такою ж несамовитою зневагою до всіх учителів, що застосовують будь-які лагідніші або людяніші методи навчання.

Нам сказано, що ницість Гарбі великою мірою породжена тим, що він виконує надто дріб'язкову як для його величі роботу, роботу суто жіночу, проте Лоуренс запевняє нас ще й у тому, що накидання волі, яке, на його

⁸⁴ Там само, с. 359.

гадку, доконечне для керування класом, не до снаги жінці з її суто жіночими спроможностями. Нас раз у раз переконують, що Урсула, досягши успіху, втратить свою «жіночість», як сталося, наприклад, із бідолашною Вайолет Гарбі, блідою, як мрець, старою панною, або занапастить найшляхетніше у своїй душі, як-от тоді, коли вдарила учня. Чоловіки, здається, досить грубі, аби вижити й не зазнати такої шкоди. Лоуренс може симпатизувати своїй героїні лише тимчасово, кажучи, що Урсула, «випробовуючи себе» (він дозволяє їй вижити, але не досягти успіху), мусить погодитись миттю залишити чоловічу територію, тільки-но вона задовольнить свою збочену дріб'язкову забаганку торкнутися води, розвідати ще не знане.

Рушієм, що стоїть за Урсулиними зусиллями, є, звичайно, феміністичний рух і його злет у роки, коли написано «Веселку», могутня в Лоуренсові часи сила, з якою він був змушений миритися. Тож він намагається тут почасти принизити цей рух, почасти напустити туману:

«Для неї, як і для Магі, жіноча свобода означала щось реальне й глибоке. Вона відчувала, що десь у чомусь не вільна. А їй хотілося бути вільною. Вона повстала. Визволившись, вона тепер щось здобуде. Ох, якусь дивовижну реальність... що чаїться десь у глибинах душі. Залишивши дім і заробляючи собі на прожиток, вона ступила твердий, рішучий крок до визволення. Та, мавши більше свободи, вона тільки глибше усвідомила свою велику потребу... їй завжди чогось бракувало, а чого — вона до ладу й не знала»⁸⁵.

Уважний читач, звичайно, здогадався, що ця велика потреба — чоловік, який згодом таки справді з'являється в постаті Беркіна, що зображує не кого іншого, як самого Лоуренса. Та якщо ми не годні здогадатися, нам кажуть: «Її найвизначальніше органічне знання ще не набуло форми, не спромоглося здобутися на слово», а це означає, що в Урсулі нереалізована жіночість. Та є й інша біда, вона мала короткий гомосексуальний зв'язок з Вініфред

⁸⁵ Там само, сс. 406–407.

Інджер, спорідненою душею, яка ще виразніше за Урсулу ілюструє небезпеки фемінізму. Лоуренс удається тут до таких визначень, як «розпуста», й називає розділ, де йдеться про неї, «Ганьба»⁸⁶. Урсула виборює власну свободу і йде до університету, проте Лоуренс кепкує з її амбіцій: «...вона матиме свого диплома і — ой-ой — ще, може, стане визначною жінкою і очолить рух»⁸⁷. Визначні жінки — постаті небезпечні, якщо тільки це не матері минувшини, тож Урсулі наготована зовсім інша доля: Лоуренс задумав, щоб вона провалилася на іспитах, зазнала поразки, не доставши пожаданого ступеня бакалавра гуманітарних наук, і закінчила своє життя вдоволеною хатньою господинею.

Проте їй залишилося виконати ще одне, останнє завдання — «вбити» (насправді одурити й покинути, але Лоуренс задля чоловічої гордості завжди пише про ту подію як про вбивство) Антона Скребенського, свого першого коханця, з яким Лоуренс прагне розправитися з кількох причин: як із класовим ворогом — аристократом, колонізатором та снобом; крім того, Антон йому ненависний ще й тим, що машинально дотримується всіх установлених звичаїв і по-дурному вірить у демократію та поступ — дві ідеї, що їх надто вже зневажав Лоуренс. Антона слід віддати в жертву й задля наочної демонстрації страхітливості, що може бути властива новій жінці. Урсула дає переконливий доказ такої страхітливості, спершу трактуючи Антона як знаряддя чи сексуальний об'єкт, тобто ставлячись до нього радше так, як звикли ставитись до жінок чоловіки, потім відмовившись правити йому за шлюбний додаток і, нарешті, «каструвавши» його низкою вкрай витончених і туманних магічних дій. Як руйнівне знаряддя вона використовує місячне

⁸⁶ Там само, с. 412. Щоб увиразнити власну зневагу, Лоуренс видає Вініфред заміж за промисловця, заявляючи, що вони обоє сліпо схилиються перед машинерією; у цей шлюб так важко повірити, що він може правити тільки за покарання. Інша приятелька-феміністка покінула вчительську школу, «тяжко засмутившись і замислившись».

⁸⁷ Там само, с. 407.

сяйво, бо Лоуренс схильний уважати, що місяць — жіночий символ, колись сприятливий для людей, а згодом лихий, пов'язаний із великою небезпекою для суспільства. Покінчивши з нещасним молодиком, Урсула бачить видиво веселки й чує обіцянки створити новий світ, бо старий загинув під час потопу. Вижила тільки вона, нова жінка, що чекає нового чоловіка. Урсула жила серед еротичних сподівань на парування «Божих синів із людськими доньками»⁸⁸. Антон — це не Божий син, а лише порожня шкаралуца серед бурхливих хвиль потопу.

Роман «Жінки в коханні» презентує нам нового чоловіка, що з'явився вчасно, аби помститись Урсулі й понизити її до шлюбної покори. Відзначмо, що Лоуренс уважав цю місію за таку нагальну, що сам похопився її виконувати. Роман, як сказано в передмові, автобіографічний⁸⁹, його герой, Руперт Беркін — це сам Лоуренс. Беркін великою мірою зображений через очі закоханої в нього Урсули, тож висловів захвату не бракує: рисам його обличчя властиве «дивовижне приховане багатство... всюди витончені, вишукані вигини, що в них учувається могутня краса життя, його свобода і щедрість»⁹⁰, крім того, нас просять убачати в ньому «рідкісні прикмети вкрай бажаного чоловіка»⁹¹, — цього вже, певне, забагато, коли говориш про себе. Беркін — пророк, нарешті-таки Божий син.

«Жінки в коханні» — перший Лоуренсів роман, де безпосередньо йдеться про сексуальну політику. Автор поновлює кампанію проти нової жінки, представлені тут Герміоною та Гудруною. Урсула буде врятована, бо стане Беркінові дружиною та відлунням. А ті дві жінки — не тільки прокляті, а ще й вороги. Образ Герміони —

⁸⁸ Там само, с. 493 та в інших місцях.

⁸⁹ «Роман претендує лише на те, щоб бути звітом про бажання, прагнення й боротьбу самого автора, одне слово, звітом про найглибший душевний досвід». Lawrence, *Women in Love* (1920). (New York: Viking, 1960), Preface, p. VIII.

⁹⁰ Там само, с. 37.

⁹¹ Там само, с. 122.

мабуть, найнесамовитіший напад на особистість, що коли-небудь виходив з-під пера Лоуренса. Герміона — нова жінка й інтелектуалка, створіння, на яке і Беркін, і автор реагують з майже істеричною ненавистю, бомбардуючи її ось такими характеристиками: «страхотлива, мерзенна», «страшна порожнеча, спустошеність, пуста замість душі»⁹².

Урсула має з'єднатися з Беркіном, і вони обоє становитимуть нове подружжя, що згідно з офіційними заявами та правилами, які сформулював Беркін, має забезпечити досконалу рівновагу між полярностями, «абсолютну зрівноваженість двох окремих істот, — так само як зірки зрівноважують одна одну»⁹³. Але таке загальне твердження всякчас спростовують очевидні суперечності між проповіддю та практикою. Одна з найдинамічніших сцен у романі — знущання Джералда Кріча з прегарної арабської кобили: він примушує її перескочити через залізничну колію, утверджуючи свою волю способом, гідним, на його думку, справжнього чоловіка і вкрай утішним для Беркіна, — тварина при цьому тяжко покалічилась. Цей випадок набув символічної ваги, як проповідує Беркін, порівнявши впокорену кобилу з упокороною жінкою: «Це останній, можливо, найвищий порив любові — зректися своєї волі задля вищої істоти... А жінки — однаково що коні: у кожній в душі змагаються дві волі. Однією волею вона хоче до останку покоритися. А другою — хоче понести, скинути, занепасти свого вершника»⁹⁴. Джералд — позбавлений уяви молодик, що намагається приборкати жінок за допомогою давніх

⁹² Там само, сс. 10–11. За модель цієї карикатури правила леді Отолін Морел, якийсь час добра Лоуренсова приятелька і коханка. Лоуренс зобразив зв'язок із нею безжальним пером: леді просто плазує біля його ніг. Хоча в такому зображенні є, безперечно, елемент класової помсти, остаточні мотиви, чому Лоуренс намалював портрет такими ядучими барвами, завжди залишалися неясні. Працюючи над романом, Лоуренс листувався з леді Отолін і розповідав їй, як добре посувається робота і який чудовий вийде твір.

⁹³ Там само, с. 139.

⁹⁴ Там само, сс. 132–133.

запліснявілих панацей — грошей та фізичної сили. Беркін — куди метикованіший хлопець, що провадить психологічну війну.

Того дня, коли Урсула приходить до Беркіна на чай і він пропонує їй союз у зоряних сферах, за козирну карту й символічне пояснення його намірів йому править наочний доказ, який продемонстрував перед тим хатній кіт. Спершу повідомивши Урсулу, що він її не кохає і прагне вийти за межі кохання й дійти до чогось «набагато знеособленішого та тривкішого»⁹⁵, Беркін формулює свої умови: «Я бачив чимало жінок, і мені вже млосно від того видовиська. Я прагну жінки, якої ще не бачив...»⁹⁶ Мені нецікаві твої ласкаві погляди, твої жіночі почуття, я й знати не хочу про твої думки, погляди та ідеї»⁹⁷. «Нові» взаємини, що, коли засвоїти Лоуренсів жаргон, мають бути утвердженням первісного неусвідомленого сексуального ества, насправді обертаються на заперечення жіночої особистості. Беркін по вінця виповнений поглядів та ідей і дотримується їх упродовж усього твору, а Урсула тільки слухняно ставить йому навідні запитання. Хоча знадобився певний час, аби її приборкати, вона йде за Беркіном із справді апостольською вірою. Теорія окремих сфер живе в гарненьких нових словесних шатах, проте реальні «умови контракту», що вирізняються крайньою суворістю, формулює кіт Мінос, утверджуючи свій авторитет перед меншовартісною подругою:

«Поважно переставляючи зграбні лапи, кіт ступав за кицькою, аж раптом без усякої причини легенько лягнув її передньою лапою збоку по голові. Кицька відскочила на кілька ступнів, мов листок, гнаний вітром над самою землею, потім смиренно зіщулилась, застигла з покірною тваринною терплячістю. Мінос начебто не звертав на неї уваги й премило кліпав очима, роздивляючись краєвид. За мить кицька звелася і, пригинаючись, м'яко пішла вперед пухнастою брунатно-сірою тінню. Вона надала ходи, ще мить — і зник-

⁹⁵ Там само, с. 136.

⁹⁶ Там само, с. 138.

⁹⁷ Там само, с. 139.

ла б, неначе мрія, але молодий сірий лорд скочив наперед неї і легко, граційно вдарив її лапою. Кицька одразу по-смирнішала, а Мінос, легкий, мов вітер, зграбно скочив на неї і двічі щосили вгатив її білим маленьким кулачком. Кицька присіла і, не пручаючись, слухняно повернула назад. Мінос ішов за нею і знічев'я раз або двічі трутив її лапою»⁹⁸.

Урсула проводить паралель, якщо раптом ми не помітимо її: «Неначе Джералд Кріч із своїм конем, — ми тут бачимо прагнення залякати, справжнє *Wille zur Macht*, жадання влади»⁹⁹. Беркін обстоює таку поведінку і висновує з неї мораль: «У Міноса виявляється бажання привести ту кицьку в стан чистої рівноваги... Це давній Адам... Адам тримає Єву в незнищенному раю, де стереже її наодинці з собою, утримує, мов зірку на орбіті»¹⁰⁰. Звичайно, зірка на Беркіновій орбіті — саме таким має бути становище Урсули, Беркін удаватиме Сина Божого, а Урсула поволі обертатиметься круг нього.

Відповідно до твердження, що ставало дедалі миліше Лоуренсові, Урсула репрезентована як недовершене створіння, наполовину вже приспане нудьгою незаміжнього життя шкільної вчительки. Беркін має пробудити її згідно з Лоуренсовим принципом, що чоловік народжує жінку. Але тут нас найдужче дивує те, якою великою мірою Лоуренсів шлюб скидається на занурення в інший сон, а то навіть у смерть. Урсула зрікається своїх поглядів і дозволяє Беркінові диктувати їй листа про капітуляцію. Нас знову і знову переконують, що шлюб дасть Урсулі нове життя, проте обіцянки не справджуються, вона досить швидко обертається на креатуру свого чоловіка, дослухається до його повчань навіть у власній ботанічній царині, куди він уступив під час їхньої першої зустрічі, перебравши її клас, і так добре опанував предмет, що може поправляти її, коли йдеться про види стокроток. Лоуренс запевняє, що Урсула «не була собою, не була, власне, нічим. Вона скидалась на те, що невдовзі от-от

⁹⁸ Там само, с. 140.

⁹⁹ Там само, с. 142.

¹⁰⁰ Там само.

мало ще тільки виникнути... Вона вся немов спала»¹⁰¹. Але те, чим вона мала «стати», — це нікчемне створіння, цілковито поєднане з Беркіном, єдина послідовниця, що, навернувшись до його віри, тепер вигукує гасла: «Ох, якби ж він міг заступити весь світ! Якби ж він міг породити той світ!»¹⁰²

У сексуальному аспекті Урсула обертається на втілення пасивності: «Вона прагнула покоритись, намагалась дізнатися: що він учинить з нею?.. Вона не могла бути собою... вона віддала своє єство йому»¹⁰³. Отже, шлюб репрезентує не тільки приборкання жінки, а й згасання її.

В Лоуренсовім оповіданні «Лис» процес позбавлення нареченої чуттів окреслено ще виразніше. Генрі, отой лис, що дав назву оповіданню, аж пашить чоловічим духом і знищує свою суперницю лесбіянку Джіл Бенфорд, убивши її своєю незламною волею і лише трохи допомігши собі матеріальними засобами: деревом, яке повалив їй на голову. Після цього він сідає і сподівається справити на наречену таке враження, що вона заціпеніє, мов труп, і її наркотична знеціненість дасть йому той цілковитий контроль над нею, якого він так потребує, щоб, подолавши її, рушити в чоловічий світ досягнень.

«Ні, він не дозволить їй виявляти йому своє кохання. Ні, вона має бути пасивна, мовчки погоджуватись, не здійматися над поверхнею кохання. Вона має бути, як ті морські водорості, що їх він бачив, з човна задивившись у воду, що справіку тихо гойдалися у глибинах... і поки жили, ніколи, ніколи не спливали нагору й не сягали зором над водами. Ніколи. Ніколи, поки росли, вони не зринали вгору й не бачили надводного світу. Ніколи не бачили, що діється над водою, і, тільки вмерши, омивали свої останки на поверхні... Вони завжди були під водою, завжди тислися під поверхнею. І вона, жінка, теж має стати такою... Він не хотів, щоб вона й далі бачила, спостерігала, розуміла. Він прагнув закутати її жіночий дух, так само як на Сході закутують жіночі

¹⁰¹ Там само, сс. 377 – 378.

¹⁰² Там само, с. 382.

¹⁰³ Там само, сс. 402 та 426.

обличчя. Він хотів, щоб вона віддалася йому, і прагнув при-спати її незалежний дух... Він прагнув скорити її, здобути, бездумно позбавити її всього душевного багатства. Він прагнув відібрати їй душу, обернути її лише на свою жінку. Лише на свою жінку... І тоді вона належатиме йому, він заживе, нарешті, своїм життям... Тоді йому як молодому хлопцеві і мужеві належатиме все його життя»¹⁰⁴.

«Жінок у коханні» загалом розуміють як роман про одруження Беркіна-Лоуренса, але насправді це оповідь про марне кохання Беркіна до Джералда, справжнього еротичного центру роману. Урсула (чи Фріда) — тепер уже зужита й нецікава минувшина, звідси й потреба оживити сюжет іншою парою — Джералдом та Гудруною¹⁰⁵. В основі сюжету — трикутник. А оскільки трикутники — це насправді графіки сил у сексуальній політиці, було б доречно спершу пригадати класичні любовні трикутники минувшини, а вже потім розглядати новацію, що її запропонував Лоуренс. На вершині куртуазного трикутника стояла дама, винагорода, за яку змагалися два суперники, її чоловік та законний власник і її коханець та справжній володар. Попри небезпеки, якими загрожував чоловік, дама завжди вибирала коханця. На вершині європейського трикутника, що став основною темою французької та італійської буржуазної літератури, стояв чоловік, репрезентуючи в цій вигаданій структурі Я, або центр інтересів; такої ролі ніколи не припадало жінкам чи дамам¹⁰⁶. В основі трикутника за чоловікову прихильність змагалися жінка й коханка. Зі становищем

¹⁰⁴ D. H. Lawrence, «The Fox» (1923), *Four Short Novels of D. H. Lawrence* (New York: Viking, 1965), pp. 175–176, 178, 179.

¹⁰⁵ Гудруна і Джералд — це Кетрін Менсфілд і Джон Міддлтон Марі. Лист Марі до Фріди після Лоуренсової смерті проливає трохи світла на їхню дружбу: Марі, здається, кохався з Фрідою, Лоуренс був закоханий у Марі; Лоуренс, можливо, хотів, так би мовити, «використати» коханця своєї дружини, отже, теж міг утішатися з Марі. Див.: Frieda Lawrence, *The Memoirs and Correspondence*, edited by E. W. Tedlock (New York: Knopf, 1964), pp. 340, 360.

¹⁰⁶ За центр свідомості, якщо тут був такий, як і в ліриці, майже завжди правив коханець.

чоловіка пов'язана значна влада, як суспільна, так і економічна, воно напрочуд добре увиразнює подвійний стандарт.

Лоуренс винайшов нового трикутника, де в центрі, чи то пак на вершині, знову поставлене Я, або ж чоловіча свідомість, — здебільшого це сам Лоуренс. В одному кутку стоїть жінка, переважно дружина, що вимолює скорше зверхньої, поблажливої уваги, а в другому — чоловік, до якого залицяється Я. Такий трикутник дозволяє зображувати навіть дужчі сили, ніж попередні, бо Я на вершині вибирає не між двома жінками, а між чоловіком і жінкою, причому дуже часто той чоловік — блискучий і чарівний, має вплив у суспільстві. Жінка, якій даровано прихильність Я, тепер мусить змагатися з чоловіком за залишки часу та зацікавленні нашого героя. В цьому трикутнику є новий, досить категоричний подвійний стандарт, бо дружині не дозволено жодних інших розваг, ні гетеро- ні гомосексуальних, тоді як чоловічому Я можна тішитись тим і тим. Нарікаючи на подружню невірність, Лоуренс не вважає кохання між чоловіками за перелюб.

Давнє суперництво жінки і коханки під тиском феміністичного руху могло обернутися на згоду, а Лоуренс страшенно боїться будь-яких жіночих спілок. Найслухнішим поясненням ненависті Лоуренса до жіночого гомосексуалізму або навіть дружби будуть, напевне, його політичні підозри. Тут знову проступає подвійний стандарт, бо чоловічий гомосексуалізм та дружба посідали в Лоуренсовім житті дуже важливе місце. Жінок нацьковують одну на одну, проте за межами трикутника, де їхня енергія марнується на боротьбу між собою за героя. Герміона, колишня Беркінова коханка, і Урсула, його теперішня, не годні утворити будь-якої небезпечної жіночої спілки через те, що, запевняє нас Лоуренс, їм заважає природжена взаємна жіноча неприязнь.

Зате чоловіків заохочують утворювати спілки, до таких об'єднань начебто закликає й сама Лоуренсова пе-

редмова: «Кожен завзятий і жвавий чоловік повинен укласти в боротьбу всю свою душу... Чоловіки повинні розумітись один з одним»¹⁰⁷. Сприяти такому спілкуванню Лоуренс намагається, спираючись на культ *Blutbruderschaft'u*, побратимства. Впродовж усієї книжки Беркін залицяється до Джералда, надзвичайно вродливого білого чоловіка з панівного класу, втілення всього того, що начебто ненависне Беркінові й Лоуренсові: він промисловець, власник копалень. Джералд послідовно відхиляє всі пропозиції й опирається всім зазіханням. Це небажання тлумачать читачеві як прагнення смерті, крижану неспроможність покохати. Через те Джералд і замерз в Альпах, а роман містить шпенглерівську ідеологічну надбудову, аби виправдати цю досить-таки злісну помсту. Гудруну обернено на найстрашнішого мерзотника, її звинувачено в Джералдовій смерті попри Лоуренсове не менш ревне бажання, щоб Джералд стратив її як ненависну Нову Жінку і свою суперницю в боротьбі за кохання білявої бестії. Цей тип вродливого чоловіка з панівного класу аж ніяк не огидний Лоуренсові: він навіть дуже спокусливий, і якщо автор часом і викриває його, то звинувачення породжені насправді лише мстивістю неподіленого кохання. Одна нота звучить упродовж усього роману — Беркінів безумний крик над Джералдовою труною після гидкої некрофільської сцени з замороженим тілом: «Він мав кохати мене... Я пропонував йому»¹⁰⁸.

Беркін, по суті, прагнув Джералдової незайманості, якщо таку рису можна приписати багатому донжуанові, для якого секс обернувся на експлуататорське полювання на жінок з нижчих класів, наприклад, на Мінет: тут його гроші і становище забезпечили йому легке панування над по-рабському покірною здобиччю. Нам дають зрозуміти, що справжня причина смерті Джералда — його власна провина, відмова увійти в містичні взаємини з

¹⁰⁷ Lawrence, *Women in Love*, Preface, p. VIII.

¹⁰⁸ Там само, с. 471.

Беркіном, перше ніж злігатися з небезпечною Гудруною. Проте Джералд не мав жодної провини: «Я знаю, що десь такі думки у вас з'являються. Але, бачите, я не відчуваю її зовсім»¹⁰⁹.

Помщаючись за ту відмову, оповідач сипле на Джералда образу за образою. Вкрай дивно, що Беркін, репрезентуючи, власне, самого Лоуренса, жадав чоловіка, який утілював у собі геть усе, ненависне оповідачеві, тобто знов-таки Лоуренсові. Джералд — це лише трохи прикрашена подоба Антона, належного системі механічного чоловіка, втілення індустріальних особливостей світогляду; в романі «Веселка» його страчено зі щиросердим авторовим схваленням.

У розділі, названому «Гладіатори», змагання з боротьби між Беркіном та Джералдом відбувається в розкішній Крічевій родинній бібліотеці, обидва суперники голі, підійшовши до содомії так близько, як зволив їх підпустити Лоуренс. Стримуваний при описі содомії своєю протестантською нехиттю, Лоуренс почувається вільніше, лише граючись із нею, бо з обережності гадає, що тут існує велика небезпека, його можуть затаврувати жінкуватістю. Через те в гомосексуальних епізодах Лоуренса завжди відчувається хтивість. Хоча, пестливо зображуючи чоловіче тіло, його проза може бути така ж ніжна, як і проза Жене, вона ніколи не буде такою щирою. Крім того, запланована чоловіча спілка, *Blutbruderschaft*, так вочевидь умотивована ницою політичною метою гуртування проти жінок, що й це надає його картинам сексуальності та дружби скорше збоченого, ніж нормального, безстороннього характеру.

Якщо Герміона — жінка-ворог як суперниця в розумі, то Гудруна — ворог як суперниця в коханні. Гудруна — скульптор, єдиний у творах Лоуренса образ жінки-митця. Беркін, шкільний інспектор, що його нам слід уважати за оракула в таких справах, провіщає, що вона зазнає невдачі, її витвори зневажливо схарактеризовано як «таке

¹⁰⁹ Там само, с. 345.

собі різьблення», «дрібнички», ненависні витончені вироби, «свідчення недолугості»¹¹⁰. Коли Гудруна бачить, як Джералд плаває у своєму родовому озері, й заздрить його багатству, свободі, рухливості й чоловічим привілеям, нас переконують, що це ілюстрація пенісних заздрощів, і тому Урсула при порівнянні значно виграє перед Гудруною, бо мириться зі злиднями, безглуздою роботою і пильним наглядом у батьківському домі. Урсула уникає цього всього, прийнявши Беркіна як свого чоловіка і проводиря. Бо якщо вона — звичайна шкільна вчителька з жалюгідною платнею, Беркін — багатій, має три будинки, власний, незалежний прибуток, слуг і автомобіль. А незаміжня Гудруна як незалежний митець і «Glücksritter», «авантюриця», й далі плекає своє мистецтво.

Дорікаючи за небезпечні особисті та художні прагнення, що їх репрезентує Гудруна як нова жінка, Лоуренс вводить новий лиховісний символ — африканську статуетку породіллі, приниженої до рівня стражденної тварини; її примітивне обличчя «спотворене мукою». Вона, як запевняють нас, зображує «крайні вияви фізичних почувань, що виходять за межі психічного усвідомлення», і Беркін розводиться про її значення, доводячи, що в «дикунці» ми бачимо досконалість жіночої функції. Уникнувши своєї споконвічної жіночої долі, Гудруна, звичайно, ілюструє сучасну хворобу. Хоча вона віддано боронить Беркіна, коли з того глузують, ніби він удає Христа, ми знаємо, що вона ніколи не стане його ученицею. Отже, її слід уважати за згубну жіночу силу, за лиховісний бік місяця. Беркін борониться від цих чарів, каменуючи відображення місяця в ставку й таким чином знищуючи лиху жіночу Урсулину ману. Джералд, що ніколи не вдавався до цих необхідних попередніх готувань, гине серед снігів, замерзає якраз тоді, коли сходить місяць, той місяць, що репрезентує Гудрунину злостивість. Двійко Беркін — Урсула — це нове подружжя

¹¹⁰ Там само, сс. 32–33.

в новому світі, а про Джералда й Гудруну сказано, що вони прадавні й розбещені, хоча тут цілком очевидно, що Гудруна — таки Нова Жінка.

Наприкінці роману Беркін стає сміховинний, скаржачись Урсулі, як його зневажив коханець. «Ти ж узяв собі за дружину мене, — простодушно нагадала йому та. — Невже мене тобі не досить?» — запитує взірцева дружина свого чоловіка, запевняючи, що його цілком досить для неї. «Ні, — відказав той, — якщо йдеться про жінку, то тебе мені досить. Та я хотів мати приятеля-чоловіка... я прагнув ще й довічного союзу з чоловіком: це ж інший різновид кохання»¹¹¹. Фактично, Беркін плекав надію на *ménage à trois*, шлюб утрьох. У своїх подальших романах Лоуренс розроблятиме тему чоловічих союзів, що набиратимуть дедалі виразнішого політичного характеру, відкидатиме жінок і помщатиметься їм за ті труднощі, з якими зіткнувся Лоуренсів чоловік, намагаючись підпорядкувати їх собі. Лоуренс відвертатиметься від жіночих вимог мати суспільне визнання, розвивати власну особистість і з усе дужчим завзяттям ревно обстоюватиме чоловічі привілеї в царині офіційної політики, мистецтва та громадської діяльності. Лоуренс повернувся спиною до кохання. Відтепер він марить лише владою — спершу над жінками, а потім над нікчемними чоловіками.

4. Чоловіче братство

«Ааронів скіпетр» — це вододіл, роман, у якому Лоуренс офіційно зрікся кохання задля влади, і цієї своєї постанови він дотримувався аж до «Коханця леді Чатерлей». Проте Лоуренс так трактує і кохання, і владу, що між ними немає великої різниці, — ці його погляди великою мірою узгоджуються з нашим твердженням, що в патріархальному суспільстві взаємини між статями не-

¹¹¹ Там само, сс. 472–473.

одмінно мають політичну природу. За Лоуренсом, кохання обернулось на вміння панувати над іншою особою, а влада, зрештою, означає те саме. Лоуренс спершу обстоював владу як спроможність панувати над жінкою, згодом застосував це уявлення й до інших політичних ситуацій, поширивши ідею Herrschaft, панування, й на меншовартісних чоловіків, над якими панують вищі чоловіки. Раби отієї еліти, нижчі чоловіки мають стати такими, як жінки, — поневоленими. Звичайно, все це — політична структура самого патріархального устрою, і Лоуренсові претензійні новітні балачки про темних богів, його теорії спонтанного підпорядкування — це просто дуже давня форма залякування, що її в інших ситуаціях ми звикли називати фашизмом. Оце панування вищих чоловіків над нижчими багате на вкрай прикрі гомосексуальні обертони. Бо коли людина з Лоуренсовими уявленнями про статі починає шукати якихось широких царин влади, як-от сфер, що їх дозволяє досягнути власне політика, вона доконечно мусить бачити чоловіків, над якими збирається панувати, крізь еротичні окуляри, бо для неї сама природа Herrschaft еротична.

«Ааронів скіпетр» — затяжний, переповнений ваганнями роман між двома образами самого Лоуренса: Аароном Сісоном, художником, що вибився з пролетарських верств і обернувся до них плечима, і Родоном Лілі, теж утікачем до середнього класу; нині він обернувся на відомого письменника й соціального пророка. Ми вражені нарцисичним характером гомосексуальності в Лоуренсовій творчості. Портрети обох героїв подано вустами жінок, що в захваті схиляються перед ними, немов перед божками: Аароном, могутнім, гарним, навіть «чарівним», і Лілі, витонченим і нервовим, як і сам Лоуренс, проте розважливим і похмурим, наче східний кумир.

Ааронове життя — лихий сон про те, що могло статися з самим Лоуренсом, якби йому не пощастило вчасно вимкнутись. Прикутий до дружини пролетарського роду і трьох ненависних дітлахів (прикметно, що самих дівчат), Аарон спокійнісінько покидає їх напередодні Різдва.

Становлячи різкий контраст із Гарді, першим великим англійським пролетарським романістом, що, зображуючи спасіння індивіда, ревно піклувався спасінням усього класу, Лоуренс твердо спирається на провідну, як йому здається, ідею XIX ст., — ідею індивідуального спасіння. Винятковий чоловік вийде за межі свого класу й піднесеться над ним, а сам клас любісінько може zostавитися там, де й був. Лоуренс наполягає на поєднанні найкращого з двох світів: прагне підвестись над робітничим класом, мати кращу від нього освіту й не бути пов'язаним із ним жодними зв'язками, а водночас претендує на свою вищість супроти середнього класу та аристократичних верств. Ось чому в романі так часто наголошено на тваринній енергії, щирості й суто земній силі робітничого класу, що забезпечують Лоуренсові та його втіленням у романах подобизнам вищість над тією буржуазією, з якою вони спілкуються. Лоуренс вірить у піднесення талановитого індивіда над класом і через те так ненавидить демократію, що намагається піднести весь клас загальною; ці його вподобання — злет окремого індивіда — відгонять феодалізмом і кальвінізмом.

Аарона миттю, немов чарами, приймають до свого гурту тендітні й витончені представники середнього класу. Першої ночі на свободі він напивається й ненароком потрапляє на вечірку в дім свого роботодавця. Дарма що в Аароні дуже легко розпізнати шахтаря, його негайно запрошують поділити ліжко з сином господаря. Шляхетні дами закохуються в нього, незважаючи на всю брутальність і зухвалість його поведінки; хоч який він пісний і нецікавий зі своїм удаваним жаргоном, кожен визнає в ньому природженого аристократа, а в смокінгу він, як і решта, таки справді скидається на нього.

Аарон — жертва особливої хвороби, на яку ми вже натрапляли в попередніх Лоуренсових творах і яка відтепер обертається на один з провідних мотивів, — чоловічої фригідності. Так само як і в жінки, ця фригідність може правити за тактичну зброю сексуальної політики: з її

допомогою жінка опирається пануванню, а чоловік досягає його¹¹². Аарон стає нечутливий, щоб покарати жінок, які виявляють недостатню, на його погляд, покору. Фактично, цю стратегію започаткував іще Поль Морел, частенько вдавався до неї Беркін, а в Аарона — це вже стиль життя.

Живучи в шлюбі, Аарон мав такі симптоми хвороби: виснажливий «самострим», «щось у душі, що не хотіло подаватися»¹¹³. Його дружина потверджує діагноз: «Він стримується, завжди стримується, він не годен віддатися»¹¹⁴. Холодно припускаючи, що сексуальність — не тільки найважливіший, а й єдиний справді значущий досвід, на який спроможна жінка, Аарон дістає велику втіху, позбавляючи дружину сексуальної насолоди: «Усе його нестямне кохання було лише прикиданням. Після обіймів він так само, як завжди, не віддавав їй ані дрібки власного ества»¹¹⁵. Звичайно, жінка мала терпіти всі «жакіття та муки»¹¹⁶; «...в ті найвищі, найсвятіші хвилини, що становили для неї кульмінацію всього її життя та почувань, несказаний екстаз палкого поєднання, він насправді не належав їй. Він був відчужений»¹¹⁷. Нам сказано, що ці зумисні труднощі тільки роблять його ще неоціненнішим для жінки, оскільки «священна сексу-

¹¹² Якщо чоловіча фригідність для Лоуренса — це справа чистої політики, то фригідність жінок, попри поширеність серед них цього нещастя, дуже рідко набуває політичного характеру у вузькому розумінні цього слова. Відмову від сексуальності, а водночас і від власної сексуальної насолоди, властиву жінкам, що жили тоді або тепер, за «вікторіанських» умов, напевне, тільки почасти можна пояснити тим, що це єдиний засіб захисту, дозволений їм у суспільстві, де вони перебувають у економічній та соціальній залежності. До фригідності (ще й сьогодні досить поширеної), мабуть, призводить ціла низка причин: суворе виховання, що привчає жінок боятися сексу або гидувати ним, приниження та експлуатація, дуже часто пов'язані з накинутим їм сексом, і, певне, зчаста неусвідомлена лють, сформована в жінці внаслідок її приниженого становища в патріархальному суспільстві.

¹¹³ D. H. Lawrence, *Aaron's Rod* (1922). (New York: Viking, 1961), p. 18.

¹¹⁴ Там само, с. 39.

¹¹⁵ Там само, с. 155.

¹¹⁶ Там само, с. 156.

¹¹⁷ Там само.

альна пристрасть» — «найсвятіше для жінки»¹¹⁸. Аарон став чоловічим аналогом образу жінки, яку називають у народі «дрочипрутень».

У Лондоні він обідає з молодою жінкою. Між ними точиться така розмова:

«Жозефіна: — Ти не хочеш поділувати мене?

Аарон: — Ні, — відповів він.

Жозефіна: — Чому ні?

Аарон: — Просто не хочу»¹¹⁹.

Аарон згодом прибуває в парубоцьку квартиру Лілі, знову напивається, і ми дізнаємося, що він захворів на грип, бо заразився, дозволивши, щоб його спокусила та сама самотня молода жінка: «Зі мною було б усе гаразд, якби я не віддався їй», «Я відчув, як він заходить у мене, тільки-но я віддався їй. Це, певне, ослабило мене», — бідкається він¹²⁰. Аарон досяг крайньої зневіри у своїх взаєминах із жінками: вони й далі відмовляють йому в тій огидній покірливості, на яку, на його гадку, він заслуговує як чоловік. Після свого останнього принизливого досвіду, що довела його до краю могили, він надумує йти лише на взаємини з іншими чоловіками. Тож Аарон і Лілі починають відтоді жити в незвичайному стані хатнього блаженства, що його в іншій ситуації Сімона де Бовуар зображує як одну з «комедій кохання»; ми бачимо виставу, де відбувається справдження бажань, і сценарій диктує, щоб Аарон поводивсь, як покривджений підліток, що потребує материнських утішань.

Прикметно, що, коли Лоуренс може зобразити чоловіка в ліжку в присутності іншого чоловіка, то один з них мусить серйозно захворіти, а другий — опікуватися ним. Тож Аарон занедужав, у нього непрохідність кишок, що його годен зцілити тільки Лілі. Він досягає цього незвичайним способом — з допомогою розтирань,

¹¹⁸ Там само.

¹¹⁹ Там само, с. 66.

¹²⁰ Там само, с. 84.

що правлять у романі за ерзац содомії. Перед нами ще один Лоуренсів уступ, де він описує куваду:

«Я зараз розітру тебе олією... Я розітру тебе, як матері розтирають немовлят, коли в тих не працює шлунок»... — Він хутенько розкрив білу нижню частину тіла свого пацієнта й почав розтирати живіт олією, повільно, ритмічно крутячи рукою по колу, — то був своєрідний масаж. Довгий час він спокійно і легко погладжував живіт, а потім бездумно, немов зачарований, став розтирати кожну цятку нижньої половини чоловічого тіла — живіт, сідниці, стегна і коліна, спускався до ступнів, — тер усе камфорною олією, аж поки зігрілася, розпашілася шкіра, швидко порозтирав пальці ніг і зрештою виснажився. Після цього Аарон знов укрився, а Лілі сидів і знесилено дивився на хворого. Він бачив, що відбуваються зміни. У пригаслих очах з'явився блиск, на обличчі проступила непевна сяйлива усмішка. Аарон огямлювався»¹²¹.

Відродившись, пацієнт і той, що дарував йому життя, починають жити вдвох. Лілі пере і церує Ааронові шкарпетки: «Він хотів, щоб ніхто чужий не бачив, як він пореє цю роботу. Проте неодмінно намагався виконати її сам»¹²². Лілі, крім того, куховарив, натомість Аарон сидів, мов пан, і не робив нічого: «Не такої він був удачі, щоб перейматися хатнім клопотом, — Лілі й сам чудово з усім упорювався»¹²³. Найдужче їх поєднувала запекла ненависть до жінок, і саме навколо цієї теми крутилися всі їхні розмови. Тимчасово живучи окремо від дружини, Лілі нарікає на її впертість:

«Та насправді вона нічого й не робить, а тільки суперечить мені, нападається на мій авторитет, на мій вплив, на мене самого. Всією своєю душею вона нестямно і ненастанно опирається мені... Вона гадає, ніби я хочу підкорити її. Я цього й прагнув — тією мірою, якою це природно для подружжя. Хай там як, вона ж має коритися мені. Але всі вони намагаються перти на рожен...»¹²⁴

¹²¹ Там само, сс. 90–91.

¹²² Там само, с. 93.

¹²³ Там само, с. 100.

¹²⁴ Там само, с. 91.

У Лілі настирні поривання до влади, і він нарікає, що жінки, а також його учні-чоловіки перешкоджають йому: «Чого б їм не коритись якомусь здоровому індивідуальному авторитетові?»¹²⁵ Вдвох Аарон і Лілі виголошують довгі жінконенависні діатриби; діти для них — суперники чи тягар, що надає жінкам неприродної сили та ваги: «Увесь світ товчеться задля самих дітей — і їхніх проклятих матерів». «Кляті діти і кляте материнство остогидли мені до смерті», — скаржиться Лілі¹²⁶. «Коли жінка заводить собі дітей, то, присягаюся, це вже сучка на сніні, — не відстає Аарон. — Вони дивляться на чоловіка так, наче він тільки знаряддя для народження й виховання дітей. Якщо мене щось пов'язує з жінкою, вона зразу ж гадає, ніби я хочу мати дітей від неї. Та нехай проклянуть мене, коли це й справді так. Я хочу своєї насолоди або нічого». «Нехай будуть прокляті й пощезнуть жінки та все їхнє значення!» — кидає бойовий поклик Аарон у нападі чоловічого шовінізму¹²⁷.

Обидва нарікають на страшну владу, що її здобула сучасна жінка, — це так вони трактують сексуальну революцію. Перед тією владою не встояла чоловіча солідарність. Ревно віддані справі боротьби з жіночим впливом, обидва герої найдужче оплакують те, що їх не підтримує решта чоловіків — «гнилі скиглії, що плазують перед дитячими пелюшками та жіночими спідницями»¹²⁸. Через те й найважливіша проблема доби полягає в тому, що чоловічий статус (мужність) занепадає, чоловічий бік життя нехтують: «Чоловіки й кроку не ступлять, якщо не поплазують смиренно наприкінці дороги»; «Чоловічий дух покинув цей світ»; відновлення чоловічих привілеїв наші герої вважають за свій священний обов'язок¹²⁹.

Згодом герої разом з кількома іншими чоловіками обговорюють задум позбавити жінок їхньої теперішньої

¹²⁵ Там само.

¹²⁶ Там само, с. 94.

¹²⁷ Там само, с. 95.

¹²⁸ Там само.

¹²⁹ Там само.

квazірівності на конференції, скликаній у надземних висотах — у флорентійській дзвіниці. Тому розділові Лоуренс дав назву «Nel Paradiso» — «Новий рай». Тількино прибувши до міста, Аарон одразу втішився, що воно ще й досі чоловіча твердиня, побудована для уславлення чоловічої краси: «То було місто чоловіків, на майданах юрмилась чоловіки, геть усі, кожен був чоловіком»¹³⁰. «Тут чоловіки сягли своєї найдужчої, найодвертішої сили»¹³¹. Аарон захоплюється Давидом Мікеланджело і навіть огидними творами Бандіnellі як виявами мужності, але, скорше внаслідок упередженості, ніж суто естетичних міркувань, зневажає чудового Персея Челліні, бо йому видається, що та постать «жіноча... жіноча й немов мізерна, граційна, та все ж вульгарна»¹³². Під час наради в дзвіниці проблему контрреволюційної стратегії розглядає відвертий гомосексуаліст на ймення Аргайл, йому допомагають Лілі, Аарон і італійський майор, вилізаний, мов порцелянова лялька. Цей вояк на нараді стверджує, буцімто справжня проблема полягає в завеликій сексуальній свободі, наданій жінкам:

«Здавна повелося, що бажання спалахувало в чоловіка, а жінка відповідала на нього. В Італії так тривало дуже довго. Через те й жінок тримали окремо від чоловіків. Через те наша католицька церква намагалася навчати дівчат у монастирських школах, щоб вони до шлюбу зберігали невинність. Тож їм і в голову ніколи не заходило і вони й не бралися до таких страхіть: раніше жінки не думали про те, щоб верховодити»¹³³.

Усі погодилися, що взаємини між статями — це питання, хто панує, а кому коритись; усі погодилися, що недавнє визволення сексуальних жадань у жінки, а надто нове право на сексуальну ініціативу забезпечили жінкам панівне становище. Як завжди серед тих, хто

¹³⁰ Там само, с. 208.

¹³¹ Там само.

¹³² Там само.

¹³³ Там само, с. 236.

підтримує ancien régime — давні порядки, будь-яке право, що його здобули пригноблені, трактовано як згубне зазіхання на природні привілеї гнобителів. Аргайл говорить від імені загалу:

«Мій любий хлопчику, рівновага полягає в тому, що коли один іде вгору, другий опускається. Один діє, другий бере. В коханні іншого не буває. А жінки перебрали собі тепер діяльну роль. Атож, тут навіть годі сумніватися. Ініціатива належить їм, а чоловіки лише підіграють. Оце так чоловіча поведінка!»¹³⁴

Поки що жоден з них не знає, як задовольнити цю нагальну потребу, як знову поневолити жінок, і кожен згоден, що тим часом треба вдатися до *pis aller*, крайнього засобу, — гомосексуальності, фригідності тощо. Італійський *pis aller* — це недорослі дівчатка та повії. Але Аргайл визнає, що й він — аж ніяк не задовільна альтернатива: повії коряться з жадоби, тобто, власне, й не коряться зовсім, а дівчатка, навіть малі, — це вже «нові жінки». «Яка страшна річ — нова жінка»¹³⁵, — підсумовує Аргайл. Лілі під час суперечки прибрав собі роль адвоката диявола й пропонує свою офіційну теорію «двох непримирених орлів» і зоряної полярності (це вже Беркінів вислів), але кінець кінцем «визнає», що решта має слушність, і тут читач усвідомлює, що його незгода була, напевне, не чим, як вигадливим способом під'юдити своїх товаришів.

У романі таки зображено одну нову жінку — Марчезу. Проте стверджувано, що справжня негідниця — це Лоті, Ааронова дружина. Адже вона — не хто, як феміністка, жінка нового стибу, і то просто тому, що живе в злиднях, не має надій, а чоловік покинув її з трьома дітьми. Дарма що Аарон своїми неймовірними пригодами породжує захват дам, яких йому втіха відтрутити, його справжнім ворогом зостається власна дружина з проле-

¹³⁴ Там само, с. 237.

¹³⁵ Там само, с. 239.

тарських верств. Лоуренс зображує її з тією нечуваною зневагою та злобою, що властиві йому в описах жінок, належних до класу, з якого він вимкнувся. Коли Аарон надумує, що й далі залишатись у тісному й огидному світі злиднів означає тільки піти на дно, він безтурботно кидає Лоті та своїх маленьких доньок напризволяще й береться до куди втішнішої роботи: опікується подорожніми і мандрує разом з ними по Європі. Він пояснює, що зречення родини — це просто «природний учинок»¹³⁶, тож нема жодної потреби виправдовувати його логічними міркуваннями. «Досі чоловік віддавав права господаря жінці. Тепер він змагається, щоб знову повернути їх собі. Але запізно, бо жінки ніколи нічим не поступаються»¹³⁷. Аарон ніколи не соромиться признатись, що він спершу бив свою дружину, потім випробовував її ненастанними зрадами, а зрештою став цілковито нехтувати її присутність. Сказано, що Лоті це все заслужила через свою паскудну «жіночу волю» — страшну магічну силу, «пласку і негнучку, як аркуш бляхи», проте «підступну, як змія, що тямить співати зрадливих пісень»¹³⁸. Ця воля, призвівши до інших злочинів, ще й дозволила Лоті зберегти досить гідності, щоб протестувати проти нелюдського ставлення до себе і навіть наполягати, аби Аарон визнав, що ставиться до неї несправедливо.

Прикметна Ааронова свавільність: обтикати дружину дітьми — для нього річ абсолютно природна — така-бо жіноча доля, — водночас він ненавидить її за те, що вона мати. Під час його розмов із Лілі роман обертається на трактат проти культу материнства. Хоч як подивись, жінка — створіння прокляте. Оскільки Лоті всі відмовляють у незалежності й праві на особисту долю, вона не покладає жодних надій на свою самостійність і навіть не готова заробляти на прожиток, коли її покинули дба-

¹³⁶ Там само, с. 141.

¹³⁷ Там само, с. 123.

¹³⁸ Там само, с. 154.

ти про трьох маленьких дітей. Проте їй дивовижно пощастило, Аарон мав невеличку ренту, успадковану від матері, і її на якийсь час Лоті вистачить; далі їй самій доведеться заробляти гроші. В тому, що Едіпову матір спіткала така доля в романі Лоуренса, криється певна іронія, несамовитість, із якою автор відкидає материнство, приголомшує: материнство — єдиний спосіб життя, дозволений Лоті, проте несправедливість така велика, що й воно становить її злочин. Тут, як і в інших місцях роману, Лоуренс проминув контрреволюційне прагнення поновити та романтизувати чоловічу зверхність та жіночу «реалізацію» в догідливості і зображує чоловічого «відкоша», що тривожить своєю ворожістю.

Лоуренс, крім того, почав цілковито приписувати життєдайну силу чоловікові; саме Лілі належить заслуга народити Аарона, а символізм Ааронового «скіпетра», або пеніса, його флейти (Аарон — флейтист), — це химерна спроба приписати цьому знаряддю незвичайну здатність самому породжувати життя. Нам сказано, що в найкращі часи на Ааронів флейті розпускалися квіти, це своєрідний завітчаний пеніс мистецтва, що догнав і переріс ту творчу силу, яку Лоуренс попервах ушановував у матці і яку тепер ненавидить та висміює в жінках, щоб її можна було експропріювати на користь чоловіків.

Попри щедрі початкові обіцянки непорушний союз між Аароном і Лілі тривав недовго. Чи, радше, їхня перша спроба спільного життя невдовзі скінчилася тим, що вони заборсались у путах гострої неприязні. Незважаючи на шляхетність їхніх намірів, спільне життя кинуло поміж них ту саму кістку незгоди, якої вони гадали уникнути, відмовившись від жінок: суперечки про панування. Важко уявити, щоб хтось із них схилив свою чоловічу гордість перед іншим, і так само важко цим обом індивідам, що нестямно жадають влади, жити, не намагаючись підпорядкувати один одного. Тож Аарон і Лілі розсварились, і ця їхня сварка лише нагадує нам, що вони нерозривно пов'язані з гетеросексуальною кастовою системою. Лілі, коли Аарон суперечить йому, дорікає: «Аароне,

ти говориш до мене, наче жінка»¹³⁹. Аарона, звичайно, розгнівила така несосвітена образа, і він протестує, почалася сварка. Мабуть, найдужче його обурює те, що Лілі, пораючи всю хатню роботу, вдає господаря: «Найдошкульніше йому допікали неусвідомлені претензії того чолов'яги на верховенство»¹⁴⁰. Чоловіки вагаються між вабливістю гомосексуалізму і антагонізмом згнічених сексуальних жадань. «Я дуже хочу, щоб нас щось поєднувало»¹⁴¹, — з каяттям пропонує Лілі, але два тижні, спільно прожитий час, пригнічують їх обох, немов «невеличка вічність»¹⁴².

Дивно, та сама причина, що звела їх до купи, змушує їх розлучитися — чоловіча зверхність. Бо в їхній спільці на основі чоловічої солідарності є ще й пункт, який вимагає — внаслідок неминучої логіки Лоуренсової психології влади, — що в разі, коли їхні взаємини набудуть еротичного характеру, хтось один має коритися другому. Оскільки обидва чоловіки, обидва належать до вищої касті, то таке здається неможливим. «Невже ти маєш право зневажати іншого чоловіка?» — протестує Аарон. «Коли для цього було потрібне право?.. Аароне, ти відповідаєш мені, мов жінка»¹⁴³, — холодно заперечує Лілі, міркуючи, якою буде остання Ааронова роль, і висновуючи, що Аарон поводить себе як плебей, невдоволений браком уваги, справедливості та визнання. Всі зусилля Лілі поставити Аарона на місце нашттовхуються на його лютий протест: мовляв, як чоловік він не може і не хоче його мати. Тільки згодом, коли Аарон визнав зверхність Лілі, патова ситуація знайшла свій розв'язок. Та оскільки перша спроба невдала, Ааронові вільно обскакати континентальну Європу, дозволити, щоб його підібрали й опікувалися ним два елегантні гомосексуалісти, яким сподобалися Ааронові погляди. Аарон уподобав їхні гроші, їхній захват його не обходить.

¹³⁹ Там само, с. 100.

¹⁴⁰ Там само.

¹⁴¹ Там само, с. 103.

¹⁴² Там само, с. 101.

¹⁴³ Там само, сс. 103–104.

Поки Ааарон живе сам, у розлуці з Лілі, його сексуальна фригідність до жінок дедалі посилюється, проступаючи в кожній рисі вдачі і обертаючись на своєрідну параною. На вулиці його пограбували кілька італійських вояків, але в своєму нещасті він винуватить жінку, з якою щойно попрощався. Її слова на вечірці, де він зустрівся з нею, додали Ааронові гарного настрою, що, як йому здається, зробив його вразливим:

«...якби я не запалився під час розмови з Марчезою і не пішов такий збуджений по вулицях, забувши про обачність, цього б ніколи не сталося. Я попустив собі, і одразу знайшовся хтось, ладний видерти все попущене... Треба було пильнувати... завжди, завжди, поклавшись і на Бога, й на диявола, мені слід стеретися»¹⁴⁴.

Ця сама неприхильна реакція отрує Ааронів роман з Марчезою: спершу він злякано відсахується від неї — «Аарон відчув, що його тягне до неї»¹⁴⁵, а потім той страх трансформується в найодвертіший егоїзм — «зненацька його знов охопило чуття чоловічої надвлади, він чекав своєї винагороди. Тією винагородою була жінка»¹⁴⁶. За цим знанням іде фантазія, гідна ілюстрованих чоловічих часописів, під час якої він одужує від того, що становить водночас і фригідність, і імпотенцію, нахваляючись, що має

«те, чим можна пишатися, щось непереможне, могутнє, зухвалу, царствену чоловічу пристрасть, Юпітерову блискавку. Ааронів чорний скіпетр влади, що знов укрився червоними флорентійськими лілями й гордими колючками. Він рухався серед сєва, випромінюваного його чоловічим еством, серед пишноти громової сили чоловічої пристрасті. Аарон повернув собі чоловічу побожність, чоловічу божественність»¹⁴⁷.

¹⁴⁴ Там само, с. 226.

¹⁴⁵ Там само, с. 243.

¹⁴⁶ Там само, с. 250.

¹⁴⁷ Там само.

Він навряд чи втішився самою зустріччю з жінкою, бо вона вперто «не піддається йому» та його «чоловічій надмогуті» і немов «обдає холодною водою його фенікс, щойно відроджений з попелу спаленого гнізда»¹⁴⁸. Аарона знову спіткала невдача, він не бачить тієї рабської відданості, якої вимагав, і надумує відтепер присвятити себе лише Лілі. Він повертається до готелю, втішений, що роман скінчився, радіючи, що буде «сам у своєму холодному ліжку, слава Богові, сам»¹⁴⁹. Саме там його й знаходить Лілі в останньому розділі, і розв'язка роману полягає в тому, що Аарон визнає як вищу чоловічу силу Лілі, так і його «пророчі одкровення».

Ці одкровення — це, власне, поєднання політичного фашизму й чоловічої зверхності, емоційну взаємопов'язаність яких книжка визначає переконливіше за будь-який аналіз, що до нього ми брались. Аргайл кепкує з соціалістичної демонстрації як зі «збіговиська молодих хамів» і починає проповідувати, що «єдина надія на спасіння світу полягає у відновленні інституту рабства»¹⁵⁰, доконечність якого невдовзі усвідомлять усі, «наситившись оцією демократичною вовтузнею праль»¹⁵¹, — провіщає Лілі, збиваючи птаха класової боротьби каменем статевої кастовості. Напад на демократію, так само як і напад на християнство — «Гадаю, що любов і твій Христос просто огидні» — і соціалізм породжені однією потребою: Лоуренс прагне викривати будь-яку систему міжстатевих чи соціальних взаємин, що проголошує рівність прав. Він бачить, що християнство та соціалізм взаємопов'язані, «бо, зрештою, людське суспільство протягом усіх сторіч свого існування лише судомно, але неминуче здійснює логічний розвиток однієї ідеї»¹⁵². Звід-

¹⁴⁸ Там само, с. 252.

¹⁴⁹ Там само, с. 256. Щоправда, через кілька днів він удався до ще однієї, останньої спроби порозумітися з Марчезою, але, як пояснює сам, учинив це тільки через свою «податливість».

¹⁵⁰ Там само, с. 269.

¹⁵¹ Там само, с. 270.

¹⁵² Там само, с. 271.

си природно впливає, доводить Лілі, що соціалізм породжений тим самим імпульсом, що й християнство, а Христос, як і Маркс, як і феміністки, — огидний егалітарист:

«Ідея та ідеал для мене давно вже мертві — мертві, мов падло... Ідеал любові, ідеал, що краще давати, ніж брати, ідеал свободи, ідеал людського братерства, ідеал святості людського життя... всі вони загігджені сучасними колективістськими хворобами, загнили і смердять»¹⁵³.

Потім Лілі виголошує власну концепцію урядування:

«Треба знову запровадити якесь рабство. Люди — не *чоловіки*: це комахи й знаряддя, і їхня доля — рабство... зрештою вони будуть змушені погодитись — коли їх винищать скільки слід — і самі оберуть собі досконале, здорове, активне рабство... Я маю на увазі, що за всі життєві проблеми нижчих істот справді відповідатимуть вищі створіння»¹⁵⁴.

Расизм та антисемітизм¹⁵⁵ Лілі відгонить несамовитою риторикою, близькою до найгірших уступів Карлеайла. Химерне твердження, буцімто злидарі, досягши демократичних завоювань, доброхіть повернуться до рабства, таке ж безглузде, як і сподівання, що жінки вчинять так само. Тут Лілі вдається до такого евфемізму: «Нижчі верстви з власної волі подарують себе вищим»¹⁵⁶.

Знову побачивши того мудреця, Аарон такий вражений, що, поки триває проповідь, надумує:

«Якщо йому судилося присвятити себе комусь, якщо він справді таки присвятить себе, а здається, так воно й буде,

¹⁵³ Там само.

¹⁵⁴ Там само, с. 272.

¹⁵⁵ Ось один з прикладів расових поглядів Лілі: «Я не можу мати справу з народами, що кишать мільярдами, як-от китайці, японці і взагалі східні народи. Тільки паразити кишать мільярдами. Вищі типи плодяться повільніше... Не так, як ті коростяві азіати. Навіть чорношкірі кращі за азіатів, дарма що лежні лежнями» (р. 92). Євреїв він затавровує коротенькою фразою: «Ревнивий Бог! Та народ з отаким минулим може бути тільки мерзенним!» (с. 105).

¹⁵⁶ *Aaron's Rod*, р. 272.

то ліпше присвятити себе тому чортеняті Лілі, ніж отим мерзенним людям усього світу. Якщо він має прикипіти душею, то аж ніяк не до жінки чи якоїсь суспільної інституції. Ні, якщо він має зректися своєї добровільної незалежності й віддатися комусь, то він скорше віддасться малому конкретному *чоловікові*, ніж будь-кому іншому. Бо, як мовити правду, в тому чоловікові є щось незбагненне, що, коли він погодиться, матиме владу над ним»¹⁵⁷.

Господар починає свою останню промову: «В житті є тільки дві великі рушійні спонуки: кохання та влада»¹⁵⁸. Переконавши Аарона погодитися, що жінки і кохання — це «все бридня», «марні ілюзії», і стисло переповівши історію сучасного й раннього періоду творчості Д. Г. Лоуренса, Лілі пояснює, що, з огляду на «дві важливі життєві спонуки», кохання і владу, ми схилили, «намагаючись витворити себе... на основі спонуки до кохання... ненавидячи потяг до влади і згнічуючи його. Тепер я вже з'ясував: нам треба визнати саме те, що ми досі ненавиділи»¹⁵⁹. Лоуренс відтепер зрікається цікавості до кохання й людських взаємин, властивої його ранній творчості, і присвячує себе потягу до влади, що домінує в його пізній творчості.

На щастя, пояснює Лілі, на кожного, перейнятого потягом до влади, припадає інша людина, що бажає бути підвладною — «жадає й прагне комусь коритися». Таких принаймні половина населення:

«Тепер, коли є потяг до влади, жінка має скоритись, але скоритися глибоко й щиро. Проте не будь-якому безглуздому несхитному авторитетові, не будь-якій нерозумній свавільній волі, а чомусь набагато глибшому. Душі в її похмурому пориві до влади і гордощів. Нам треба поміняти місцями полюси. Жінка має скоритися — але щиро, глибоко, щедро... Це має бути щира, незглибна, невимушена покора»¹⁶⁰.

¹⁵⁷ Там само, с. 280.

¹⁵⁸ Там само, с. 284.

¹⁵⁹ Там само, с. 288.

¹⁶⁰ Там само, сс. 288–289.

Останнє визначення було б ще безглуздішим, якби Лілі не пояснив, що давній патріархальний устрій використовував тепер трохи незручні методи відвертого рабства й через те не спромігся прищепити жінкам достатньої самозреченої догідливості: адже силуване служіння — це не справжня запопадливість, а тільки примус. Тож місія Лоуренса полягає не тільки в тому, щоб відібрати ту мізерну свободу, яку здобули жінки в процесі сексуальної революції, а відновити куди довершений патріархальний устрій. Він такий честолюбний, що навіть сподівається вдосконалити давнє гноблення, надто засоби психологічного впливу, в минулому аж ніяк не бездоганні.

Аарон зазнав таких прикрих невдач у своїй частині кампанії, що тепер став скептичний. Оскільки й ця сцена виповнена еротичних натяків, він засоромився. «Такої покори ти ніколи не матимеш», — заперечує він. «Ні, матиму, якщо зректись ідеї любові й любовних мотивів»¹⁶¹, — наполягає Лілі, провіщаючи, як Лоуренс відтоді в усіх своїх творах, аж до «Коханця леді Чатерлей», чинитиме саме так: заступатиме романтичні почуття сексуальним залякуванням і байдужим садистським примусом. І, не вгаває Лілі, коли половина людства буде скорена, — «жінки не спроможуться на опір», — не становитиме великої проблеми й поширити ту владу на слабких чоловіків:

«Жінок і чоловіків теж. Схилитися перед незглибною душевною силою конкретного чоловіка і безперечно коритися йому... Чоловіки мають скоритися душевній величі якогось чоловіка, що даватиме їм настанови. А жінка має скоритися справжній душевній силі чоловіка задля того, щоб жити»¹⁶².

У цих ледь помітних відтінках значень ми добачаємо зроблений нашвидкуруч проект нового чудового світу:

¹⁶¹ Там само, с. 289.

¹⁶² Там само.

кожна жінка запобігає перед кожним чоловіком, більшість чоловіків запобігають перед надчоловіками.

Потім, — це один з вирішальних епізодів роману, — Лілі звертається до Аарона з пропозицією: навіть не кохання, бо ж Лілі його зневажає, а панування, ретельно обходячи фізичний гомосексуалізм, проте в Лоуренсовім романі воно має не меншу еротичну забарвленість:

«— Ти, Аароне, теж відчуваєш потребу комусь коритися. Ти теж відчуваєш нагальну потребу присвятити себе якійсь героїчній душі, віддати всього себе... Це покора задля життя. І ти знаєш про це. Але ти волієш перти на рожен. Ти, певне, скорше згинеш, ніж поступишся...

Вони довго мовчали. Потім Аарон зазирнув у обличчя Лілі. Спомурніле, воно здавалося дуже далеким. Тієї миті воно скидалося на візантійську ікону»¹⁶³.

«А кому я маю скоритися?» — запитав Аарон, прикинувшись простодушним. «Це підкаже тобі твоя душа»¹⁶⁴, — відповіла героїчна душа, дивлячись просто перед собою, і це облудне пишнослів'я Лоуренс трактував як похмуру таємничість, а критики часто нехтували як невизначеність.

Роман «Кенгуру» розвиває цю саму тему трохи далі, але його герой, Річард Лавет Самерз, — це такий безперечний Девід Герберт Лоуренс, відомий письменник, який з дружиною навідує Австралію, що потрібна певна обережність і, на щастя, трохи гумору, щоб іще претензійніші фантазії, зображені в романі, не стали геть сміховинні. Ці фантазії йдуть за тим самим взірцем, що й фантазії роману «Ааронів скіпетр»: відкидання жінки й гонитва за владою в еротичних взаєминах з іншими чоловіками, що може привести до широкомасштабного панування над масами чоловіків і слави, коли тебе проголосять визначним лідером чи героєм, а фактично диктатором — патріархом у патріархальному суспільстві.

¹⁶³ Там само, сс. 289–290.

¹⁶⁴ Там само, с. 290.

Тут, певне, буде доречним придивитись до розвитку Лоуренса від його добре вдокументованого Едіпового комплексу аж до цих висот. У романі «Жінки в коханні» він обернувся з сина на коханця, повернувши свою прихильність від гетеросексуальних до гомосексуальних зв'язків і цілковито зрікшись схиляння перед одвічно жіночою материнською постаттю, дарма що Фройд проголосив її дожиттєвим сексуальним об'єктом чоловіків, які кохали своїх матерів. Лоуренс досяг статусу дорослого чоловіка в патріархальному суспільстві, ставши якщо не батьком, то принаймні шлюбним чоловіком. Фактично, він успадкував соціальні привілеї, що становлять одну з граней Едіпових взаємин. Цілком може бути, що сексуальному аспектові Едіпового комплексу він надавав завеликої ваги, а статево-політичний — нехтував, але саме цей останній аспект потребує нашої уваги, коли йдеться про пізню творчість Лоуренса. В часи «Ааронового скіпетра» Лоуренсів герой втомився бути шлюбним чоловіком, узагалі перестав відчувати кохання до жінок, надумавши натомість погнатися за владою і за тими, хто мав її, — за чоловіками. В романі «Кенгуру» Лоуренс постає як знуджений, ще бездітний чоловік, що й досі прагне влади патріархального царства, якою втішались і Лай, і Едіп. Нині як мати, так і дружина йому вже наскучили, він прагне того, що начебто належить йому за правом, — чоловічої влади в чоловічому світі. Лоуренс бачить, що йому як митцеві зі світу богеми й мандрівникові досягти цього важко. Одружений з непоступливою жінкою, що, хоч і присвятила йому своє життя, невпинно відмовлялася зректись задля нього власної гідності, він, певне, розумів, що досягти панування йому не під силу. Хоча жоден із згаданих вище аспектів не є незвичайним (усі вони — це звичайний шлях чоловічого досвіду в нашому суспільстві), Лоуренс прикметний тим, що реагував на них дуже гостро і незабутньо відтворив їх. Лоуренс увиразнив почуття, що не давали йому спокою, проте, зобразивши в романі «Сини і коханці» своє заперечення уявно ідеального батька і дуже рано палко

ототожнивши себе з матір'ю, він, здається, залишив багатьох своїх читачів неготовими до пізнішого заперечення й матері, а згодом до пожадливого домагання чоловічих привілеїв, яке стало таким нестримним, що дійшло до крайнощів і вигадало релігію, чийм тотемом був пеніс — у даному разі його власний.

«Ааронів скіпетр», «Кенгуру», «Пернатий змія» — романи призабуті, і, мабуть, слушно. Вони безперечно крикливі й неприємні, і то з багатьох причин, передусім своїм скреготливим протофашистським тоном, дедалі дужчою залюбленістю в силу, нахабною зарозумілістю, незмірним расовим, класовим та релігійним фанатизмом. У цих романах ми бачимо, яким страшенно напруженим став Лоуренс після тріумфу в «чоловічому світі» офіційної політики, війни, священництва, мистецтва і фінансів. Думаючи про «Коханця леді Чатерлей» чи ранні романи, читачі часто ототожнюють Лоуренсове життя з особистим життям зображених героїв, із взаєминами чоловіків і жінок, які найдужче цікавлять романіста, бо, зображуючи чоловіка, належного чи то жінці, чи то іншому чоловікові, Лоуренс загалом уявляв собі жіночу аудиторію, а тій аудиторії вкрай важко пов'язати постать автора з чоловіком, що активно впливає на громадське життя. Після «Жінок у коханні», розв'язавши чи не спромігшись розв'язати проблему панування над жінкою, Лоуренс став куди честолюбніший. Проте ніколи не забував про сексуальну політику і з дивовижною послідовністю обернув її на основу решти своїх соціально-політичних поглядів.

Лавет Самерз приїхав до Австралії своїм коштом, просто щоб працювати й побути на самоті, але кожна людина, яка йому стрінеться, миттю просить його взяти на себе відповідальність за країну. Так звані «дигери», фашистська група невдоволених воєнних ветеранів, хочуть, щоб він був мозком їхнього державного заклоту. Самерзову радість на думку про участь у «чоловічій сфері» урядування посилює не тільки товариська компанія інших

чоловіків, а й зумисний недопуск жінок, надто його приголомшеної і послужливої дружини Герієт. Роман «Кенгуру», написаний лише кілька років по тому, як жінки здобули собі право голосу, ще й як наголошує на відлученні жінок навіть від розмов про політику. За нового світлого ладу вони знову будуть позбавлені виборчого права і не матимуть решти громадянських прав. Проте чоловіка, що схиляється перед «темними богами» фалічної зверхності, такий гандж, як нездатність утвердити свою владу у власному домі, таки трохи бентежить. Лоуренс навіть дивується цій нездатності під час тривалих морських прогулянок, що пожвавлюють нудьгу його багатослівних австралійських краєвидів. І що довше точиться внутрішня боротьба в душі Лоуренса, що очевидніше він стає мов сам не свій, то дедалі більше абсолютизму й тоталітаризму властиво його поглядам про чоловічу зверхність, аж поки нарешті він удався до чарів фалічної релігії. В пізніх Лоуренсових романах проступає тенденція до справдження бажань, компенсаторних мрій, що мають надолужити родинні невдачі автора. Через багато років по смерті Лоуренса його дружина Фріда без усякого зла переповіла, що під час страшної сварки Лоуренс притис її до стіни і став душити, наставляючи: «Я тут господар! Я господар!» Вона відповіла, що коли йому це до вподоби, то нехай, — що ж тут такого? Лоуренс вражено опустив руки; Фріда своєю швидкою і чисто словесною згодою — «І це все? Можеш бути господарем скільки хочеш. Мені байдуже» — перехитрувала його¹⁶⁴.

У романі «Кенгуру» Лоуренс твердо наголошує на чоловічих привілеях, політиці й громадському житті, що від нього ревно відлучають жінок, байдуже, мають вони громадянські права чи ні, і з цим наголосом пов'язана ціла низка інших явищ і почувань, що стали відомі в нашому сторіччі як украй небезпечні й прикрі: расизм, прагнення насаджувати насильство й тоталітарну владу та контроль, ненависть до демократії, зневага до християнсь-

¹⁶⁴ Frieda Lawrence, op. cit., p. 341.

кого гуманізму як до мерзенної «жидівської» слабкості. Отже, насичений такими мотивами, роман «Кенгуру» — попри всю Лоуренсову ненависть до демократії — вражає своїм вульгарним тоном, дешевими, нікчемними ефектами, — через те його якнайменше вшановували критики. В романі ми відчуваємо дух ветеранських організацій, чоловічої товариськості і мимоволі згадуємо про фашистські фаланги в Італії і перших політичних прихильників Гітлера. Це дух Добродійного товариства полісменів, організації Ветеранів закордонних війн та Американського легіону: хвальковито чоловічий, ласий до привілеїв, тупо патріотичний, спраглий на війни; ми бачимо, як майорить уторі прапор білого чоловіка, як утверджується право обожнювати освяченого проводиря. Це дух чоловічої винятковості, все «тільки для чоловіків», усюди проступає величезне прагнення глибоких, тісних і набридливо сентиментальних взаємин з іншими чоловіками; з боку австралійців — безпорадна, налізлива товариськість у ставленні до Самерза, поєднана, щоправда, з шанобою, та, певне, недостатньою, щоб задовольнити його. Але ті ситуації він обертає на велику для себе користь, вдаючи із себе щирого пролетарського хлопця, що доскочив успіху, за виходня з трудових верств, дарма що нині він справжнісінький джентльмен.

Лавет опікується своїми австралійськими родичами, проте полюбляє, щоб запобігали перед ним, і сподівається, що здобути його прихильність дуже важко. На відміну від Беркіна до Самерза скорше залицяються, ніж відкидають його, — фактично, його жадають з усіх боків, кожен чоловік, із яким він познайомиться, прагне вихвалити його. І саме тоді він може відтрити їх від себе. Лаветова самозакоханість приголомшує, він, наприклад, розмірився, що лідер чималенької партії, вже лежачи на смертному одрі, багатиме, щоб письменник погладив його і вимовив: «Я люблю тебе». Лавет добре маніпулює своїми прихильниками — він мужній і щирий, по-опікунському вірний своїй стражденній дружині, проте тішиться захватом двох чоловіків — Джека Колкета і

Бена Кулея, обидва видаються йому цікаві та привабливі. Їхня закоханість — дивовижна данина його марнославному, отож, кінець кінцем неохоче відцуравшись їхніх залицянь, він залишивсь обтяженим дратливою дружиною вірним чоловіком, що не має нікого й нічого в світі, задля чого було б варто жити. Цього разу Лоуренсів герої відкидає іншого чоловіка, так само як раніше Джеральд відкинув Беркіна. До своїх залицяльників Самерз ставиться «пасивно», «по-жіночому» й навіть соромиться їх, а водночас він куди гротескніше авторитарний і «мужній» — у звичайному розумінні цього слова — в ставленні до жінок.

Лавет — мов бджолина матка й бажаний усім чоловікам, проте він іще «досить чоловік», щоб залякувати свою зів'ялу і віддану дружину. Роман «Кенгуру» — незвичайний звіт про Лоуренсові позашлюбні фантазії, фантазії, в яких його ніколи не звинувачували, бо вони, хоч і заходили далеко, ніколи не втілювались у реальне життя, дарма що задовольняли цілу низку марнославних прагнень, котрі породжують такі мрії. Вигаданий об'єкт любові — чоловік, отже, на Лоуренсову думку, він вочевидь досконаліший за ту нецікаву подружню пташку в руках. Та попри все кокетство й залицяння Лоуренс, зрештою, надто пуританин або завеликий боягуз, щоб піти на можливий ризик звинувачення в «неприродності» або — ще нищівнішого — в «немужності». Він виробив свій таємний код, і поцілунок кенгуру — можливо, найневинніший варіант проти всіх попередніх. Завдяки вигадливому фантазійному розв'язкові Лоуренс перетравив своє тістечко, проте його не можна намовити з'їсти отой ласий для нього виріб.

Але уявний і сурогатний характер цих взаємин переконує нас, що за своєю природою вони скорше ставево-політичні, це аж ніяк не вияв могутніх, сильних гомосексуальних потягів. Кохання між чоловіками насправді й не може бути темою роману, бо під коханням Лоуренс загалом розуміє тільки владу і лиш у пізньому періоді творчості був досить одвертий, щоб уживати правильний термін.

5. Обрядотворчість

Роман «Пернатий змій» відбиває мить, коли Лоуренс був змушений виявити максимальну вигадливість і створив релігію, ба навіть літургію чоловічої зверхності. Дати політичній системі теологічний підмурок — давня й неврируща потреба, тож у певному розумінні Лоуренс виявив тільки практичність. За один із стовпів колишнього патріархального устрою правила пов'язана з ним релігія, а оскільки Лоуренсові набридло християнство, бо він підозрював його в егалітарних намірах, і були нецікаві решта узвичаєних культів, він неминуче мав вигадати свою власну релігію. А що від надприродних сил йому була потрібна лиш одна послуга, він задовольнився тим, що утвердив тупе й примітивне обоження фалоса: його тотемний пеніс — це альфа і омега, слово, що звеличилось до плоті.

У прагненні створити таку релігію з самого початку аж надто очевидно проступав неабиякий нарцисизм, саме він був одним з вирішальних чинників у взаєминах Blutbruderschaft'у, описаних у попередніх романах. Фалічний культ дозволив Лоуренсові досягти ще й іншої мети: надавши пенісові магічних властивостей (що їх без релігійної аури було б трохи важче обґрунтувати), він спромігся змінити біологічні факти. Бо за нової системи життя виникає внаслідок своєрідного, майже спонтанного, зародження з пеніса, проминаючи матку. Тепер тільки пеніс відповідає за створення в світі всіх життєвих сил. Коли пригадати ті сили, що їх мала для Лоуренса матка в романі «Веселка», то, мабуть, ми менше дивуватимось, що йому заманулося призвести до таких радикальних змін у питаннях статевого життя.

«Пернатий змій» — це історія релігійного навернення. Не така вже й дурна ірландка приїздить до Мексики і зв'язується з двома честолюбними інтриганом, що прагнуть проголосити себе втіленнями давніх мексиканських богів, аби заволодіти країною і встановити реакційний уряд, безперечно фашистський за характером і незграб-

но неопримітивістський за програмою. Місіс Леслі розривається навпіл між усвідомленням, що все це «пишномовні дурниці», і гіпнотичною мужністю дона Рамона та дона Чіпріано. Нарешті вона капітулює перед Чіпріано і залишається, заміжня за одним, але спокушена від обох, щоб приєднатися до пантеону, ставши в ньому другорядною богинею.

Роман подано через жіноче сприйняття, проте найцікавіше в ньому — дві привабливі чоловічі постаті. Роман невпинно вшановує фалічну зверхність. Потрапивши під Чіпріанові чари, Кейт Леслі спостерігає «живу чоловічу силу», «давні фалічні містерії», «античного бога-диявола Пана в чоловічій подобі», що «ніколи не подається», що, «невидний, невловний, раптом спинається вгору, затуляючи небо, насилаючи темряву, що й була, власне, ним і не чим іншим, як тільки ним»¹⁶⁶. Герої, Рамон та Чіпріано, — це Лоуренсові типи чоловіків і рупори, Рамон — інтелектуальний, а Чіпріано — земний. Разом з героїнею вони утворюють характерний Лоуренсів трикутник. Чіпріано й Кейт Леслі нібито закохані в Рамона, що, здається, закоханий у себе. Верховна істота, найголовніше божество, «живий Кетцалькоатль», брат і наступник Ісуса Христа, Рамон, як можна здогадатись, постать самодостатня. Та коли він дає собі трохи попуску, то тішиться певним надто вже еротичним спілкуванням з Чіпріано, а також насолодою утримуватись від Кейт, надто недосконалою, щоб заслужити його.

Лівіс та інші критики зауважували про непридатність героїні як центру свідомості в цьому романі¹⁶⁷. В цьому зауваженні є частка правди, бо Кейт Леслі лише вдає жінку, проте годі нехтувати її корисність як взірцевий приклад покори, крім того, взірцева жіночість, яку вона репрезентує, безперечно додає їй вартості. Коли вона на власні очі побачила «давню величну фалічну містерію»,

¹⁶⁶ D. H. Lawrence, *The Plumed Serpent* (1926). (New York: Viking, 1951), p. 342.

¹⁶⁷ Див. F. R. Leavis, *D. H. Lawrence, Novelist* (New York: Knopf, 1956), p. 70.

її поведінка звичайнісінька: після «впокорення» й «падіння» вона геть зрікається себе і «впадає в екстаз, простирається ниць, досконала в своїй простертості»¹⁶⁸:

«Ох, до якої містерії простертого смирення з її боку спричинилась оця могутня ерекція! Смирення абсолютного — саме так смиряється земля перед небом, схилившись перед усеосяжним абсолютom. Ох, що за шлюб! Як страшно! І як довершено! З фіналом, що звістує смерть, а проте більший за смерть. До неї тягнуться руки присмеркового Пана. І лине з хмар страшний, наполовину чутний голос. Тепер Кейт збагнула свій шлюб із Чіпріано, його сенс — у найвищій пасивності, коли вона — мов пасивна земля у сутінку, досконала в живій завмерлості, справжня, чиста тасмниця пасивності. Ох, яке забуття, яке забуття, яке забуття!»¹⁶⁹

Приголомшена перспективою такого простертого майбутнього, дама вигукує: «Мій демонічний коханцю!», і цей останній епітет — сумний приклад того, як поезія Колріджа обернулася на знетямлені кліше часописної прози¹⁷⁰.

Кейт Леслі — це приклад, наочне повчання, звернене до кожної жінки, щоб вона повернулася «назад у присмерковий світ античного Пана, де жіноча душа була німа, де їй довіку судилося зоставатися невисловленою»¹⁷¹. Ота запаморочлива пасивність — не тільки настанови жіночій статі, а й те, чим, здається, втішається сам Лоуренс. Вигадавши свою героїню, Лоуренс знайшов засіб уявити собі те, що видається нам лише його власною капітуляцією перед темним і владним чоловіком у постаті Чіпріано.

Впродовж усього роману Кейт Леслі прищеплювано авторові уявлення про первісну істину. Засвоївши, що спасіння світу полягає в новому утвердженні чоловічої влади, процесі, що дозволить і жінкам реалізувати свою

¹⁶⁸ Lawrence, *The Plumed Serpent*, p. 341.

¹⁶⁹ Там само, с. 342.

¹⁷⁰ Там само.

¹⁷¹ Там само.

справжню природу пасивних об'єктів і досконалих підданих чоловічого врядування, Кейт виходить заміж за обрядами нової релігії, віддано цілуючи, як вимагають ритуали, ноги свого нового господаря. Вона наполегливо вчиться зрікатися своєї волі і своєї особистості, бо Лоуренс ненастанно переконує нас, що жіноча воля — це зло, а чоловіча — благословення Боже. А проте, взявши все до уваги, можна бути впевненим, що воно триватиме недовго. Навіть у самому романі є пророцтво, що благословення скінчиться якоюсь людською жертвою, огидним ритуалом, що його запровадив новий лад, ритуалом, описаним із такими разючими подробицями і таким палким схваленням його варварства, що в читача виникає тривога за психічне здоров'я Лоуренса. Рамон застерігає Кейт: «Якщо ти проживеш тут досить довго... і процарюєш якийсь час, тебе вб'ють — а то й учинять ще гірше — ті самі люди, що обожнювали тебе»¹⁷². Навіть як у представниці нового режиму статус Кейт такий непевний, що її занепокоєність набирає великої сили: «Зрештою, вона ж тільки грінго, і відчувала це. А жертва? Невже вона жертва?.. Тепер вона приречена пройти крізь ці дивні випробування, неначе справжня жертва»¹⁷³.

Оповідання «Жінка, що поїхала геть» Лоуренс написав десь у той самий час, що й «Пернатого змія», і певною мірою воно доповнює роман. В оповіданні таки здійснено людську жертву, Лоуренсовій фалічній секті пожертвовано жінку, тож тут ми бачимо трохи ширший варіант подій, зображених у романі. Це оповідь про жінку в нещасливому шлюбі, такому, що навіть сам Лоуренс назвав його «нездоланим рабством», яке «цілком зупинило розвиток її свідомості»¹⁷⁴. Під час небезпечної, сповненої пригод подорожі жінка, — прикметно, що її ніколи не індивідуалізовано ім'ям, — відбилась у пустелі від гурту, щоб пристати до мексиканських індіанців. Це просто

¹⁷² Там само, с. 478.

¹⁷³ Там само, с. 369.

¹⁷⁴ D. H. Lawrence, *The Woman Who Rode Away* (1928). (New York: Knopf, 1928), Berkeley Medallion Edition, p. 8.

жінка, якій було потрібно податися геть — куди завгодно. Цікаво, що Лоуренс побачив для неї тільки один шлях — шлях до смерті, що вражає нас садизмом і злобою, притаманними всім авторовим описам.

Культ примітивізму, що дав Лоуренсові стільки естетичної втіхи, мав, звичайно, і свій політичний аспект. Добачивши в феміністичному русі порив до цивілізованих умов життя, якими так довго тішився чоловік, Лоуренс визначив жінку (принаймні ту, що стала мішенню для його нападів, тобто Нову Жінку) як хитрого, метикованого ворога. Цим він цілковито відрізнявся від своїх сучасників, — назвімо для прикладу лише двох, Фолкнера й Джойса, — що полюбляли зображувати жінку як «природу», «незіпсутий первісний розум», «одвічну жіночість». Навіть Фройд, що його так ревно підтримував Лоуренс, погодившись, що жіночій вдачі властиві мазохізм і пасивність, уявляв собі, ніби жінка — лише безневинна дикунка. Натомість Лоуренс, постановивши утримувати в чоловічих руках ту частину цивілізації, яку він схвалює, досить реалістичний, аби визнати: оскільки нова порода вже виникла, жінка практично вийшла за межі тих примітивних умов, що їх і далі вважають за її питому природу. Тож слід удатися до якнайрішучіших заходів, якщо хтось планує силою повернути її до давнього: її волю треба зламати, її віднайдене Я розчавити. Ось чому героїні Лоуренсових романів у кожній книжці навчаються, яка їхня справжня жіноча доля. І справді, в цій царині так мало можна покладатися на природу, що інколи доводиться вдаватися до вкрай суворих заходів. Оповідання «Жінка, що подалася геть» — саме такий крайній захід. Критики не спромоглися пояснити сенсу цього оповідання, невпевнено пробурмотівши, що його слід розуміти алегорично й символічно¹⁷⁵. Звичайно, символічно в тому самому розумінні, що й голови страчених, виставлені на Лондонському мосту.

¹⁷⁵ Такої думки дотримувались як Лівіс, так і Тіндел. Див. Leavis, *D. H. Lawrence, Novelist*, та William York Tindall, *The Later D. H. Lawrence* (New York: Knopf, 1952).

Ідея полишити емансиповану жінку «дикунам», щоб вони її вбили, делегувати їм, так би мовити, право на різанину — плід справжнісінького натхнення: адже жінко-ненависті можна надати при цьому ліберального, анти-колоніального характеру. Лоуренс здатний захоплюватися красою темношкірих чоловіків, водночас вітаючи їх із тим, що він, попри свою звичайну гидливу неприязнь до не-арійців, уважав за їхню найголовнішу чесноту: в них «жінки знають своє місце». Це фантазія, поширена в усьому світі білої людини, улюблений крам для всіх вестернів і азіатсько-африканських видовищних фільмів. Такі кінокартини йдуть добре второваною сюжетною стежкою, що задовольняє цілу низку сподівань білого чоловіка: білу жінку полонять «дикуни», а «всі ми знаємо, як вони ставляться до своїх жінок»; її змушують жити серед крайніх упосліджень та принижень, гвалтують, б'ють, катують, зрештою роздягають і вбивають¹⁷⁶. Такі невеличкі комедії мають приємно полоскотати білого чоловіка, залякати «його жінку» і спаплюжити осіб, що на них білий чоловік звалив тягар свого власного хтивого садизму.

Лоуренс удосконалив фантазії про згвалтування, стерилізувавши оповідь — усунувши всі сліди відвертої сексуальної активності й заступивши її доморобною міфо-

¹⁷⁶ У Лоуренса є чимало таких оповідань: «Тільки не це» — коротенька, жорстока, сповнена ненависті оповідь про американську жінку, що її згвалтував гурт начебто тореадорів із вдячності за багатство, яке вона заповіла одному з них; «Принцеса» — розповідь про мексиканського провідника, що згвалтував та ув'язнив у горах американку; твір відгонить безмежною злобою і ворожістю до жіночої статі. Ще з роману «Сини і коханці» можна було передбачити, що Лоуренс напише оповідання «Жінка, що поїхала геть»: маленький Поль Морел виконує дивний ритуал над лялькою своєї сестри Ані. «Випадково» зламавши її, він гадає: «А що, як віддати Арабелу в жертву?.. Я візьму і спалю її». Роздивившись, що в неї «тупе» обличчя, він стоїть, удоволено спостерігаючи, як плавиться лялька, а потім зібрав обгорілі рештки й розтер їх камінням. Ані, дивлячись, як Поль спалює її єдину іграшку, безпорадно стоїть поряд і, звичайно, плаче, коли той вигукує: «Ми віддали в жертву місіс Арабелу... І я радий, що від неї нічого не зосталося». *Son and Lovers*, pp. 57–58.

логією — жінку жертвують сонцю. Проте в оповіданні, крім пустої псевдоіндіанської легенди, є й щирі «релігійні почуття», бо саме в ньому Лоуренс найпалкіше сформулював свою теорію чоловічої зверхності та вчення про пеніс як божество. До того ж облудний міф не дає оповіданню обернутися на фактичне потурання порнографічним мріям. Взявши до уваги самі наміри, було б цікаво ретельно порівняти між собою оповідання «Жінка, що поїхала геть» та «Розповідь про О»: багатьма аспектами вони скидаються на найодвертіші комерційні порнографічні фільми.

Функцію статевого месника віддано, звичайно, темношкірому чоловікові. Неарійські жінки, так само як і пролетарські доньки, ніколи не цікавили Лоуренса, тож ми не бачимо їх і в цьому оповіданні. З погляду психології сам сюжет збудований так розумно, що дозволяє білому чоловікові стишити почуття провини, пов'язане з експлуатацією темношкірих «примітивних» народів. Він спокутує власну провину, кинувши їм для розправи свою жінку, відступивши їм на певний час своє панування над нею, обернувши свою власну суперницю на цапа розгрішення за імперіалістичні надмірності. Ліберальні, гуманні, зичливі представники чоловічого племені вдоволені суто зовнішнім розгортанням сюжету, натомість агресивні, лихі, з садистськими схильностями чоловіки дістають куди більше поживи з глибин, що лежать під поверхнею сюжету.

Якийсь час було модно карати за гріхи білого чоловіка «його жінку». Навіть Леруа Джонс удавався до такої політики в своєму творі «Голландець», покаравши всіх білих, уособлених в карикатурній постаті Лулу, і уникнувши таким чином куди грізнішої сутички з «чоловіком». Жене, маючи набагато тонше сприйняття, усвідомив, що згвалтування білої жінки — це насправді нескінченна егоїстична фантазія білого чоловіка. Цей маніакальний міф правив і за причину, і за виправдання реакції білого господаря на нібито смерть «його жінки» чи наругу над нею, реакції, що призводила в недалекій минувшині на-

шої країни до численних звірств. Отож у п'єсі Жене «Негри» чорношкірі «актори» розігрують сцену «вбивства білої жінки» перед білою аудиторією, знаючи, що це найкраща розвага, яку вони можуть запропонувати цікавості юрби, що, до речі, виконує роль їхніх суддів. Коли викрито, що «вбивство» — лише прикидання, на «катафалку» нічогісінько немає — тільки порожнеча, ідея, сама Білість, що її замордували негри, — білий суд знавіснів і знетямився. «Ви нас убили, не вбиваючи», — обурювався він¹⁷⁷.

Адже Жене досліджував не факт расового чи сексуального насильства, а психічні основи расово-статевих поглядів, викриваючи їх як міфи політичної системи.

У Лоуренсовій застережливій оповіді для білої жінки наявні всі ті химерні твердження, властиві психіці білого чоловіка: буцімто темношкірі всього світу захоплені й зачаровані білявими косами, — це майже аксіома таких казок для білої раси, як, наприклад, «Лорд Джім». Серед білих загальнопоширена думка, що коли хто з білявими косами потрапляє до темношкірих, ті виповнюютья такої поваги, що проголошують його богом чи царем, — яка втіха для марнославства білих! Лоуренс знову використовує цей заяложений мотив, а водночас іще й карає білу жінку. Наведена цитата потверджує ці обидві тези: принижуючи жінку, автор водночас лестить білому егоцентризмові:

«Тепер усюди панувала тиша. Їй дали чогось випити, потім два жерці зняли з неї накидку і блузку, і вона, дивовижно бліда, стояла поміж жерців у вогняних шатах за крижаним стовпом, над юрбою темнолицього люду. Натовп унизу глухо, несамовито заревів. Тоді жрець розвернув її, щоб вона стала плечима до людей, щоб її довгі біляві коси відкрилися кожному. Натовп заревів знову»¹⁷⁸.

Сцену розмальовано яскравими барвами, від усієї оповіді тхне Голівудом, але вона, крім того, задовольняє

¹⁷⁷ Jean Genet, *The Blacks, A Clown Show* (1958), translated from the French by Bernard Frechtman (New York: Grove Press, 1960), p. 98.

¹⁷⁸ Lawrence, *The Woman Who Rode Away*, p. 39.

вуаеризм, садистські вияви содомії і мрію білої людини про звеличення й вихваляння.

Читача завжди вражає сексуальна двозначність у Лоуренса. Героїня цього оповідання схильна йти вперед, до смерті, мов пташка, загінотизована очима удава. Однак її фаталізм годі якось пояснювати, — хіба Лоуренсовим невідчепним бажанням убити її. Цей фаталізм незвичайний: він нібито має репрезентувати занепад Заходу чи якоїсь іншої абстракції, проте оповідь набуває неабиякої сили завдяки тому, що за нею криється сам автор, і то внаслідок збочених глибинних потреб, притаманних його натурі. Він надає щедрої уваги як мазохістським, так і садистським потягам, і все ж читач помічає, що автор надто вже тішиться мазохізмом, насолоджується силою індіанця, його красою, незворушністю й жорстокістю, яка впливає не тільки на дурнувату жінку, його жертву, а й на Лоуренса. Це сам автор стоїть зачарований перед тим мовчазним і вродливим темношкірим убивцею; захоплений, збуджений, він чекає жертвовного згвалтування.

Однак справді цікаве в оповіданні — це злам жіночої волі, натомість убивство — лише завершення. Як і в «Розповіді про О», де багато «екзотичної» порнографії (наприклад, притаманної Близькому чи Далекому Сходові або примітивним культурам, де реальна або вдавана зневага до жінок начебто пояснює великі дози сексуального садизму, що й спокусив автора обрати для зображення такі місцевості), авторів інтерес спрямований не на завдані фізичні страждання, а на шкоду, заподіяну волі та духові, на приниження людської гідності жертви, заперечення її справедливих вимог. Поступ вимірюється сотнями фраз на кшталт: «...вона була дуже втомлена. Вона лягла на простелені шкури... і спала, забувши про все на світі»¹⁷⁹. «Вона була мов чужа, вийшла за межі свого ества, здавалося, її тіло вже не належить їй»¹⁸⁰. Ув'язнена в невеличкій хижці, день у день отруювана

¹⁷⁹ Там само, с. 24.

¹⁸⁰ Там само, с. 24.

наркотиками, поки тривали торттури, неперервно блюючи, жінка дійшла щонайглибшого відчаю й пасивності, «мов уже й не контролювала себе»¹⁸¹. Лоуренс з неквапною втіхою змальовує, як вона мало-помалу зрікалася своєї особистості: «Вона вже не належала собі, була мов зачарована, перебувала під чиєюсь владою. Інколи вона відчувала великий страх... Індіанці прийдуть, посідають навколо неї і вже самою своєю присутністю полонять її підступними чарами... Коли вони сидять, то, здається, відбирають їй волю, полишають безвладною жертвою її власної збайдужілості»¹⁸².

Ідея твору — адже це оповідання має певну ідейну спрямованість — розкривається нарешті в центральному уступі, де автор виголошує новій жінці справжню лекцію:

«У дивних високих символах на головах незворушних, зосереджених жінок вона, здається, знову добачала давні слова: мене, мене, текед, упарсін. Її, надто особисту й індивідуальну жіночість треба було знову затерти, величні первісні символи треба було знову піднести над поваленою індивідуальною незалежністю жінки. Треба знову зруйнувати гостру й нервово-чутливу свідомість шляхетної, освіченої білої жінки, а жіночість годиться ще раз укинути до великого потоку знеособленого сексу і знеособленої пристрасті. Дивно, немов ясновидиця, вона бачила, як готуються до величезної пожертви, і, знехтямившись від душевних мук, повернулась у хижку»¹⁸³.

Так, вона дослухалась. Отож тільки з великим жалем можна дивитись на тих африканських, азіатських, південноамериканських жінок, що з трибуни Об'єднаних Націй боронять свої громадянські права. Тяжко схибивши, вони не спромоглися збагнути мудрих Лоуренсових напучень про непристойність своїх сподівань на сексуальну рево-

¹⁸¹ Там само, с. 25.

¹⁸² Там само, с. 27.

¹⁸³ Там само, с. 29. Нема потреби пояснювати, що «символ», який височітиме над поваленою свободою жінки, — не що, як фалос.

люцію, про недоречність своїх зусиль: адже вони чинять великий вплив, надихають на боротьбу решту представниць жіночої статі.

Виголосивши проповідь, можна далі переповідати події: «Вона завжди перебувала в розслабленому, збентеженому стані жертви... Зрештою, то був єдиний стан свідомості, який іще мав для неї певну вагу, і вона тішилась вишуканим почуттям: знесилюючись, начебто оберталась на найвищу красу й гармонію довколишнього світу»¹⁸⁴. Остання фраза — звичайнісінькі теревені, проте її намір очевидний. Звичайно, автор великою мірою спирається на нібито мазохістську жіночу природу, яка має виправдати будь-які жахіття, заподіяні жінці: «Вона знала, що вона жертва, що всі ті маніпуляції над нею лише мали перетворити її на жертву. Але їй було байдуже. Вона сама цього прагнула»¹⁸⁵. З усіх чоловічих фантазій цю, мабуть, ушановують найдужче: вона не тільки виправдовує будь-яку жорстокість, а й виконує ще неоціненнішу послугу, виводячи ці всі вчинки за межі моралі: адже звірства лише задовольняють «питому натуру» жінки. Фройд забезпечив наукове виправдання садизмові, Лоуренс не забаривсь пійматися на його гачок.

В оповіданні вжито всіх засобів, аби принизити жінку. Оскільки Лоуренсове уявлення про зарозумілість — це жінка, що дозволяє собі якусь упевненість, героїню, що заговорила з індіанцями, які полонили її, винагороджено тим, що її коня без упину шмагають, і він щоразу боляче підкидає її в сідлі. Згодом Лоуренс дав їй спішитись і повзти. Інші подробиці, що їх смакує автор, — безпідставна образа тварини, з якою жінка поділяє свою в'язницю, «невеликої сучки», і її майже кролячий страх, коли її повели на смерть: «Вона сиділа, визираючи з хижі виряченими, знетямленими синіми очима... бліда, знесилена, виснажена наркотиками»¹⁸⁶.

¹⁸⁴ Там само, с. 31.

¹⁸⁵ Там само, с. 36.

¹⁸⁶ Там само, сс. 37–38.

Її тюремники, що, власне, є втіленням ідеї, нітрохи не схожі на живих істот, належних до певної раси, це надприродні чоловіки, що перебувають «над статтю», ревні, побожні прихильники чоловічої зверхності, що зневажають будь-які генітальні контакти з жінкою, воліючи натомість упоруватися з нею ножем. Це останні жерці Лоуренсового фалічного культу: «В їхньому погляді не було нічого чуттєвого чи сексуального, в ньому лише страхітливо полискувала непорочність»¹⁸⁷. «...В очах не було навіть глуму. Тільки палке, але далеке, нелюдське сяйво, що лякало її. Вони були неприступні. Вони взагалі не бачили в ній жінки»¹⁸⁸. Читача невпинно інформують, що то «темношкірі й могутні чоловіки»¹⁸⁹, проте, хоч як парадоксально, ще й запевняють у їхній «мовчазній, безстатевій, могутній фізичній присутності»¹⁹⁰. Насправді тут немає ніякої суперечності, бо в цьому своєму апофеозі пуританської порнографії Лоуренс відокремив сексуальність від статі. Оті його штучні індіанці втілюють щонайвищу мужність, тож не можуть мати взаємин із жінками, вони мов і не спілкуються з ними. Під «чоловіком» Лоуренс просто розуміє гнобительську силу, харизму панування, «щось первісно мужнє й жорстоке»¹⁹¹, «давнього лютого самця»¹⁹². Такі риси, природно, несумісні з будь-якою сексуальною активністю, бо ж вона може бути пов'язана з ризиком спілкування з жінкою або навіть потурання їй. Їхні взаємини з жінкою-жертвою бездоганно антисексуальні й через те напроцьуд мерзенні — як своєю зарозумілістю, так і зумисною нелюдяністю.

«— Тобі треба скинути одяг і покласти отут.

— Якщо всі чоловіки вийдуть, — відповіла вона.

— Тобі ніхто не загоді зла, — спокійно промовив жрець.

¹⁸⁷ Там само, с. 20.

¹⁸⁸ Там само, с. 18.

¹⁸⁹ Там само, с. 27.

¹⁹⁰ Там само. Курсив мій. — К. М.

¹⁹¹ Там само, с. 35.

¹⁹² Там само, с. 29.

— Ні, поки чоловіки тут, я не роздягнусь, — відказала вона. Жрець зиркнув на двох чоловіків біля дверей. Ті швидко підступили і зненацька схопили її за руки, не боляче, але з великою силою. Потім підійшли двоє старих і з дивовижною спритністю розрізали гострими ножами її черевики та стягли їх, далі розпанахали їй одяг, тож він поспадав із неї. За якусь мить вона вже стояла перед ними біла і неприкрита. Старигань на ліжку щось проказав, і вони розвернули її, щоб і той усе бачив. Згодом знову заговорив, і молодий індіанець спритно повиймав шпильки та гребінець з її кіс, і вони розсипалися по плечах плутаними пасмами. Старигань знову озвався, й індіанці підвели її аж до ліжка. Сивий темношкірий дідок із тьмавими очима послинив пучки і найобережніше доторкнувся до неї: помацав груди, живіт, сідниці. І вона щоразу здригалася, коли пучки повзли по шкірі, їй здавалося, ніби її мацає сама смерть»¹⁹³.

Аж ніяк нема недоречності в тому, що жертва відчуває дотик смерті: адже, зрештою, саме так виявляється Лоуренсова чоловіча зверхність — летальним, згубним, крайнім запереченням сексуальності, життя й плідності. Тут навіть годі мріяти про більшу безплідність. Останні ритуали відбуваються перед фалічним крижаним тотемом, і нас вражає дивовижна доречність цієї подробиці: адже пеніс — буруля:

«Просто попереду здіймалася величезна ввігнута скеля і з її верху звисав довгий, схожий на ікло, крижаний шпичак; крига мов уливалася десь із прірви над скелею і зупинилася, спадаючи з небес, майже сягнувши кам'янистої западини, де мала б утворитися калюжа. Але западина була суха... Вони повернули її обличчям до райдужної крижаної колоди, що, мов чарами, зупинилася серед лету»¹⁹⁴.

Якщо згадати про генітальну топографію, читач може зауважити надприродне походження пеніса (він опускається з небес), чудо ерекції (мов чарами зупинився) і заперечення матки (суха западина). Крижаний шпичак —

¹⁹³ Там само, сс. 23–24.

¹⁹⁴ Там само, сс. 38–39.

це Лоуренсів бог, кумир, образ божественності. Це те, чого може досягти фалічна свідомість.

Перед проникненням смерті жертву треба очистити, «обкурити», помучити, обтерти, і читача подразнюють, можливо, найодвертішим авто-, чи, може, антиеротичним методом, притаманним порнографічній літературі. Такі уступи здебільшого цитують на форзацах дешевих видань, використовуючи їх як сексуальну приманку: адже їхня вабливість очевидна:

«Серед темряви й тиші вона виразно усвідомлювала все, що діялось навколо: ось вони зняли з неї одяг, поставили перед таємничим зображенням на стіні, розмальованим синьою, білою та чорною барвами, обмили її водою... Потім поклали на тапчан під якимсь іншим великим і незбагненим малюнком, виконаним червоною, чорною та жовтою фарбами, і тепер обтерли все тіло пахучою олією, розтерли кінцівки, спину, боки, виконавши якийсь довгий, дивний, гіпнотичний масаж. Темні руки були напрочуд сильні, проте м'які, як вода, і це дивувало її. Вона бачила, що темні обличчя, схилені над її білим тілом, розмальовані червоною барвою, на щоках видніли жовті кружечки. Чорні очі зосереджено поблискували, поки руки вправно розминали м'яке біле жіноче тіло.

Коли її обкурили, чотири дужі чоловіки, тримаючи її тіло за випростані руки й ноги, поклали його на широкий плаский камінь. Позаду неї стояв літній чоловік, мов скелет, захований тьмяним склом, держав ножа й заціпеніло дививсь на сонце, за ним бовванів іще один голий жрець із ножем»¹⁹⁵.

Уся садистська порнографія прагне досягти своєї доконалості в убивстві. Лоуренсові кінофільмові жерці, здається, самі розуміють мету ритуалів і стоять «оголені в стані дикунського екстазу»¹⁹⁶, чекаючи миті, коли сонце, саме фалічне, запалить фалічну бурулю і дасть знак фалічному жерцеві занурити фалічний ніж, — перед нами

¹⁹⁵ Там само, сс. 36 і 39.

¹⁹⁶ Там само.

вбивче злягання, в жінку-жертву проникає ніж, лби вирізати їй серце¹⁹⁷.

Лоуренс із неабиякою старанністю вигадав сексуалізований краєвид, що мав збігатися з сексуальним сценарієм, — поки жертва лежить готова й чекає, він напружує читачеву увагу:

«Піднявши очі до неба, вона дивилась на жовте сонце. Сонце сідало. Крижаний стрижень був наче тінь поміж нею і сонцем. Вона побачила, що жовте проміння виповнює вже половину печери, проте ще не сягнуло вітваря, де палав вогонь, і далекого краю схожої на лійку заглибини в скелях. Так, проміння поволі заповзало вглиб, і що дужче наливалося багрянцем, то далі сягало. Коли зчервоніле сонце вже от-от мало сісти, воно осяяло весь крижаний стовп і освітило найдальші закутки печери. Тепер вона збагнула, що саме цього чекали індіанці... Їхня лють була ладна вихлопнутись містичною радістю, несказаним тріумфом... Потім її вдарить ножем старий жрець, вразить у саме серце, принесе жертву й здобуде силу»¹⁹⁸.

Оце й становить формулу сексуального канібалізму: ніж заступає пеніс і проникнення, печера — матку, а ложе править плаха, — і вбивство коять на те, щоб збагатитися силою жертви. Лоуренсова хвороблива фантазія призначила чоловікові проникати в жінку знаряддям смерті й викрадати її ману. Лоуренс гадає, нібито темношкірі раси заздять білій, що, за його легендою, «вिकрала їхнє сонце», але насправді він сам видається заздрисним, переляканим — убивцею.

Головний обряд Лоуренсової сексуальної релігії — коїтус як убивство, центральний образ — людська жертва, вбивство жінки задля більшої слави та могутності

¹⁹⁷ Цікаво, що Лоуренс відтворив поширене серед народу ототожнення сексуальності й насильства, яке можна добачити, наприклад, у вульгарній вуличній мові, де наша налізлива, накинута культурою звичка гидувати сексом призвела до того, що слово «їбати» стало синонімом слів «бити», «ображати», «занапащати».

¹⁹⁸ Там само, сс. 39–40.

чоловіка. Та оскільки сексуальна потенція мало що здатна вдіяти з тілом, ще й як очевидно, що мета цього оповідання суто політична. Перетворення людських геніталій на зброю привело Лоуренса від сексу до війни. Автор так нестямно викривлює й заперечує сексуальність, що вона й справді обернулась на збочення до вбивств, і, мабуть, тому це оповідання видається не тільки страхіливим, а й безумним.

ГЕНРІ МІЛЕР

Деяких письменників уперто не розуміли. Генрі Мілер — безперечно, один з найвидатніших серед досі живих американських письменників, проте академічні педанти ще й тепер уважають, нібито він не вартий уваги дослідників літератури. Мілер, можливо, справив чи не наймогутніший вплив на наше сьогочасне письменство, проте офіційні критики з безглуздою впертістю й послідовністю нехтують його доробок¹. Ситуацію погіршило ще й те, що Мілер став репрезентувати бурхливо проголошену «сексуальну свободу» останніх кількох десятиріч. Промовистий вислів таких тверджень можна знайти в палкій статті Карла Шапіро: «Мілерові досягнення дивовижні: він напрочуд кумедний, не перетворюючи секс на комедію... його слово — незвичайно точне і поетичне, в його творах ніде немає самовдоволеності»². Шапіро певен, що Мілер спроможний зробити більше, щоб вигнати «непристойність» з національної сцени, ніж повномасштабна соціальна революція³. Лоуренс Дарел вигукує: «Як добре бодай коли-небудь позбутися пуритан і поган», оскільки Мілерові книжки, на відміну від творів його попередників, «не породжені пуританським шоком»⁴. Шапіро за-

¹ До цього, може, спричинилась і його власна ексцентричність з питань надання дозволу. На Мілерову думку, дозвіл цитувати — це особисте потвердження критикових поглядів з боку автора. На жаль, обсяг моєї розвідки не дозволяє мені як слід ушанувати творчість Мілера як есеїста, автобіографа та сюрреаліста, мої зауваження обмежені лише висвітленням у його творах міжстатевих взаємин.

² Karl Shapiro, «The Greatest Living Author»; статтю перевидано як вступ до роману Мілера «Тропік Пака», *Tropic of Cancer* (New York: Grove Press, 1961), р. XVI.

³ Там само, с. XVIII.

⁴ Bern Porter, *The Happy Rock* (Berkeley: Packard Press, 1945), pp. 2–4.

певняє нас, що Мілер — перший письменник не зі Сходу, що спромігся писати про секс так природно й розлого, як романісти звичайно пишуть про заставлені стравами столи або битви»⁵. Прикметні аналогії. Порівнявши «Тропік Рака» і Джойсового «Уліса», Шапіро віддає перевагу Мілерові, бо якщо Джойс, зіпсований путами свого релігійного виховання, хтивий або «збудливий», Мілер «узагалі не збудливий, бо релігійні або так звані моральні стрими для нього не існують»⁶. Шапіро переконаний, що «насправді Джойс не дозволив собі відчути красу сексу й жадання, натомість Мілерові з самого початку було вільно зображувати могутні таємниці і радощі любові та злягання»⁷.

Хоч яким привабливим може видатись наш теперішній широковідомий образ Генрі Мілера як визволеного чоловіка, він, фактично, дуже далекий від правди. Насправді Мілер — це повний комплект американських сексуальних неврозів, і його значення полягає не в тому, що він визволив нас від таких уражень, а в тому, що він мав чесність зобразити й драматизувати їх. Мілерові писання дають нам своєрідну полегкість, ми немов переживаємо катарсис, але насправді це лише наслідок того, що Мілер уперше висловив невисловлюване. Тут, власне, не йдеться про непристойні слова: адже їх друкували й раніше, і не в одному творі. Мілер висловив ту огиду, зневагу, ворожість, насильство й мерзоту, що ними наша культура, або, точніше, властиве їй сприйняття світу чоловічими очима, обступає сексуальність. І жінок теж: адже чомусь саме на них припадає тяжкий тягар сексуальності. Є чимало свідчень, які переконують, що сам Мілер певним чином усвідомлював це, і його «простодушні сексуальні герої» були б набагато кращі, коли б, як висловивсь один критик, їх повсякчас вели до «самопародії»⁸.

⁵ Shapiro, op. cit., pp. XVI–XVII.

⁶ Там само, с. XVII.

⁷ Там само, сс. XVII–XVIII.

⁸ Ihab Hassan, *The Literature of Silence*, Henry Miller and Samuel Beckett (New York: Knopf, 1967), p. 10.

Але головна вада його творів — надто тісна ідентифікація з особою автора, Генрі Мілером, це завдає підступного удару вірогідності зображеного й переконує нас, що Мілер-людина нітрохи не мудріший за Мілера-літературного героя⁹.

Але *такий* уже Мілер. Хоча є всі підстави сумніватись у стеменній правдивості тих сексуальних звітяг, що він їх докладно реєструє від першої особи, хоча є всі підстави підозрювати, що чимало з його «з'ягань» — це звичайні фантазії, ніколи нема підстав сумніватись у щирості почувань, що породжують такі розповіді, в експлуататорському характері описаних сексуальних стосунків, у властивому творам духові юнацької самозакоханості. Справжня оригінальність Мілера полягає у розкритті та описі низки взаємопов'язаних поглядів на відносини статей, що, незважаючи на свою величезну поширеність та силу, ще ніколи (або ніколи так очевидно) не були відображені в літературному творі. Звичайно, ці погляди — так само не вся правда, як і лицарське, чи то куртуазне, чи то романтичне кохання, але Мілер, висвітливши їх, розкрив своєрідні культурні дані, доти ретельно приховані під нашими традиційними святощами. Певною мірою слушне й те, що з погляду соціології Мілерові враження репрезентують реакції підлітка, якого життя зробило брутальним. Ці реакції породжують симпатії, і то навряд чи з боку самих підлітків, бо зачіпають струни, що дозволяють солідаризуватись чоловікам різного віку й усіх класів, становлять неофіційний чоловічий варіант трактування і сексуальності, і жінки, і цей варіант якнайтісніше пов'язаний з офіційними святощами кохання — матір'ю, дружиною, незайманкою і матроною, — дарма що начебто суперечить їм. Стривоженість і зневага у ставленні до жіночої статі мають у творах Мілера принаймні не меншу вагу, ніж у творах традиційного письменства, де ми бачимо загалом куди дипломатичніший, «шанобливіший» варіант таких почувань до

⁹ Я втішилася, виявивши, що Гасан згоден зі мною.

жінки¹⁰. По суті, слухати, як Мілер вихваляється, що «впер» кому-небудь, не менш утомливо, ніж чути, як перший-ліпший селяк виповнюється сумлінного фанатизму після довгих годин елейного патерналізму з вуст сенатора Істленда.

Мілер уважав себе за учня Лоуренса, проте вчитель, якби дожив, страшенно розгнівався б, почувши таке образливе твердження. Літургійна пишнота, що нею Лоуренс обкутує сексуальність, анітрохи не схожа на зумисну профанацію Мілера. Лоуренсів герой береться до своєї місії з сумнозвісною поважністю і «кохається», дотримуючись докладного дипломатичного протоколу. Під час цього процесу завдяки витонченій дипломатії і вправним психологічним маніпуляціям він досягає впокорення тієї або тієї жінки. Зате Мілер і його спільники (адже Мілер — це зграя) просто «бере» жінок і забуває про них, і ці дії дуже скидаються на користування предметами гігієни, наприклад, косметичними серветками чи туалетним папером. Мілерів герой просто «злягається», він — звичайнісінький вуличний гендляр або дрібний шахрай, не скутий жодними претензіями, йому не треба виконувати священницької ролі. Лоуренс багато зробив для того, аби позбутися традиційних романтичних любовних почувань. А Мілер, як здається на перший погляд, узявся за перо, щасливий тим, що взагалі не знав про їхнє існування. Фактично, його холодна, незворушна процедура задумана як блюзнірство, паплюження ніжності романтичного кохання, ніжності, що її Лоуренс ніколи не мав охоти зрікатися. По-своєму брутално Мілер показав, що «любове ошуканство» (боротьба за владу під машкарою еротизму) — процес, не складніший за вуличний грабунок. Формула дуже проста: ти зустрічаєш її, балачками схиляєш підставити «передок», а потім забираєшся. Мілерові лови — це примітивне знайди, зляжся й забудь.

¹⁰ Я маю на увазі не тільки традиційні куртуазні, романтичні й вікторіанські почуття, а й почуття наших сучасників. Конрад, Джойс і навіть Фолкнер ніколи не підступали до зображення міжстатевої ворожості, характерного для творчості Мілера.

Проте обох письменників дещо таки об'єднувало, зокрема спільна неприязнь до сексуальної революції, Мілер був натхнений цією неприязню, і саме вона спонукала його написати чималеньке есе про Лоуренса:

«Видається прикметним, що Лоуренс доклав усіх зусиль, аби знову поставити жінку на належне їй місце... Чоловічий світ, глибоко й ганебно фемінізований... схильний не довіряти Лоуренсовим ідеям і відкидати їх... він нещадно критикував, поборював і словом, і пером... гидкий світ ідеального кохання, де статі вже годі розрізнити! Світ, оснований не на протилежності статей, а на їхньому злитті... [адже] одвічна боротьба з жінкою посилює наш опір, розвиває нашу силу, збільшує велич наших культурних досягнень; завдяки їй... ми вибудовуємо... наші релігії, філософії й науки»¹¹.

Тут можна помітити схожість цілей, проте Мілер не спромігся визнати чи принаймні згадати, що методи в Лоуренса і в нього абсолютно різні. Лоуренс відхилив феміністичні вимоги визнати за жінками людські права й дозволити їм брати ширшу участь у громадському житті й приписував жінкам вегетативну пасивність, назвавши її реалізацією. Його успіхи підготували шлях для ескалації ворожості, Мілер, уже не криючись, висловлює зневагу. Лоуренс мав справу ще з особами, Мілер відчув, що йому вже вільно писати про об'єкти. Мілер просто взяв і обернув жінку на «поцьку» — річ, товар, матеріал. Нема вже особистості, яку треба визнавати, з якою можна зіткнутись, отже, нікого не треба приборкувати чи ламати, вдаючись до психологічних тонкощів Лоуренсової фрейдистської мудрості.

Задля цілей сексуальної політики обидва автори використовують фантастичні елементи, проте Лоуренс, здається, використовує їх з суто прагматичною політичною метою, він прагне примусити до емоційної капітуляції реальну жінку, здебільшого непересічної сили та розуму. Натомість Мілерові, власне, нема з чим боро-

¹¹ Henry Miller, «Shadowy Monomania», *Sunday after the War* (New York: New Directions, 1944), pp. 259–261.

тись, хіба з недиференційованою статевістю, що існує в мастурбаційних мареннях. Коли згадати двох справжніх жінок, Мод та Мару, що постають у світі Мілерової творчості серед тисяч карикатурних образів шльондр, то їхні особистості такою великою мірою не пов'язані з їхньою сексуальною поведінкою, що в тих сексуальних епізодах, де вони з'являються, їхні імена без усякої шкоди можна замінити іменами будь-яких інших жінок. Адже мета кожного злягання однакова: демонстрація свідомої байдужості героя перед виявом нижчих форм життя. Під час вікопомної зустрічі з Марою, єдиною жінкою, яку він коли-небудь кохав, Мілер не менш безсторонній, як і при зустрічі з Айдою, а Мара така ж гротескна:

«На цій лискучій, ковзкій поверхні Мара звивалася, мов вугор. То була вже не розпалена жінка і навіть не жінка взагалі, а розпливчата, невизначена маса, що крутилась і смикалась, мов живець у розбурханому морі, якого бачать догори дригом у опуклому дзеркалі.

Мене давно вже не цікавили її сіпання, крім тієї частини, що була в її тілі, я був холодний, наче огірок, і далекий, мов Сіріус...

Десь перед світанком, за східноамериканським часом, помітивши застиглий, немов із згущеного молока, вираз навколо вуст, я збагнув, що сталося. Її обличчя зазнало всіх метаморфоз ранньоутробного життя, але в зворотному напрямі. Коли згасла остання іскра, обличчя стухло, наче проколота торбина, очі й ніздрі курилися, мов смажені жолуді, серед зморшкуватого озера блідавої шкіри»¹².

Вікторіанці, або ж дехто з них, самі себе викрили, придумавши жаргонне слівце для оргазму — «виснажуватись», і цей термін, вочевидь пов'язаний з економічною непевністю та обмеженими ресурсами, відбиває, можливо, капіталістичну ощадливість, коли сім'я розуміли як гроші (або час чи енергію), тож його слід якнайретьельніше зберігати¹³. Мілер не такий скупиндра, але й у

¹² Henry Miller, *Sexus* (New York: Grove Press, 1965), p. 143.

¹³ Див.: Steven Marcus, *The Other Victorians* (New York: Basic Books, 1966).

його психіці секс дивовижно пов'язаний із грошима. Згідно з духом американської фінансової моралі Мілер до сорокарічного віку був цілковитим невдахою: автором, нездатним творити, що жив жалюгідним життям покидька, не мав роботи й залежав від милостині. Перше ніж паризьке вигнання дало Мілерові перепочинок, він почувався в'язнем обставин у міщанському середовищі, де зневажали творчу та розумову працю, а єдині схвалювані царини чоловічих досягнень були обмежені грошима та сексом. Звичайно, Мілер — парія й бунтівник, та хоч як він ненавидить психічну зосередженість на грошах, вони так глибоко полонили його душу, що він здатний тільки заступити їх сексом, — відбувся своєрідний перенос потягу до нагромаджень. Обернувши жінку на товар, він теж може тішитись визнанням своїх «успіхів». Якщо він не годен заробляти гроші, то спроможний здобувати жінок, якщо змушений жити на позичені гроші, то сягає нечуваного успіху, дістаючи щось задарма. І поки його краще «приспосовані» сучасники шахрують у комерції, Мілер зберігає свою «мужність», махлюючи в поцьках. Досягши блискучого успіху в паралельній системі безглуздої пожадливісті, де реальні прибутки так само нітрохи не пов'язані зі справжніми потребами і де вони, власне, нічого й не важать, порівнюючи з тим, як швидко зростає незмірна самозакоханість, Мілер у гурті своїх приятелів створив собі чоловічу репутацію.

Пишучи про цивілізаційну вищість французького сексу, за найкращий доказ цієї вищості Мілер вважає його ліпшу ділову організацію. Повііному клієнтові «дозволено перед купівлею оглянути й помацати товар», цю практику Мілер вітає як «чесну»¹⁴. Господар не тільки не встряє в будь-які суперечки з «власником товару», — заморський бізнес такий зичливий, що там вам «не буде жодних перешкод, раптом ви надумаете взяти з собою до готельної кімнати з півдесятка жінок, звичайно, якщо

¹⁴ Henry Miller, *The World of Sex* (New York: Grove Press, 1965), p. 101.

вас не обтяжать додаткові витрати на мило та рушники»¹⁵. Поки у вас є чим платити, пояснює Мілер, записавшись доларовою культурою, не існує жодних інших людських міркувань. «У готелі я дзвоню, щоб привели жінку, — так само, як ви б дзвонили задля віскі з содовою»¹⁶, — вихвалявся якимось Мілер, поринувши в захмарні мрії багатіїв, сп'янівши від усемогутності грошей і переконаності гультя-янки, що чужинці роблять ті речі краще.

Під час роботи на посаді начальника відділу кадрів Західної профспілки Мілерові страшенно пощастило, бо він досконало поєднував сексуальну та економічну владу над жінками, що звертались до нього по роботу: «Гра полягала в тому, щоб тримати їх на мотузочку, обіцяти роботу, але спершу домагатися від них безперешкодних злягань. Здебільшого було досить лише кинути їм наживку, щоб затягти їх увечері до контори й розкласти на цинковому столі в гардеробній»¹⁷. Кожен американець знає, що світ комерції — бойовище. Коли службовців «їбе» компанія, вони можуть помститися, «їбучи» своїх секретарок. Мілерова секретарка була «почасти негритянка» і так «страшенно тішилась, коли хтось злягався з нею не соромлячись»¹⁸, що її можна було відступати й босовому приятелю Керлі. Зрештою вона наклала на себе руки, але ж у бізнесі «або ти їбеш, або тебе їбуть»¹⁹, зауважує Мілер, докладно аналізуючи ті численні значення, які ми пов'язуємо з цим словом.

За один пам'ятний доказ, що секс — це війна на виснаження, яку провадять на економічному ґрунті, править п'ятнадцятифранкова повія, яку Мілер та його приятель Ван Норден наймають уночі в Парижі і з якої попри їхню крайню неохоту та її знесиленість від голоду треба таки вирвати ту ціну²⁰. Оскільки секс, чи, радше, «поць-

¹⁵ Там само, сс. 101–102.

¹⁶ Henry Miller, *Tropic of Capricorn* (New York: Grove Press, 1961), p. 202.

¹⁷ Там само, с. 29.

¹⁸ Там само, с. 57, 180.

¹⁹ Там само, с. 30. В цьому сенс усього уступу.

²⁰ Henry Miller, *Tropic of Cancer* (New York: Grove Press, 1961), p. 141 seq.

ка» — не тільки товар, а й грошова одиниця, Мілерові пригоди, що їх можна розуміти як численні перемоги в ошуканстві, осяяні радістю, яку дає записаний у бухгалтерських книгах прибуток, і спираються на примітивне твердження, що кількість заступає якість. Як і для будь-якого торговця, перейнятого тільки прибутками, самі «товари» стають нецікаві й нікчемні, і навіть нагромаджуваний капітал блідне поряд із владою, яку він забезпечує. Хвороблива залежність від сексу інколи так знесилює, що Мілер і його приятелі часто зрікалися його: «Просто поцька, Генріху... звичайнісінька поцька», — зітхає Макгрегор²¹. Ван Норден так соромиться своєї налізливої слабкості, що часом радий обмежитись яблуком, з якого вирізає середину, додаючи трошки кольдрему²². З погляду чуттєвості чи емоцій такий сурогат не породжує жодних труднощів, бо, згідно з Мілеровими оповідями, реальної жінки під час статевих взаємин по-справжньому й не відчують. Проте яблука не можуть опиратися, отже, дещо втрачається: нема кого завойовувати, нема втіхи в тому, щоб «повалити її»²³.

Переситившись Мілеровими гарячковими зляганнями, дивом дивуєшся, скільки сексуальності насправді навіть не згадано: наприклад, інтимності або естетичної насолоди від оголеного тіла. Вкрай рідко ми чуємо про «величезні пипки» чи «гузницю», але це жалюгідні й неначе зайві частини еротичних жіночих форм, що їх просто не бачить автор. Окрім хіба геніталій — найголовніших виконавців, кабаки і яєць, — у книжці не змарновано жодного слова на опис чоловічого тіла. Там злягаються навіть не тіла, вже не кажучи про особи. Мілерова фантазія суворо обмежує дію відокремленими пригодами поцьки й кабаки: «Тіло її, а поцька твоя. Поцька і кабака беруть між собою шлюб», — наставляє автор, перед тим довівши, що життя так розлучило цю пару, що «тіла пішли іншим

²¹ Henry Miller, *Plexus* (New York: Grove Press, 1965), p. 475.

²² Miller, *Tropic of Cancer*, pp. 291–292.

²³ Henry Miller, *Nexus* (New York: Grove Press, 1965), p. 275 та в інших місцях. Цей вислів часто вживано не тільки в цьому романі, а й у решті.

шляхом»²⁴. Отак обмежившись випадковим і миттєвим союзами, Мілер спромігся великою, ба навіть страшною мірою відокремити сексуальність від решти життя. Партнери тепер удаються до безглузлого, суто механічного руху, імітуючи поршні та клапани.

Досконале Мілерове злягання — це біологічна подія між органами, її прикмета — крайня знеособленість. Звичайно, найкраще, коли жінки абсолютно незнайомі, коли це випадкові пасажирки метро, до яких можна пристати, не перемовившись жодним словом, ні разу їм не моргнувши. Парадоксально, але ці спроби ізолювати секс тільки обтяжують статевий акт найнегативнішими уявленнями. Мілер пішов навіть далі тих примітивних ситуацій, що їх так часто бачиш у професійній порнографії, сороміцьких фільмах тощо, щедро приправивши свої сцени жорстокістю та зневагою. Нібито намагаючись вивести сексуальність за межі будь-яких соціальних чи особистих обставин і звести її до сірої абстракції «тертя органів»²⁵, Мілер ретельно вводить саме стільки інформації про жертву, щоб принизити та спалюжити її дії, натомість його власні дії — це утвердження садистської волі.

Мілер вихваляється, чи, може, слід сказати, признається, що «найкраще злягання», яке він «коли-небудь мав», відбувалося між ним і створінням, майже позбавленим розуму, «простачкою», що жила на горішньому поверсі²⁶. «Усе зоставалося неназваним і невисловленим... Вище пояса, як я вже казав, вона була пришелепкувата. Так, абсолютний недоумок, проте ще якось спромагалася жити. Можливо, через це її поцька була напрочуд знеособлена. То була поцька, одна серед мільйонів... Коли я бачив удень, як вона поволі позбувається глузду, то вночі мені видавалося, ніби я зловив хижу ласку. Все, що я мав зробити, — це лягти в темряві з розстебнутою ширинкою й чекати»²⁷. В описі сцени можна не тільки

²⁴ *Sexus*, p. 83.

²⁵ Стівен Маркес приписує цей влучний вислів Філіпові Раву.

²⁶ Henry Miller, *Tropic of Capricorn*, pp. 181 – 182.

²⁷ Там само, с. 183.

зауважити, як вульгарно і спритно використовує Мілер Лоуренсів трюк усунування розуму, щоб досягти «свідомості крові», а й інтуїтивно відчутти, що, як Лоуренс, так і Мілер патологічно бояться мати справу з іншою повновартісною людською особистістю. На щастя, Мілерового «товкачика» цілком досить, щоб «гіпнотизувати» в темряві його жертву: «Ходи сюди, сучко, — примовляю я сам до себе, — ходи сюди й розтягни ту поцьку наді мною... Я й слова не казав, я навіть не ворушивсь, а просто налаштував свій мозок на її поцьку, що рухалась у п'їтмі нечутно, наче рак»²⁸. Читач усвідомлює, що, згідно з авторовою схемою, чоловік репрезентований не тільки своїм телепатичним знаряддям, а й розумом, тоді як доконала жінка — це плавуча метонімія, чиста поцька, нітрохи не забруднена людським розумом.

Але не завжди ситуація така добра. Аби досягти потрібного «знеособленого злягання» зі своєю нікчемною дружиною Мод (вона вперто чіпляється за безумство «плотського кохання» на відміну від свого куди мудрішого чоловіка, що віддає перевагу «байдужому злягання»), Мілер змушений чекати, поки вона засне: «Почекати, поки вона наполовину засне, забуде про свої шори...²⁹ крадькома вилізти на неї і вперти, поки вона спить»³⁰. Метод, рекомендований при цьому, — «злягання ззаду», оскільки тоді можна уникнути всіх непотрібних контактів і ніхто не зобов'язуватиме дивитися жінці в обличчя. Мод аж до його зради й неминучого від'їзду, коли вона мало не збожеволіла з горя, не зрікалася своєї набридливої звички (що була причиною їхньої несумісності) прагнути, щоб він шанував у ній людську особистість, і не згоджувалась на «злягання наосліп». Раніше вона ще мала нахабство протестувати, — «Ти ніколи й нітрохи не поважав мене як людину»³¹, — але кінець кінцем після цілої низки сцен Мілер навчився використовувати її

²⁸ Там само, с. 182.

²⁹ *Sexus*, р. 83.

³⁰ Там само.

³¹ Там само, с. 97.

істерію, вкладав її на «плаху для злягання» і впирав із «байдужою люттю»³². Після цього лише «швидка, чиста робота... жодних сліз, ніякого кохання», аж поки падала «сокира», — дивний троп, що нібито має означати його оргазм і її страту.

Справді напруженого дня (Мод, Валеска, Валескина кузина) Мілер прокидається, заснувши на хвилинку на Вестсайдському пірсі, і з'ясовує, що в нього ерекція. Та хіба можна змарнувати цей Господній дар, — і він мчить на квартиру молодої жінки, що з нею його познайомили сьогодні за ланчем. Вона відчиняє двері, ще не прочумавшись від сну, і Мілер одразу хапається за таку нагоду: «Я розстібнув ширінку й дістав свого товкачика, що одразу зайняв потрібну позицію. Вона була така сонна і очманіла, що я немов працював з механічною лялькою»³³. Тим ліпше. Але ще принадніші певні екзотичні подробиці, порушення кількох табу: адже вона — єврейка, що видає себе за єгиптянку: «У душі я весь час приказував: «Єгипетське злягання... єгипетське злягання...» Це було одне з найкращих злягань, яке мені коли-небудь траплялось у житті»³⁴. А найліпше те, що герой спромігся вийти з її квартири досить швидко, щоб уникнути витрат на будь-яке спілкування. Це й справді щось, здобуте за дарма, вільне злягання: «Я не сказав їй жодного слова; єдиною думкою в голові було вибратись... не марнуючи слів»³⁵. Аби доповнити втіху, Мілерів давній приятель Кронський дістався дверей квартири і мовчки стояв під ними, підслухавши всю сцену, ставши пригніченим свідком завоювання.

Ідеальна жінка для Мілера — повія. Лоуренс уважав проституцію за профанацію храму, але в Мілера комерціалізація сексуальності — не тільки приємна зручність для чоловіка (адже легше платити, ніж переконувати), а

³² Там само, с. 100.

³³ *Tropic of Capricorn*, p. 82.

³⁴ Там само, с. 83.

³⁵ Там само, сс. 83–84.

й досконала форма жіночого існування, що ефективно обмежує його функціями абсолютної поцьки. Для ілюстрації цього твердження він покликається на Жермену, архетипну французьку повію для американських туристів: «Повія з пелюшок, вона була цілковито вдоволена своєю роллю, фактично, навіть тішилася нею»³⁶. Взявшись докладно висвітлювати тему, Мілер пояснює, що Жерменина «блягузниця» — це її «слава», її «відчуття єдності», її «відчуття життя», бо «то було єдине місце, де вона відчувала бодай якесь життя... он там, між ногами, де його й мають відчувати жінки»³⁷. У Жермени правильне мислення: вона неосвічена й порочна, вкладає в роботу все своє серце й душу. Вона наскрізь і геть в усьому повія, — і в цьому її чеснота»³⁸. Мілер категорично заявляє: «Про кохання до Жермени я можу думати не більше, ніж про кохання до павука», проте прагне наголосити на її вищості супроти іншої повії, Клод, яку він таврує за «делікатність» і звинувачує у «витонченості», стверджуючи, нібито її злочин полягає в тому, що вона має «душу й сумління»³⁹. Найгірше ж те, що очевидна, але невисловлена скорбота Клод править за доказ, що вона не спромагається тішитися власним життям і навіть не любить його звичної гарячкової метушні. В такому ставленні до життя немає слухності, воно обурює і з морального, і з естетичного погляду: «Повія, на мою думку, не має права сидіти отут, мов леді, чекаючи... поки хтось підійде»⁴⁰.

Оскільки «повії — це повії», Мілер здатний ще й обзивати їх «хижачками», «дурепами», «зажерливими чортицями», «сучками», і ця праведна зневага така ж банальна і заяложена, як і його сентиментальність. Але він дбає про те, щоб піднести їхню функцію до «ідеї» — Життєвої Снаги. Вони мов електричні провідники, під'єднатись до

³⁶ *Tropic of Cancer*, p. 45.

³⁷ Там само, сс. 45 і 47.

³⁸ Там само, с. 47.

³⁹ Там само, сс. 44 і 46.

⁴⁰ Там само, с. 46.

них означає для чоловіка «пройнятися тим струмом, що знову дає відчутти землю під ногами»⁴¹. Самі повії говорять про свою роботу як про «обслуговування», і Мілерова втішена самозакоханість прагне не тільки містифікувати отаке заряджання енергією, а й перетворити повію на дивовижну посудину міжчоловічого спілкування, він виспівує: «Всі чоловіки, що були з нею, а тепер ось ти... увесь проклятий потік життя, що йде через тебе, через неї, через усіх хлопців до тебе і після тебе»⁴². Тут вражає не тільки абсолютна абстракція, на яку Мілер обертає сексуальність (що може бути невловнішого, аморфнішого за електрику?), а й характерна (але навряд чи оригінальна) думка про полювання на сім'я інших чоловіків у повіїній вагіні, випадковому провідникові життєвої снаги чоловічого братерства.

У Мілерових творах відчувається атмосфера чоловічого дому. Приятелі дитячих літ zostалися друзями Мілера і в роки його юності, зрілості й навіть старості. Джоні Пол і герої вуличної ватаги підлітків правлять за кумирів зрілих літ, стаючи дивним товариством для Мілерових літературних богів: Шпенґлера, Ніцше, Достоєвського. Шість томів автобіографії і навіть есе — це один нескінченний, часто сповнений жалю до самого себе плач за втраченим раєм юності.

Через те погляди на секс «незаперечного монарха» «Землі злягань»⁴³, як воліє називати себе Мілер, — це законсервовані погляди підліткової доби, коли з сексом ще годилося критись, коли до нього було важко підступитися⁴⁴, коли кожен здобуток становив перемогу чоловічої пильності та кмітливості над жінками, що або по-дурному податливі, або по-мудрому нетовариські. У

⁴¹ Там само, с. 47.

⁴² Там само, с. 46.

⁴³ *The World of Sex*, p. 114.

⁴⁴ Звернімо увагу, що, коли був опублікований роман «Сексус», Мілерові виповнилося п'ятдесят вісім років. Ота зголоднілість незрілої юності — «То ти свого таки домігся?», «То вона справді була твоя?» — можливо, й пояснює просту кількість, набридливе багатство Мілерових пригод.

кварталі є одна дівчина, що радо прийме весь хлопчачий гурт, проте більшість — неподатливі штучки, що з ними треба морочитись, то «пристойні дівчата», що їх зіпсували батько-мати й релігія, тож намовити, обкрутити їх — непросто. Приступна кожному дівчина дозволяє дуже легко втішитись вищістю, почуттям крайньої, абсолютної зневаги, зате друга, котру важче здобути, викликає ворожість, яку завжди бережуть для непримирених. Що важчий здобуток, то більша слава, але будь-яка перемога безглузда, якщо нею не можна похвалитись, якщо про неї не можна кумедно розповісти. Автор пише, що Кронський ховався під дверима, але й у читача складається враження, що секс нічого не вартий, якщо його не постерегла й не привітала юрба перевесників, що править за всюдисущого суддю. Через те від Мілерової прози завжди відгонить розмовою, автор неначе розповідає хлопцям: «А тоді я знову виліз на неї і всадив аж по яйця. Господи, та вона звивалася, наче вугор»⁴⁵. Його випнута гетеросексуальність великою мірою залежить від гомосексуальної спільності почувань. Тож не випадково його розповідь про кохання, трилогія «Радісні страждання», — це довжелезне тлумачення однієї простої тези: «Я втратив спроможність кохати»⁴⁶. Всі почуття свого серця, з такою скнарністю відвернуті від «поцьки», Мілер щедро роздавав тим непривабливим душам, що становили його ватагу; він ніколи не переріс і не покинув її. В його творах ми добачаємо маніакальну гетеросексуальну активність, гостро відмежовану від своєрідного культурного гомосексуалізму (але не протиставлену йому), згідно з яким кохання, дружба, приязнь — усі інтелектуальні та емоційні форми товаришкості — обмежені тільки чоловічим гуртом.

Мілерів сексуальний гумор — це гумор чоловічого дому, а конкретніше — чоловічої кімнати. Як і гумор будь-якої відокремленої групи, він спирається на цілу

⁴⁵ *Tropic of Capricorn*, p. 214.

⁴⁶ *Nexus*, p. 37.

низку спільних поглядів, уявлень та реакцій, що самі по собі становлять внутрішні зв'язки. Тут секс — це гра, що її втіхи полягають у неодмінному стратегічному ошуканстві й маніпуляції одуреним. Мета цієї гри — задоволення не так лібідо, як власного Я, бо чуттєві радощі здебільшого забуто задля насолоди одурити та висміяти жертву. Але жарт не зникає без сліду тільки тоді, коли до сексу важко доступитись, коли він кумедний, потаємний, а «поцька» — вочевидь дурна й гідна всілякої зневаги. Так само, як у расистському гуморі чи будь-якому глумові фанатиків, незгода визнавати певні принципи обертає комедію на нудну інфантильність. Головне в Мілеровій грі — дістати якомога більше, нічого не віддавши. «Більше» — це питання не сексуального досвіду, бо під ним можна розуміти й глибину почуттів; відповідь, здається, полягає в тому, щоб якомога більше «поцьки» або «поцьок». Нормативною мовою цей принцип можна передати непривабливим твердженням Кінсі про «кількість сексуальних виходів».

Кохати означає втратити. У своїй єдиній чесній книжці, романі «Нексус», Мілер показує, що його втрати були дуже тяжкі. Його кохана Мара виявилася лесбіянкою, що накинула йому свою коханку в страхітливому *ménage à trois*, жіночому варіанті сконструйованого трикутника, якого прагнув, але якого ніколи не досяг Лоуренс. Було б цікаво поміркувати про те, скільки Мілерової зневаги й зарозумілості до «поцьки» загалом є наслідком цього єдиного прикрого досвіду.

На думку тих, хто переконаний у перевагах гри, можна використати практично будь-яку нагоду. Ось страхітливий Генрі провідує, прагнучи втішити, вдову, якою він колись по-дурному захоплювався й схилявся перед нею, простодушно гадаючи, що її неможливо «мати». Спершу він ретельно готує сцену, запрошуючи приятелів познайомитись з обставинами свого тріумфу: «низенька софа», «м'яке світло»; названо напої, згадано про одяг — «гарненький халат з глибоким викотом»⁴⁷. Поки Мілер ви-

⁴⁷ Henry Miller, *Black Spring* (New York: Grove Press, 1963), p. 96.

хваляв небіжчика-чоловіка, на нього раптом зійшло натхнення: «Не мовлячи й слова, я задер халат і встромив їй кабаку»⁴⁸. Момент істини перед нами: чи буде вдова пручатись? Немов у мріях, цей несподіваний напад мав блискавичний успіх: «Устромивши, я став упирати, і вона застогнала, мов... безумна... сапаючи й скрикуючи від утіхи та муки»⁴⁹. І нарешті мораль: «Який же я був дурень, чекаючи так довго, — подумав я. — Таж вона там така волога і соковита... І чого, адже будь-хто міг прийти і взяти її. Таких, як вона, ламають недовго»⁵⁰. Отакі вони всі, і жарт полягає в тому, що такі нагоди втрачають тільки через брак рішучості або прихильність до хибних ідеалів.

Але жінок не те що недовго ламати — то взагалі ляльки-маріонетки. Розповідаючи в хлопчачому гурті про інше злягання, Мілер зауважує: «Я товк її так, що вона гоїдалась, наче ті безногі ляльки, що ілюструють принцип тяжіння»⁵¹. Перемога цілковита тільки тоді, коли жертву скривджено без усякої причини; здається, що насолода принизити сексуальний об'єкт сп'яняє куди дужче, ніж сам секс. Мілерів підопічний, Керлі, — фахівець із таких образливих принижень, у наведеному уступі він упосліджує жінку, що її обидва чоловіки вважають за злочинну зарозумілу гордійку, яка ганебно не усвідомлює, що вона лише «поцька»:

«Його тішило принижувати її, і за це я йому навряд чи дорікастиму, бо, вдягшись для виходу на вулицю, вона одразу оберталась на пихату, бундючну сучку. Вона так виставлялася на вулиці, що можна було б заприсягтися, ніби в неї немає поцьки. Отож, зостаючись із нею сам на сам, він, природно, змушував її розплачуватись за таку гордовитість. Брався він до цього незворушно. «Дістань його! — наказував він, розстібнувши кілька гудзиків на ширінці. — Дістань його язиком!» ...тільки-но вона відчувала його в роті, з нею

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ *Sexus*, p. 94. Отой іван-покиван, про якого йдеться, — Мара.

можна було робити що завгодно. Часом він ставив її на руки і пхав навколо кімнати, наче тачку. Або ж злягався з нею по-собачому і, поки вона гарчала та звивалася, недбало запалював сигарету й випускав дим їй між ноги. А одного разу, злягаючись отак, підступно пожартував із нею. Він дотовк її до такого стану, що вона майже нетямилася. Хай там як, мало не відбивши їй гепу своїми наїздами ззаду, він відсунувся на хвилинку, немов остуджуючи кабаку... і запхав їй у блягузницю грубу довгу морквину»⁵².

Згадаймо захват Шапіро з приводу «великих таємниць любові і злягання».

Навіть оргії, що їх Мілер подає нам як взірці вільної і щасливої чуттєвості, далекі від обмежень американського пуританізму, — насправді лише сцени вияву авторитарної волі, де чоловікові надано абсолютну свободу дій. Одна з таких оргій відбулася в Ульріковій майстерні. Проте гладеньку поверхню подій затьмарила героєва пожадливість, він жадав натішитись обома жінками, однак відчував безумний страх, що Ульрік залишиться з його власною Марою. Тут, як і в легендарному передмісті, жінки не відіграють жодної активної ролі за ситуації, коли ними міняються. Звичайно Мілер та його друзі великодушні й пропонують один одному якусь «поцьку» де тільки можуть, і то часто на очах у самого товару. Кілька непередбачених подій порушили супокій картини. Виявилось, що з Ульріковою «незнайомкою» — адже вона мулатка — «було важкувато впоратись, принаймні на початковій стадії»⁵³. Крім того, в неї починається менструація: «Що це за кров між ногами?» — хихотить Ульрік, досить занепокоєний, щоб побігти до ванни й «старанно» потерти себе, неспроможний приховати свого

⁵² *Tropic of Capricorn*, pp. 180–181.

⁵³ *Sexus*, p. 91. Мілер часом відчував симпатію до негрів, яка ніколи не поширювалась на негритянок, і такі несамовито расистські зауваження про них (як вияви почувань самого автора) навряд чи можна знайти десь-інде в поважній літературі, окрім його творів. «Уряди-годи покуштуй трохи й темного м'яса. Воно смачніше і набагато дешевше» тощо. (*Nexus*, p. 261).

примітивного страху, що передається всьому гуртові — сам Мілер присвячує двадцять сторінок своїм переживанням: мовляв, від контакту з менструальною кров'ю він може заразитися сифілісом. У своїй всевладності Мілер та його когорта можуть виробляти з жінкою що завгодно, а її єдина помста — венерична хвороба, що дає чоловікам найбільше причин непокоїтись.

Ще одна групова оргія сталася за участі Мілера, його відчуженої від нього дружини Мод і гості, якій запропонували щось випити. При цій okazji все відбувалося досить мило, Мілер виголосив у захваті поточний коментар на ідеальну свободу від ревнощів, злостивості, провини, і кожна з обох жінок-роботів поводитися досконало. Нарешті герой, утомившись виконанням десь п'яти послідовних оргазмів, зібрав рештки своєї снаги для сусідки Ельзи, що виявилась найзавзятіша: «Давай, товчи, товчи!» — репетувала вона⁵⁴. Але раптом вечірня атмосфера насолоди розвіялася, Ельзі стало боляче. Могутня Мілерова проза передає це місце отак: «Ох! Ох! Не треба. Будь ласка, не треба. Мені боляче!» — застогнала вона⁵⁵. Герой знавіснів. Здається, він гадає, ніби жінка, погодившись, зреклася всіх прав, і її треба примусити дотримуватись умов угоди, незважаючи ні на що:

«Ти, сучко, заткнися! — мовив я. — То що, болить? А хіба тобі цього не кортіло?» Я дупко схопив її, піднявся трохи вище і вгородив їй аж по яйця, товк і товк, аж поки мені здалося, ніби її матка подалася. І тоді я ввійшов — просто в той схожий на равлика широко роззявлений рот. Вона за-смикалась у конвульсіях, нетямлячись від утіхи та болю. Потім її ноги спорснули мені з плечей і глухо вдарились об підлогу. Вона лежала, мов мертва, виснажена до решти»⁵⁶.

Ми не зрозуміємо, що спонукало автора описувати такі вечори, навіщо він зображує ту несамовитість і на-

⁵⁴ Там само, с. 384.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Там само.

сильство, якщо не візьмемо до уваги всієї сили традиційної моралі, що проти неї спрямовані ці твори, всіх отих страхів, соромів і заборон. Якби в тій моралі не було стільки всього, що треба заперечувати, відкидати, долати і ганьбити, виконавцеві та його жінкам-автоматам навряд чи знадобився б їхній морочливий проміскуїтет, а самому героєві — його праведна брутальність.

Мілер дуже далекий від того, щоб забути про своє пуританське походження, воно проступає в бруді його товаришів, у нестямності його партнерок, у насильстві й зневазі його «злягань». Нам ніколи не дають забути, що все це заборонене, а через те й солодше, що нечестя збуджує дужче за кохання, що жінка принижує себе, долучаючись до сексуальності, і що всі жінки, крім кількох «чистих» — не що, як «поцьки», мерзенні, коли вони забувають про це. «Огидні сучки — їм таке до вподоби», — сповіщає нам автор, безсторонньо й докладно, перелякано і втішено описуючи, як вони реагують: одна «вищить, як поросся», друга — «як божевільна тварина»; одна «щось белькоче», друга «стала навкарачки, мов самиця, труситься і заводить»; ще одна «так розпалилася», що скидається на «лиснючу зажерливу тварюку.. втішеного слона»⁵⁷.

Сама брутальність мови, якою Мілер зображує сексуальні взаємини, оті знамениті непристойні слова, загиджені сторіччями хтивості та сорому, свідчать, що Мілер знав, який то насправді бруд. Його захист від цензури неспростовний: «Тут не можна було вжити жодного іншого слова», щоб висловити «непристойність», яку він хотів передати⁵⁸. Його вислови, як стверджує і він сам, — лише «технічні засоби»⁵⁹, залежні від поєднання бруду, насильства та зневаги, що в них сексуально нездорове суспільство занурило слова, які означають статеві органи і

⁵⁷ Вибрано навмання: див.: *Sexus*, р. 227, *Capricorn*, р. 213, *Sexus*, р. 101, 377, 378.

⁵⁸ Henry Miller, *Remember to Remember* (New York: New Directions, 1947), р. 280.

⁵⁹ Там само, с. 287.

статевий акт. Мілер категорично незгоден позбутися позасексуальних додаткових значень цих назв і воліє зберегти ці слова як «магічні»⁶⁰: адже їхня сила вочевидь проступає, коли вони функціонують у якості мани чи табу. Під отаким священним покровом справді непристойна безжальність до ближніх виявляється непоміченою, часом її навіть обстоюють. «Непристойність» подібна до «чудес, що їх використовували релігійні пророки», — претензійно заявляє Мілер⁶¹. У нього і в цензора спільні лінгвістичні та сексуальні вподобання: адже ритуальне використання «непристойного» не матиме, звісно, сенсу, якщо не домовитися, що сексуальне — це, власне, непристойне⁶². Крім того, Мілер раз у раз нагадує, що непристойність — це форма насильства, спосіб передачі чоловічої ворожості як до жінки (тобто сексу), так і до самої сексуальності (що становить її провини). А проте попри всю свою огиду, а насправді внаслідок її Мілер змушений знову і знову вертатися до гидоти; знову і знову гартуватися, стикаючись із тим, що його власна уява (якій ревно допомагали його культурна спадщина та досвід) зробила страхітливим. Адже самозакоханість, що її прозвано мужністю, вимагає таких доказів сміливості. Ось реальність, у якій Мілер переконує нас: поцька смердить, як каже Керлі, а поцька — це секс.

Як зважити на чоловічу анатомію, то ситуація зовсім інша, бо «кабака» — це влада. Випускаючи сечу в пісуар або навіть випорожнюючи живіт, Мілер може перейнятися гострим усвідомленням своєї власної шляхетної долі.

⁶⁰ Там само, с. 288.

⁶¹ Там само, с. 287.

⁶² На лихо для схильних до релігії людей усілякого штибу, починаючи з Мілера і закінчуючи цензорами та представниками церкви, слово «злягатися» (to fuck) втрачає свою ауру мерзенності і з часом може, означаючи геть усе для абсолютно всіх, означати тільки те, що означає, припинивши функціонувати як синонім образи, приниження та експлуатації. В книжці «Egos Denied» Wayland Young вже довів, що це безперечно найкраще англійське слово для передачі змісту «сексуальних взаємин», «коїтусу» та інших претензійних висловів, якими ще досі обмежена тлумачна література.

У «Землі злягань» «пречудово владарюють сперматозоїди». Бог — це «сукупність усіх сперматозоїдів». Божественний навіть сам Мілер: «Моє ім'я? Навіщо, зовіть мене просто Богом»⁶³. Насправді він навіть іще значніший — «вищий за Бога Всемогутнього... я чоловік. Цього мені видається досить»⁶⁴. Можливо, але в такому разі куди безпечніше сформулювати теологію і знати свій катехізис: «На тілі перед собою я завжди бачу ікону, образ нашого триєдиного Бога, що складається з пеніса та яєчок. Праворуч — Бог-Отець, ліворуч і звисаючи трохи нижче — Бог-Син, а між ними й над ними — Святий Дух. Я ніколи не забуду, що ця свята трійця рукотворна»⁶⁵.

Поцька навряд чи спроможна дати таке натхнення: адже то «розколина», «тріщина», «рана», «слизька діра», по суті, лише порожнеча, справжнісінька пустка, нуль. Це твердження не менш слухне для Марі, як і для першої-ліпшої жінки; платну танцівницю Мілер обзиває такими словами, як «знак мінус», «абсолютна порожнеча»⁶⁶. Дивлячись на свою кохану, егоїст сповіщає нам, що «не бачить нічого, нічого, крім свого власного образу, що похитується в бездонній криниці», і признається нарешті, що «не годен сформулювати бодай найблідшого образу її ества»⁶⁷. В романі «Тропік Рака» і Мілер, і Ван Норден досліджують страхітливую загадку «поцьки». Знеохочений, навіть до початку досліджень, самим виглядом того «дохлого двостулкового м'якуна», Ван Норден покріплює себе технологією: «Я примусив її розкрити поцьку і спрямував туди промінь ліхтарика... Ще ніколи у своєму житті я не дивився на поцьку так уважно... Що довше я дивився, то менш цікава ставала вона для мене. Такі спроби тільки показують, що там, зрештою, нічого немає»⁶⁸. Ще приголомшений цим видовищем, Ван Норден не може не обуритись таким зухвалим ошуканством:

⁶³ *Tropic of Capricorn*, pp. 203–204.

⁶⁴ *Black Spring*, p. 24. — Курсив Мілера.

⁶⁵ Там само, сс. 24–25.

⁶⁶ *Tropic of Capricorn*, pp. 120–121.

⁶⁷ Там само, с. 343.

⁶⁸ *Tropic of Cancer*, pp. 139–140.

«Коли бачиш жінок у їхніх шатах, тоді, звісно, тобі може приверзтися всіляке, ти навіть надаєш їм індивідуальності, що їй, звичайно, вони не мають. Там просто розколина між ногами... Це ілюзія!.. Абсолютна нікчемність... Тільки й чути про таємниці сексу, а потім ти з'ясуєш, що немає нічого, сама порожнеча... там немає нічого... взагалі нічого. Просто гидко»⁶⁹.

Згодом у цьому ж романі Мілер сам наймає повію, аби спробувати виловити якийсь сенс із незмірної порожнечі жінки. Як і його приятель-дослідник, він бачить лише «пусту і глибоку прірву», «гидку западину», «рану, що не загоїться ніколи»⁷⁰. Але він надумав учинити краще за свого приятеля. Крім того, він іще напрочуд виразно усвідомлює високу роль митця в царинах міфів та видінь. Звідси вже недалеко й до «таємниць», отож, стараючись якомога, Мілер обертає «товчену-перетовчену повію поцьку» на величезну «загадку», сподіваючись переконати себе, що планета Земля — не що, «як велика простерта жінка... у фіалковому світлі зір». Зрештою, міркує він, «з тієї чорної розпоротої рани, з тієї мерзеної клоаки» народжується чоловік, наполовину блазень, наполовину янгол, і ця думка ставить його «віч у віч з Абсолютом». З того нікчемного «нуля» походять усі «нескінченні математичні світи» чоловічої цивілізації, навіть святе письмо Достоевського. Отже, кінець кінцем у тому «гноїстому огидному страхітті» таки щось є⁷¹. Брехливий Ксав'є торкнувся, побившись об заклад, прокаженого, Мілер неспроможний притлумити власної огиди. В тому, що Мара, Мілерів апофеоз одвічного й загадкового «жіночого принципу», виявилась патологічною брехункою, мабуть, криється певна несподівана іронія.

Мілер відчував якийсь хворобливий страх перед послідом. Єдина жінка, яку він справді не спромігся «взяти», мешкала в квартирі з несправним туалетом, і десь

⁶⁹ Там само, с. 140.

⁷⁰ Там само, с. 249.

⁷¹ Там само, сс. 248–250.

серед двох тисяч сторінок «найприкріша для нього мить» (коли дотримуватися його власних промовистих слів) настала тоді, коли туалет залило водою, а разом з нею — ще й чималою кількістю його власних фекалій. Мілер припинив облогу і дременував з квартири, полишивши жінці розбиратися зі своїми останками. Загалом він нерозривно пов'язував сексуальність із процесами марнування та виділення, а оскільки його реакція на процеси виділення вкрай негативна, то прикметно, що, наміряючись завдати найтяжчої образи, він реалізує свої залицання в нужнику, як-от, при одній нагоді, коли він натрапив на «американську поцьку» у французькій убиральні. «Приперши її до стіни», він з'ясував, що «не може застромитися в неї». З невтомною вигадливістю він потім намагається досягти успіху на унітазі. І тут теж нічого не виходить, тож, пройнявшись ворожістю, трактованою як пристрасть, Мілер сповіщає: «Я спустив просто на її гарнесеньку сукню, і вона через те розлютилась, мов фурія»⁷². В романі «Тропик Козерога» він повторює цю ефектну вправу, в «Сексусі» теж. Ця вистава напрочуд добре поєднує дефекацію з оргазмом і прояснює почуття нечестя в сексуальності, — почуття, що становить пуританський підмурок Мілерової реакції на жінок. Неусвідомлена логіка, здається, полягає в тому, що, оскільки секс збезчещує жінку, жінки, згодні на сексуальність, заслуговують, щоб їх паплюжили якомога⁷³. Чого справді жадає Мілер — так це обгидити жінку.

Чоловіча кімната привчила Мілера думати, ніби секс неминуче пов'язаний із нечестям. Замислившись над кількома сучасними графіті, — «стіни були вкриті жартівливо непристойними малюнками і словами», — Мілер міркує про те, «яке враження вони справили б на отих пишних дам... Я дивуюся, чи змогли б вони отак високо

⁷² Там само, с. 18.

⁷³ Наприклад: жінки брудні, бо вони секс; «чисті» жінки — ті, що заперечують секс. Дехто з цих «чистих» жінок просто чудові (матері, кохані юнацьких літ тощо), проте решта — лише лицемірки, яких треба покарати і виставити для осуду.

задирати кирпичу, якби бачили, якої тут дотримуються думки про їхні гепи»⁷⁴. Оскільки місія Мілера полягає в тому, щоб інформувати «поцьку» про те, як її висміюють та зневажають у чоловічому домі, жінки, певне, мають бути вдячні йому за таку інформацію.

У багатьох аспектах Мілер — це представник авангарду, дуже винахідливий художник, але його найоригінальніший внесок у висвітлення сексуальних взаємин обмежений тим, що він перший з усією повнотою висловив давнє почуття зневаги до жінки. Решта його поглядів на взаємини статей напрочуд традиційні. Читаючи написи, знов-таки в туалеті, він перетворює свій власний синдром на «велику традицію» і уявляє себе в блискучому товаристві Рабле, Боккаччо й Петронія, вважає себе за «справжній чистий і здоровий дух, що гівно називає гівном, а янгола — янголом», разом із тими великими попередниками дотримується давнього поділу на добрих і лихих, блудниць і добродесних, несхитно обстоює чесноти «світу, де вагіну репрезентує проста чесна шпарина»⁷⁵. Під машкарою американського новаторства ми бачимо давнину: провину, страх, пошану до жіночої «чистоти» і водночас глибоку моральну огиду, коли в жінці проступає «хтива сука». Попри те, що Дон-Жуанові успіхи правлять за доказ, що «всі вони, нечестиві сучки, любляють це», Мілер, здається, щоразу розчарований, що вони справді любляють, щоразу вражений і збентежений своїм відкриттям. Певним чином він прагне, щоб вони не любляли, певен, що не повинні любляти. Але більшість таки любляє, і, здається, саме на те, аби викрити жіноче лицемірство, він удається до таких численних пригод. Розчарування, втрата ілюзій відбулися дуже рано. Навчаючи гри на піаніно, юнак постеріг, що мати його учня — «потіпаха, курва, повія, якщо її справді можна так назвати». Ба гірше, вона спить «із негром...

⁷⁴ *Tropic of Cancer*, pp. 174–175.

⁷⁵ *Black Spring*, pp. 48, 50.

напевне, не може знайти досить великої кабаки, аби задовольнитись». Перше правило Мілерового кодексу начебто проголошує, що не можна знехтувати жодної нагоди, — хай там як, «що ти в біса чинитимеш, коли отака палка сучка прилипне до тебе поцькою», — Мілер усе ж видається приголомшений⁷⁶. З гігієнічних міркувань він вибрав доньку, «свіжу поценьку», чисто як «молоде сіно». Коли та завагітніла, він знаходить «єврейчика», тицяє якусь мізерію грошей, вочевидь малу для оплати аборту, і дає драла в Адірондакські гори. Під час розважальної подорожі в Кетскілз він знайомиться з двійком дівчат, що подібно до середньовічних «символічних постатей» репрезентують Нечестя і Цноту. Агнеса — «тупа ірландська католичка», отже, святениця; вона «любить це», але боїться зайти аж так далеко. Разючий контраст із нею становить Френсі — «одна з тих дівчат, що народились для злягань. Вона не має мети, не має великих бажань... ні на кого не нарікає, завжди привітна»⁷⁷. Вона така взірцева, що дістає насолоду й тоді, коли її лупцюють: «У мене на душі стає тоді так хороше... певне, жінок інколи слід бити», — признається вона, а Мілер дивується: «Не часто вам дістається поцька, що згодна на такі речі, — я маю на увазі нормальну поцьку, а не якусь дурепу»⁷⁸.

У досвіді американського підлітка секс і насильство, експлуатація та сентиментальність несподівано, ба навіть дивовижно переплутані. Мілер переказує, як одного критичного дня у своєму дитинстві він убив хлопця під час гуртової бійки, потім пригладив волосся й повернувся до ласкавих рук тітки Кароліни, яка ні про що й не здогадувалась, аби натішитись її материнською турботою й поласувати свіжоспеченим хлібом: «У ті часи матері мали час, щоб самим випікати хліб і виконувати тисячі інших обов'язків, що їх материнство вимагає від

⁷⁶ *Tropic of Capricorn*, pp. 255 – 256.

⁷⁷ Там само, с. 261.

⁷⁸ Там само, с. 263.

жінки»⁷⁹. Цього самого полудня Мілер прилучився до сексу: «Джої був такий утішений, що згодом повів нас до підвалу й наказав сестрі задерти сукню й показати, що там під нею... Якщо решта хлопчаків звичайно платила Візі гроші за те, що вона задрала сукню, для нас вона робила це з любові. Через якийсь час ми переконали її не робити цього з іншими хлопцями, — ми кохалися з нею і хотіли, щоб вона зажила чесно»⁸⁰. У дитячому захваті вже проступає модель дорослого світу: насильство — як чоловіча прерогатива; сексуальність — як потасмна й сороміцька царина жінки, регульована грошовими відносинами. Якнайретельніше дотримано й благочестя: ми бачимо вимогу спасти Візі й замкнути її в межах «пристойності» через «кохання»; з часом вимоги полагіднішають, і Візі обернеться на неосвічену тітку Кароліну з її невибагливим вихованням.

Попри весь свій виснажливий досвід із завзятими «курвами» Мілер ніколи не полишав образів свого «чистого», першого кохання, бездоганих створінь, що про них, як він радий сповістити, в нього «ніколи не було нечистих помислів». І через чотири десятиріччя лицарське почуття до Уни Джіфорд спроможне вилитися назовні, коли в пам'яті злине мелодія давнього шлягера: «...ти тисячу разів для мене недосяжна. Поцілуй, поцілуй мене знову!» Ох, як краляли мені серце ті слова! І жодна душа серед цього галасливого, веселого гурту не здогадувалась про мої муки... Гармидер пиятики виповнював спорожнілу вулицю... Це задля мене вони влаштували вечірку. І вона — з білими, сніговими косами, ясними, зоряними очима, моя кохана й довіку недосяжна королева Арктики — теж була тут»⁸¹. У коханні Мілер повертається до

⁷⁹ *Remember to Remember* (New York: New Directions, 1947), p. 40. Ця виголошена з цілковитою поважністю проповідь, відлуння якої вчувається в популярних часописах, мильних операх тощо і яка й сама наслідують їх, наочно засвідчує, як тісно можуть бути пов'язані різні рівні американських засобів впливу на громадськість.

⁸⁰ *Tropic of Capricorn*, p. 125.

⁸¹ *Nexus*, p. 303.

всіх сентиментальних прикмет «поваги», що личить вікторіанському залицяльникові. Борсаючись у сентиментальності здебільшого нарцисичного характеру, повнячись брудного «ідеалізму», що доповнював його власний цинізм, Мілер шле квіти й пише довжелезні листи, пухкі від снів наяву, звернених у минувшину. І отака патетична, тривала, розпачлива прив'язаність до Мари — не так історія кохання, як історія хвороби пацієнта з невротичною залежністю.

Мілерова традиційність почасти виявляється в наполегливій вимозі суворо розмежовувати тіло і дух, розум і душу. Ван Норден уже формулює принцип: «Можна запозичити щось із книжки, навіть з поганої книжки... але поцька — це лише марнування часу»⁸². Мілер змарнував чимало часу, але він так само ретельно дотримується гострого поділу між сексом і «вищим» життям книжок та ідей, яким можна натішитись тільки на самоті або в чоловічому гурті. Його варіант учення про окремі сфери спирається на твердження, буцімто жінка — не більше ніж «поцька», хоч уряди-годи вона спокутує власні провини народженням дітей, тим часом як чоловіки пишуть книжки. Але навіть оці утробні таємниці привабливі лише як абстракція; Мілера не цікавлять батьківські почуття, а його похвали материнству — нечисленні й непереконливі.

Двозначний у ставленні до грошей, Мілер нечутливий до вимог крайньої мужності — війни та мілітаризму. Але це аж ніяк не зменшує його рішучості підтримувати чоловічу гегемонію на будь-якій стадії життя. Як намагалися нас учити Лоуренс та інші пророки, цього можна досягти, тільки зберігши традиційну статеву полярність, це єдиний спосіб запобігти занепадові Заходу і виправити жахіття ХХ сторіччя. У творі, що, безперечно, мав би подавати найновіший аналіз першої світової війни, Мілер за причину катастрофи вважає втрату статевої полярності, тобто феміністичний рух: «Утрата статевої поляр-

⁸² *Tropic of Cancer*, p. 140.

ності — це невіддільна частина великого розпаду, відображення душевної смерті, що збіглась у часі із зникненням великих людей, великих справ, великих воєн»⁸³.

Мілерова схема статевої полярності зводить жінку до «поцьки», суто сексуальної, примітивно біологічної істоти. Хоча чоловік поділяє з жінкою оцю нижчу природу, він, крім того, здатен розвивати культуру та розум. Статі — це два ворожі табори, розуміння між якими неможливо, бо один з них — людський і тваринний (а згідно з Мілеровими уявленнями — інтелектуальний та сексуальний), другий — просто тваринний. Разом, наче дух і матерія, чоловік і жінка, ці табори визначають межі можливого досвіду. Чоловік, почасти янгол, почасти тварина, дістає насолоду, проте й страждає від своєї роздвосної натури. Його потяг до «поцьки», хоч який він набридливий і ганебний, — лише спосіб, завдяки якому чоловік не втрачає зв'язку зі своїм тваринним корінням. Він дає йому почуття «реальності». Мілер усуває небезпеку справжньої сексуальної революції — виходу жінки за межі безглузлого матеріального животіння, яке Мілер їй визначив, — проголосивши жінку «поцькою» і спілкуючись із нею тільки в утопічних фантазіях своїх «злягань». У тому, що це лише показний оптимізм, переконують навіть його власні невдачі з Марою, а ще більшою мірою — мертвотний страх, який спонукав Мілера вважати, — щоб узагалі мати змогу спілкуватися з ними, — ніби жінки — це речі⁸⁴.

У статті «Світ сексу» Мілер пояснює, що більшість його творів про секс були просто спробою «самовизволення»⁸⁵. Але він написав лише чудового путівника по своїй в'язниці, проте не дав ключів до світу, в якому

⁸³ Henry Miller, *The Cosmological Eye* (New York: New Directions, 1939), p. 120.

⁸⁴ Мілерова повага до праць Анаїс Нін — здається, єдиний виняток із цього правила, що, певне, й стало причиною, чому він так захопився її творчістю.

⁸⁵ *The World of Sex*, p. 16. Це коротеньке есе — немов на роздоріжжі між прагненням автора написати «поважну розвідку» на зазначену тему і його куди нагальнішою потребою розпродати видання.

дістав свободу. Ще одна заява, виголошена з просвітлених мудрістю висот старечого віку, розпачливо безпорадна: «Можливо, поцька, хоч яка смердюча, — один з первісних символів єдності всіх речей»⁸⁶: можливість може існувати, а в смороді нема жодного сумніву. Інколи здається, нібито Мілер розуміє, на який хаос обернулося б людське життя через бруталність сексуальної етики, що її він обстоює; а одного разу, нітрохи не усвідомлюючи свого зверхнього, поблажливого тону, він з різкою простодушністю заявив: «Хоч як сильно я прив'язувався до «поцьки», мене завжди набагато більше цікавила особа, що мала її. Адже поцька не має окремого, незалежного існування»⁸⁷.

Бажання навіть у жінці бачити людську істоту часом, може, й зринає, — минулий порив, — але страхітливі потреби підліткового нарцисизму набагато могутніші, дешева мрія про нескінченне злягання із знеособленою матерією, бездумними, безконечно податливими біологічними тканинами має куди більшу нав'язливу силу. Адже тут усі втіхи самозакоханості: напруга шахрайської гри, радісний захват брехні, лестоштів, прикидання, ошуканства, зумисних принижень, згодом наказів і попихання простачкою у виставі, «безсоромність» якої лише потверджує відчужену чоловічу вищість. Усі ці переваги надолужують огиду до самої дії.

І, нарешті, тут є вдоволення, що його дає очищення, — загальне звільнення від напруг, злоби, розчарувань і навіть думок. «Під час злягання вони виходять з мене, немов я спускаю лайно в каналізацію»⁸⁸. Американці завжди вміли оцінити переваги квартирних туалетів. Мілер дивиться на жінку в сюрреалістичній мрії і бачить «вузол з маскою між ногами», знає, що «одна дірка не гірша від іншої і над кожним каналізаційним стоком є ґратки»⁸⁹. «Поцька» може бути тупим горщиком, але «за кожною

⁸⁶ Там само, с. 44.

⁸⁷ Там само.

⁸⁸ Там само, с. 51.

⁸⁹ *Black Spring*, p. 164.

розколиною»⁹⁰ криється небезпека, смерть, невідомість, насолода ловів, і в Мілеровій «генітально-сечовій»⁹¹ системі сексуальна вбиральня — це платний туалет, де ціна за вхід досить висока, щоб сама могла становити винагороду.

Мілер висловив певні почування, давна властиві чоловічій культурі, дарма що вона їх ретельно приховувала: прагнення цілковито знеособити жінку, обернувши її на поцьку, перетворити сексуальність на здобич, яку можна дешево експлуатувати, втілити дитячі фантазії про владу, не обмежену реаліями людського суспільства та складністю взаємин з іншими людьми, і, нарешті, утвердити грубі форми очищення, що за своїм характером навряд чи кращі від анальних.

Якщо розкриття отаких притлумлених емоцій, незважаючи на їхню отруйність, безперечно корисне, сам вияв такої сильної зневаги і огиди, що до нього призвів і обернув потім на моду Мілер, може стати самодостатньою, кінець кінцем шкідливою, а то й згубною метою. Дозволивши чоловічій агресивності необмежений вияв, ми, може, зрештою, й посприємо з'ясуванню ситуації, проте навряд чи розв'яжемо проблеми сексуальної політики. Мілер таки сповістив нам щось вельми важливе: його озлоблена ненависть до жінок — безперечно чесний внесок до розуміння соціально-психологічних проблем, і навряд чи можна собі дозволити знехтувати його. Але сплутати оцю невротичну ворожість, оцю відверту наругу із психічним здоров'ям було б жалюгідним нерозумінням. А сплутати зі свободою — помилкою, що, на жаль, тяжко засмучує нас.

⁹⁰ Там само.

⁹¹ Мілер полюбляє цей термін і часто вживає його.

НОРМАН МЕЙЛЕР

1

Мейлер — письменник, для якого характерні парадоксальність, двозначність, роздвоєність свідомості, внутрішні конфлікти. Мабуть, немає жодного іншого письменника, що вміє так добре відтворити теперішню добу і «практичну повсякденну американську роздвоєність»¹. Бо нині Мейлер — це ще й культурний феномен, а не тільки письменник, що реалізує величезне честолюбне прагнення справляти безпосередній вплив на свідомість своєї доби. Наставляючи, він відтворює перед нами свою внутрішню дилему, тяжкий стан людини, що вкрай гостро усвідомлює найнебезпечніше в чоловічих почуттях, проте ще з більшою силою прив'язана до нього. Ніхто не зробив так багато, щоб пояснити, а водночас і виправдати насильство. Мейлер досить загадковий, щоб бути мілітаристом, який пише нібито пацифістські книжки, чоловіком, що мимохіть призначає собі роль «генерала» на чолі «своїх військ», коли його як знаменитість запрошують брати участь в антивоєнній демонстрації².

Полоненик культу мужності, Мейлер завжди був неспроможний проаналізувати його. Крім того, він дав нам переконливі докази, чому такі психологічні стереотипи мають породжувати нашу загальну занепокоєність. Бо саме тут сексуальна політика перетинається з *реальною політикою*. Саме в його творчості гноблення жінок як суспільної групи використане як емоційна модель, ба

¹ Norman Mailer, *The Armies of the Night* (New York: New American Library, 1968, Signet reprint), p. 125.

² Див.: *Miami and the Siege of Chicago* (New York: World, 1968) та *The Armies of the Night*, passim.

навіть стиль для провадження патріархальної війни. Деспотична система, зайшовши дуже далеко, може ставати згубною. В Мейлеровій творчості міжстатева неприязнь, прикрита реакційними поглядами, вибухає відвертою ворожістю. Але навряд чи слід дивуватись, коли чоловік, що формувався як особистість здебільшого під впливом культури чоловічого дому у війську, має схильність пояснювати войовничі настрої статей мовою справжньої війни.

Коли романіст перебуває в полоні певних рис поведінки, його герої мають тенденцію переходити з книжки в книжку. В Мейлеровій творчості є герой, що з'являється раз у раз у різних подобах і відповідно до авторових двозначних реакцій може бути негідником або героєм, чи, радше, негідником, що править за героя. Першою такою постаттю є сержант Крофт у романі «Голі й мертві», де його портрет здається таким самим неприязним, як і гострим. Як і Д. Дж., чудо («ось кров на моєму прутні») з роману «Чому ми у В'єтнамі?»³, Крофт починає як мисливець. Як і Серж О'Шонесі з «Оленячого парку», Крофт має «жорстокість бути чоловіком»⁴.

Більша частина Крофтового життя проминула в людинувбивчому шаленстві. Його перше вбивство, незворушна страта шахтаря, якого він спровадив на той світ, мов «собаку», залишило йому незабутнє «збудження»⁵. Саме такого сп'яніння він шукає решту свого життя — як у сексуальності («Та ви просто купа смердючих шльондр... собача згряя... олені, яких треба зацькувати»)⁶, так і в організованому вбивстві на війні («Я ненавиджу тих байстрюків... Колись я таки злапаю якогось японця»)⁷. Роман «Голі й мертві» зображує американську воєнну кам-

³ Norman Mailer, *Why Are We in Vietnam?* (New York: Putnam, 1967), p. 7.

⁴ Norman Mailer, *The Deer Park* (novel) (New York: Putnam, 1955), Berkeley reprint, p. 198.

⁵ Norman Mailer, *The Naked and The Dead* (New York: Holt, Rinehart and Winston, 1948), Signet reprint, p. 127.

⁶ Там само, с. 130.

⁷ Там само, с. 123.

панію на філіппінському острові Анопопей. Оскільки японцям, що обороняли острів, не доставляли припасу і в них от-от мав початися голод, напад на острів закінчився «полюванням на японців», Крофтовим святом. Готуючись застрелити полоненого, Крофт передчуває «швидке судомне посмикування тіла, коли кулі ввійдуть у нього»⁸, і *радісна дрож*, яка чекає на нього, — це точний відповідник того, що він знає про сексуальний досвід.

Мейлер вважає Крофта за втілення маніакальних амбіцій американських піонерів, жителів прикордоння, які тепер не мають простору для діяльності. «Його предки пересувалися вперед, працювали й виснажувалися, поганяли волів, знесилювали тяжкою працею жінок і долали тисячі миль». Але в Крофті ця сила обернулася на суто нищівну енергію⁹: «Його гнали й виснажували внутрішні пориви, його душа тліла безмежною ненавистю», його «мужній дух» — «щонайвища зневага»¹⁰. «Він ненавидів слабкість і не любив, фактично, нічого»¹¹. Найтяжча образа в устах Крофта — назвати своїх підлеглих «зграєю клятущих жінок»¹². Ще підлітком, навчаючись вистежувати свою першу дичину (що її він теж розуміє як жінку, бо то здобич), він клене сам себе з тією ж несамовитістю, коли його рушниця здригнулася перед пострілом: «Мов стара баба!»¹³

Ще одна причина маніакальної Крофтової люті — зрада його дружини: «Скінчилося тим, що він сам став ходити до міста, брав повію, коли напивався, і часом лупцював її з безмовною люттю»¹⁴. Мейлер припускає, що саме цей порив сексуального гніву загнав Крофта до армії і поніс на край світу вилити зло на чужинців.

Якщо Крофт обстоює в романі звичайнісінький фашизм, то генерал Камінгз, витончений садист на верхівці

⁸ Там само, с. 153.

⁹ Там само, с. 130.

¹⁰ Там само, с. 124.

¹¹ Там само.

¹² Там само, с. 405.

¹³ Там само, с. 125.

¹⁴ Там само, с. 129.

класової структури, що її так виразно відображує армійська ієрархія, — крайній тоталітаризм. І для нього вбивство сексуальне, а сексуальність убивча. Автор спершу подає портрет Камінгза як коханця:

«Він має підкорити її, поглинути, розшматувати і спожити... [подумки] «Я розірву тебе на клапти, я з'їм тебе, я, сучко, зроблю тебе своєю»¹⁵.

А ось портрет генерала:

«Глибинні темні пориви людської душі, жертва на вершині пагорба, збаламучені жадання ночі й сну — хіба не містяться вони всі в нищівному, верескливому розриві набою?.. фалос-набій пробиває лискучу сталеву вагіну... крива сексуального збудження і розряду, що, зрештою, становить матеріальну серцевину життя»¹⁶.

Якщо секс — це війна, то війна — сексуальна. Хіба можна заперечити «матеріальну серцевину життя»? Зв'язок між сексом і насильством видається не тільки метафорою, а начебто утверджує переконаність у справжній природі обох феноменів.

Неглибоке читання може переконати, ніби Мейлерова блискуча анатомія цих двох негативних героїв не позначена будь-якими слідами захвату чи позитивного отожднення. Але в останніх розділах роману автор починає трактувати образ Крофта трохи по-іншому, вдається до незвичайних зусиль, аби переконати читача, що він не божевільний, а герой. Роман обертається на вихваляння американських солдатиків і втрачає свою художню вартість, знецінений дешевим патріотизмом¹⁷. Через багато років Мейлер не тільки визнав, що після публікації пер-

¹⁵ Там само, сс. 325–326.

¹⁶ Там само, сс. 440–443.

¹⁷ Аж розпач бере, коли бачиш, як Мейлер злегковажив свій твір на останній сторінці, не спромігшись зупинитися слушної миті, тобто тоді, коли по-звірячому забито останнього японця. Натомість він додає одну сторінку претензійного офіцерського гумору, що перетворює роман на кіносценарій.

шого роману його уявлення про насильство «змінилися на 180 градусів», а навіть сповістив, що «за ідеологією роману «Голі й мертві» крилися нав'язливі думки про насильство. Герої, — недбало зауважує Мейлер, — що ними потай я найдужче захоплювався, як-от Крофтом, були перейняті насильством»¹⁸.

Двозначне ставлення до насильства проступає і в наступному квазіполітичному романі «Варварський берег», в якому прихована ворожість і далі пов'язує, а то й отожднює битву і жорстокість із сексуальністю. В книжці, де головна тема — відвертий приголомшений протест проти нацистських та радянських винищувальних таборів, усієї бруталності нашого сторіччя, герой і моральний арбітр роману з утіхою пригадує, як він, будучи солдатом на ворожій території, «вправлявся у коханні»:

«Я ще ніколи не спав із дівчиною. Над головою, наче підносячи мене, кулетметна цівка, спрямована на дерева... Я повернувся до сіна й ліг, поринувши в нервовий напівсон, і мені снилося кохання з гарматними набоями і секс полірованої сталі»¹⁹.

Головна причина Мейлерових протестів проти нацистського геноциду виявляється суто формальною: він не схвалює технологічної природи газових камер. Пообіцявши Німеччині «прості таємниці варварської доби»²⁰, запропонувавши збуджений захват нагоди «все потоптати, з криком, зойками знищити і вбити»²¹, Гітлер натомість розплатився не чим, як науковою нудьгою газових камер.

Під час того періоду творчості, коли Мейлер захоплювався хіпі (роман «Білий негр» та збірник оповідань

¹⁸ Norman Mailer, *The Presidential Papers* (New York: Putnam, 1963), p. 136.

¹⁹ Norman Mailer, *Barbary Shore* (New York: Holt, Rinehart and Winston, 1951), Signet reprint, pp. 114–115.

²⁰ *The Presidential Papers*, p. 182.

²¹ Там само, с. 134.

«Самореклама»), він, здається, відкинув усі вагання і, ще виявляючи певну стриманість щодо широкомасштабного застосування насильства, мало не закохавсь у насильство як у своєрідний стиль людської поведінки, зокрема сексуальної. Гвалтівник — насправді гвалтівник лише для «міщан», для вищого сприйняття, притаманного хіпі, згвалтування — це «вияв життя», і його треба оцінювати з допомогою тонкого критичного методу, оснований на тому, чи є в даному вчинку «художність» або «справжнє бажання»²². Сплутавши звичайні антигромадські дії з революційними, Мейлер розвинув естетику хіпі, найголовнішою прикметою якої є злісний чоловічий шовінізм, і тепер іще дорогий тим новим лівим, що потрапили під Мейлерові чари в підлітковому віці й досі сплутують Че Гевару з заяложеними кліше вестернів. Оскільки несамовитий індивідуалізм (засвоєне ніцшеанство) хіпі розростається, буде цікаво спостерегти, як Мейлерів герой Маріон Фейє еволюціонує від «мерзеного гомосексуаліста» в «Оленячому парку» до банального екранного негідника в «Саморекламі», сягнувши найвищої вершини в театральній виставі «Оленячого парку», бо Мейлер переробив свій роман на драматичний твір. Фейє попервах лише звідник-садист, що поставляє «дівчат, об яких можна витерти руки»²³. Та оскільки авторів захват перед вправністю, з якою Фейє використовує секс як силу, що нею можна маніпулювати, невпинно зростає, він вкладає до вуст цього новочасного демона честолюбні теологічні балачки й наділяє його блискучими атрибутами кіноекранного Фауста та міського ковбоя — Крофт тепер приоздоблений.

Роман «Оленячий парк» — начебто співчутливе й загалом задовільне дослідження, як розбещений комерційний митець, режисер Чарлз Френсіс Ейтел, добирає, експлуатує, потім зламає й викидає жінку, яку він через свій снобізм вважає за нижчу від себе. Структура, логі-

²² Norman Mailer, *Advertisements for Myself* (New York: Putnam, 1959), Berkeley reprint, p. 292.

²³ *The Deer Park* (роман), p. 159.

ка моралі і естетична єдність роману вимагають, щоб він закінчився самогубством Гелени Еспозито, останнім досягненням садистських спроможностей Фейс навіювати, що стали вбивчими на сприятливому ґрунті її власного згубного падіння до проституції. Проте Мейлер уник такої кульмінації подій, запропонувавши інший варіант — остаточну поразку у формі нікчемного шлюбу з Ейтелем, і в цьому задумі автора проступає свій пафос. Натомість зовсім інша розв'язка, накинута сценічній версії роману, — сумна, власне, суто егоїстична Ейтелева смерть, — знецінює твір іще дужче, ніж перетворення Фейс з негідника, якому властиві схиблені уявлення про гріх, на сексуального Фауста в подобі хіпі і перетворення Ейтеля з лицемірного голівудського мерзотника на героя любовної пригоди²⁴.

У романі «Голі й мертві» Мейлер зобразив Крофта на тлі контрастної постаті лейтенанта Гірн. Кволий ліберал, випускник університету, Гірн утягся в безнадійну боротьбу як проти підступних спокус Камінгзового стилю життя серед заможних та могутніх (адже внаслідок свого соціального походження саме йому судилося стати найближчим генераловим спадкоємцем), так і брутальності Крофта, хоча зрештою він прагне бути його командиром і навчитися воювати так, як той, — а це вже безумство, яке дозволяє Крофтові підставити лейтенанта під кулі. Зате в образі Стівена Роджека, героя роману «Американська мрія», інтелігент Гірн нарешті спромагається стати Крофтом у цивільному житті, а його найдорожчий спогад — про ніч, коли чота вітала свого юного лейтенанта з театральною перемогою над гуртом німецьких солдатів. Відтоді на Роджека часом знаходить лють, яку може потамувати лише вбивство, і він спромагається заподіяти смерть двом білим жінкам і одному негрові-чоловіку протягом тридцяти двох годин, упродовж яких розгортається дія роману. Місіс Роджек убито внаслідок утвердження чоловічої зверхності, Чері —

²⁴ Norman Mailer, *The Deer Park, a Play* (New York: Dial, 1967).

через сентиментальність її коханця, а Шаго Мартіна — через те, що білий чоловік має обстоювати право на «свою жінку» супроти зазіхань чорношкірих. Романіст тим часом запевняє нас, що «вбивство обіцяє велику полегкість. Воно завжди трохи сексуальне»²⁵. У сексуальній війні, що її Мейлер провадить в усьому романі «Американська мрія», розлучення — «відступ», нарізне проживання — щось на кшталт холодної війни, сексуальні взаємини — «сутичка» або, ще вибуховіше, «битва», приятелі-чоловіки — дружні «шаблі», а перемогу оголошують згідно з духом запіненого крофтизму:

«Ноги мені пече пекельна лють. Здається, коли я вбивав її, той учинок був надто лагідний, я не вдовольнив своєї ненависті... Я відчув бажання підступити до неї й копнути під ребра, розчавити підборами ніс, вдарити носом у скроню і вбити її ще раз, цього разу вже досконало, вбити як слід. Я стояв, здригаючись від сили цього бажання...»²⁶

«Бажання» — влучно діbrane слово, бо в мареннях мужності, що до них Мейлер такий прихильний, як аналізуючи їх, так водночас і досить майстерно ототожнюючись із ними, сексуальність і насильство так нерозривно пов'язані, що «бажання вбити» — це справді сексуально збудливий вислів. Не дуже дивує нас і те, що Роджекові жертви мають бути жінками або неграми, а жертви Мейлерових солдатів упродовж трьох воєн — за винятком військових зв'язг самого Роджека — представниками східних народів: адже це все піддані білого чоловіка, об'єкти його панівного гніву.

Пізніше Мейлерове дослідження чоловічого психозу на прикладі білого англосакса протестанта, героя роману «Чому ми у В'єтнамі?», мабуть, найцікавіше. Воно передане через думки й почуття вісімнадцятирічного хлопця, що обмірковує наслідки недавнього обряду прилучення до вбивчого ордену своїх однолітків. Голінгзверт,

²⁵ Norman Mailer, *An American Dream* (New York: Dial, 1965), p. 8.

²⁶ Там само, с. 50.

злий дух з роману «Варварський берег», уперше запровадив уявлення про сексуальність як про різницьке ремесло:

«...він називав різні частини її тіла і описував, що він робив би з ними, як він розірве це і здавить оте, оце з'їсть, а це виплюне, як рубатиме й тоненько сіктиме, як колотиме, товктиме, обдиратиме, — і все це чужим голосом, що немов виривався крізь заціплені зуби, аж поки задовольнив свій апетит; мені ввижалось, як він сидить навпочіпки біля тіла й старанно витирає рота тильним боком долоні. А потім зітхнув, ніби кажучи: «Господи, яке смачнюще гузно!»²⁷

Тож одурена молодь, Д. Дж. Джетроу, розповідає про ведмежі лови на Алясці, що познайомили його з «убивством тварин... убивством, гідним справжнього солдата»²⁸, описує своє прилучення до чоловічого товариства, і то мовою хіпі та бітників із властивою їй сексуально-військовою образністю. «А це запам'ятай! — наставляє він читача перед початком убивств. — Думай про зад і поцьку — і тоді все як на долоні»²⁹. Переконуючи, що секс і насильство нерозривно пов'язані в суспільстві, до якого його запросили як дорослого, Джетроу подає нам свідчення власних чуттів: «Ти коли-небудь помічав, що кров пахне точнісінько так, як зад і поцька?»³⁰ Вже цілком озвичаївшись із «сексуальними особливостями чоловіків з червоною кров'ю», ставши своїм для героя, що «не може кінчити, як не гляне в кулеметний приціл», Джетроу розповідає про злягання своїх батьків, наче про вибух. Використовуючи «брусок динаміту замість фалоса», сам татусь («він не може кінчити, він вибухає, тепер це гейзер кохання, гарячої сечі і лайна... воля всього Техасу») і матуся Аліса розлітаються по всіх південних штатах, «її вагіну знаходять у Північній Кароліні, а частину ануса в рідному місті»³¹. Так само й Джетроу уяв-

²⁷ *Barbary Shore*, p. 146.

²⁸ *Why Are We in Vietnam?*, p. 7.

²⁹ Там само, с. 9.

³⁰ Там само.

³¹ Там само, сс. 12–13.

ляє, що його пеніс — рушниця, і ті «далаські дебютанти, звичайнісінькі поцькотери, втішаться, як він навчатиме їх»³², і цей образ уперше з'явивсь у нього в запалі ловів, коли він бачить, як великий поранений ведмідь лишає в лісі закривавлені сліди. Перехід від полювання та сексу безпосередньо до війни — це те, що найдужче цікавить у романі й самого Мейлера. Розбещений, як і той «високоставлений анус», його, так би мовити, виконавчий батько, чий потяг до вбивства — лише засіб «сексуального збудження»³³, Джетроу тепер прагне вбивств, натхнений «пам'яттю про збудливу кров, що озивається сверблячкою в кабаці»³⁴.

Це все слушне для білих англосаксів протестантів та техасців. Мейлер не належить до них. У романі «Голі й мертві» є чоловік на ймення Голдстейн. Він не дуже хвацький солдат, можливо, ніколи нікого не вбивав, але мав мужній, непохитний дух, виявивши його під час важкого випробування: нестерпно довгі джунглеві милі, знемагаючи від спеки, спраги та втоми, він ніс свого пораненого товариша. Вкрай дивно, але цей герой більше ніколи не з'являвся в Мейлеровій творчості³⁵, де герой за героєм утілювали й потім романтизували притаманну білим англосаксам протестантам Крофтову порочність або бездумну жорстокість, названу ірландською, а сам Мейлер дедалі більше скидався на один із стовпів Американського легіону, оспівуючи у войовничій ейфорії «спортове завзяття» й «чуттєвість битви», її «лагідну п'янкість, урочистість і втіху»³⁶, просторікуючи про «насолоди» війни³⁷. «Довіряйте свідченням власних чуттів», — наставляє Мейлер з ветеранською ностальгією, закликаючи Гемінгвеєм

³² Там само, с. 42.

³³ Там само, с. 106.

³⁴ Там само, с. 122.

³⁵ Сем Слобода, головний герой Мейлерового оповідання «Чоловік, що вивчав його» (*Advertisements for Myself*), можливо, становить єдиний виняток.

³⁶ Norman Mailer, *Cannibals and Christians* (New York: Dial, 1966), p. 112.

³⁷ *The Armies of the Night*, p. 107.

і старанно мавпуючи войовничі флегматичні мотиви свого вчителя: «Якщо на війні вам добре, то, значить, війна чудова»³⁸. Можливо, як протиотруту від такого завзяття нам можна процитувати інше джерело:

«Ви,
Що не маєте проток для сліз, коли плачете,
Ані вуст, звідки можуть вийти слова, як голосите,
Ані шкіри на пальцях, щоб хапати судомно, коли корчистесь в муках.
Ви,
Що ваші покорчені члени закривавлені і спітнілі, і сочиться лімфа,
І між стулених повік очі, сьйливі колись, тільки біліють, мов нитка...
В опалений, розбитий Хіросімі
Серед чорних вогняних дригот.
Ви тепер — уже не люди колишні,
А повзете й деретесь одне за одним,
Тягнетесь, скільки око сягає на цій голій землі,
Щоб спочити в порохах агонії.
Ваші голови облізли і лисі, як у буддійських святих»³⁹.

Мейлер намагається переконати нас, що насильство, властиве його романам та есе, фактично, властиве всьому людству, або принаймні тій його частині, яка заслуговує його уваги, оскільки діти, гомосексуалісти та жінки не спромагаються здобути повноправність, а пацифісти — «неможливі»⁴⁰. З цього випливає, що чоловіки за визначенням схильні до насильства, і в тих, хто має щастя належати до цієї вищої касті, «лабіринти генів промовлятимуть, що насильство пов'язане з творчістю»⁴¹, бо насильство «незнищенне», його можна придушити «тільки

³⁸ Там само.

³⁹ Sankichi Toge, «At a First-Aid Post», із збірки *The Hiroshima Poems*, translated from the Japanese by James Kirkup and Fumiko Miura. Мейлер терпіти не може поетів, що пишуть про війну, він ладен тікати від них якнайдалі. Toge вже помер від лейкемії.

⁴⁰ *The Presidential Papers*, p. 128.

⁴¹ Там само, с. 40.

собі на згубу», бо обдарований насильством матиме «достити гідності, щоб заявляти, що він чоловік»⁴².

Крім того, світ природи, з яким Джетроу та його ще маніакальніший приятель Текс зіткнулися на Алясці, сама «сила Півночі» зі своєю мудрою, «невигаданою» атмосферою реальності, оте доконечне для життя середовище — нескінченна наука насильства, де великий полює на малого, чоловік на жінку⁴³. Немов пародіюючи Фолкнерового «Ведмедя», Текс і Джетроу зреклись усяких технічних засобів, мандрують пущею й бачать, як усі створіння мчать до смерті, як великий ведмідь пожирає самицю карібу, лисиця — мишу, як над стадом самиць панують два олені-самці, позначені як Поцькотер 1 і 2⁴⁴. Незважаючи на бурлескну мову Джетроу, оповідь проваджено з великою поважністю. Застарілий і непослідовний «дарвінізм» Мейлерового білого ведмедя подано як справжні правічні таємниці. Солідаризуючись із Лоуренсом, Мейлер непокоїться, щоб цивілізація не «поховала споконвічних рис», гадаючи, ніби «найголовніше в ХХ сторіччі» — «небезпека, що вони задавлять у нас тварину»⁴⁵. Якщо дотримуватись таких поглядів, то ритуал посвячення Джетроу не тільки неминучий, а й набуває певного чару краси і безпеки, бо Мейлер зображує його як класичну фальшивку й видає її за споконвічну мудрість. Джетроу виконує вимоги свого випробування, самовдоволено посміхаючись, і приєднується до лав шанувальників Гемінгвеевого культу. А найважливіше — йому пощастило уникнути пасток гомосексуалізму, співчуття, жінкуватості, і він постає на білому холодному пагорбі з тією самою «силою»⁴⁶ гори, на яку був негідний вибратись Крофт. Як і більшість творів поп-арту, цей роман такий двозначний, такий невизначений, що нібито утверджує те, що попервах намірявся пародіювати.

⁴² Там само, сс. 21, 22, 23.

⁴³ *Why Are We in Vietnam?*, p. 57.

⁴⁴ Там само, с. 191.

⁴⁵ *The Presidential Papers*, p. 200.

⁴⁶ *Why Are We in Vietnam?*, p. 157.

До того ж шарм і дотепність юного вбивці, його самозваний талант — «він стромляв руку в поцьку геніальності»⁴⁷ — надають його образу надто усвідомленого блиску, він надто досконало поєднує риси Тома Соєра та Голдена Колфілда і тому аж ніяк не відверне читача. Попри весь свій докладно відтворений цинізм та помпезне «відчуження», Джетроу, як і Роджек, — це карикатура, що прагне виправдати американський культ мужності. Та оскільки Мейлер так часто доводив, що не можна заперечити насильства (а мужність пов'язана з насильством, ба навіть вимагає його), нам зостається тільки виснувати: причина, «чому ми у В'єтнамі», лише та, що «ми» повинні там бути⁴⁸. Бо така природа речей. Сидячи за прощальним обідом, Текс та Джетроу тішаться, що скоро поїдуть і побачать «чаклуна у В'єтнамі»⁴⁹. Сам великий прихильник психоаналізу, Мейлер стверджує, будітмо відкидає його, бо психоаналіз уб'є таємничість і спонтанність мотивації людських вчинків, але тут слід нагадати одну поширену Фройдову формулу: спостерігати, реєструвати, санкціонувати й зобов'язувати. «В'єтнам, нехай йому біс!»⁵⁰

2

Під впливом Вільгельма Райха⁵¹ молодий Мейлер колись пішов уперед як герой сексуальної революції і, до-

⁴⁷ Там само, с. 81.

⁴⁸ Мейлер уважав роки холодної війни за період національної хвороби, натякаючи на ті численні історичні періоди, коли «пісна і нудна кваліть вимагала радикальних і сильних очисних засобів» (*The Presidential Papers*, р. 134.). Років із десять він просто криком вимагав війни, тож питання таке: якої?

⁴⁹ *Why Are We in Vietnam?*, р. 208.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Див.: Wilhelm Reich, *The Sexual Revolution* (New York: Noonday, 1945). На Мейлера, здається, найдужче враження справили ті твори Райха, де вже відчувався занепад, саме тоді оргазм став для Райха панацеєю. Мейлер згодом прихилився до багатьох поглядів, що від них уже відмовився сам Райх.

тримуючись форми, розумів її як запеклу боротьбу. Та, за словами самого Мейлера, його політична позиція — так званий «лівий консерватизм»⁵², незрозумілий політичний покруч, де наголос із дедалі згубнішою силою падає на останнє слово. Тож велика «війна за більшу сексуальну свободу»⁵³ виявилась не чим, як хрестовим походом за більшу відвертість в описі сексуальної активності, увінчаним привілеєм друкувати заборонені непристойні слова. Поки що все гаразд. Але внаслідок витонченої історичної іронії рух за сексуальну свободу шістдесятих років спромігся всього за кілька років завоювати більше, ніж намірявся здобути Мейлер, і з плином часу його погляди стали суворіші, їх цілком можна було б приписати парафіяльному священикові. Він тепер милується «цнотою»⁵⁴, несамовито заперечує аборти, люто протестує проти контролю за народжуваністю: «Я ненавиджу контрацепцію... Це паскудство. Як на мене, краще контролювати комуністів, що злягаються без упину»⁵⁵. Забороняючи секс молоді й рекомендуючи стримливість, Мейлер засуджує онанізм майже так само, як просвічені вікторіанські лікарі: «Мастурбація — зло», вона «калічить людей» і призводить до «божевілля»⁵⁶. І нарешті, обскакавши і вікторіанців, і церкву, Мейлер заговорив мало не тоном нацистської пропаганди: «Безперечний факт полягає в тому, що головна відповідальність жінки — певне, прожити на землі досить довго, щоб знайти собі якнайкращу пару і зачати дітей, що поліпшать людський рід»⁵⁷.

Коли Мейлерові стали очевидні реальні наслідки сексуальної революції, він вирішив відвернутися від таких

⁵² *The Armies of the Night*, p. 143.

⁵³ *The Presidential Papers*, p. 139.

⁵⁴ Там само, с. 142.

⁵⁵ Там само, с. 131.

⁵⁶ Райх часто викривав ці погляди. У книжці «Сексуальна революція» є довгенький розділ, де наведено отакі думки авторитетних учених і засуджено їх за хибність та негуманність. Як засвідчує Стівен Маркес у книжці «The Other Victorians», такі переконання були поширені минулого сторіччя й серед лікарів.

⁵⁷ *The Presidential Papers*, p. 130.

страхливих можливостей і розгорнути нову кампанію. Присвятивши свої зусилля війні між статями задля захисту чоловічої зверхності, він став махровим архіконсерватором. Адже «сексуальною свободою» можуть, зрештою, тішитися й жінки, а це може становити загрозу для подвійного стандарту і хитрощів, з допомогою яких маніпулюють «соромом», щоб контролювати жінку. Тож Гелена у виставі «Оленячий парк» проповідує зі сцени, що жінки «народились не на те, щоб бути вільними, а щоб мати дітей»⁵⁸. Руйнування збочених уявлень про провину, що, на Райхову думку, мало сприяти утвердженню «позитивного ставлення до сексу»⁵⁹, виявилось несумісним із Мейлеровою чоловічо-шовіністською схильністю надавати провині функцію примусу в царині сексуальної політики. Мейлер, здається, навіть прагнув, щоб почуття провини було властиве й чоловікові, — узагальненої провини, пов'язаної з самою сексуальною активністю, надавши тій активності пікантність, якою найдужче може тішитись пуританська чуттєвість⁶⁰. Мейлер виявляє свою спроможність гідно оцінити «міфологію» роману «Коханець леді Чатерлей» і спосіб, яким той роман прищеплює уявлення, що «секс може містити красу», проте закидає авторові прикру необізнаність із «насильством як складовою частиною сексу», а згодом починає віддавати перевагу куди зручнішому контекстові бруду, яким він так тішиться в Мілера, доводячи, що й справді «чимало людей аж ніяк не вважають, ніби секс — це щось чисте, глибоке, органічне»⁶¹. Натомість вони вбачають у ньому

⁵⁸ *The Deer Park, a Play*, p. 165.

⁵⁹ Райх уважав, що причиною багатьох соціальних та психологічних хвороб є вкрай негативне ставлення до сексу, притаманне нашому суспільству.

⁶⁰ Прищеплене почуття провини породжує в жінок страх перед сексуальністю, тож їм скорше накидають сексуальність, ніж вони самі беруться до неї, або ж вона стає свідченням їхнього приниження. В чоловіків почуття провини має тенденцію набувати сексуально збудливого характеру. Тяжка роздвоєність, властива всьому Мейлеровому мисленню, спричинена головню його негативним ставленням до сексуальності.

⁶¹ *Cannibals and Christians*, pp. 197–198.

«щось окреме, непристойне, гидке»⁶². Краще дотримуватись цього другого погляду, бо секс і справді «радше брудний, проклятий, навіть рабський, ніж чистий і безневинний!»⁶³. Провина, як переконує нас Мейлер, становить «екзистенціальну грань сексу», і без неї статевий акт «безвартісний»⁶⁴.

Лоуренс задовольнявся маніпуляціями, Мілер — виявами зневаги, але Мейлер повинен боротися. Адже самими словами не виженеш привид повсталого жіночого духу, тож Мейлер провадить активну ескалацію міжстатевої ворожості. Оповідання «Пора її пори»⁶⁵ — найприкметніший екзерсис у цій царині. Тут драматичний конфлікт зведено до найсуттєвіших елементів, бо милість у вигляді першого оргазму вчинив єврейській дівчині-студентці професійний бахур, таки Мейлерів герой Серж О'Шонесі, «сільський гравець», спроможний «зосередити досить Його божественності в підмурках своєї волі»⁶⁶ (тут ідеться про пеніс), аби вчасно спричинити якесь чудо, що його автор називає «екзистенціальним». Але ця висока мета другорядна проти міжстатевої ненависті, в якій виявляється справжній Сержів талант. Діючи за принципом, що жінка «покладена» — жінка скорена, герой удасться до магічної зброї — пеніса, якого властива йому коміксова бравада спонукає називати «месником»⁶⁷.

Напад починається, коли Серж почув, як його жертва зважилась висловитись про Еліота. Такі зазіхання на розум вразили його власницькі почуття, і він миттю «запалав», месник спонукає його «проткнути її де-небудь, повалити на очах у товариства на підлогу», тож він приводить її додому, нетерпляче чекаючи миті, коли зможе

⁶² Там само.

⁶³ *The Armies of the Night*, p. 36.

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ Див. збірку: *Advertisements for Myself*, pp. 440 seq.

⁶⁶ Там само, с. 458.

⁶⁷ Там само, с. 450 та ін.

«вставити їй», «стерти її дрібну незалежність» і все залагодити⁶⁸.

Але з самого початку з'являються якісь негаразди. На горищі, де Серж улаштував тореадорську школу в закритому приміщенні, — в таке годі й повірити, — дівчина спершу не піддалася тій пасивності, яка, згідно з Мейлеровим міфом, становить єдиний жіночий шлях до землі обіцяної оргазму. Оповідач оплакує цю хибу поважним літературним тоном: «Вона випорснула від тієї залежності, що означала для неї свободу»⁶⁹. Природа дорікає зухвалій жінці, позбавляючи її сексуальної насолоди, Серж закріплює науку, давши їй ляпаса. Коли дівчина спромоглася не втратити остаточно гідності й відповіла на Сержеве нахабство впертістю свого духу, Серж роздратований викликом і воліє не зважати на значні втрати в своїй начебто діловій сексуальній економіці (звичайно він несхильний двічі ставити на одну карту) й спробувати щастя іншим разом.

На тій вирішальній зустрічі Серж зазнає тимчасової поразки через передчасну еякуляцію, — тяжкий удар по репутації кар'єриста, — що змушує його вдатись до знеціненого фелацио, отже, опинитись у приниженому, як гадає він, пасивному, залежному становищі. Але, з похвальною швидкістю відновивши снагу, він накидає своїй партнерці анальне злягання, поволі насолоджуючись, поки «месник утикається по руків'я», заподіяною наругою, стражданням та приниженням і підморгуючи читачеві, мовляв, «вона металась, як спіймана до пастки звірина», «зловлена», «присилувана», «поранена» і т. ін.⁷⁰. Оскільки Мейлерова логіка вимагає тут приниження жінки як dokonечної передумови (через Фройдів парадокс)⁷¹ як для перемоги чоловіка, так і для щастя жінки, дівчина потребує тільки додаткової стимуляції Серже-

⁶⁸ Там само, сс. 450–451.

⁶⁹ Там само, с. 452.

⁷⁰ Там само, сс. 462–463.

⁷¹ Згідно з Фройдовою теорією страждання — це вітха для жінки, бо за своєю справжньою природою вона мазохістка.

вим хрипким расистським шепотом: «Паскудна жидівочка» — і швидкого переходу до «першої дірки кохання», аби довести її до краю мазохістської жіночості й вигаданих спазмів вагінального оргазму⁷². Якби не вбивча прозорливість дівчини, виявлена в її прощальному пострілі: «Усе твоє життя — суцільна брехня, а ти тільки знай утікаєш від педераста, що криється в тобі»⁷³, Серж міг би претендувати на цілковиту перемогу. Але можна сказати, що матч закінчився нічиєю.

«Пора її пори» — приклад етнічної сексуальної політики. Цікаво в цьому аспекті порівняти Мейлера з Ротом⁷⁴. Довга скарга Портноя — це весела оповідь про те, як розвинений культ обожнення пеніса може призвести людину, наділену розумом та чуттями, до несвітського інфантізму, коли за єдину втіху править суперечлива суміш онаністичного самоприниження та дешевого марнославства: адже є змога, сексуально експлуатуючи жінок, поквитатися за давні кривди, заподіяні етнічній меншині⁷⁵. Але Сержеві, білявій бестії, навряд чи можна приписати якісь почуття, і Мейлерова симпатія начебто мимоволі схиляється перед такою гойською мужністю, ірландцевою брутальністю, піднесеною до хіпізму. Отже, Деніза Гонделман переможена, а утвердження чоловічої гордості потребує таких відчайдушних зусиль, що можна тільки вітати спілку з антисемітизмом. «Якщо Гарі Злотман — єврей для християн, чи стану я золотим гоєм?»⁷⁶, —

⁷² Там само, с. 464.

⁷³ Там само, с. 465.

⁷⁴ Philip Roth, *Portnoy's Complaint* (New York: Random House, 1967, 1968, 1969).

⁷⁵ Цей новітній метод зсуву невдоволення зі сфери расових взаємин у царину сексуальності та відплати за кривди гнобителевій «жінці» став джерелом натхнення для Елдріджа Клівера, гвалтівника. Корячись найгнітючішій расистській логіці, Клівер спершу пройшов навчання, нападаючи на жінок своєї раси, вдовольнившись наслідуванням тієї приголомшливої зневаги, що її патріархальний устрій білої людини звичайно береже для негритянки. Див.: Eldridge Cleaver, *Soul on Ice* (New York: McGraw-Hill, 1968).

⁷⁶ Norman Mailer, *Deaths for the Ladies and Other Disasters* (New York: Putnam, 1964), непагіноване видання.

дивується Мейлер у сумовитому вірші, розмірковуючи про свою закоханість в арійську мужність, одну з найбен-тежніших і найзагальніших рис своєї парадоксальної особистості. Оскільки сам Мейлер незмірно полюбляє вдавати ірландського фігляр⁷⁷, доречно нагадати, що О'Шонесі — приbrane ім'я, а Серж — сирота начебто слов'янського походження. Як признається з милою нещирістю сам аномальний суб'єкт, «у світі нічого нема гіршого, як бути несправжнім ірландцем»⁷⁸.

Якщо Мейлерові герої незмінно опановують сексуальне марнославство, власне ставлення автора до їхніх поглядів коливається між лагідною іронією та втішеною співучастю. Дарма що своїм видющим оком Мейлер добре бачив, що сексуальність — це своєрідне вихваляння силою, він, здається, ніколи не втрачав ні жвавого за-взяття самому поринути в боротьбу, ні твердої переко-наності (химерно пов'язаної, поряд з іншими чинника-ми, з двома десятиріччями расистської політики в армії), що або ти вб'єш, або тебе вб'ють⁷⁹. Часом Мейлер до-сить галантний, аби пошанувати ворога як гідного су-противника, вертку, добру суку, але, як і будь-який сол-дат, зачерствівши під впливом агітпропу своєї сторони, інколи опускається до чоловічого шовінізму патріота своєї статі: «Більшість чоловіків, що взагалі розуміють жінок, відчувають до них ворожість. В найгіршому разі жінки — це ниці, неохайні тварюки»⁸⁰.

Мейлерові вірші — це фрагменти Месникової пропа-ганди, примхливого генітального нарцисизму, неодмінно пропоновані читачеві як «дрібнички». Один з них, назва-ний «Ода на честь леді», — жартівливий діалог між чо-ловіком та жінкою. «Леді», як і годиться, розмовляє сми-ренно, усвідомлюючи свою залежність та меншовартість: «Створи мене — / Милі співучі стегна з чоловічої арфи, /

⁷⁷ Див.: *Miami and the Siege of Chicago* та *The Armies of the Night*.

⁷⁸ *The Deer Park* (роман), р. 22.

⁷⁹ Див.: *An American Dream*. «Всі жінки вбивці»; «жінки вбиватимуть, поки не належатимуть нам цілковито» тощо, рр. 82, 100.

⁸⁰ *The Presidential Papers*, р. 131.

Створи мене, бо тут мені душно». Поет, звичайно, надто хитрий, щоб піддатись отаким намовам, і відповідає, твердо дотримуючись уявлень про жіноче зло: «...змія й найбрудніша сучка, свиня стонога». Його недовіру цілком виправдовує її відповідь: «Мій любий пане, який ти ласкавий, / Так, іди до мене, мій любий, / і я вб'ю тебе»⁸¹.

Згідно з Мейлеровою сексуальною політикою кохання, де тільки можна, обертається на цілковито двозначне почуття. Або, як висловився Джетроу, «кохання, мій хлопче, діалектичне, відступ і наступ, ненависть і насолода»⁸². Мейлерові світ немилий, коли він не може позмагатися, і войовничість його поривів, несамовиті пошуки суперників призвели до того, що не раз оплакана «падлючість» американських жінок стала своєрідною еротичною валютою. Бажана жінка куди більше скидається на героїню оповідання «Пора її пори» з запеклим, непохитним духом або жадливу, хоч і пусту, Джиневру з «Варварського берега», ніж на Гелену Еспозито, переможену невдачу з «Оленячого парку»; в романі вона — «кокер-спанієль, що поволі грузне в драговинні»⁸³, але в п'єсі завдяки нахабній вульгарності вона вже перетворена на якусь злішу породу.

Озброївши свого супротивника, Мейлер, звичайно, аж ніяк не намірявся програвати війну. Він просто полюбляє боротьбу й зацікавлений, щоб вона й далі породжувала захват, переконує глядачів, що чоловік змагається, аби втримати свою гегемонію, на яку зважилися зазіхнути жінки. Щоб супротивники не вимагали якоїсь ідеології, він виявив певну винахідливість і приготував напахчене екзистенціалізмом домашнє вариво, приправлене для чоловіка з геніталіями, через те й назване «сексистенціалізмом». Цей культ дуже мало завдячує французам, зате великою мірою — американській армії та вулиці.

⁸¹ *Cannibals and Christians*, «Ode To a Lady», pp. 142–144.

⁸² *Why Are We in Vietnam?*, p. 126.

⁸³ Порівняння вжите щодо Мерілін Монро, проте Гелені воно пасує набагато краще.

Мейлер наполягає на житті після смерті, якщо тільки, як пустотливо сповіщає Джетроу, «гудки» оргазму, що їх уважають тут і за пошуки чаші Грааля⁸⁴, і за список особистих досягнень, можна зареєструвати й винагородити десь-інде. Отже, сексистенціалізм — скорше релігія, ніж філософія. Для жінок вона означає лише гонитву за заплідненням, невеликий клопіт. Натомість для чоловіків — це бентежне випробування, що відбувається згідно з вимогливою етикою вистави, що веде дужого «мисливця-борця-злягальника»⁸⁵ повз прикопані міни гомосексуалізму, онанізму, імпотенції й капітуляції перед жінками. Пройшовши крізь небезпеки сексуальних взаємин із жінками, сміливець може «покінчити з запитаннями» й «задовольнитись кількома відповідями»; «випробувавши себе» й «досягши великих чи малих успіхів у боротьбі», він потім спроможеться «жити суворішим, героїчнішим життям», його мужність буде потверджена й покріплена⁸⁶. Тож не диво, що Мейлерову сексуальну журналістику можна читати як спортивні новини, змішані з низкою фронтових вісток. Якщо формула «злягання — це перемога» правдива, то тут ідеться про перемогу не тільки над жінкою, а й над страхом самого чоловіка за свою мужність, сміливість, зверхність, страхом перед випробуванням ерекції. Зазнати бодай у чомусь поразки означає стати жінкою, бути переможеним потаємною зрадливістю Фройдової двостатевості; жіночі риси в чоловіка дадуться взнаки, немов травмоване коліно на легкоатлетичних змаганнях⁸⁷. Оскільки все це потребує важ-

⁸⁴ Однією з найвидатніших рис, властивих Хіпстерові в романі «Білий негр», є його неперевершений оргазм, прирівнюваний до екзистенціальної *чесноти*. Мабуть, не треба нагадувати, що Мейлер погодився з більшістю романтичних теорій негритянської сексуальності, що на них і Болдвін, і Генсбері вказували як на новий патерналізм. Роман «Білий негр» у багатьох аспектах — спроба «заробити» на відчуженні негрів.

⁸⁵ *Why Are We in Vietnam?*, p. 157.

⁸⁶ *The Presidential Papers*, p. 141.

⁸⁷ Ці думки докладно пояснені в романі «Білий негр», де жіночість усякчас ототожнюють із слабкістю та невдачами, мужність — із силою та успіхами.

ких зусиль, чоловікам, як гадає Мейлер, судилося перемагати, досягати свого «екзистенціального утвердження». Нагадавши колегам-одноclubникам, що «ніхто не народжується чоловіком», Мейлер формулює своє правило: «Ви заробите свою мужність, якщо, звісно, вам стане витримки і сміливості»⁸⁸.

Було б важко не пройнятися певним здивованим співчуттям до цих грандіозних зусиль, якби від них не відгонило такою страшенною самовдоволеністю, такою певністю своєї монополії на людський статус. Мабуть, спираючись на постільні пристрасті, Мейлер у своїй сексуальній політиці доводить, що чоловіки мають більше привілеїв, «більше прав і більше повноважень», бо життя набагато більше бере від них, більше «зуживає» їх⁸⁹. Жінки пасивні в єдино важливі для них життєві миті, натомість чоловіки змушені докладати зусиль. А сексуальні зусилля, здається, надто обтяжливі. Мейлерові герої поводяться так, неначе в джерелах життя міститься лише певна обмежена кількість сім'я, тож мудрому найліпше уникати надмірності, — тут ми бачимо просто різючу схожість з вікторіанською пересторогою про «марнування» сім'я⁹⁰. «Можна в прямому розумінні позбутися в зляганнях голови», «втратити мозок», «навіки» «скалічити тіло», застерігає Мейлер Пола Краснера в своєму есе-інтерв'ю⁹¹. В Мейлеровій прозі, як дидактичній, так і автобіографічній, повно переляканих потверджень Фройдових постулатів про несумісність сексуальності та культурних досягнень, гнітючих звісток про підірвану енергію, змарнований час. На Краснерове заперечення, що секс дає втіху й саме через те люди вдаються до нього, Мейлер відповідає як лиховісний сім'яний банк на порозі краху, по-єзуїтському пишаючись продовженням роду, нетямлячись на саму думку про марнування сім'я: «З літами ви починаєте дедалі дужче перейматися

⁸⁸ *The Armies of the Night*, p. 36.

⁸⁹ *The Presidential Papers*, p. 144.

⁹⁰ Див.: Marcus, *The Other Victorians* та примітки до розділу VI.

⁹¹ *The Presidential Papers*, p. 144.

продовженням роду. Відчуваєте власну зужитість. Якась частина тіла швидко підупадає. Від вас, власне, небагато й залишається»⁹². Ерікові Еріксонові не давала спокою думка про незапліднені яйцеклітини, Мейлер стурбований долею неоціненого сім'я, що марнується в білизні при перерваному коїтусі та полюціях, в хустинках онаїстів, в прямих кишках гомосексуалістів.

Мейлерів воїн-мисливець ніколи не гидує коритися давньому принципу: «Їж усе, що вбив». Його стратегія «злягання задля перемоги» обертає статевий акт на процедуру поглинання мани, життєвої сили, партнера, коли переможець береться «перетравити новий дух, що увійшов до тіла»⁹³. Це виправдовує витрати на зусилля й робить сексуальність «поживною»⁹⁴, і цю дієту з плоті Мейлер-ідеолог наполегливо радить як у дидактичних есе, так і на гіперболізованих бенкетах своїх вигаданих героїв. Фактично, найцікавіша проблема, з якою стикаєшся при аналізі Мейлерових творів, — визначення зв'язку між художньою творчістю та рештою прозових писань, бо ідеї, що їх, як переконується читач, автор нібито висміює в своїй художній творчості, неодмінно постають у публіцистиці, де він їх безперечно схвалює. Серж, заходившись біля Денізи, сподівається набратися єврейського розуму. Роджек іде навіть далі. Дивлячись на тіло забитої дружини, він уявляє собі канібальський обід: «Рута і я сіли б їсти, ми б удвох годувалися Дебориною плоттю, наїдалися б на тиждень наперед: найглибше зачаєні трутизни повиходять з наших клітин, я з'їм жінчине прокляття, перше ніж воно сформується. І ця думка радісно бентежила мене»⁹⁵. Потім йому сяйнула ще краща думка: чом би не вбити й Руту і зжерти їх обох? Апетит, правда, замалий для цього вчинку, але, вбивши дружину, Роджек миттю збагнув, що перейняв її силу. І та сила діє. Застосовуючи науку Мейлера-педагога, Род-

⁹² Там само, сс. 143–144.

⁹³ Там само, с. 141.

⁹⁴ Там само.

⁹⁵ *An American Dream*, p. 50.

жек пояснює свій успіх з поліцією, і мафія може втішитися, дивлячись, якої він набув сили, споживши жінок: Рут додає йому хитрощів, Дебора — підлоти, а Чері, повія з золотим серцем, немов розплачується, коли він забив її до смерті, милими чарами Лас-Вегаса.

Та сама канібальська логіка начебто проступає і в Мейлеровому есе, де він розповідає, як письменник «зберігає форму», цю мудрість він подає через притчу про професійного боксера, що готується зіткнутись із чоловічою ворожістю на ринзі, збагатившись люттю «двох повій, не однієї, вклавши їх обох в одне ліжко»⁹⁶, споживаючи те, що можна було б назвати або їхнім «злом», або їхнім притлумленим гнівом, їхньою «нищністю». Атож, Мейлер навіть проповідує, що «мужність» треба підживлювати такими «жіночими» продуктами, як молоко та курчата, бо ж їх можна «опанувати цілковито», в «наших руках вони пасивні, ніжні, податливі»⁹⁷, і цю тезу тільки покріплює стемений муж Євхарист; «бичачі яйця», що їх він з маніакальним завзяттям радить уживати, — не тільки «лагомінка», а й «майже те саме, що мужність»⁹⁸. А мужність у Мейлеровій системі — еквівалент благодаті, вона «більша за силу племінного жеребця... це можуть, сила, здатність керувати, бажання змінити життя»⁹⁹. Чоловік — це моральний абсолют, саме добро.

Мейлер не тільки цілком відповідає тому дивному стереотипові американських засобів масової інформації, що, як зазначила колись Діана Трілінг¹⁰⁰, вперто зображують вороже суспільство як жінку, що наміряється занепастити дух сміливості, чесності й пригод; вони пішли навіть так далеко, що стали розуміти мужність як ненадійний

⁹⁶ *Cannibals and Christians*, p. 127.

⁹⁷ *The Presidential Papers*, p. 298.

⁹⁸ Там само, с. 297.

⁹⁹ Там само.

¹⁰⁰ Diana Trilling, «The Image of Woman in Contemporary Literature» у *The Woman in America*, edited by Jay Lifton (Boston: Beacon, 1964); в книжці Leslie Fiedler, *Love and Death in the American Novel* (New York: Stein and Day, 1960) вперше сформульовано цю тезу.

духовний капітал, який потребує нескінченного відновлення і якому звідусіль загрожують небезпеки. Відображуючи внутрішній конфлікт між своїм баченням та вірністю чоловічій статі, Мейлер часто пародіює чоловіче марнославство: в простодушності солдатів з роману «Голі й мертві» (наприклад, Мінети з його рекордними чотирнадцятьма зляганнями — непогано для хлопця моїх літ, вихваляє він сам себе) або в кислій згадці Джетроу про потребу «наснажити кабаку змагальним духом»¹⁰¹. Навіть при зображенні Сержа трапляються миті, коли читач упевнений: автор знає, що О'Шонесі — ракло й дурень. Мейлер розуміє божевілля, але цього не досить, щоб він відмовився від нього, тож його критичні та політичні погляди спираються на низку таких безперечно шовіністичних, інколи навіть просто кумедних вартостей, що становлять своєрідну нову естетику. У своїй прозріливій розвідці Мері Елмен схарактеризувала її як «фалічний критицизм»¹⁰². Ця естетика визначає розум як «мужність духу»¹⁰³, засуджує пересічних авторів за «мертвотну прозу», вихваляє добрих письменників за те, що їхні твори «схиляють до мужності», й відзначає: оскільки «стиль — це корінь» (пеніс), найкращі писання вимагають, звичайно, «могутніх стегон»¹⁰⁴. Справді непримиренний Мейлер тільки до того, що можна засудити як жіноче (тут він безмежно потурає собі) або, як у Жана Жене, зацькувати як «неусвідомлений гомосексуалізм»¹⁰⁵. Коли ми бачимо, як Мейлер, надміру перейнявшись чоловічим шовінізмом, повертається думкою в патріархальне середньовіччя, нам спадає на гадку дивовижа, придбана на острові Коуні й названа Пітер Метр: незвичайний виріб народного мистецтва у вигляді лінійки

¹⁰¹ *Why Are We in Vietnam?*, p. 176.

¹⁰² Mary Ellmann, *Thinking About Women* (New York: Harcourt Brace, 1968). Елмен — перший відомий мені літературний критик, що звернула пильну увагу на нещодавню чоловічу реакцію.

¹⁰³ *The Deer Park* (роман), p. 31.

¹⁰⁴ *Cannibals and Christians*, pp. 57, 128, 194, 250.

¹⁰⁵ *The Presidential Papers*, p. 206.

з зазначеними дюймами та епітетами, що забезпечували відповідність між розміром та досконалістю. В абстрактному та переносному розумінні Мейлер послуговується саме цією шкалою. Його герої, і чоловіки, і жінки, стали жертвами простих маній. Джиневра невтомно розводиться про кабаки своїх коханців, Джетроу паралізований звичайним страхом, що хтось має ще більшу.

3

Мейлер мав тонкий нюх на соціологічну моду, і його заламування рук з приводу «ожіночення Америки» за участю «чоловічого колабораціонізму» й виникнення ситуації, коли «жінки стають егоїстичні, пожадливі, позбуваються романтики, тепла, виповнюють пороки та ненависті», має на собі відбиток публікацій журналу «Reader's Digest»: «Наша країна вступає в найбезнадійнішу, найстрахітливішу пору своєї історії. Якщо кожен в Америці не стане сміливіший, то все хилитиметься до гіршого, зокрема й до ожіночення Америки»¹⁰⁶. Трохи ніяково бачити письменника, що продає ті самі нісенітниці, що й сотні психологів та знахарів, чії ерміади спантеличують публіку такими статтями, як «Фемінізація американського чоловіка», «Зникнення статей» та «Втеча від жінки»¹⁰⁷, палкими трактатами, що завзято обсмоктують штамп про владолюбність сучасної жінки, нарікають на дедалі більшу загрозу гомосексуалізму й прикрашають грубе чоловіче панування, що до нього як до стилю життя, властивого пролетаріату або «милій давнини», прихилиється середній клас. Такі-от «мислителі», вважаючи власні визначення «чоловічого» та «жіночого» водночас і за природні, і за прищеплені вихованням,

¹⁰⁶ *Cannibals and Christians*, pp. 199, 201.

¹⁰⁷ Див.: Patricia Sexton, *The Feminized Male* (New York: Random House, 1969); Robert P. Oldenwald, M. D., *The Disappearing Sexes* (New York: Random House, 1965); Karl Stern, *The Flight From Woman* (New York: Noonday, 1965).

а «чоловічі» й «жіночі» риси — за чесноти як природжені, так і набуті, оголошують, що будь-яке відхилення від їхніх норм становить гідний усякого жалю занепад моралі, ослаблення соціальної основи держави, що дозволяє нестерпним жінкам здобувати привілеї і відкриває шлях «повені гомосексуалізму», «повзучому вірусові стирання граней між статями», що набуває такої ж загрозовості, як і комунізм в очах кожного, хто щиро вірить у Право.

Мейлер цілком усвідомлює, що американському чоловікові властиво досить порочності, мужності та насильства, і чимало доказів такого усвідомлення ми бачимо як у недавньому романі «Чому ми у В'єтнамі?», так і в «полюванні на японців» у романі «Голі й мертві». Проте Мейлер невідступно дотримується власної плутаної і, можливо, поблажливої до самого себе «стратегії самоусвідомлення» й через те годен тільки драматизувати та ілюструвати характер чоловічих почувань, застаючись цілковито неспроможним розважливо критикувати їх. Бо проти логіки мужності марно висувати якісь докази, немає сенсу поважно заперечувати «чоловічу агресивність»: адже зважитись на такі дії означало б іти проти самої природи і, хоч як парадоксально, деморалізувати й суспільство. Військовий чоловічий дім повинен прагнути воєн і жити свої комірчини кров'ю жертв, щоб його вартості не виродились у пацифізм, що його Мейлер паплюжить як «неможність», не опустилися до рівня жінкуватості, не поступилися гомосексуалізові. Зректися мужності — це однаково, що зректися належності до чоловічої статі, отже, зректися власної ідентичності, свого Я.

«Гадаю, що сьогодні гомосексуалістів може бути більше, ніж п'ятдесят років тому. Якщо це справді так, то головна причина, напевне, пов'язана з загальною втратою віри в нашу країну, віри у важливість нашої роботи, віри в уявлення про себе як про чоловіка. Коли чоловік не бачить гідності у своїй роботі, він утрачає мужність. Мужність — це не те, що дано вам, не те, з чим ви народжуєтесь, а те,

що здобуваєте. А здобуваєте — з честю виграючи маленькі битви. Адже в американському житті тепер дуже мало честі»¹⁰⁸.

Таким лиховісним громом Мейлер ознаймив, що належність до чоловічої статі і мужність — це не те саме, мужність треба заробити так само, як скаутський значок або повноту привілеїв, що їх набувають поволі неперервними зусиллями, і варто бодай на мить десь попустити, як індивід занурюється в болото сексуальної ересі, яку плутано характеризують як брак самоповаги або віри в Американський Спосіб Життя.

Реальна прірва, що її мають приховати такі пишні фрази, як «екзистенціальний жах», — це страх перед неіснуванням. Або ж прихований страх перед гомосексуалізмом, суміш гріха, зачарування та боязні, що спонукає Мейлера з такою силою наголошувати на своїй гетеросексуальній позиції. Бути педерастом, проклятим, прокаженим означає втратити мужність, чи то припинивши існування, чи то втіливши найгротескнішу форму жіночої приниженості в постаті гомика.

Гадаючи, ніби насильство — природжена психологічна особливість чоловіка, Мейлер наполягає, що її притуплення може призвести до великих небезпек. Обстоюючи якусь дивну мішанину іпохондрії та псевдомедицини, Мейлер у придушеному насильстві вбачає зародок раку. Терапія полягає тільки у виявах насильства, в його «виході назовні». У віршованих звіряннях з приводу конкретного тяжкого особистого досвіду Мейлер, визначаючи діагноз, бачить, як «Перша некерована клітина / раку, що мав / задушити його існування», з'являється в індивіда «вранці, коли, / до краю напруживши волю, / він надумав не бити / свою матір». Оскільки це відбувалося «через тридцять шість годин по тому, як він заколов дружину», читач переконаний, що гігієни можна дотримати, коячи насильство, а порушують гігієнічні приписи через відмову від насильства. Тільки тоді, коли індивід

¹⁰⁸ *Cannibals and Christians*, pp. 200–201.

не дає попуску своїм почуттям, виникає небезпека для здоров'я, або, як просвічує Мейлер, «його / відмова від насильства / була гречністю, завеликою гречністю / для його клітин, що й далі / не корилися»¹⁰⁹.

Проте будь-який уважний читач Мейлерових художніх творів усякчас усвідомлює, як виразно показує автор, що насильство його героїв безпосередньо породжене їхнім притлумленим гомосексуалізмом. Анальні гвалтівники Роджек та Серж здійснюють простий перенос (у супроводі садизму) гомосексуальних потягів, які силкується приховати їхня сформована мужність. У романі «Голі й мертві» напрочуд ясно, що за будь-якою гомосексуальною нескромністю, якою генерал Камінгз надумує спантеличити юного лейтенанта Гірна, іде та або та жорстокість. Якщо вже навряд чи й приховане жадання спонукає генерала шукати Гірна й на очах усіх ротних офіцерів закликати до себе в намет, то він прагне відплатити за свою принизливу залежність від молодика: жбурляє на долівку недопалка й наказує Гірнові підібрати його. Крофтове насильство теж походить із притлумлених гомосексуальних поривів. Уся краса, що її відчують Текс та Джетроу того дня, коли втекли від зіпсутих старших колег і, безборонні, блукають серед дикої природи, обертається на жорстокість, тільки-но їхня юнацька приязнь переходить у ненависть перед табу гомосексуальності. У статті про американський футбол Мейлер пояснює, що саме пригнічена сексуальність проступає у звичайному жесті гравців — поляскуванні по сідницях (що його він дотепно висновує з гомосексуального флірту), потім згадує виставляння м'яча по центру в «класичній для содомії позі», що сприяє «виділенню тестостерону» й дозволяє гравцеві, «напираючи й тикаючи в зад» своїм «коренем», тиснути й завдавати ударів у «радісній сутичці»¹¹⁰.

¹⁰⁹ *Deaths for the Ladies*, «A Wandering in Prose for Hemingway, November 1960», непаріюване видання.

¹¹⁰ *Advertisements for Myself*, «The T Formation», pp. 394 – 395.

Читача Мейлерових творів немов постійно спонукають усвідомити, що жорстокість і насильство породжені притлумленою гомосексуальністю, властивою культурі чоловічого дому; ці обидві емоції неминучі й сприятливі, бо становлять єдиний захист проти гомосексуалізму, що його Мейлерів лицемірний сексуальний догматизм уважає за тяжче зло, ніж убивство. Найочевидніше ця думка проступає в розповіді про сумнозвісний матч боксерів-професіоналів Перета та Гріфіта в «Президентських паперах». «Отож уранці, коли боксерів зважували, Перет тяжко образив Гріфіта, торкнувшись його сідниць і кинувши кілька зауважень про його чоловічу гідність. Вони мало не побилися просто на терезах»¹¹¹. Бій, що потім відбувся на ринзі, — приклад убивства, що виступає як сурогат сексуальності. Незважаючи ні на гонг, ні на рефері, Гріфіт притис Перета до канатів і вдарив його вісімнадцять разів за три секунди, «стримано повискуючи протягом усієї атаки, без утаву б'ючи правицею, наче поршнем»¹¹². Сидячи біля рингу, Мейлер повідомляє, що він був «загіпнотизований», бо ще «ніколи не бачив, щоб один чоловік бив іншого так немилосердно й часто»¹¹³. «Після оргії» Гріфіт був неконтрольований: «Якби він спромігся струсити своїх секундантив та рефері, то б повалив Перета на підлогу і прибив би його»¹¹⁴. Слова «прибив би» означають у цьому контексті і содомію, і вбивство. Перет помер через три дні в коматозному стані, і цей огидний інцидент закріпив за боксом лиху славу. Мейлерів аналіз цієї події напрочуд ясний та очевидний. Та її захист — зовсім інша річ. По-перше, він сповіщає нам, що «насильство, певне, становить доконечний елемент життя», тож менеджери професійного боксу — це просто неоголошені оборонці ще «не сформульованого релігійного погляду на життя», по-друге, геть усе наче-то раціонально пояснює, заявляючи, ніби вбивця «затруює

¹¹¹ *The Presidential Papers*, p. 243.

¹¹² Там само, с. 243.

¹¹³ Там само, с. 244.

¹¹⁴ Там само.

навколишнє повітря, якщо не знаходить якогось напівгуманного способу вбити когось одного, щоб не занастити всіх»¹¹⁵. Страх «занастити всіх» — це вочевидь страх перед такою напастю, як відмова від насильства, або вбивчим звинуваченням у гомосексуалізмі:

«Звинувачення в гомосексуалізмі пробуджує в багатьох чоловіків несамовиті пристрасті: адже вони все життя опираються йому всією біологічною силою. Є чоловіки, які щовечора ходять напиватися до бару, де патякають, сваряться, а врешті все закінчується невеличкою вуличною бійкою; жінки кажуть: «Господи, таж він гомосексуаліст, чому він не стане звичайним педерастом і не позбудеться страждань?» Та чоловіки боронять таких, бо ті вже зробили свій вибір і не хочуть ставати гомосексуалістами. Найвлучніше схарактеризував цю ситуацію Сартр, сказавши, що гомосексуаліст — це чоловік, який удається до гомосексуалізму. А хто не вдається, той не гомосексуаліст, гідності йому надає його свідомий вибір. Він зберіг власну гідність, вирішивши не ставати педерастом, і, певне, сплачує за те свою ціну»¹¹⁶.

Навряд чи хто захоче заперечити право сексуального самовизначення, — але хто розплачується за нього? Перет мертвий. Але чи справді для будь-кого, навіть для заляканих чоловіків, цей вибір вартий насильства, начебто неминуче пов'язаного з ним? Чи, може, його виправдовує тільки аморальний та облудний фанатизм Мейлера й тих, від чийого імені він говорить, дотримуючись хибної думки, буцімто гомосексуальні статеві взаємини перетворюють індивіда на «гомосексуаліста», химерну меншовартісну істоту, негідну називатися чоловіком? В атмосфері сексуальної контрреволюції гомосексуалізм становить смертельну образу гетеросексуальній ортодоксії, непростий гріх, що без вороття засилає індивіда в широкі присмеркові падоли навіки проклятої мужності¹¹⁷. Отаке ототожнення гомосексу-

¹¹⁵ Там само, сс. 245–247.

¹¹⁶ Там само, с. 243.

¹¹⁷ І то попри недавні спроби поліпшити «мужній образ» гомосексуалізму через садизм «шкірних бар'єрів» тощо.

алізму і ненасильства з жінкуватістю — це, звичайно, Мейлерова ідея, або ж ідея, пов'язана з конкретним часом і місцем (Америкою двох останніх десятиліть). Бандити Жене такі ж брутальні (а за Мейлеровими стандартами, мужні) в своїх сексуальних звичках, як і в будь-яких інших. Але Мейлерове визначення мужності охоплює як певну несамовиту гетеросексуальну активність, так і насильство, що, на його гадку, притаманне чоловічій натурі. А якщо чоловік виявить слабкість у першому чи в другому, він просто припиняє існувати.

Кастова та класова теологія досить дивовижна. У Дікенсових творах ми натрапляємо на ототожнення родовитості з благодаттю, чим, власне, й можна пояснити ті жахіття, що їх, назвімо для прикладу лиш одне ім'я, знає Олівер Твіст, поки з'ясувалося, що в нього буржуазне походження; тільки тоді йому гарантована класова безпека, що означає для нього спасіння. У Фолкнеровому романі «Світло в серпні», в романі Сінклера Льюїса «Кінгсблад, нащадок королів» та в інших дослідженнях нашого рідного расизму страх перед домішкою негрів-тянської крові так лякає нібито білу людину, що вона немов зависає над прірвою. Мейлер збудував теологію на сексуальному підмурку, і вона функціонує на тих самих засадах. Попри нерішучу апологію «Мерзенного гомосексуаліста»¹¹⁸ Мейлер виповнений ліберальної зверхності, і його завжди вражала думка, що, можливо, «гомосексуалісти теж люди»¹¹⁹. Насправді Мейлер ніколи не відступав від твердження, що «існує глибокий внутрішній зв'язок між гомосексуалізмом та злом»¹²⁰. Отже, диявол — це анальна сила, і Мейлерова етика балансує на маніхійській лінві поміж добром і злом, збуджена і ваблена спокусою.

Гомосексуалісти стають паріями в суспільстві не тільки через свої статеві вподобання, а й тому, що акт педерастії начебто пов'язаний з опусканням до чужої та ниж-

¹¹⁸ «The Homosexual Villain» у зб. *Advertisements for Myself*.

¹¹⁹ Там само, с. 209.

¹²⁰ Там само, с. 207.

чої жіночої натури. Джетроу сам признається в своїх анальних жаданнях, під впливом яких він став «зорієнтованим на лайно недорозвиненим підлітком», «викинутим на пахкий тропічний острів навколоанальних метафор»¹²¹, але не відстає від нього й Мейлер, кохаючись в екскрементах і присвячуючи цілі сторінки дефекації¹²². Та якщо содомія додатково звеличує партнера з «чоловічою» роллю, бо ж він завойовує потенційного рівню: «адже в анус зайти важче, ніж у вагіну, тож там потрібен особний інструмент»¹²³, то бути содомізованим — це зазнати безнадійного приниження. Оскільки, як розуміє Мейлер, сексуальність неминуче пов'язана з перетворенням на жертву, коли переможець «протикає» і «таврує» переможеного, а завдавши супротивникові поразки, споживає його силу, через те тільки природно, що Джетроу має критикуватися, нерішуче зупинившись між страхом, що Текс може «вперти йому в гепу», і пориванням «украсти силу з Техасцевої гепи і зарядити нею власну»¹²⁴. Серж і Роджек просто содомізують жінку, що її неважко скорити, — розумний компроміс, причому не порушено принципів сексуальної політики: на відміну від Лоуренса Мейлер боїться, що злягання чоловіків може підкопати патріархальну ієрархію. У міжстатевій війні гомосексуалісти дезертири. Наявність гомосексуалізму або жінкуватості заперечує відроджувальний вплив сакраментальних бичачих яєць: «Яка користь із порядкування жінками, над якими він раніше був безвладний, якщо він не знає, як перемагати чоловіків, і не годен цього навчитися?» — запитує Мейлер, додаючи, що «гомосексуаліста утримує в його гомосексуалізмі не так страх перед жінками, як страх перед чоловічим світом, з яким він має воювати, якщо хоче зберегти жінку»¹²⁵. Або навпаки, потенційний

¹²¹ *Why Are We in Vietnam?*, p. 50.

¹²² Див.: *The Presidential Papers* про виділення та в *Cannibals and Christians*, «The Metaphysics of the Belly».

¹²³ *Why Are We in Vietnam?*, p. 203.

¹²⁴ Там само, сс. 202–203.

¹²⁵ *The Presidential Papers*, p. 278. Зауважмо, що про мужність та бичачі яйця йдеться в розділі «Президентських паперів», присвяченому виділенням.

гомосексуаліст може відчувати страх перед чоловіком, якого йому треба завоювати й «фемінізувати».

Зіткнувшись із патовою ситуацією жадань і ризику ієрархізації взаємин, Джетроу і Текс укладають кровний союз, тож тепер «вони вже близнюки, що ніколи не будуть близькі як коханці, а стануть братами-вбивцями»¹²⁶. Бо вони зрозуміли, що «між ними, попри всю їхню дружбу, зачалось убивство. Адже Господь був не людина, а тварюка, тож він і повелів: «Іди та вбий, виконай мою волю, іди та вбий»¹²⁷. Спираючись на свої вартості та переконання, роздвоївшись між Богом і дияволом, чоловіком і жінкою, мужністю і жінкуватістю, зіткнувшись із подвійною небезпекою — занепадом чоловічої зверхності й небезпечним чаром гомосексуалізму, — Мейлер зі своїм принципом «краще вбити, ніж згоріти» довів контрреволюційні настрої до вибуху войовничої тривоги (можливо, ми відчуємо її і в інших царинах, бо утвердження мужності дедалі більше суперечить життю на планеті). Чоловічий шовінізм нині в безпорадному становищі, приголомшений загрозою другої сексуальної революції, що, знищивши страх перед гомосексуалізмом, зможе кинути виклик усій системі патріархальних категорій у царині характеру (поділу на чоловічий та жіночий), — і тут нам уже доречно звернутися до творчості Жене.

¹²⁶ *Why Are We in Vietnam?*, p. 204.

¹²⁷ Там само, с. 203.

ЖАН ЖЕНЕ

1

Здавалося б, що кохання вже мертво. Або принаймні захиріло. Бо для тих, хто ще не відцурався романтичного кохання, обидва найревніші його оборонці, Жене та Набоков, надто вже підозрілі у своїй правдивості. Роман «Лоліта» — не меншою мірою розповідь про викрадену дівчинку, її згвалтування та здійснюваний над нею примус, як і історія неймовірного кохання останньої закоханої душі, що буквально втілила в життя облесні суспільні постулати про дружину-дитя. А в усіх інших творах сексуальна ворожість дуже швидко стала багато цікавіша за кохання, і то завдяки не так внутрішнім вадам романтичного міфу (сентиментальному ідеалізмові і традиційній, трохи притлумленій сексуальності), як ворожості патріархального устрою до жінок, породженій заздрістю до їхніх здобутків у нашому сторіччі. Коханка чи кохана не тільки повалена з трону, а часом і спаплюжена, вона тепер стала негідницею, занудою, гідною кари жертвою. Як ми всі знаємо, десь зо два десятиліття було вільно навіть топтатись по матері. А ті, хто й далі виявляв романтичний захват закоханими, здебільшого належали, як-от Гамберт Гамберт чи Жене, до «сексуальних меншин».

У певному розумінні гомосексуаліст¹ — це теперішній «негр» кохання, його сексуальне життя пов'язане з ве-

¹ Ідучи за традицією, термін «гомосексуаліст» означає в цій книжці тільки гомосексуального чоловіка. Лесбійнство поки що становить таку незначну загрозу, що про нього навряд чи й згадують. Колись навіть предмет ліберальних симпатій (передмова Havelock Ellis до *The Well of Loneliness*, T. S. Eliot до *Nightwood*) або ширма для чоловічого гомосексу-

ликим соціальним ризиком і відбувається серед куди неприхильніших обставин, навколишні будь-коли ладні кинутись висміювати його і зневажати: такі небезпеки ніколи не загрожували Мейлеровому брутальному «білому негрові». В багатьох країнах гомосексуальні статеві взаємини ще досі становлять злочин, натомість Мейлеровим героям, яким завжди кортить начхати на суспільство, ніхто не боронить прагнути вбивств. Майже в кожному барі Дівін може стояти безпорадно й слухати, як «її» судять:

«Він усміхнувся всім зразу, і кожен відповів тільки тим, що відвернувся від нього, але така була відповідь. Уся кав'ярня вважала, що усмішка (для полковника — збоченця; для господарів — гомика; для круп'є та подавальників — педераста; для сутенерів — отого і т. ін.) просто мерзенна. Але Дівін не переймався. З маленького чорного атласного гаманця він дістав кілька монет і безгучно поклав їх на мармурову стільницю. Кав'ярня зникла, а Дівін обернувся на одного з тих монстрів, що їх малюють на стінах, — химеру або грифона, — бо покупець, приглянувшись до нього, мимоволі промимрив магічне слово: «Гомосексуаліст»².

У стані парії однаково зберігається певний чар, та й міф про романтичне кохання завжди квітнув на неприхильності суспільства до нещасливих закоханих, до перелюбників, до тих, хто переступає межі касты чи класу.

алізму (Прустова Альбертіна) гомосексуальна жінка сьогодні — такий самий сексуальний об'єкт, як і решта жінок. Дві збуджені жіночки у ванні на кіноекранах Сорок Другої вулиці насправді лише догоджають чоловічій фантазії, і між них таки втрутився героїчний чоловік, забравши їх обох зразу. Кінофільм «Лисиця» та решта популярних кінострічок, здається, теж призначені чоловічій аудиторії, натомість некомерційні й художні фільми нехтують лесбіянок задля куди вибуховішої (бо реалістичніше продуманої) теми чоловічого гомосексуалізму. Хоч яку потенційну вагу може мати жіночий гомосексуалізм у сексуальній політиці, він тепер такий нецікавий, що, коли до чоловічого гомосексуалізму мало-помалу починають ставитись із невдоволеною толерантністю, лесбіянство або зневажають, або навіть не згадують про нього.

² Jean Genet, *Our Lady of the Flowers*, translated from the French by Bernard Frechtman (New York: Grove, 1963), Bentam reprint, p. 73.

Вже навіть сама таємничість і забороненість надають гомосексуальному коханняю принадності, що зникає в літературних описах гетеросексуальних взаємин, позбавлених, на жаль, не тільки колишніх заборон, а й ніжності.

Незважаючи на такі романтичні прикраси, як зітхання й троянди, любовна етика в романах Жене ще атавістичніша, ніж властиве їм романтичне розмаїття. Фактично, це лицарська етика з дотриманням таких традиційних чеснот, як вірність, таємність, смирення, обоження. З погляду сексуальної політики європейське лицарське кохання можна вважати або за жорстокий жарт, або за перший клин, що розчахнув єдність патріархального суспільства. Бо лицарське кохання можна розуміти лише як певну аномалію суспільного розвитку: адже коханець, хоч *de facto* господар, воліє прибрати роль слуги своєї дами. Жене із властивим йому великим політичним реалізмом розвернув ситуацію, у феодалній ієрархії в'язниць, колишніх французьких абатств, які за *ансієн тегіте* позасновувало дворянство і в яких іще досі відчувається дух середньовіччя, вся шана дістається партнерові з чоловічими функціями. Герої його любовних історій — великі злодії та бандити, а лицарські коханці біля їхніх ніг — не чоловіки, а жінки, повії та педераста.

Хоча Жене, як указує Сартр, «пасеїст»³, тобто людина, що подумки живе за іншої доби, феодална система Жене просто набагато чесніша, ніж системи решти розглянутих письменників, бо в ній відверто визнано, що головне — це влада, проведено ясні паралелі з чоловічими культурами близькосхідних і орієнтальних суспільств, де старшому воїнові прислуговує паж, священикові — підліток-служба, тиранові — слуги обох статей, що задовольняють його примхи. У своїй першій п'єсі «На чатах смерті», найтісніше пов'язаний з обмеженим світом його романів, Зеленоок, запеклий убивця, а отже, най-

³ Jean Paul Sartre, *Saint Genet, Actor and Martyr*, translated from the French by Bernard Frechtman (New York: George Braziller, 1963), Mentor reprint, p. 9.

мужніший і найшляхетніший чоловік, звертається до своїх васалів, наче барон до численної родини: «Тут, у камері, тільки я тягну на собі весь тягар... І знаю, що мені треба мати дужу спину. Як у Сніжка. Він несе такий самий тягар, тільки для всієї в'язниці. Може, є хтось іще, найголовніший, що несе цей тягар для всього світу!»⁴ Саме через таку структуру патріарх сприймає життя й живе задля всіх, хто залежить від нього, — безіменних любовок, нащадків, підданих, кріпаків — усіх неповноправних. У Метреї, дитячій в'язниці, де сидів Жене, малі в'язні жили в «родинах», і кожною з них керував «голова родини», а також його найчільніший васал, «старший брат», ракло, що опікувався меншими й слабшими — «курчатками», які правили йому за коханок. В'язнична ієрархія Жене збудована за статевими ознаками: на верхівці чиста мужність убивці, на нижчому рівні дрібніші шишки, так звані «маки», чи то сутенери⁵, потім проломники (зłodії, що орудують ломиком і коять крадіжки з проломом), а на ще нижчому рівні педерастичні жіночки та «курчатка», що обслуговують їх. «Курчаток» можна продавати, «дисциплінувати» і навіть убивати. Найнижче від усіх стоять придурки, самі покидьки, їх ніколи не обирають для співжиття, зате їх вільно гвалтувати. Життя придурка — справжнісіньке пекло.

Оскільки все вирішує ієрархічний щабель, взаємність цілковито неможлива, а винагороджене кохання в творах Жене таке ж рідкісне, як і минуще. Гомосексуальне

⁴ Jean Genet, *Deathwatch*, translated from the French by Bernard Frechtman (New York: Grove, 1954, 1961), pp. 147–148.

⁵ Звернімо увагу на категорії сутенерів та проломників (французькою мовою *mas* та *casseur*). Слово «*mas*» здебільшого перекладають як «сутенер», і воно й справді має таке значення, але попервах це слово характеризувало чоловіка з грубим, а то й вочевидь зневажливим ставленням до жінки. Як зазначає Філіп Тоуді, категорії *mas* та *casseur* розрізняють переважно на основі цієї риси. Philip Thody, *Jean Genet* (London: Hamish Hamilton, 1968), p. 94. Те, що «сутенер» — атрибут, пов'язаний, але часом відокремлюваний від професії, можна потвердити тим, що в Метреї хлопців-підлітків, які ніколи не знали жінок, називали «*mas*», і перекладати це слово як «сутенер» тут навряд чи доречно. Я вживатиму ці обидва терміни навпереміну.

кохання — це життя, коли тебе постійно відкидають. Адже завжди є привабливіші педерастичні жіночки, що їх може привласнити господар, завжди є ще владніші чоловіки, до яких можуть удатися «курчатка». Проте обов'язок зберігати вірність усім своїм тьгарем лежить на партнерах, що виконують жіночі ролі, бо чоловікові вільно практикувати проміскуїтет, — цього навіть сподіваються від нього. Внаслідок наявності правил та покарань з боку охоронців системи, треба вдаватися до інтриг, а в світі, де гомосексуалізм, як і кохання, водночас і незнищений, і засуджуваний, таємничість — неодмінна засторога супроти зневаги всього загалу. Обоження — це теж жіноча функція. «Мак» небезпечний, до нього важко досягнути, його найвеликодушніший жест — минутий вияв права власності. Ніжність або кохання нижчі від його гідності: адже для чоловіка кохати означало б утратити статус. Будь-яка рівність заборонена. Коли Жене запропонував себе іншому юнакові, той перелякано дорікнув йому: «Як? Ми ж з тобою однолітки. Так буде зовсім нецікаво»⁶.

У своїй розповіді про Жене Сартр вибудовує вкрай марксистську за своїм спрямуванням теорію, буцімто наявне впродовж усього життя чуття провини, що його вкарбували в малого Жене названі батьки, піймавши його на крадіжці й заславши на цілих п'ятнадцять років у «дитяче пекло» Метрея, призвело його до гомосексуалізму. Ця гіпотеза суперечить власному твердженню Жене, що гомосексуалізм передував майновим злочинам⁷. І справді, запаморочливий сором, поєднаний із впертою, затаютою непокірністю, — саме таке ставлення до світу притаманне Жене, — виник разом із сексом, а то й «прабатьківським гріхом» його народження, бо він був позашлюбна, покинута дитина. Якщо Жене був пригнічений провинною, вже становлячи «неприродне» явище в суспільстві,

⁶ Jean Genet, *The Thief's Journal*, translated from the French (New York: Grove, 1964), p. 140.

⁷ Sartre, *op. cit.* Сартр згадує про версію Жене тільки на те, аби спростувати її. Див. с. 91.

заснованому на сім'ї та власності, то є певна логіка в тому, що він мав доповнити свою долю, схилившись до «неприродного» способу життя — гомосексуалізму, де він міг іще далі піти проти «природи», ставши партнером з жіночою, пасивною роллю, а врешті додавши й останній штрих, коли прибрав найганебнішу роль, претендуючи на «найтяжчу образу»: роль «смоктуну»⁸.

Жене, коли його зробили злодієм, давши йому цю назву, справді надумав стати злодієм, і так само, тількино опинившись у в'язниці, він став наполягати на тому, щоб жити відповідно до сексуальної провини, накинutoї йому внаслідок зґвалтування і його доброти, що спровокувала цю дію. З'ясувавши, що решта хлопчиків «сильніші та порочніші за нього» (що, на жаль, можна бачити не тільки у тій в'язничній школі, а в більшості шкіл), тобто, як треба розуміти, мужніші, Жене наполягав на тому, щоб жити згідно з тим сексуальним, чи то жіночим, соромом, який звалили на нього, й вирішив стати «педерастом-жіночкою, що його вони бачать у мені»⁹. Таке ставлення зумовлює покору, під якою чаїться виклик, покору, водночас натхнену щирою вірою і еретичну, мовчазну згоду з панівним у суспільстві поглядом, ніби гомосексуалізм і злодійство становлять скорше сут-

⁸ Jean Genet, *The Miracle of the Rose*, translated from the French by Bernard Frechtman (New York: Grove, 1966), p. 76. Жене повідомляє, що «серед бандитів за нього (прізвисько «смоктун», «socksucker», «той, хто смокче кабаку») дуже часто карали смертю». Там само. Той великий ступінь нерозривності еротики та сорому в Жене править за чудову ілюстрацію, як глибоко чуття провини пронизує наше сприйняття сексуальності. Це один з прикрих виявів сексуальної політики, і він навіряд чи має меншу силу в гетеросексуальному суспільстві, ніж у суспільстві Жене: «За якоюсь непевною, невідчутною зміною я збагнув, що це трепет кохання, водночас дітклявий і присмний; можливо, через слово «сором», що супроводить його на початку». Таке почуття, мабуть, загальнопоширене. Там само.

⁹ Genet, *The Thief's Journal*, p. 175. Фрехтмен перекладав як «лихіїші», але слово «порочніші» ближче до французького «mechant». Слід усвідомити, що «Жене» в цій розвідці означає тільки героя, навколо якого побудована «легенда про Жене» в автобіографічних романах, що їх написав Жан Жене. Про власне життя Жана Жене ми не знаємо нічого або майже нічого.

ності, ніж учинки, є незмінними станами людського існування. Оскільки «зłodій» чи «педераст» — слова, що мають знеохочувати людину ставати зłodієм чи педерастом, те, що Жене цілковито приймає їх, — не тільки покора долі, а й потаємний бунт.

У Метреї, й не тільки там, уважають, що гротескність статевої ролі судилася долею, ба навіть предетермінована. Якийсь час Жене намагавсь уникнути своєї «несамовитої природи», своєї жіночості, коли став проломником і відсиджував термін у в'язниці Фонтевро за вдирання до чужих помешкань; він плекав нездійсненну надію набути «ясної простоти належності до чоловічої статі» завдяки «залізному пенісові» ломика, знаярдя, яке, сповіщає автор, «промениться владою, що обертає мене на чоловіка», і має піднести його над «смиренням» педерастії¹⁰. Та навіть із допомогою зłodійського ломика годі втекти від своєї долі. Булкайн, до якого він залицяється, щоб той став його «курчатком», утікає до вочевидь мужнішого Бочако, і Жене закінчує там, де починав, стає любкою великого зłodія Діверса, і досі педераст-жіночка, як і в шістнадцять років у день свого «весілля» в Метреї. Він і досі ніхто, й досі навряд чи трохи вищий від придурка.

Оскільки для Жене той чи той ранг індивіда визначений долею, статева роль формується раз і назавжди внаслідок належності до котроїсь із протилежних сфер: нижчої або вищої; очевидні відхилення, як-от молоді зłodії Богородиця та Булкайн, — це звичайні пуголовки, істоти на перехідній стадії до кращої долі. Важко було б знайти бруталніші й гидкіші визначення чоловічого і жіночого, ніж у Жене, і то тільки тому, що він просто посилює, перебільшує, увиразнює загальнопоширені уявлення. Чоловіче — це зверхня сила, жіноче — нікчемна слабкість. Є, правда, один виняток: Жене ревниво залишає розум та сміливість духу педерастам-жіночкам, тобто собі. Немилосердність бандитів спирається на їхній ста-

¹⁰ Genet, *The Miracle of the Rose*, p. 27.

тус, їхні здебільшого декоративні м'язи (вони зневажають працю) та нищість. Як і Бочако, вони заявляють про своє статеве панування добірною мовою: «Суко, та ти ще подавишся ним!»; «Ну, педику, я тобі ще й у гепу запахну!»¹¹ Оскільки той статус їм забезпечують їхні піддані, жінки та чоловіки, фемінізовані до повної покори, такий сутенер, як Дарлінг, переконано стверджуючи, що звичайна жінка мало чим піднесе його престиж, нахваляється, содомізувавши Дівіна: «Чоловік, що впирає чоловікові, двічі чоловік»¹².

Аморальність Жене — це тільки зворотний бік селянського народного католицизму з притаманним йому чуттям власності й буквальною розумінням теологічних абстракцій (благодаті, гріха тощо), і так само й уявлення Жене про статево роль та ранг — це лише відображення найкатегоричніших уявлень, поширених у нашому суспільстві; вони, проте, цілковито позбавлені Лоуренсової витонченості, архаїчні за своїм безпосереднім відтворенням влади та підпорядкування: порочна і всемогутня надмужність постає на тлі хиткої безпорадності й приниження. У світі проституції та злочину жінка або педераст-жіночка підпорядкована силі, насильству і хвалковитій чоловічій зневазі. Її жіночість — чистісіньке рабство, побільшене й унаочнене проти тієї голої абстракції, того майже скромного принципу, який сформулював і до якого зобов'язав фрейдизм: «мазохізм» — це просто відверта самозневага; «нарцисизм» — реалістичне усвідомлення себе як об'єкта (марнославство — чоловічий привілей) і «пасивність» — неприхований страх, відчай і зневіра. Оскільки вагомим наслідком звичайного для Жене іронічного перебільшення є викриття нашого загального суспільного лицемірства, найменші наклепи на жінок з боку письменників, чию творчість ми вже розглянули, виростають в усіх його творах до відвертої не-

¹¹ Там само, с. 21.

¹² Genet, *Our Lady of the Flowers*, p. 253. (Тут номер сторінки подано за виданням у твердій палітурці, а не, як в інших випадках, за Бенгамовим перевиданням.)

приятні. Навряд чи потрібно перейматися тим, як Жене, багаторічний в'язень, ознайомився з популярним фрейдизмом (що сам по собі становить лиш певне узагальнення поширених і тривких патріархальних постулатів), бо в його творах чимало й куди дальших літературних ремінісценцій, зокрема й украй мудрованих покликань на французьких поетів. Певний вплив вочевидь справив на нього й Дікенс: сцена великого суду з роману «Богородиця квітів» зумисне змодельована за судом над Фейгінном з «Пригод Олівера Твіста».

Коли міжстатева етика так твердо спирається на чуття статевої провини та меншовартості, що властиве й Жене, бо він ожіночився, то, згідно з логікою, сексуальність має правити й за покарання, і за потвердження статусу, а сам статевий акт — за гарячкове й принизливе звинувачення, страшний докір. Ось як характеризує содомію Сартр у своїх романах: «Сексуальний акт — це свято впокорення, ритуальне оновлення феодального контракту, за яким васал стає слухняним зняряддям свого пана»¹³. Як і цілком мазохістську жінку Мері Бонапарт, Жене як педераста-жіночку протикає, мучить, пронизує і уярмлює чоловік, чий пеніс — «гострий інструмент, що проникає зненацька, грубо і жорстоко, наче шпиль, який продирає хмари»¹⁴. Фалічний героїзм репрезентований по-різному: це гармата, кинджал, копер, залізний стрижень. Саме тіло «мака» — це ерекція, а такі злодії, як Керель, навіть у дитинстві можуть споглядати будівлі на тлі краєвиду з простодушним задоволенням та гордістю, «знаючи, що така висока вежа — символ їхньої мужності»¹⁵. Як і в багатьох подружжях, що їх дослідив Рейнвотер, сексуальність спрямована на чоловічий орган, який уважають за справжнього виконавця та мету коїтусу¹⁶. Оскільки партнер-чоловік дуже мало зацікавлений у на-

¹³ Цитовано у: Sartre, op. cit., p. 123.

¹⁴ Там само, с. 121.

¹⁵ Jean Genet, *Querelle de Brest (Oeuvres Complètes, Tome III, Paris, Gallimard, 1953)*, p. 197.

¹⁶ Lee Rainwater, *And the Poor Get Children* (Chicago: Quadrangle, 1960).

солоді педераста-жіночки, той, як і традиційна жінка, рідко коли зазнає оргазму. «Маки» навряд чи колись доходять до того, щоб попестити статеві органи педераста-жіночки, і Дівін змушений кінчати в туалеті, місці для екскрементів та ганьби. Але, як і мелодраматична повія або добропорядна дружина, педераст-жіночка стогне і прикидається, аби перетворити своє страждання на подобу втіхи.

Хоча «правильне» суспільство може образитись на цю думку, гомосексуалізм цілком спроможний прозирати гетеросексуальне життя, що в ньому як у середовищі він, власне, сформувався і мимоволі змушений наслідувати, переймати і навіть пародіювати його уявлення. Якщо судити з суто гуманного погляду, гетеросексуальне життя — таке саме збочення, як і гомосексуалізм; їхнє минуле — майже однакове, властиві їм політики мало не копіюють одна одну. Як зазначив Бенджамен Демот¹⁷, Вільямс та Олбі можуть розповісти не менше, і то часом набагато щиріше за решту, про жахиття родинного життя, шлюбну нудьгу, експлуатацію особистості закоханого, повільне руйнування характеру внаслідок безладних статевих зв'язків.

Ворожість, що її відчувають до педераста гурт університетських студентів та злодії, їхні глузи, їхнє прагнення побити його, бездумна лютя — усе це, як зауважив один критик¹⁸, збентежена відповідь непевної мужності, що вдається до насильства, аби приховати свій страх перед можливим «неправильним Я», що, згідно з Фройдовою теорією двостатевості, є ненависним і вперто придушуваним жіночим складником хлопчачого Я. А може, отаке «утвердження мужності» — очевидний вияв не тільки по-варварському ревної гетеросексуальної ортодоксії, надміру завзятої шовіністичної прихильності до «нормальної» сексуальної поведінки, а й заява про зневагу до всього жіночого?

¹⁷ Benjamin De Mott, «But He's a Homosexual...» *The New American Review*, Number 1 (New York: New American Library, September 1967).

¹⁸ George Dennison, «The Moral Effect of the Legend of Genet». Там само.

Для зображених у творах Жене сутенерів та «маків» педераста-жіночки правлять за цапів розгрішення за їхні власні гомосексуальні потяги, а крім того, знущаючися з них, вони немов відплачують за свій страх, що і їхня природа може бути загиджена тим, що, як вони виразно усвідомлюють, є нижчим, гротескним, жіночим. Те, як кривдять пригноблених гомосексуалістів, добре показано на прикладі Бочако, що глузує з придурка на в'язничному подвір'ї: «Я сподівався, що він ударить бідолашного байструка, який навіть не зважувавсь ворухнутися, навіть страх не спонукав його діяти. Немов дослухавшись до інстинкту, він швидко, проворно і розважливо заціпенів, як перелякана тварина. Якби Бочако бодай раз ударив його, то вбив би, бо ніколи не міг тамувати своєї люті»¹⁹. Бочако лише проломник. Його зверхник, сутенер Лу Досвіток, утішено радить йому: «Іди й оженися з ним! Ти ж у нього закоханий! Та це кожному ясно!»²⁰ Герой роману «Керель з Бреста», попервах воювничий гетеросексуаліст, начебто погодившись на пропозицію педераста-жіночки, йде до нього в кімнату й душить його:

«Зрештою, якщо педераст саме такий — отаке легке, тендітне, ефірне, прозоре, витончене, ламке, чисте, балакуче, музикальне, ніжне створіння, — то його можна вбити. Адже його створено на те, щоб убити; мов келих з венеціанського скла, він чекає тільки грубого злодійського кулака, що роздушить його, навіть не порізавшись (хіба що підступні гострі невидні скалки позалазять йому під шкіру). Якщо педераст такий, то це не чоловік. Бо педераст нічого не важить. Це котеня, снігур, оленятко, сліпозмійка, бабка — створіння, сама тендітність якого провокує, і, зрештою, саме отака надмірна витонченість неминуче призводить до смерті»²¹.

¹⁹ Genet, *The Miracle of the Rose*, p. 20. Жене пояснює, що Бочакове чоло було «завузьке, аби містити розум, потрібний для зупинки пробудженого гніву». Там само.

²⁰ Там само, с. 22.

²¹ Jean Genet, *Querelle de Brest*. Оскільки переклад у видавництві «Grove» ще не вийшов, а британський переклад Стретема практично недоступний, я сама переклала цей уступ за паризьким виданням 1947 р.

Керель убиває тут не людину, а абстрактний образ слабкого, зневаженого, жіночого. Караючи Кереля за це вбивство, Жене призначає йому покуту: Керель стає педерастом-жіночкою, з яким бавиться господар борделю.

Та коли педераст-жіночка в жіночому вбранні неквапно дріботить містечковою вулицею, несамовите обурення перехожих може повернути його увагу до того, що він має водночас і жіночі, і чоловічі риси, чи то, власне, є жінкуватим чоловіком. Адже він зі страхітливою легкістю став зрікатися статевої ідентичності, засумнівався в її реальності в часи, коли вона досягла статусу морального абсолюту й соціального імперативу. Він кинув виклик статевої ідентичності і таки справді став заперечувати її. Він зважився зазнати ганьби і, чинячи так, кинув виклик не тільки табу на гомосексуалізм, а й викрив, у чому причина тієї зневаги: в тому, що статева роль — це статеий ранг.

У романі «Щоденник злодія» Жене живе як супутник Стілітано, непевного, але мужнього одnorукого бандита, що все життя честолюбно прагне стати «героєм-переможцем коміксів»²². Служачи господареві й узявши на себе тягар небезпечних подорожей через державний кордон з пакунками опію, Жене повідомляє, що діяв «через слухняність та покору суверенній Владі»²³. «Цілком природно, — мовив я собі. — Він кабака, я поцька»²⁴. Стілітано, як сутенер, владарює ще й над жінкою, повією Сільвією, тож до його послуг є аж дві поцьки, друга належить Жене. Якщо біологічний чоловік схарактеризований як «поцька», то тепер ми маємо краще уявлення про значення цього слова. З'ясувавши, що статева роль пов'язана передусім зі статусом та владними відносинами, Жене продемонстрував її цілковито довільну та ганебну природу. Позбувшись свого звичайного виправдання в нібито біологічній відповідності, терміни «чоло-

²² Genet, *The Thief's Journal*, p. 125.

²³ Там само, с. 127.

²⁴ Там само, с. 128.

віче» та «жіноче» тепер лиш означають похвалу і догану, владу і рабство, високе і нице, господаря і раба.

2

Звичайно, в тому, як Жене використовує ці терміни, є щось безмежно іронічне, бо, оскільки обидві зображені групи складаються з чоловіків, роль тепер не просто довільна, — з'ясовано, що це категорія, ба навіть функція вочевидь гнобительської соціальної системи. Дрібниць, пов'язаних зі статусом, дотримуються з такою надмірною ревністю, такою несхитною суворістю, що остаточне враження суто гумористичне. Ставлення самого Жене коливається між догідливим схваленням і лукавим глумом, тож загальний ефект сатиричний, сатира посилюється, коли непряма пародія, що її бачимо в прозових творах, переходить в одверті заяви в п'єсах, де особливості жіночої, чи то пригнобленої, психіки поширені на інші політичні контексти, де йдеться про расизм, класовість та колоніалізм.

У своїх романах Жене завжди так розвиває дію, що останнє — його власне жіноче — має неодмінно стати першим, перемогти, навіть якщо то перемога коштом відчаю та мучеництва. Його педерастичні-жіночки з таким завзяттям визнають власну приниженість, що перетворюють її на велич, як оті «доньки ганьби», Кароліни, гурт трансвеститів, що походжають вулицями Барселони; їхні «екстравагантні жести» — це лише спосіб «проткнути шкаралуцу зневаги всього світу»²⁵. Завдяки чуду прози Жене («Моя перемога словесна»)²⁶, мазохізм, відповідний їхній рабській ролі, обернувся на ауру святості. А як іще, коли не через страждання, традиційно утверджує свою вищість порядна жінка? Фактично, церква дала в руки Жене екстремістський розв'язок проблеми безумної ієрархії, властивої його світові:

²⁵ Там само, с. 65.

²⁶ Там само, с. 59.

«Святе оточує й поневолює нас... Церква свята. Її повільні обряди, обтяжені золотом, наче іспанські галеони, обряди старовинні й далекі від духовності забезпечують їй царство, таке саме земне, як і царство краси та шляхетності. Кюлафруа... неспроможний опиратися цій силі, майже хтиво віддався їй, так само як віддався б мистецтву, якби знав його!»²⁷

Жене мав мистецтво до своїх послуг і міг з його допомогою здійснювати той самий перехід до шляхетності, що його жадав Кюлафруа. Коли Луї обернувся на Дівін завдяки надприродним педерастичним змінам, йому стало приступне дивовижне. Так само й мистецтво. Зраджений коханцями, зацькований хуліганями, Дівін винаходить мініатюрний живопис на нігтях: трагічний актор, він кидає виклик образам і запобігає критиці бравадою, назвавши себе старою безсоромною повією²⁸, добре знаючи, що нічого гіршого про нього вже не скажеш. Старий і підупалий педераст-жіночка, посміховисько, з якого глузують навіть у кишках гомосексуалістів, Дівін, коли розбили його перлову корону і вона розсипалась по підлозі, набирається безглуздої сміливості, аби проголосити: «Чортові дами, я таки буду «королевою!»²⁹, й винахідливо замінює штучну прикрасу зубним мостом, своїм терновим вінком. «Збудовані на сльозах»³⁰ похмурі жарти над своїм життям стали для нього захистом від глуму навколишнього світу. Це один з найпривабливіших образів в усіх романах Жене, і автор дав йому місце «серед Обраних».

Образ замученого святого дуже приваблював Жене, бо на відміну від ученого, генерала, промисловця це герой, що може бути й героїнею, а для гальської уяви тут, певне, є ще й особна схожість, бо покровителем французького народу і його національним героєм є жінка в «педерастичному вбранні», спалена як відьма. В зобра-

²⁷ Genet, *Our Lady of the Flowers*, p. 194.

²⁸ Там само, див. с. 116.

²⁹ Там само, с. 193.

³⁰ Там само, с. 194.

женій у творах Жене «одвічній парі злочинця і святого»³¹, «мака» і педераста-жіночки, святий, звичайно, набуває жіночих форм, стає «святою». Бо «мак» дає тільки тіло, а педераст-жіночка — душу. Жіноча перемога Жене — це подолання ієрархічних бар'єрів чудом духовності. Жене тут просто наслідує парадоксальну логіку народного християнства, згідно з якою в очах Господа стара зморшкувата баба сяє яскравіше за короля. Описуючи свій паділ скорботи, *Baggio Chino*, китайський квартал, найзлиденніші іспанські халупи, Жене пояснює, як

«... моє життя жебрака познайомило мене з величчю при-
нижень, бо потрібно чимало гордощів (тобто любові), аби
прикрасити тих брудних, зневажених істот. Крім того,
потрібен неабиякий талант... Я ніколи не намагався зобра-
зити їх іншими, ніж вони були насправді, не намагався на-
дати їм привабливості, замаскувати їх, — навпаки, я праг-
нув утвердити їх у їхній стемній огидності, і найогидніші
прикмети правила мені за ознаки величі»³².

Коли Жене заарештували як волоцюгу, вазелін, знай-
дений у нього, став іще однією ознакою крайнього
впослідження, бо робив його ще педерастичнішим, ще
ницішим в очах поліції та широкого світу, чию думку
вона репрезентувала. Саме через те Жене такі дороги
свідчення власної ганьби, і що вони банальніші, то більша
його радість. Пов'язавши їх зі своєю матір'ю, теж повією,
і перейнявшись соромом та ніжністю, що їх породили і
ті свідчення, й мати, Жене заявляє: «Я скорше таки
справді проллю чиюсь кров, ніж відтручу жалюгідне
створіння», «сама присутність якого роздратує поліцію
всього світу»³³. Християнство, релігія комплексу меншо-
вартості (смирнення), доведена до меж недосяжного, пе-
ретворює те все на красу. Мимоволі скидаючи баласт
його етики, Жене скористався його міфом, задоволь-

³¹ Jean Genet, *The Maids*, translated from the French by Bernard
Frechtman (New York: Grove, 1954, 1961), p. 63.

³² Genet, *The Thief's Journal*, p. 19.

³³ Там само, с. 22.

нившись доведенням, що святість означає лиш «уміння обернути страждання на свою користь»³⁴.

Але віра Жене не довершена, її підкопує іронічний аналіз. Прийнявши святі дари, він відчуває «нудоту», крім того, відчув смак і «величної системи законів, що полонили мене»³⁵, його лихе, прозірливе око помічає у відділах поліції ікони Богородиці. Перебуваючи поза межами буржуазного суспільства, він має змогу роздивитися його тоталітарний характер, усвідомлює, що злочин і закон нерозривно пов'язані між собою. «Відлучений від суспільства... обставинами свого народження і вподобаннями», Жене наваживсь «торкнутися» до нього, «образивши його членів»³⁶. Луї Кюлафруа, дитина французького села, як і сам Жене, експериментує зі священним і добачає його пустоту. Зайшовши у вівтар порожньої церкви і осквернивши святі дари, він сподівається, що надприродне подасть йому якийсь знак:

«І чудо сталося. Тобто чуда не було. Бог був розвінчаний. Бог був порожній. Просто дірка з якимсь давнім мотлохом навколо. Гарненька форма, як гіпсова голова Марії Антуанети, і солдатика, звичайнісінькі діри з тоненьким шаром олова навколо»³⁷.

Заступивши цього дискредитованого Бога злочином та мужністю, Жене теж мав добачити, що вони порожні. Обличчя його видатних убивць, героїв гільйотини, справді «з порожніми очима», «наче вікна недобудованого будинку, крізь які можна бачити небо»³⁸. Богорівний у своєму світі вигадки та фантазії, Жене зображував сутенерів як напрочуд тупих істот, бо, перейнявшись справді жіночою мстивістю, підкопував авторитет своїх господарів, повертаючи проти них єдину образу, до якої традиційно вдається жінка, називаючи свого пана дур-

³⁴ Там само, с. 205.

³⁵ Там само, с. 173.

³⁶ Там само, с. 182.

³⁷ Genet, *Our Lady of the Flowers*, p. 174.

³⁸ Там само, сс. 52–53.

нем. Дівін часом пародійний у своїй жіночості, свято 14 липня він справляє по-своєму і відзначив день, коли вся країна вкрилася червоною, білою та синьою барвами національного трибарвного прапора, вирядившись в «усі інші кольори, просто зглянувшись на них, бо їх того дня зневажали». Але жорстокі самці, яким він служить і яких оспівує Жене, — це просто декоративні ляльки, фетиші мужності, а не чоловіки³⁹.

Властива Жене псевдо- або антирелігія гомосексуалізму має й третього члена своєї святої трійці — зраду. Хоча роль Жене зобов'язувала його до несхитної вірності, він утішається підступними⁴⁰, а часом і підривними діями у своїй власній царині, сповнений такої несамовитої жіночої жовчі, що розбещує й фемінізує всіх, із ким спілкується, порівнює засуджених із квітами, перетворює геральдичні ланцюги та наручники вбивці Аркамона на трояндове плетиво, позбавляючи мужності супермена. Дарлінг прикро помилився, сподіваючися стати «двічі чоловіком». За кілька років спілкування з Дівін могутній сутенер став такий самий жінкуватий, як і його коханка-педераст. Адріан Байон, перспективний молодий бандит, такий затруєний після короткого співжиття з Дівін, що обернувся на «Богородицю квітів», погоджується піти на вечірку в жіночому вбранні і того самого вечора стає «королевою».

Під впливом Дівін злагіднів навіть Сек Горгі, його незграбний, грубий коханець. У прегарному уступі, де всі троє (Сек, Богородиця, Дівін), забрьохані, повертаються вранішніми вулицями з гулянки, Сек закохався в Богородицю. Дівін, одвічно зневажена жінка, втратив свого чоловіка тієї миті, коли вони зупинили таксі. Жене,

³⁹ Там само, с. 105. Тоуді теж писав про «фетишну» природу чоловіків, зображених у творах Жене.

⁴⁰ Див.: *Funeral Rites* (невдовзі вийде в англійському перекладі у видавництві «Grove»). Бачачи, як тішиться Жене, зраджуючи Францію, можна лише пригадати загальну жіночу реакцію у воєнні часи — японських гейш, жінок в окупованому Берліні та Парижі. Але зрада, до якої вдається Жене, навряд чи прощена, а роман розпачливо дитинний.

звертаючи нашу увагу на нечуваність такої поведінки, спершу радить нам «запам'ятати, що сутенер ніколи не поступається жінці, а педерастові й поготів», а потім описує, як Сек, що згідно з неофіційною ієрархією мав перший заходити в таксі, дозволяє Богородиці випередити його⁴¹. Цей унікальний приклад лицарства — вияв Секової жінкуватості, свідчення, що він дивиться на свого нового фаворита очима педераста-жіночки.

Роман «Богородиця квітів» був написаний у в'язниці, де Жене чекав суду. Сам роман — нескінченне справдження бажань. Здається, що лише злоба спонукала автора вигадати таку уявну постать, як Маркеті, — тільки на те, щоб помститися цьому привабливому чоловікові, засудивши його на довічне ув'язнення. Ота «чарівність, що скорює одразу, залізна рука в оксамитовій рукавичці», абсолютна «Краса», що надихає Жене на такі-от вияви почуттів: «Я розчулювавсь на саму думку про неї, тільки тужливими сльозами можна вилити ніжність, коли бачиш його чудові м'язи», явлена нашим очам лише для того, щоб Жене з дивовижною ядухістю міг знищити її:

«Маркеті зостанеться поміж чотирьох білих стін до кінця свого віку... Умре надія... Що ж, а мені з цього радість. Нехай той бундючний і вродливий сутенер сам скуштує тих мук, що дістаються кволим»⁴².

Зловтішаючись долею, яку він сам накинув «сутенерові, розбийсерцю й катові жіночих душ», Жене звертається до витвореного образу з витонченою злобою: «Тепер твоя черга, Маркеті... Втішайся, коли можеш, у в'язничному закамарку. Бо я ніжно ненавиджу тебе»⁴³.

Озлобленість чаїться за жіночістю, визначеною тут не як властивість «жінки в спідниці», а як «підпорядкування владному чоловікові»⁴⁴. Неприязнь Жене — це вперта ересь, виплекана всупереч його власній системі підле-

⁴¹ Genet, *Our Lady of the Flowers*, p. 224.

⁴² Там само, сс. 184 – 185.

⁴³ Там само, с. 186.

⁴⁴ Там само, с. 235.

щування, це причасна непоступливість. Рабська за своєю природою, вона виявляється в дрібних зрадах та злості. Відмовившись від честі зятятися сигаретою, що її запропонував Бочако, Жене, звичайнісінький педераст, що принизив мужнього проломника, відчуває «тріумфальну мить»⁴⁵. Педераст глузує з «мака» за його плечима. Так само як давніше Жене повстав проти громадського осуду злодія, прилучившись до злочину і обернувши його з допомогою «певних законів художньої естетики»⁴⁶ на свій власний варіант добра і зла, він тепер надумав повстати проти ганебності статусу «поцьки», створивши *tantes*, педерастів-жіночок, що вищі й розумніші від своїх владних чоловіків.

Підписавши примірник своєї книжки, подарований приятелеві, як «Жан Жене, найслабший і найсильніший»⁴⁷, Жене признався, що він завжди був писарем серед магнатів, частина його єства завжди була погордлива, відчужена, піднесена над тими героями, яких він опоетизував, наділивши «чеснотами, що їх у них *справіку не було*»⁴⁸, добре знаючи, що то лише махрові хулігани, бевзі, недоумкуваті підлітки. Їхня злочинність, уславлена, аби приголомшити буржуазію, що її Жене ненавидів лютіше й безжальніше, ніж будь-хто з тогочасних французьких інтелектуалів (і то з поважніших причин), — це, зрештою, їхня поразка та відступ перед згубністю їхнього класу та освіти. Але бандити жорстокі, і притаманна їм чоловіча грубість, стилізоване відображення брутальності, що панує в світі, обертає їх на його ворогів і союзників, гнобителів і коханців.

Педераст-жіночка весь час намагається поглинути тих коханців і дорівнятися до них, засвоїти їхню вищість, і ми бачимо, як Мімоза II ковтає фотографію Богородиці, «наче причастя». Жене викриває комічну облуду пенісних

⁴⁵ Genet, *The Miracle of the Rose*, p. 220.

⁴⁶ Genet, *The Thief's Journal*.

⁴⁷ Sartre, *op. cit.*, повідомляє, що бачив цей підпис на примірнику роману «*Pompes Funebres*» («Погребова контора»).

⁴⁸ Genet, *The Thief's Journal*, p. 23. Курсив мій. — К. М.

заздросців: адже стверджувати, ніби він заражений ними, було б просто безглуздя, бо, маючи пеніс, він заздрить владі. Навіть фелацио, сексуальний акт, що засвідчує як роль педераста-жіночки, так і його рабське становище, Жене обертає на своєрідний ритуал кастрації, під час якого сутенерава суворість («Горгі наскрізь суворий») переможена лагідністю («Дівін — сама лагідність»)⁴⁹.

Прозирнути дивовижно суб'єктивний характер статевої влади нам дозволяє оцей невеличкий уривочок:

«З манери розмовляти, з манери запалювати і курити сигарету, Дівін виснував, що Дарлінг — сутенер. Спершу він трохи боявся, що його поб'ють, пограбують, скривдять. А потім аж запишався: атож, він *спромігся звабити сутенера*»⁵⁰.

Удавшись до типової для рабської психології переміни, Дівін зображує ситуацію так, начебто вона перебуває під її контролем, так само як чоловік переконаний, що саме він контролює її. Дарлінг гадає, будітмо він сам привабив Дівіна. А Дівін уперто вірить, нібито він сам спокусив Дарлінга. Вскочивши до пастки в гонитві за владою, кожному з них здається, ніби командує саме він. Але маніпуляція господарем з боку його раба може тільки змінити чи ослабити різницю між ними, але ніколи не знищить її. Не скасує вона й рабства як інституції.

Остаточна перемога підривної жіночості Жене — іскорка людських почувань, видобута ошуканством з кам'яних бескидів мужності. «Ти чого вп'явся, здурів, чи що?»⁵¹ — бурчить Арман, коли Жене намагається поцілувати його волохату руку. «Мак» відчув загрозу, бо знає, що кохання — жіноча риса, спроможна зробити людину

⁴⁹ Genet, *Our Lady of the Flowers*, p. 180.

⁵⁰ Там само, с. 79. Курсив мій. — К. М. Я дуже вдячна професорові Густафсонові не тільки за те, що він указав мені на двозначність цього уступу (моя заувага — лише переказ його слів), а й за те, що під час наших розмов він допоміг мені глибше зрозуміти творчість Мілера, Мейлера та Жене.

⁵¹ Genet, *The Thief's Journal*, p. 134.

вразливою. Адже його поволі схилять стерпно ставитись до егалітарної взаємності, потім він відчує потребу, а зрештою потрапить у залежність. Виявляючи підступну непокору, Дівін наполегливо називає Дарлінга «гарненьким», аж поки сутенер став такий немужній, що перейняв його жести й навіть подався на роботу. Коли в крамниці Дарлінга зловили на крадіжці, він утратив свободу, бо тепер його закон обернув на жертву. Він тепер має статус жінки, переможений.

Фемінізм Жене — це, як висловився Сартр, «ворожий еротизм»⁵², що тішиться, висміюючи та зраджуючи сам міф про мужність, якому він нібито служить. Зобразивши боягузтво мужності, її гнобительський характер, просто перейнятий в офіційного світу дорослих, у того неприязного суспільства, Жене немов помстився своїми творами, бо такої помсти вимагала «принижена закохана ненависть підлітка до привабливих злодіїв у Метреї», що перші затаврували його як жінку⁵³. Як і більшість тих, хто не змирився з рабством і озлоблений своїм упослідженням, Жене задовольнився помстою дрібних люців, удавшись до кпинів та вправних обмов.

Але бути повстанцем — не те саме, що бути революціонером. Найчастіше це лише спосіб іще глибше погрузнути в середовищі, проти якого бунтуєш. Герої Жене, злочинці, що дістали свою корону мученика на гільйотині, вбивають безневинних людей, і тільки за це їх самих можна судити та вбивати, а сама система не тільки не зазнає змін, а навіть стає сильніша, бо люмпен-пролетаріат утішився миттю символічного самовияву через опосередковану участь у безглуздому антигромадському вчинкові, дістав певну насолоду і при страті, інколи немало, і тепер знову ладен стати покірним. А святість Дівіна, його мучеництво — це лише деструктивний імпульс, мазохізм прибраної ролі, доведений до логічного кінця — самопожертви. Він здобуває духовну перемогу істинної віри, але це не свобода.

⁵² Sartre, op. cit., p. 153.

⁵³ Там само, с. 149.

3

Сартрова біографія Жене, не охоплюючи трьох останніх його п'єс, ще полишає героя на рівні бунтівника, не відобразивши його прикінцевої метаморфози в революціонера. В п'єсах «Балкон», «Негри», «Ширми» ми бачимо нового Жене, що вже переріс недосконалого підривного елемента, якого Сартр бачив у романах і в п'єсах «На чатах смерті» та «Служниці». Початкова суб'єктивна антигромадськість Жене поступово набула об'єктивної форми в театрі, йдучи до того, що, згідно з власними твердженнями Жене в недавній статті, становить його останнє честолюбне прагнення, а саме: зникнути за своїми творами⁵⁴. Якщо іронія посилюється, романтичний міф щезає, а разом з ним і дихотомія між ними обома, наявна в його ранніх творах, надто в напрочуд витонченому і сором'язливому «Щоденнику злодія». Такий поділ властивий і для «Дива троянди», де бачимо й надмірне вихваляння в'язничного світу, і втомлені признання, яким нудним і позбавленим ілюзій він починає видаватися Жене. Мабуть, найвищого рівня іронія сягнула в «Дитині-злочинцеві», радіорозмові, де, немов подаючи скромну пропозицію, Жене наполягає на більшій нелюдності у виправних закладах, щоб юні правопорушники «не відцуралися бунту, що надає їм такої привабливості»⁵⁵.

Щоб дати розвиток колишньому повстанню, Жене змушений відкинути рештки своєї іронічної й парадоксальної віри, бо крок від бунту до революції — це крок через тугу (за тим, що знав і ненавидів, і тішився його руйнуванням) до створення нових альтернативних вар-

⁵⁴ Jean Genet, «The Funambulists», translated from the French by Bernard Frechman, *Evergreen Review*, No. 32, April-May 1964, pp. 45–49.

⁵⁵ Розмова не відбулася, бо ліберальні реформатори в'язниць, що становили решту запрошених гостей, не з'явилися. Подаючи цю фразу, я скористалася перекладом Тоуді. Розмова була опублікована разом з лібрето балету Жене «Adame Miroir». Jean Genet, *L'Enfant Criminel* (Paris: Paul Morihien, 1949).

тостей. Адже бунтівників можна «задовольнити» — надто коли вони сентиментальні.

Ідея «жіночості», репрезентована в романах як прилизиве, самозречене мучеництво, порушуване бунтівливими підводними течіями, в останніх п'єсах Жене набирає нової подоби, обертається на бунтівну непримиренність, що разом із більшим співчуттям та гуманізмом, глибшим зацікавленням політикою доростає до ототожнення з пригнобленими групами обох статей: служницями, неграми, алжирцями, пролетарями — всіма, хто перебуває в жіночому, тобто підпорядкованому становищі щодо капіталу, расизму та імперії⁵⁶. Негативний аспект жіночості як сукупності рабських рис тепер став ворогом для його жертв, що змагаються з ним із дедалі дужчою люттю, і спершу тільки марно занпацають себе в «Служницях», а потім у кожній наступній п'єсі досягають усе більшого розуміння та успіхів.

Гноблення створює психологію пригноблених. Марксизм, дарма що вправний в аналізі політико-економічного становища пригноблених, часто не вважав за потрібне, мабуть, через нервозний страх, помічати, що пригноблені цілковито зіпсуті власним становищем, що вони страшенно заздять своїм господарям і захоплюються ними, украй розбещені їхніми ідеями та вартостями, що навіть їхнє ставлення до самих себе продиктоване їм згори, його визначили їхні власники. Жене був слуга. Коли він заявляє, що слуги — це «виворіт своїх господарів», їхній «нездоровий віддих»⁵⁷, а його служниці, пройнявшись глибокою зневагою до себе, кажуть одна одній, що «від

⁵⁶ Стверджувати, як ото Річард Коу, нібито Жене еволюціонував унаслідок процесу, що його Коу називає «вірилізацією» й ототожнює зі свободою, самореалізацією, мистецтвом та рештою позитивних якостей, — дурниця. Якби це було правдою, п'єси Жене стояли б на боці влади, бо він усе життя вважав, що влада — чоловіча прерогатива. Якщо скористатись порівнянням, то перехід від «нігеризації» до негритянської войовничості навряд чи можна назвати процесом перетворення на білу людину. Термін, ужитий Коу, відображує лише його гіпотези. Див.: Richard N. Coe, *The Vision of Jean Genet* (New York: Grove, 1968).

⁵⁷ Genet, *The Miracle of the Rose*, p. 106.

тебе смердить»⁵⁸, то, значить, правдиво змалював реальний соціально-психологічний феномен. П'єси Жене зрілого періоду творчості — це дослідження, так би мовити, колоніальних або жіночих особливостей психіки, зумовлених інтеріоризацією гноблення; їх треба подолати, перше ніж можна буде пориватися до свободи.

Служниці зазнають невдачі. Вони такі прибиті зневагою до себе, що їхня улюблена гра — не вбивство своєї господині, а перевтілення в неї. Ця друга гра така їм цікава, що вони ніколи не зверталися до першої. Зрештою Клер, що з двох дівчат лагідніша і ближча вдачею до Двіна, випиває отруту, щоб боязливіша й «маскулінізована» від неї Соланж могла претендувати на вбивство, пішла на гільйотину й натішилась славою в бульварних газетах. За життєвий матеріал для п'єси правив процес сестер Папен, Леа та Крістін, що вбили свою господиню та її доньку в Ле-Мані 1933 року й полонили уяву простолюду своїми кривавими звитягами. Жене, трактуючи події, вдався до значних змін, наголосивши на марності повстання, коли не зачеплено господарів, усунувши доньку та додавши Мосьє, коханця Мадам, Чоловіка на вершині ієрархії, що ніколи не з'являється, хоча згадують про нього повсякчас, і має величезну владу над усіма трьома жінками на сцені. Мадам заявляє, ніби вона його рабиня, а коли служниці, прагнучи, щоб його заарештували, пишуть листа в поліцію, Мадам тішиться мелодраматичною перспективою поїхати за ним до Сибіру.

П'єса «Служниці» — це дослідження жіночих ревностей та озлоблення в стані рабства. «Гівно гівна не любить»⁵⁹, — стверджує Соланж, пояснюючи, чому служниці не можуть гуртом повстати або вдатись до інших спільних акцій. «Якщо кохають одне одного раби, це не кохання»⁶⁰, зневажаючи себе, вони зневажають одна одну, між ними

⁵⁸ Genet, *The Maids*, p. 61.

⁵⁹ Там само, с. 52.

⁶⁰ Там само, с. 61.

не може бути солідарності, бо, як і будь-яка добре вишколена жінка, вони ототожнюють себе не одна з одною, а з чоловіками або з такими багатійками, як Мадам. Ось чому Жене наголошує, що служниці не тільки жінки, а й пролетарі, їхній безпосередній ворог — їхня належна до буржуазії господиня. Лиш у п'єсі «Ширми» Жене вочевидь і рішуче стає на бік суто жіночих прагнень.

Сама Мадам добра, і це доброта забезпеченого середнього класу, який може дозволити собі гарні манери. (Панію, що вітає себе, віддавши служниці свої вже понехтувані сукні, Жене тихо запитує: «Чудово, а вона теж дає вам свої сукні?»)⁶¹ Проте служниці, розважаючись тим, що вдають одна перед одною господиню, недобрі. Поділяючи почуття панівного класу, вони вважають себе за покидьків і винаходять образи («Нечисті служки», «Та їх і людьми назвати годі»)⁶², засвідчуючи згубний вплив накинутого їм почуття меншовартості (що її визнали як навколишні, так і вони самі) на свою психіку. Поки служниці дотримуються тих поглядів на своє життя, що властиві їхнім господарям, рабства вони можуть уникнути, тільки занапастивши себе, і їхній бунт — лише злочинне безумство, що неминуче вдарить і по них. Але в п'єсах, на відміну від романів, рабство вперше зображене опукло та виразно, позбавлене романтичної сентиментальності. Страждання служниць незмірні, але їхнє гноблення надто ефективне, з тієї скрути, коли вони дивляться на себе очима своїх господарів, поки що немає виходу.

П'єса «Балкон», зосереджена на політичних аспектах статевої ролі як вияву владних відносин, — ще один приклад невдалого повстання, але тут бачимо вже й великий поступ супроти вузької дилеми, що поставала перед служницями, нам ясно, що справжня революція таки сталася б, якби були хоч якісь альтернативні вартості, що заступили б тимчасово повалений *ancien régime*.

⁶¹ Sartre, *op. cit.*, розповідає про цю пригоду на с. 18.

⁶² Genet, *The Maids*, p. 86.

Визначає проблему Арман: «Сам я не вірю в їхній маскаррад ні на крихту. Але чи є якась могутніша сила, що заступила б їх?»⁶³ А довгі роки віри і співпраці паралізують людські зусилля. У повії Кармен участь у чоловічих фантазіях створила таке ототожнення з роллю, що вона стала її реальністю; втілюючи від безглуздої метушні, вона лине думкою до тих п'яних митей, коли ще була Непорочною Богородицею Лурдською для банківського службовця. Так само й те, що все населення вірить у стародавні міфи про церкву, закон та армію, призводить до майже миттєвої капітуляції, коли самозванці, що заступили оцих представників «номенклатури», врочисто пройшлися містом. Люди трохи інфантилізовані і скидаються на мазохіста з четвертої квартири, що прагне, аби його тільки припнули і шмагали; люди такі вишколені давніми традиціями, що полюбили їх.

Революція вироджується в контрреволюцію, бо за браком творчої ініціативи новий лад може тільки мавпувати старий: «Якщо ми поведимось так, як і противна сторона, то, значить, ми і є та сторона», — провіщає Роже, найпослідовніший і найрозумніший серед повстанців, знаючи, що «замість змінити світ нашим єдиним досягненням буде віддзеркалення того світу, який ми хочемо знищити»⁶⁴. Отже, народне повстання, що його не супроводять жодні зміни свідомості, може бути лише *coup d'état*, заколотом, що закінчується, як і всі заколоти, фашистською хунтою. Характеризуючи неспроможність повстанців відступити від давніх традицій, Жене знов-таки вдається, як до прикладу, до статевої ролі, звівши до купи Шанталь і Жоржету. Хоч одна з них борець, а друга інтелігентка з революційними настроями, обидві обмежені стереотипною роллю — піклуванням про поранених. «Це жіноча робота»⁶⁵, — самовдоволено приказує один з пацієнтів. Єдина альтернатива для Шан-

⁶³ Jean Genet, *The Balcony*, translated from the French by Bernard Frechtman (New York: Grove, 1958), p. 67.

⁶⁴ Там само, с. 56.

⁶⁵ Там само, с. 60.

таль — стати співачкою чи повією, розважати або збуджувати чоловіків. Коли начальство розіграє її, наче худобу на аукціоні (двадцять звичайних жінок за Шанталь), вона виконує дозволену їй роль і таким чином допомагає занепасти революцію. Ля Пасіонара — постать, виповнена романтики, проте одна жінка не робить революції, і одним з найкращих критеріїв справжньої революції (на відміну від повстання, бунту, громадянської війни, націоналістичних воєн) є ступінь участі в ній жінок.

Чоловіки-повстанці, сплутавши секс із владою так само, як і їхні попередники, припинили думати, і повстання обернулося на оргію «стрілянини та злягань», «одна рука на цинглі, друга на шириньці»⁶⁶. Звісно, вони зазнали поразки: «карнавал, що доходить крайньої межі, — самогубство»⁶⁷. Не спроможні сказати щось нового, повстанці потрапляють у полон традиційного божевілля, тільки-но підступаючи до сексу та влади, сексу і насильства. Жінки — богині або в'ючні коні, як і давніше, няньки, суки або повії, а чоловіки — вже знайома згря бездумних убивць, натхнена не свободою, а сексуальною маніакальністю. Анвуа, правий маестро-політикан, що щасливо переживає всі вияви громадського протесту, сформулював цю думку напрочуд ясно: «Спершу люди боролися проти видатних або вигаданих тиранів, згодом за свободу. Завтра вони будуть ладні гинути за саму Шанталь»⁶⁸. Коли пролунав свисток, усі вони залишились на своїх місцях, прикуті провинною і збентеженням, схилившись перед звичними уявленнями про право і порядок, репрезентованими трьома ляльками в мереживах та позументах — Справедливістю, Побожністю та Звитяжністю усталеного ладу. Позбавлені оновчих ідей, вони самі призвели до своєї поразки, й поліційна держава накриває їх своєю опікою, неблаганна перед самогубчим жестом Роже, що в буквальному розумінні каструє себе, вдавшись до примітивної наслідувальної магії,

⁶⁶ Там само, с. 59.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ Там само, с. 77.

ставши таким самим мазохістом, як і служниці зі своїм отруєним чаєм, бо Начальникові Поліції не заподіяно жодної шкоди; хоч сексуально він і доти був імпотент, але тепер, мабуть, став спроможний правити навіть з могили за допомогою справді могутнього міфічного фалоса страху. Коли повстанці опинились у лещатах сексуальної боротьби за владу, всі їхні надії знову були розчвлені.

Застерігши, що ролі в п'єсі «Служниці» мають грати молоді чоловіки, Жене аж ніяк не мав на увазі втнути педерастичний жарт, а лише, як зазначив Сартр, репрезентував «жіночість без жінок»⁶⁹ — як абстракцію, певний стан психіки. Оскільки слово «чорний», так само як і «поцька», для Жене означало статус, він удався до того самого методу і в п'єсі «Негри»⁷⁰, де хотів, щоб чорні актори («під маскою привілейованого білого ховається жалюгідний тремтячий негр»)⁷¹ репрезентували білий суд, що судить ритуальне вбивство білості, яке скоїв інший гурт негрів, виконавці. Оскільки становище негрів у білому суспільстві перетворює їх на релятивних істот, тобто на віддзеркалення думок білої людини, негри намагаються «розважати» свою начебто аудиторію — білий суд, — а також справжню аудиторію з глядачів білої раси⁷² єдиним негритянським учинком, що найдужче зачіпає білого чоловіка, — брутальним згвалтуванням та вбивством «його жінки». Цей фарс, чия функція — дати вихід ворожості негрів, просвітити білих карикатурою на їхні пугала, образити їх пародією на їхні інститути влади (білий

⁶⁹ Sartre, op. cit., p. 656.

⁷⁰ Jean Genet, *The Blacks, translated from the French by Bernard Frechtman* (New York: Grove, 1960).

⁷¹ Там само, с. 58.

⁷² «Ця п'єса, що її, як я вже казав, написав білий чоловік, призначена для білої аудиторії, та якщо, хоч імовірність такої події дуже мала, її коли-небудь виконуватимуть перед чорною аудиторією, тоді щовечора слід запрошувати представника білої раси, чоловіка чи жінку. Організатор вистави повинен запрошувати його офіційно, вдягати у святковий костюм і проводити до місця, бажано в першому ряду оркестру. Актори гратимуть для нього». Попередні зауваги до п'єси «Негри».

суд), — насправді лише відвертання уваги від реальної акції, початку організованої негритянської революції, започаткованої прозрінням дядька Тома⁷³. Імовірний зрадник — велебний Самба Грехем Дьюф, любитель компромісів, зіпсутий «добрістю білих» до стану «провинного смирення»⁷⁴ і сповнений оптимістичних пропозицій, звернених до сивого, вкритого позолотою Євхариста. Власна гумористична постановка негрів — обернути його на ритуальну жертву під час своїх церемоній і спровадити на «чорношкіре небо» білості. Посаджений на тому ж рівні, що й білий суд, він може дивитися з висоти свого нового становища й повідомляти, що «вони або брешуть, або помиляються»: білі насправді «рожеві або жовтуваті»⁷⁵.

Негри не гинуть через ту саму помилку, що й повстанці в п'єсі «Балкон», бо винайшли альтернативні вартості. Супроти абсолютної вартості білого в західній культурі, що привласнила собі геть усе — від Бога до чистоти, — вони утверджують силу негрів. У попередніх заувагах до п'єси Жене запитує: «Що таке, власне, негр? Передусім що таке його колір?» Отже, з цього запитання випливає, що, по-перше, той або той колір шкіри — аж ніяк не загальна особливість людського роду, а по-друге, чорність — це шлях до революції в суспільстві, де панують білі. Тут немає нездоланної суперечності, бо революція навряд чи була б потрібна неграм лише тому, що вони чорні, без політизації, що її білі накинули чорним, узявши за основу свого гноблення характерну для раси пігментацію шкіри — чорність. Аби уникнути тієї ідентичності, яку накинули їм господарі, негри спершу повинні об'єктивувати її. Вони досягають цього сміхом та пересадками, посилюють та випинають свою «чорнючість»⁷⁶, гримуючись під шмарувальників чобіт, узуваю-

⁷³ П'єса мала в Америці великий успіх. Єдиним з англійських та французьких критиків, що добачив її справжній зміст у ранніх виставах, був Гюї Леклерк з газети «L'Humanite» (Париж, листопад 1959 р.).

⁷⁴ Genet, *The Blacks*, p. 33.

⁷⁵ Там само, с. 89.

⁷⁶ У цьому контексті це слово, мабуть, краще за словосполучення «негритянське самоусвідомлення». Я чула, як обгрунтовував це твердження

чи двотонні черевики та вбираючи яскраві дешеві сукні. По-друге, їм треба розвинути власну ідентичність, бо Жене слушно припускає, що утворення колективної позитивної ідентичності передує формуванню революційної свідомості, і саме наявність такої ідентичності дозволяє відрізнити революцію від безглузлого повстання, що неминуче сприяє посиленню реакції.

П'єса Жене «Негри» — поворотний пункт у його дослідженнях політики та психології пригноблених, тут ми бачимо перехід від зневіри і самозневаги до гідності й самовизначення. І, нарешті, до люті. Негри, колонізовані народи, жінки — всі полоненики накинута їм згори визначень повинні, якщо не хочуть стати жертвами власного самопаплюження (як служниці) або своїх традиційних ілюзій (як люди з п'єси «Балкон»), домагатися свободи гнівним утвердженням своєї індивідуальності та солідарності. Досліджуючи тяжкі і складні проблеми сексуальної та расової політики, Жене висловлює думку, що білі поділили негрів, так само як колонізатори поділили алжирців, запровадивши й використовуючи своєрідну міжстатеву ворожість, що забезпечує цілу низку переваг, які дістаються білим. Серед негрів цього досягнуто завдяки твердженню, що естетика білого господаря втілена в «його жінці», тій частині власності, яку він так рекламує, що вона може стати жаданою, і то такою, що за це жадання можуть карати. Тим часом негритянська жінка ув'язнена як повія свого господаря: «Кожен бордель має свою негритянку»⁷⁷, «Я щосуботи дозволяю своїм воякам тицьнути якусь штучку»⁷⁸, — хихикає Білий Губернатор.

Адже білі спотворюють кохання й сексуальність у своїх підданих, змушуючи чорного чоловіка і визнавати красу

Річард Річард, негритянський художник, що побудував на ньому свою «естетику» й подавав її як опис гарлемських інтер'єрів: рожевих шенільних укриттів, химерних настільних ламп і з зав'язанням поздираних меблених чохла. В усіх своїх творах Жене теж утверджував естетику «кепського смаку», тобто зображував причадалля злидарів.

⁷⁷ Genet, *The Blacks*, p. 38.

⁷⁸ Там само, с. 78.

білої жінки, і зневажати чорну жінку. «Я тебе ненавиджу, — признається Вілаж Вертю. — Я б тебе ненавидів, навіть якби все навколо збуджувало кохання і якби кохання робило чоловічу зневагу нестерпною»⁷⁹. Неспроможний «нести тягар людського осуду», він став поділяти людську зневагу. Розбиваючи міф, що скував їх лихими чарами, чорношкірі коханці спершу мають відкинути хибне уявлення білих, буцімто жінка — естетичний об'єкт, а краса сама по собі біла. Бо поки ця брехня має силу, Вілаж не може кохати Вертю, Шарлеву зневажену повію, «єдину істоту» серед усіх чорношкірих, «яка звідала щонайтяжчу ганьбу»⁸⁰. Те, що зрештою Вілаж таки визнає Вертю, — сигнал перемоги в п'єсі.

Дослідивши найпотаємніші глибини колоніальних поглядів, Жене довів, що нездатність визнати чорну жінку — своєрідна самозневага, яка отруює всю расу. «Велична мати моєї раси... ти Африка, безпросвітня ніч, і я тебе ненавиджу»⁸¹, — скипає Вілаж. Фелісіті, Чорна Королева й дух Африки, матріарх, що кидає виклик постаті Білої Королеви й перемагає її, — це, фактично, мати всієї раси; майбутнє цієї раси залежить від її спроможності примиритися з власним походженням, ототожнитися з негритянською самосвідомістю, тими альтернативними вартостями, що врятовують її від руйнівних стандартів білих. Коли Фелісіті врочисто звертається до Африки, в її словах зібрано силу й чар усього континенту:

«Дагомее! Дагомее! Негри всіх закутків землі, визволяйтеся! Ідіть! Уливайтесь в мене... Виповніть мене своїм неспокоєм!.. Проникайте в мене, де хочете, — через рот, через вуха, через ніздрі... Велетки з гордо піднятими головами, я чекаю на вас. Увійдіть в мою плоть, цілими гуртами, і будьте, цього єдиного вечора, мені за силу та розум...

Племена, вкриті золотом і брудом, виходьте з мого тіла, виникайте! Племена Дощу й Вітру, вперед! Принци Верхніх

⁷⁹ Там само, с. 36.

⁸⁰ Там само, с. 38.

⁸¹ Там само, сс. 36–37.

Імперій, босоногі, в дерев'яних стременах, скачїть сюди на вкритих попонами конях!

...То ти вже тут, Африко, з випнутими грудьми і довгастими стегнами? Похмура Африко, викована у вогні з залїза, Африко мільйонів імперських рабів, депортована Африко, континенте в дрейфі, ти вже тут? Ти поволї зникаєш, відходиш у минуле, в оповїді про знедолених, у колонїальнї музеї, праці вчених, але цього вечора я закликаю тебе повернутися, взяти участь у потаємному бенкетї»⁸².

Влаштувавши свїт за білою подобою, біла влада запропонувала свїй власний нарцисизм як абсолютну вартість, протиставивши її всьому негритянському; тих, хто не визнає тїєї вартостї, вважатимуть за нижчих істот, що відхиляються від норми. Найлютіший опір цьому мїфовї чинять чорнї жінки: «Ми, негритянські жінки, маємо тїльки гнів та лють»⁸³, — киплять вони. Жінки найпригнобленїші, бо навїть чоловіки одної з ними раси нехтують їх, мов «приборканих полонянок»⁸⁴, крім того, жінки завжди підозрюють їх у прагненнї доскочити притаманного білим ідеалу жїночої нїкчемностї, і тому несамовитість таких жїнок, як Бобо чи Сноу, навряд чи можна контролювати. «Здалеку, з рїчки Убангї, з озера Танганьїки лине сюди величезне кохання, аби лизати ноги білої жінки»⁸⁵, — звинувачує Сноу Вілажа, і її недовїра та озлоблення руйнують традиційний спокїй негритянської маси психологїчною драмою. Реальна сила ненавистї, несхитна рїшучість — усе це властиве тїльки негритянським жінкам, що не відчувають спокуси продатись, як Дьюф, за державну посаду «представника» або, як Вілаж, за мїсячне сяєво білої романтики. Біля пїднїжжя расово-сексуального тотему можна ступити лише на один шлях. Арчїбальд, ведучий вистави, закликає своїх акторів: «Негри, якщо вони змїнять своє ставлення до нас, то не з поблажливостї, а зї страху», проте йому нема потреби

⁸² Там само, сс. 46, 76.

⁸³ Там само, с. 17.

⁸⁴ Там само, с. 69.

⁸⁵ Там само, с. 49.

надихати жінок, він мусить їх тільки стримувати. Жінки всякчас виходять за межі ритуальної зреченості, якої вимагає їхня роль, і спалахують несамовитою люттю. Сноу рве і кусає квіти, що вкривають катафалк, це дії, не згадані в церемонії, і їй дорікають «непотрібною жорстокістю»⁸⁶. У цій п'єсі, як і в п'єсі «Ширми», найбурхливішу революційну пристрасть Жене приписує жінкам.

Жене єдиний серед сучасних письменників, що став думати про жінок як про пригноблену групу й революційну силу і ототожнив себе з нею. Власна незвичайна життєва доля, дослідження становища пригноблених народів неминуче привели Жене до співчуття всім зневаженим, залежним, пригнобленим. У кожній зі своїх останніх п'єс Жене трактує міжстатеві взаємини в контексті політичної ситуації: в «Балконі» він розглядає питання влади і статі, в «Неграх» — раси і статі, а в «Ширмах» — статевого рангу й психологічних особливостей колонізованих народів. Лоуренс, Мілер та Мейлер уважали жінок за мізерну набридливу силу, яку треба приборкати, й були зацікавлені в такому соціальному ладі, коли жінка буде цілковито контрольована. Натомість Жене інтегрував жінку у власні візії рішучих соціальних повстань, під час яких її колишня підпорядкованість може обернутись на вибуховий заряд, тож у п'єсі «Ширми» саме жінки становлять революційну силу.

На початку п'єси ми бачимо, що араби втягнені до системи ієрархічних відносин: європейські колоністи панують над арабами-чоловіками, що надолужують свої розчарування на дружинах, які, коли їм пощастить, можуть зганяти злість на невістках. Колонізатор, наприклад Блу Меаней, стереже свої лани, повішавши в повітрі механічного меча, а чоловік-араб, як іде з дому, доручає владарювати над дружиною своїм порожнім штанам⁸⁷.

У першій сцені Саїд, антигерой у цій п'єсі, наміряється побратись із «найбридкішою жінкою в сусідньому і в

⁸⁶ Там само, с. 52.

⁸⁷ Таке й справді відбувається в п'єсі. Див. сцени 3 і 4. Jean Genet, *The Screens* (New York: Grove, 1962).

усіх навколишніх містечках»⁸⁸ і обурюється, що в нього немає іншого виходу: на терезах капіталу та шлюбу його власна вбогість начебто врівноважує бридкість дружини. Важко сказати, чи справді його наречена Лейла — реальне або вигадане страховисько, бо впродовж усієї вистави вона має на обличчі чорне запинало, абсолютний доказ своєї нікчемності, свого поневолення та відлучення від життя. Саїдова мати, традиційна арабська жінка, ходить хвостом за сином, носячи валізу з дрібними весільними подарунками. Вірна прихильниця чоловічої зверхності, вона переконана, що її син буде «несправжнім чоловіком»⁸⁹, якщо зволить прилюдно допомагати їй. Лейла для Саїда — водночас і порятунок, і доля; сама її бридкість немов відображує колоніальне становище арабів. Люто зневажаючи її, Саїд стає небезпечно невдоволенним представником колонізованого народу. Лейла, ця огидна жінка, скорше алегорія, ніж реальна постать, свідчить про загальну деградацію арабського суспільства. Якщо араб Саїд ненавидить її, то він ненавидить сам себе, бо жоден народ не здатен на самоповагу, якщо, подібно до мусульман Жене, так несамовито зневажає половину свого населення.

Народний жарт про бридку дружину, що з нього починається п'єса, відображує головну ситуацію, навколо якої розгортається дія. Невдоволений Саїд спершу подається до борделю, де парії-повії, створіння з переважно декоративними функціями, заспокоюють його тубільне невдоволення пародійними західними манерами і прикрашеними постатями. Але й будинку ілюзій не досить, його, по суті, колоніальний характер очевидний обом статям:

«МУСТАФА. А французам таки допікає, що ми злягаємося з їхніми повіями.

ВАРДА. А хіба вони дають вам робити що іншого? Не дають. То що? З кого ж ви тоді збиткуєтесь? З нас»⁹⁰.

⁸⁸ Там само, с. 12.

⁸⁹ Там само, с. 13.

⁹⁰ Там само, с. 20.

Саме Саїдова ненависть до власного становища, не так посилена бридкістю його дружини, як репрезентована в її образі (ця дружина — його безжальне *malheur*, лихо, його тяжка недоля, огидний запах, що переслідує його, наче тінь, від клопоту до в'язниці, а далі до цілковитого відчуження), стає запалом для революції. Саїдова дивна невдоволеність — це потенційний політичний динаміт.

Та якщо Саїд, хоч як дивно (з огляду на тверду аполітичність його натури), стає не тільки взірцем, а й «прапором» революції, свій дух та буяння вона завдячує гуртові літніх селянок, упосліджених іще тяжче, ніж Саїд. Це цілком відповідає схемі Жене, революційній політиці, за якої найприниженіші виступають найзавзятіше. Арабам-чоловікам, що стогнуть під чужою окупацією, жінки подають довшу та набагато повнішу історію колоніальних кривд:

«ОМУ. Тисячу років ми, жінки, мовчки терпіли те, що були для вас брудними ганчірками... але вже сотня років, як ви самі стали брудними ганчірками: завдяки вам черевики отих панів пообертались на тисячі сьайливих сонць...»⁹¹

Саме стара Кадіджа вигукує перші заклики до повстання на поважних світських зборах мусульман, що від них її офіційно відлучили:

«ДОСТОЙНИК (у фесці та синьому, західного стилю, костюмі з багатьма прикрасами. За лаштунки). Не галасуйте. Шанувати слід кожного. Дітям сюди не можна. Жінкам теж. КАДІДЖА. А що з вами було б без жінок? Плямка на батькових штанах, що її і трьом мухам не вистачить.

ДОСТОЙНИК. Забирайся геть, Кадіджо. Не сьогодні говорити про таке.

КАДІДЖА (люто). Сьогодні! Вони звинувачують нас і погрожують нам, а ви хочете, щоб ми були розважливі. І покірні. І смиренні. Й поступливі. Гречні. З медком на язиці. Лагідні. Шовкові. Пахучі, мов тютюн. З ніжними поцілунками й тихою мовою. Були м'яким пилом на їхніх червоних туплях!.. А я не хочу! (Тупає підборами).

⁹¹ Там само, с. 134.

Тут моє місто. Ось моє ліжко. Там зі мною злягалися чотирнадцять разів, і я народила чотирнадцятеро арабів. Я нікуди не піду»⁹².

Саме Кадіджа кидає в обличчя нахабному нікчемі землевласникові Гарольдові перший виклик від імені народу: «Кажу тобі, що твоя потуга безсила проти нашої ненависті»⁹³. Помщаючись, білі беруть і спокійнісінько застрелюють Кадіджу, і через те (оскільки п'єса «Ширми» — сюрреалістична гра уяви, її герої вскакують у життя і вискакують з нього найхімернішим чином) її дух починає революцію.

Не диво, що п'єса «Ширми» породила бурю як у Франції, так і в Алжирі. Пречудово поставлена в субсидованому урядом театрі за участю трупі Жана-Луї Баро п'єса «Ширми», за словами Філіпа Тоуді, сатирично зобразила французьку армію як збіговисько «нездалих і претензійних [латентних] гомосексуалістів і показала, що сто тридцять років французької присутності в Алжирі обернулися сміховинною авантюрою»⁹⁴. П'єса як усеохопний, суцільний і часто вульгарний фарс призвела до скандалу, бо зображені в ній легіонери патріотично перділи «французьку пісню», стримано вшановуючи пам'ять свого полеглого лейтенанта. В Алжирі п'єса була теж непопулярна, звинувативши революціонерів, що вони стали точнісінько наслідувати своїх колоніальних попередників, залишаючи маси, Саїда та жінок такими ж упослідженими, як і давніше. Останні сцени — це поєдинок між гуртом віщих матриархів, величних у своєму поетичному гніві та своєму баченні революції на марші, і блідими, автоматизованими чоловіками нового ладу, стеменими копіями своїх французьких ворогів, чоловіками, що мало не репають від нарцисизму та військової дисципліни, від *la gloire*, слави та організованих убивств, названих звитягами.

⁹² Там само, сс. 90–91.

⁹³ Там само, с. 96.

⁹⁴ Thody, *op. cit.*, p. 206.

Мабуть, під впливом Фанона (можливо, через посередництво Сартра)⁹⁵, Жене напрочуд поблажливий до насильства повстанців, як чоловіків, так і жінок, скоєного під час терористичної стадії повстання. Одна з найраючіших і найстрашніших сцен у п'єсі — зображення з допомогою малюнків, вивішуваних на ширмах, жахить партизанської боротьби. Коли ширма за ширмою виповнюється крові та вогню, Кадіджа, перший мученик і керівник повстання, висловлює свою непримиренну ненависть і задоволення людськими жертвами. Жене виправдовував насильство безперечно тим, будітмо гноблення заслуговує на помсту: це нерозумний, хоч і модний аргумент. Насильство саме по собі не досягає жодної з тих цілей, що їх має досягати революція; фактично, насильство — це, певне, один з провідних контрреволюційних симптомів, що, до речі, довів і сам Жене в п'єсі «Балкон». Революційний злочин означає кінець соціальної справедливості й поразку революції, бо на місці давнього гноблення та насильства утверджується нове.

Але зовсім інша річ — зневага Жене до воєнних убивств. В образі лейтенанта французьких легіонерів він створив чудову карикатуру на офіцера-кар'єриста, недоумкуватого нарцисичного військовика («Нехай кожен чоловік править за дзеркало іншому чоловікові»)⁹⁶, мейлерівського типа з притлумленою гомосексуальністю, що знаходить для неї єдиний вихід у жорстокому еротизованому насильстві, де кохання — це ненависть, смерть — життя, а війна — це секс. Ось де «цегла і розчин», справжня суть тих наказів, що їх маніяк дає своїм військам:

⁹⁵ Це аж ніяк не означає, що Жене та Фанон завжди були в згоді між собою. Опікунські, зверхні та чоловічошовіністичні погляди, висловлені в розділі про мусульманських жінок у Фаноновій книжці «Нотатки про вмирущий колоніалізм», стали призивкою того, як алжирський націоналізм експлуатував та привласнював цю пригноблену групу, і правлять за цілковиту протилежність радикалізму Жене, що домагався визволення жінок.

⁹⁶ Genet, *The Screens*, p. 118.

«Я хочу, щоб армія посилала вашим родинам наручні годинники та медалі з обкипілою на них кров'ю і навіть спермою... Престоне! ...мій револьвер... Війна, злягання... Я хочу, щоб картинки голих немовлят і святих дів були зашиті у вашій білизні... на головах брильянтин, у волосні на гепі заплетені стрічки... А ваші очі мов багнети. І злягання. Дайте мені скуштувати бурхливої оргії війни. Тріумфального пробудження! Престоне, мої черевики мають сяяти! Престоне, я прагну війни і злягань на сонці! І щоб на сонці сочилися кров'ю нутрощі! Ти зрозумів мене? СЕРЖАНТ. Зрозумів»⁹⁷.

Бордель — це своєрідний барометр поступу революції або контрреволюції. Під час зневіреного колоніального заціпеніння бордель правив за притулок для мрій і надій, де вшановували Сі Слімана, першого мученика-агітатора. Коли почалося справжнє повстання, повії втратили свій статус прокажених, об'єдналися з селянками й усім серцем боронили національну справу. Якийсь час вони надавали свої послуги безкоштовно. Згодом навіть надували закривати свій заклад. Та коли повстання опинилося під ефективним контролем тубільної патріархальної влади («Ми хочемо бути дужчі»⁹⁸ — проповідують перед селянами нові солдати), повії повернулися до свого традиційного становища парій. Одну повію замордували селянки, а решта повернулася до нормального стану роздвоєності жіночого табору, інфляційних цін і кепсько прихованої неприязні до чоловіків, що використовують їх.

Кадіджа та Ому були втіленням народного гніву. Нова арабська армія, як і колишній французький легіон, — це лише давній репресивний культ мужності, підтримуваний державою, ще одна згряя гевалів, що має силу завдяки новому ладові. Як офіційні вояки, вони спроможні завдати куди більшої шкоди, ніж індивідуалістичні злочинці з Метрея. З трьох матріархів, що підносили дух революції, Кадіджа та Саїдова мати (вона так відбилася

⁹⁷ Там само, сс. 78–80.

⁹⁸ Там само, с. 137.

від традицій, що підняла руку на чоловіка й задушила французького солдата) вже досить давно були примарами й не могли втручатись у політику. Зосталася тільки Ому. І тепер її єдина функція — «законсервувати» Саїда, показати на його прикладі, як нестерпні приниження, тяжко вразивши людську душу, стали першопрчиною розрухів. Саїд — це продукт колоніальної системи, того способу життя, що його, оскільки він спричинив революцію, не слід забувати ніколи. Якщо про ганьбу минушини забудуть, алжирці зостануться без мети. Отож Саїда слід зберегти в мистецтві, або, як висловиалась Ому, він має «стати піснею».

Напавшись на солдата нової міліції, Ому глузує з во-яків як з нових господарів: «Ти паскудна маленька гнида, шмаркач... іди на той бік, де така врочиста краса... ти вже, може, й ступив туди, приєднався до них і тишишся, наслідуючи їх. А бути їхнім відображенням — однаково, що стати одним з них»⁹⁹. Бо «сподіване» таки наступило, і Ому бачить, як її власні сини «сягнули рівня мундирів, дисципліни, веселих маршів і оголених рук... парадів і героїчної смерті»¹⁰⁰. Вже не кажучи про «красу війни», що, як зауважує Ому, дорівнює тому кохання з убивством, до якого вдавався французький легіон¹⁰¹.

Поки солдати нової диктатури розводяться про «ефективність боротьби», прадавня мудрість Ому суперечить їм: адже йдеться про «естетику смерті»¹⁰². Занепокоївшись, чи знайдеться хто досить чесний, щоб стати її наступником в агітації, вона вичитує молоденькому самовдоволеному мілітаристові: «Солдатику, юний самоза-

⁹⁹ Там само, с. 135.

¹⁰⁰ Там само.

¹⁰¹ Історична точність зображеного в п'єсі Жене варіанта розвитку алжирської революції згодом була потверджена. Чи не найкраще сказав про це Тоуді: «Розкол між жінками, що репрезентували злочинну недисциплінованість перших етапів повстання, і тріумфальною революційною армією з її культом дисципліни та чеснотливого життя також відображує те, що сталося у самому Алжирі, й через те п'єсу можна вважати за історичну драму». Thody, *op. cit.*, p. 209.

¹⁰² Genet, *The Screens*, p. 195.

коханий дурнику, є істини, якими ніколи не можна користатись, які мають увічнитися, ставши піснею. Іди на смерть, зіткнувшись обличчям з ворогом. Твоя смерть не правдивіша за мою маячну. Ти і твої приятелі — це доказ, що ми потребуємо Саїда»¹⁰³. А те, чого Ому шукає в Саїді, — доказ, що гуманізм важливіший за муштрований героїзм.

Саїд, незалежний індивідуаліст до самого кінця, відмовляється приєднуватись до будь-якого табору: «Колишню дружину, солдатів, усіх вас я посилаю під три чорти»¹⁰⁴. Як і Лейла, він ніколи не добувається на небеса Жене з паперових ширм над сценою, а повертається в народне середовище нітрохи не перебудованим чоловіком. Невразливий навіть для стрілецьких загонів, коли військовий уряд наказав його розстріляти, Саїд залишається як перегній приниження й огидної минувшини: «Відтоді лише невеличка купка сміття надихає нас»¹⁰⁵, — сповіщає Ому.

Якщо Саїд та Лейла стають пам'яттю і легендою, Ому й декілька інших пророчиць і далі агітують, підтримуючи дух непокори. Ому — суто народний образ усім невдоволеного буркотуна, і годі сподіватись, що вона помре, як їй самій хотілося б, бо вона й далі «когось поховає, а коло когось і крикне: «Я житиму в сотнях душ!»¹⁰⁶ Це символ жінки, і їй знову довелося побачити, як уперта зарозумілість душить її свободу й занапащає її гідність. Пробувши тисячу років «ганчіркою», вона має досить часу, терпцю та досвіду. Оскільки Ому — це безсмертний опір, новий дух, що з'явився в світі, в нас зберігається надія. А революція, що звільнила Саїда та Ому, буде не тільки останньою, а й першою.

¹⁰³ Там само.

¹⁰⁴ Там само, с. 197.

¹⁰⁵ Там само, с. 185. Варто звернути увагу, що тут є велика схожість із тим, як Жене думає сам про себе.

¹⁰⁶ Там само, с. 200.

ПОСТСКРИПТУМ

Аналіз сексуальної політики, до якого вдався Жене з позицій гомосексуалізму, я вибрала не тільки тому, що це дозволяє досягнути роль сексу у проявах деспотизму на суспільному рівні, а й тому, що цей аналіз спрямований проти табу на гомосексуалізм, якому (табу) саме контрреволюційний запал Мейлера востаннє надав такої сили. Однак протягом останніх кількох років з'явилися ознаки того, що вияви реакційної сексуальної етики, які ми простежуємо, починаючи від підступного лоуренсівського перекручення феміністичної аргументації та відвертої зневаги до неї з боку Мілера, майже припинились.

Останнім часом на суспільній арені утвердились інші прогресивні сили, зокрема молодь, яка бунтує проти чоловічих традицій війни і насильства. Звичайно, найважливішим явищем став новий феміністичний рух, хоча важко пояснити, чому він виник саме тепер¹⁰⁷. Величезні соціальні зміни, пов'язані з сексуальною революцією, зводяться головним чином до змін у свідомості, виявлення та усунення соціальних і психологічних реалій, що лежать в основі політичних і культурних структур. Отже, йдеться про культурну революцію, яка, включаючи в себе, як усяка революція, перебудову політики та економіки, у своїх перетвореннях повинна піти значно далі. Саме в цьому аспекті, здається, найглибшими змінами виявляються ті, які випливають із розвитку людства і справжнього перевиховання, а не ті, до яких спричиниться театральщина збройної боротьби, навіть якщо вона виявиться неминучою. Є чимало підстав вважати,

¹⁰⁷ Рух за громадянські права негрів був, безсумнівно, помітним явищем, бо саме він надихав феміністок другого покоління так само, як негритянські протести слугували прикладом для їхніх попередниць. Розчарування жіночої частини Нових лівих дискримінаційним ставленням цього руху до жінок теж значно прискорило розвиток фемінізму.

що масовість культурної революції, самовідданість і творчий розум її учасників, можливо, навіть зроблять непотрібною самовбивчу тактику насильства. Однак тут слід розраховувати не стільки на тривалість еволюційного процесу, скільки на його свідоме прискорення за допомогою сучасних засобів комунікації, бо в наш вік об'єднати, скажімо, студентів в організовані групи в багатьох країнах можна за якихось два роки.

Поширення стихійних масових рухів на весь світ наводить на думку про те, що людський розум уже дозрів для змін. В Америці можна сподіватися на об'єднання нового жіночого руху на засадах рівноправності у дедалі зростаючу радикальну коаліцію зі студентським і негритянським рухами. Можливо також, сьогодні жінки є надзвичайно важливим елементом суспільства, здатним повернути настрої нації, яка стоїть перед вибором між прогресом і політичними репресіями, у бік суттєвих змін. Як найвідчуженіша частина нашого суспільства та завдяки своїм чисельності, ентузіазмові, тривалому гнобленню і найширшій революційній базі жінки здатні відіграти провідну, досі незнану в історії роль у соціальній революції. Переоцінка основних цінностей, якої прагнучиме згадана коаліція експропрійованих соціальних груп — негрів, молоді, жінок і бідняків, — особливо важлива для здійснення не тільки сексуальної революції, а й дедалі сильнішого бажання звільнитися від гніту рангів і приписів незалежно від того, ґрунтується він на сексі чи ні. Бо справді якісно змінити наше життя означає трансформувати особистість, а цього неможливо досягти, не звільнивши людство від тиранії сексуально-соціальних категорій та від сексуальних стереотипів, а також не скасувавши расові касти й економічні класи.

Можливо, друга хвиля сексуальної революції нарешті здійснить свою мету, звільнивши половину людства від одвічного гніту і в процесі цього звільнення значно наблизивши нас до гуманізму. Можливо, нам навіть пощастить відмежувати секс від жорстокого світу політики, але це станеться не раніше, ніж ми перетворимо пустелю, яку нині просто населяємо, на світ, у якому можна жити.

БІБЛІОГРАФІЯ

Праці з антропології

- BACHOFEN, J. J.: *Myth Religion and Mother Right*, a translation of *Mutterrecht und Urreligion*, a selection of the writings of J. J. Bachofen, edited by Rudolf Marx, 1926; translated from the German by Ralph Manheim (Princeton, Bollingen Series, 1967).
- BETTELHEIM, BRUNO: *Symbolic Wounds: Puberty Rites and the Envious Male* (New York, Collier, 1962).
- BRIFFAULT, ROBERT: *The Mothers: A Study of the Origins of Sentiments and Institutions*, translated from the French, three volumes (New York, Macmillan, 1927).
- BRIFFAULT, ROBERT: *The Mothers* (1927), abridged by Gordon Battray Taylor (London, George Allen & Unwin, 1959).
- CRAWLEY, ERNEST: *The Mystic Rose, A Study of Primitive Marriage and of Primitive Thought on Its Bearing on Marriage*, revised edition, two volumes, prepared by Theodore Besterman (London, Methuen, 1927).
- DURKHEIM, EMILE: *The Elementary Forms of Religious Life* (1915), translated from the French by Joseph Ward Swain (New York, Free Press, 1965).
- Ford, CLELLAN S., and BEACH, FRANK A.: *Patterns of Sexual Behavior* (New York, Harper, 1951).
- FRIED, MORTON H.: *The Evolution of Political Society, An Essay in Political Anthropology* (New York, Random House, 1967).
- HAYS, H. R.: *The Dangerous Sex, The Myth of Feminine Evil* (New York, Putnam, 1964).
- HARRIS, MARVIN: *The Origins of Anthropological Theory* (New York, Columbia University, 1969).
- HARRISON, JANE: *Prolegomena to the Study of Greek Religion* (1903). Cambridge, England, Cambridge University Press, 1922, 2nd Edition.
- LÉVI-STRAUSS, CLAUDE: *Structural Anthropology*, translated from the French by Claire Jacobson and Brooke Grundfest Schoepf (New York, Basic Books, 1963).

- LÉVI-STRAUSS, CLAUDE: *The Savage Mind*, translated from the French (Chicago, University of Chicago, 1966).
- LÉVI-STRAUSS, CLAUDE: *Totemism*, translated from the French by Rodney Needham (Boston, Beacon, 1963).
- MAINE, SIR HENRY: *Ancient Law* (London, Murray, 1861).
- MAINE, SIR HENRY: *The Early History of Institutions* (London, 1875).
- MALINOWSKI, BRONISLAW: *Sex and Repression in Savage Society* (New York, Humanities Press, 1927).
- MALINOWSKI, BRONISLAW: *Sex, Culture and Myth* (New York, Harcourt, Brace, 1962).
- McLENNON, JOHN: *The Patriarchal Theory* (London, Macmillan, 1885).
- MEAD, MARGARET: *Sex and Temperament* (New York, Morrow, 1935).
- MEAD, MARGARET: *Male and Female* (New York, Morrow, 1949).
- MORGAN, LEWIS HENRY: *Ancient Society (1877)* (New York, World, 1963).
- MURDOCK, GEORGE PETER: *Social Structure* (New York, Macmillan, 1949).
- SCHURTZ, HEINRICH: *Altersklassen und Mannerbunde* (Berlin, Georg Reimer, 1902).
- TIGER, LIONEL: *Men in Groups* (New York, Random House, 1969).
- VAERTUNG, MATHIAS and MATILDE: *The Dominant Sex, A Study in the Sociology of Sex Differentiation* (London, George Allen & Unwin, 1932).
- WESTERMARCK, EDWARD: *A Short History of Marriage* (New York, Macmillan, 1926).
- WESTERMARCK, EDWARD: *The History of Human Marriage*, fifth edition, three volumes (London, Macmillan, 1922).
- WESTERMARCK, EDWARD: *The Future of Marriage in Western Civilization* (London, Macmillan, 1936).

Праці з біологічних наук

- BRECHER, RUTH and EDWARD: *An Analysis of Human Sexual Response* (New York, New American Library, 1966).
- GLASS, DAVID C. (Editor), *Biology and Behavior* (New York, Rockefeller University and the Russell Sage Foundation, 1967).
- KINSEY, ALFRED C.: *Sexual Behavior in the Human Male: In the Human Female* (Philadelphia, Saunders, 1949, 1953).
- MASTERS, W. H., and JOHNSON, V. E.: *Human Sexual Response* (Boston, Little, Brown, 1966).

- MONEY, JOHN, editor, *Sex Research, New Developments* (New York, Holt, 1965).
- SHERFEY, MARY JANE: "The Evolution and Nature of Female Sexuality in Relation to Psychoanalytic Theory" *Journal of the American Psychoanalytic Association*, Volume 14, January 1966, № 1 (New York, International Universities Press, 1966).
- STOLLER, ROBERT J.: *Sex and Gender* (New York, Science House, 1968).

Праці з історії та становища жінки

Загальна бібліографія

- BANKS, J. A. and OLIVE: "List of Relevant Books and Pamphlets to the Woman Question Published in Britain in the Period 1792 – 1880". An Appendix to *Feminism and Family Planning* (New York, Schocken, 1964).
- CISLER, LUCINDA: *Women: a Bibliography* (annotated). New York, Lucinda Cisler (102 West 80 Street), 1968, 1969, 1970. 50c a copy.
- McGREGOR, O.: "The Social Position of Women in England 1850 – 1914; A Bibliography", *British Journal of Sociology*, March 1955.
- There are helpful bibliographies in Sinclair, Klein, and Neff.

Книги

- ADAMS, MILDRED: *The Right to Be People* (New York, Lippincott, 1967).
- BANKS, J. A. and OLIVE: *Feminism and Family Planning in Victorian England* (New York, Schocken, 1964).
- BARDÉCHE, MAURICE: *Histoire des Femmes*, in two volumes (Paris, Stock, 1968).
- BEBEL, AUGUST: *Woman and Socialism* (1885), translated from the German (New York, Socialist Literature Company, 1910).
- BIRD, CAROLINE: *Born Female* (New York, McKay, 1968).
- CHERNYSHEVSKY, N. G.: *What Is to Be Done?* (Russia, 1863).
- DANGERFIELD, GEORGE: *The Strange Death of Liberal England, 1910 – 1914* (New York, Capricorn, 1935, 1961).
- DE BEAUVOIR, SIMONE: *The Second Sex* (1949), translated from the French by H. M. Parshley (New York, Knopf, 1953).
- DE RHAM, EDITH: *The Love Fraud* (New York, Clarkson Potter, 1965).

- DITZION, SIDNEY: *Marriage, Morals and Sex in America — A History of Ideas* (New York, Bookman Associates, 1953).
- ELLMANN, MARY: *Thinking About Women* (New York, Harcourt, Brace, 1968).
- ENGELS, FRIEDRICH: *The Origins of the Family, Private Property and the State* (1884), translated from the German by Ernest Untermann (Chicago, Charles Kerr, 1902).
- FARBER, SEYMOUR, and WILSON, ROGER H. L., editors: *The Potential of Woman* (New York, McGraw-Hill, 1963).
- FAWCETT, MILLICENT GARRETT: *Women's Suffrage* (London, The People's Books, 1912).
- FLEXNER, ELEANOR: *Century of Struggle: The Woman's Rights Movement in the United States* (Cambridge, Massachusetts, Belknap Press, Harvard University, 1966).
- FRIEDAN, BETTY: *The Feminine Mystique* (New York, Norton, 1963).
- FULFORD, ROGER: *Votes for Women* (London, Faber and Faber, 1957).
- FURNESS, C. F.: *The Genteel Female, An Anthology* (New York, Knopf, 1931).
- GILMAN, CHARLOTTE PERKINS: *The Man-Made World: Our Androcentric Culture* (New York, Charlton, 1914).
- GILMAN, CHARLOTTE: *Women and Economics* (New York, Charlton, 1898).
- GRAHAM, ABBIE: *Ladies in Revolt* (New York, The Woman's Press, 1934).
- GRIMES, ALAN P.: *The Puritan Ethic and Woman Suffrage* (New York, Oxford, 1907).
- HERSCHBERGER, RUTH: *Adam's Rib* (New York, Pellegrini and Cudahy, 1948).
- History of Women's Suffrage* in six volumes, edited by Susan B. Anthony, Elizabeth Cady Stanton, Matilda Joclyn Gage, and Ida Husted Harper, Rochester, New York, 1881, 1886, 1902, 1922.
- KANOWITZ, LEO: *Women and the Law, The Unfinished Revolution* (Albuquerque, University of New Mexico, 1969).
- KLEIN, VIOLA: *The Feminine Character, History of an Ideology* (London, Kegan Paul, 1946).
- KRADITOR, AILEEN: *The Ideas of the Woman Suffrage Movement* (New York, Columbia University, 1965).
- KRADITOR, AILEEN: *Up from the Pedestal, Landmark Writings in the American Woman's Struggle for Equality* (Chicago, Quadrangle, 1968).

- LIFTON ROBERT JAY, editor: *The Woman in America* (Boston, Beacon, 1964).
- MILL, JOHN STUART: *The Subjection of Women* (1869) (London, Oxford, 1966).
- NEFF, WANDA FRAIKEN: *Victorian Working Women* (New York, Columbia University, 1929).
- NEWCOMER, MABEL: *A Century of Higher Education for American Women* (New York, 1959).
- O'NEILL, WILLIAM L.: *Everyone Was Brave. The Rise and Fall of Feminism in America* (Chicago, Quadrangle, 1969).
- O'NEILL, WILLIAM L.: "Feminism as a Radical Ideology", in *Dissent: Explorations in The History of American Radicalism*, edited by Alfred E. Young, Northern Illinois University Press, 1968.
- PANKHURST, EMMELINE: *My Own Story* (London, Everleigh Nash, 1914).
- PANKHURST, SYLVIA: *The Suffragette Movement* (New York, Longmans Green, 1931).
- PATAI, RAFHAEL, editor: *Women in the Modern World* (New York, Free Press, 1967).
- ROGERS, KATHERINE M.: *The Troublesome Helpmate, A History of Misogyny in Literature* (Seattle, University of Washington, 1966).
- RUBIN, THEODORE ISAAC: *In The Life* (New York, Macmillan, 1961).
- RUSKIN, JOHN: *Sesame and Lilies, "Of Queen's Gardens"* (1865) (Chicago, Homewood, 1902).
- SINCLAIR, ANDREW: *The Emancipation of the American Woman* (New York, Harper, 1965).
- STRACHEY, RAY, editor: *Our Freedom and Its Results* (London, Hogarth, 1936).
- STRACHEY, RAY: *The Cause: A Short History of the Woman's Movement In Great Britain* (London, G. Bell, 1928).
- THOMAS, W. I.: *The Unadjusted Girl* (1923) (New York, Harper, 1967).
- THOMPSON, WILLIAM: *Appeal of One Half of the Human Race, Women, Against the Pretensions of the Other Half, Men, to Retain Them in Political and Thence in Civil and Domestic Slavery; in Reply to a Paragraph of Mr. (James) Mill's Celebrated "Article on Government"* (London, 1825).
- WALSH, CORREA MOYLAN: *Feminism* (New York, Sturgis and Watton, 1917).
- WHITE, LYNN: *Educating Our Daughters* (New York, Harper, 1950).
- WOLLSTONECRAFT, MARY: *A Vindication of the Rights of Woman* (1791) (London, Dent, Everyman Edition).

WOOLF, VIRGINIA: *A Room of One's Own* (New York, Harcourt, Brace, 1929).

WOOLF, VIRGINIA: *Three Guineas* (New York, Harcourt, Brace, 1938).

Періодика і брошури

Handbook on Women Workers, United States Department of Labor, Women's Division and other of the many pamphlets published by the Women's Bureau on the condition of female labor in the United States.

Report of the President's Commission on the Status of Women — American Women, and other reports of the President's Commission, dealing with education, employment and so forth. U. S. Government Printing Office, Washington, D.C.

Sweden Today: The Status of Women in Sweden Report to the United Nations (Stockholm, The Swedish Institute, 1968).

"The Sexual Renaissance in America", special issue of the *Journal of Social Issues* XXII: 2 (April 1966).

"Sex and the Contemporary American Scene", special issue of the *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Volume 376, March 1968.

**Праці з історії та становища жінки,
а також спеціальна довідкова література щодо:**

нацистської Німеччини

ABRAHAMSON, DAVID: *Men, Mind and Power* (New York, Columbia University, 1945).

BRADY, ROBERT A.: *The Spirit and Structure of German Fascism* (New York, Viking, 1937).

HITLER, ADOLF: *Mein Kampf*, translated from the German and edited by Chamberlain, et al. (New York, Reynal and Hitchcock, 1940).

HITLER, ADOLF.: *My New Order, A Selection of the Speeches of Hitler*, edited by Raoul de Roussy de Sales (New York, Reynal and Hitchcock, 1941).

KIRKPATRICK, CLIFFORD: *Nazi Germany, Its Women and Family Life* (Indianapolis, Bobbs-Merrill, 1938).

LAQUER, WALTER: *Young Germany* (London, Routledge, Kegan Paul, 1962).

- LOWRIE, ROBERT H.: *Toward Understanding Germany* (Chicago, University of Chicago, 1954).
- REICH, WILHELM: *The Mass Psychology of Fascism*, translated by Theodore P. Wolfe (New York, Orgone Institute, 1946).
- REICH, WILHELM: *The Sexual Revolution* (New York, Farrar, Straus, 1945).
- SEYDEWITZ, MAX: *Civil Life in Wartime Germany* (New York, Viking, 1945).
- THOMAS, CATHERINE: *Women in Nazi Germany* (London, Gollancz, 1943).

Радянського Союзу

- BROWN, DONALD R., editor: *Women in the Soviet Union* (New York, Teachers College, 1968).
- FISCHER, LOUIS: *Soviet Journey* (New York, Harrison Smith and Robert Haas, 1935).
- GEIGER, H. KENT: *The Family in Soviet Russia* (Cambridge, Massachusetts, Harvard, 1968).
- HALLE, FANINA: *Women in Soviet Russia* (London, Routledge, 1933).
- KINGSBURY, SUSAN M., and FAIRCHILD, MILDRED: *Factory, Family and Women in the Soviet Union* (New York, Putnam, 1935).
- MACE, DAVID and VERA: *The Soviet Family* (New York, Doubleday, 1963).
- MAKARENKO, A. S.: *The Collective Family* (1937), translated from the Russian by Robert Daglish (New York, Doubleday, 1967).
- SCHLESINGER, RUDOLF: *The Family in the U.S.S.R.* (Documents and Readings) (London, Routledge, 1949).
- TROTSKY, LEON: *The Revolution Betrayed*, translation by Max Eastman (New York, Doubleday, 1937).

Праці з психології

- ABRAHAM, KARL: "Manifestations of the Female Castration Complex", *International Journal of Psychoanalysis*, Vol. 3, March 1922.
- BONAPARTE, MARIE: *Female Sexuality* (1953) (New York, Grove, 1965).
- BROWN, NORMAN O.: *Life Against Death* (New York, Random House, 1959).
- DEUTSCH, HELENE: *The Psychology of Women, A Psychoanalytic Interpretation* (New York, Grune and Stratton, 1945). Two Volumes.

- ERIKSON, ERIK: *Childhood and Society* (New York, Norton, 1950).
- ERIKSON, ERIK: "Identity and the Life Cycle, Selected Papers", published by *Psychological Issues*, Vol. 1, № 1, 1959 (New York, International Universities, 1959).
- ERIKSON, ERIK: *Insight and Responsibility* (New York, Norton, 1964).
- ERIKSON, ERIK: *Identity, Youth and Crisis* (New York, Norton, 1968).
- FREUD, SIGMUND:
- The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud* in thirty volumes, edited by James Strachey (London, Hogarth Press and the Institute of Psychoanalysis, 1953).
- Collected Papers*, edited by Joan Riviere, in five volumes (New York, Basic Books, 1959).
- Dora, An Analysis of a Case of Hysteria* (1905, 1908, 1909) (New York, Collier, 1963).
- Three Contributions to the Theory of Sex*, translated from the German by A. A. Brill (New York, Dutton, 1962).
- Totem and Taboo*, translated from the German by James Strachey (New York, Norton, 1950).
- Civilization and Its Discontents* (1930), translated from the German by James Strachey (New York, Norton, 1961).
- New Introductory Lectures on Psychoanalysis* (1933) translated from the German by James Strachey (New York, Norton, 1964).
- Letters of Sigmund Freud*, edited by Ernst L. Freud (New York, Basic Books, 1960).
- Letters, The Origins of Psychoanalysis*, edited by Marie Bonaparte, Anna Freud, and Ernst Kris, translated from the German by Eric Mosbacher and James Strachey (New York, Basic Books, 1954).

Праці, присвячені Зігмунду Фройдю:

- JONES, ERNEST: *The Life and Work of Sigmund Freud* in two volumes (New York, Basic Books, 1953).
- FROMM, ERICH: *Sigmund Freud's Mission* (New York, Grove, 1959).
- LA PIERE, RICHARD: *The Freudian Ethic* (New York, 1959).
- RIEFF, PHILIP: *Freud: The Mind of the Moralizer* (New York, Doubleday, 1961).
- KAGIN, JEROME: "The Acquisition and Significance of Sex-Typing", in *Review of Child Development Research*, edited by M. Hoffman (New York, Russell Sage, 1964).

- KRICH, ARON, editor: *The Sexual Revolution, Pioneer Writing on Sex* in two volumes (New York, Dell, 1963, 1965).
- LUNDBERG, FERDINAND, and FARNHAM, MARYNIA: *Modern Woman: The Lost Sex* (New York, Grosset and Dunlap, 1947).
- MONEY, JOHN: *The Psychologic Sturdy of Man* (Springfield, Illinois, Charles C. Thomas, 1957).
- NEUMANN, ERICR: *The Origins and History of Consciousness* (New York, Harper, 1962).
- REICH WILHELM: *The Sexual Revolution, Toward a Self-Governing Character Structure*, translated from the German by Theodore P. Wolfe (New York, Farrar, Straus, 1945).
- REIK, THEODOR: *Ritual: Psychoanalytic Studies; The Psychological Problems of Religion, № 1* (New York Farrar, Straus, 1946).
- REIK, THEODOR: *Of Love and Lust* (New York, Farrar, Straus, 1957).
- REIK, THEODOR: *Myth and Guilt* (New York, George Braziller, 1957).
- REIK, THEODOR: *The Creation of Woman* (New York, George Braziller, 1960).
- REIK, THEODOR: *The Temptation* (New York, George Braziller, 1961).
- ROBINSON, MARIE: *The Power of Sexual Surrender* (New York, Doubleday, 1959).
- RÓHEIM, GÉZA: "Eden", *Psychoanalytic Review*, Vol. XXVII, New York, 1940.
- RÓHEIM, GÉZA: "Psychoanalysis of Primitive Cultural Types", *International Journal of Psychoanalysis*, Vol. XVIII, London, 1932.
- SAMPSON, RONALD V.: *The Psychology of Power* (New York, Random House, 1968).
- SHERFEY, MARY JANE: "The Evolution and Nature of Female Sexuality in Relation to Psychoanalytic Theory", *Journal of the American Psychoanalytic Association*, Vol. 14, January 1966, № 1 (New York, International Universities Press, 1966).

Праці з соціології

- ADORNO, T. W.; FRENDEL-BRUNSWIK, ELSE; LEVINSON, DANIEL; and SANFORD, R. NEVITT: *The Authoritarian Personality* (New York, Norton, 1969).
- BENDIX, TEINHARD, and LIPSET, SEYMOUR MARTIN: *Class, Status and Power: Social Stratification in Comparative Perspective* (New York, Free Press, 1966).

- BERGER, PETER L., and LUCKMANN, THOMAS: *The Social Construction of Reality: A Treatise on the Sociology of Knowledge* (New York, Doubleday, 1966).
- BERNARD, JESSE: *The Sex Game* (Englewood Cliffs, New Jersey, Prentice-Hall, 1968).
- CALVERTON, V.F., and SCHMALHAUSEN, S. D.: *Sex in Civilization* (New York, MacCauley, 1929).
- DEUTSCH, KARL W.: *The Nerves of Government* (Glencoe, Illinois, Free Press, 1963).
- HACKER, HELEN MAYER: "Women as a Minority Group", *Social Forces*, Vol. XXX, October 1951.
- HERKHEIMER, MAX, editor: *Studien über Autorität und Familie*, Forschungsberichte aus dem Institut für Sozialforschung (Paris, Librairie Felix Alcan, 1936).
- HERNTON, CALVIN C.: *Sex and Racism in America* (New York, Grove, 1965).
- HUGHES, EVERETT C.: "Social Change and Status Protest", *Pylon* (Vol. X, 1st Quarter, 1949).
- KOMAROVSKY, MIRRA: "Functional Analysis of Sex Roles", *American Sociological Review* (Vol. XV, № 4, August 1950).
- MEAD, GEORGE H.: *Mind, Self and Society* (Chicago, University of Chicago, 1934).
- MERTON, ROBERT K.: *Social Theory and Social Structure* (Glencoe, Illinois, Free Press, 1957).
- MILLS, C. WRIGHT: *Power Politics and People: Collected Essays of C. Wright Mills* (London, Oxford, 1963).
- MYRDAL, GUNNAR: *An American Dilemma* (New York, Harper, 1944, 1962).
- PARSONS, TALCOTT: *Essays in Sociological Theory, revised edition* (New York, Free Press, 1954).
- RAINWATER, LEE: *And the Poor Get Children: Sex, Contraception and Family Planning in the Working Class* (Chicago, Quadrangle, 1960).
- SIMMEL, GEORG: *The Sociology of Georg Simmel*, translated from the German by Kurt Wolff (New York, Free Press, 1950).
- SMELSER, NEIL J.: *Social Change in the Industrial Revolution* (Chicago, University of Chicago, 1959).
- TAYLOR, GORDON RATTRAY: *Sex in History* (London, Thames and Hudson, 1953).
- THOMAS, WILLIAM I.: *Sex and Society* (Boston, Richard G. Badger, 1907).
- VEBLEN, THORSTEIN: *The Theory of the Leisure Class* (1899).

- WATSON, GODWIN: *Social Psychology: Issues and Insights* (New York, Lippincott, 1966).
- WEBER, MAX: *From Max Weber: Essays in Sociology*, translated from the German and edited by H. H. Garth and C. Wright Mills (New York, Oxford, 1964).
- WEBER, MAX: *The Theory of Social and Economic Organization*, translated from the German and edited by H. M. Henderson and Talcott Parsons (New York, Free Press, 1964).
- WEBER, MAX: *On Law in Economy and Society*, translated from the German and edited by Edward Shils and Max Rheinstein (New York, Simon and Schuster, 1967).
- WIRTH, LOUIS, editor, and LINTON, RALPH: *The Science of Man in the World Crisis* (New York, Appleton, 1945).

Основні праці з соціології сім'ї:

- ARIES, PHILIPPE: *Centuries of Childhood, A Social History of Family Life*, translated from the French by Robert Balick (New York, Random House, 1962).
- BELL, NORMAN W., and VOGEL, EZRA F.: *A Modern Introduction to the Family*, revised edition (New York, Free Press, 1968).
- FOLSOM, JOSEPH K.: *The Family and Democratic Society* (New York, John Wiley, 1934, 1943).
- GOODE, WILLIAM J.: *The Family* (Englewood Cliffs, New Jersey, Prentice-Hall, 1964).
- PARSONS, TALCOTT, and BALES, ROBERT: *Family, Socialization and Interaction Process* (New York, Free Press, 1955).
- SCHUR, EDWIN M., editor: *The Family and the Sexual Revolution* (Bloomington, University of Indiana, 1964).
- WINCH, ROBERT F., MCGINNIS, ROBERT, and BARRINGER, HERBERT R., editors: *Selected Studies in Marriage and the Family* (New York, Holt, 1962).

Д. Г. ЛОУПЕНС

Романи:

- The White Peacock* (1911) (Carbondale, Southern Illinois University, 1966).
- The Trespasser* (1912) (London, Heineman, 1950).
- Sons and Lovers* (1913) (New York, Viking, 1966).

- Sons and Lovers* (1913) *A Critical Edition*, edited by Julian Moynahan (New York, Viking, 1968).
The Rainbow (1915) (New York, Viking, 1967).
Women in Love (1920) (New York, Viking, 1960).
The Lost Girl (1920) (New York, Viking, 1968).
Aaron's Rod (1922) (New York, Viking, 1961).
Kangaroo (1923) (New York, Viking, 1960).
The Plumed Serpent (1926) (New York, Random House, 1951).
Lady Chatterley's Lover (1928) (New York, Grove, 1957).

Поезія, оповідання та збірки:

- Selected Poems* (1916) (New York, Viking, 1959).
Pansies (Poems) (1929) (London, Martin Secker, 1929).
St Mawr (1925) and *The Man Who Died* (1929) (New York, Random House, 1953).
Four Short Novels of D. H. Lawrence (1923) (New York, Viking, 1965).
The Complete Short Stories of D. H. Lawrence, in three volumes (New York, Viking, 1961).
The Woman Who Rode Away and Other Stories (New York, Berkeley Medallion Reprint, 1962).
The Late D. H. Lawrence, 1925–30, edited by William York Tindall (New York, Knopf, 1952).
The Portable D. H. Lawrence, edited by Diana Trilling (New York, Viking, 1946).
Phoenix, The Posthumous Papers of D. H. Lawrence, edited by Edward McDonald (London, William Heinemann, 1936).
Sex, Literature and Censorship, edited by Harry T. Moore (New York, Viking, 1959).
Selected Literary Criticism, edited by Anthony Beal (New York, Viking, 1966).

Ece:

- Twilight in Italy* (1916).
Sea and Sardinia (1921) (reprinted together; New York, Doubleday, 1954).
Psychoanalysis and the Unconscious (1921).
Fantasia of the Unconscious (1922) (reprinted together; New York, Viking, 1960).
Studies in Classic American Literature (1923) (New York, Doubleday, 1953).

- Reflections on the Death of a Porcupine* (1925) (Bloomington, Indiana University, 1963).
Apocalypse (1931) (New York, Viking, 1966).
Etruscan Places (1932) (New York, Viking, 1957).

Біографічні матеріали:

- Letters of D. H. Lawrence*, edited by Aldous Huxley (New York, Viking, 1932).
Lawrence, Frieda, *The Memoirs and Correspondence*, edited by E. W. Tedlock, Jr. (New York, Knopf, 1964).
Chambers, Jesse: *D. H. Lawrence: A Personal Record* by "E.T." Revised Edition (New York, Barnes and Noble, 1965).
Moore, Harry T.: *The Intelligent Heart, The Story of D. H. Lawrence* (New York, Farrar, Straus, 1954).

Критична література, присвячена Д. Г. Лоуренсу:

- Bentley, Eric: *A Century of Hero Worship* (Philadelphia, Lippincott, 1944).
Clark, L. D.: *Dark Night of the Body* (Austin, University of Texas, 1964).
Freeman, Mary: *D. H. Lawrence, A Basic Study of His Ideas* (New York, Grosset and Dunlap, 1955).
Gregory, Horace: *D. H. Lawrence, Pilgrim of the Apocalypse, A Critical Study* (New York, Viking, 1933).
Hoffman, Frederick J.: *Freudianism and the Literary Mind* (Louisiana State University, 1945).
Hough, Graham: *Dark Sun, A Study of D. H. Lawrence* (New York, Putnam, 1956).
Leavis, F. R.: *D. H. Lawrence, Novelist* (Knopf, 1956).
Spilka, Mark: *The Love Ethic of D. H. Lawrence* (Bloomington, Indiana University, 1955).
Spilka, Mark, Editor: *D. H. Lawrence, A Collection of Critical Essays* (Englewood Cliffs, New Jersey, Prentice-Hall, 1963).

ГЕНРІ МІЛЕР

Автобіографічні романи:

- Tropic of Cancer* (1934) (New York, Grove, 1961).
Black Spring (1936, 1938, 1939) (New York, Grove, 1963).

- Tropic of Capricorn* (1939) (New York, Grove, 1961).
The Rosy Crucifixion, Book One, Sexus (1949) (New York, Grove, 1965).
The Rosy Crucifixion, Book Two, Plexus (1953) (New York, Grove, 1965).
The Rosy Crucifixion, Book Three, Nexus (1960) (New York, Grove, 1965).
The Cosmological Eye (1939) (New York, New Directions, 1939).
The World of Sex (1940, 1959) (revised edition; New York, Grove, 1965).
The Wisdom of the Heart (1941) (New York, New Directions, 1941).
The Colossus of Maroussi (1941) (Harmondsworth, England, Penguin, 1950).
Sunday After the War (1944) (New York, New Directions, 1944).
The Air-conditioned Nightmare (1945) (New York, New Directions, 1945).
Remember to Remember (1947) (New York, New Directions, 1947).
The Books in My Life (1952) (New York, New Directions, 1952).
The Smile at the Foot of the Ladder (1955) (San Francisco, California, Greenwood Press, 1955).
The Time of the Assassins, A Study of Rimbaud (New York, New Directions, 1956).
A Devil in Paradise (1956) (New York, New American Library, 1956).
Big Sur and the Oranges of Hieronymus Bosch (1957) (New York, New Directions, 1957).
Stand Still Like a Hummingbird (1962) (New York, New Directions, 1962).

Збірники:

- Henry Miller on Writing*, edited by Thomas H. Moore (New York, New Directions, 1964).
The Intimate Henry Miller, edited by Lawrence Clark Powell (New York, New American Library, 1959).

Листи:

- Letters to Anaïs Nin*, edited by Gunther Stuhlmann (New York, Putnam, 1965).
Lawrence Durrell and Henry Miller, A Private Correspondence, edited by George Wickes (New York, Dutton, 1964).

Критична література, присвячена Генрі Мілеру:

- Baxter, Annette Kar: *Henry Miller, Expatriate* (Pittsburgh, University of Pittsburgh, 1961).
- Hassan, Ihab: *The Literature of Silence: Henry Miller and Samuel Beckett* (New York, Knopf, 1967).
- Orwell, George: *Collected Essays*, including "Inside the Whale" (London, Martin Secker, 1961).
- Porter, Bern: *The Happy Rock, A Book About Henry Miller* (Berkeley, California, Packard Press, 1945).
- Wickes, George: *Henry Miller* (pamphlet, University of Minnesota Pamphlets on American Writers) (Minneapolis, University of Minnesota, 1966).
- Wickes, George: *Henry Miller and The Critics* (Carbondale, Southern Illinois, University Press, 1963).
- Widmer, Kingsley: *Henry Miller* (New York, Twayne, 1963).
- Wilson, Edmund: *The Shores of Light* (New York, 1952).

НОРМАН МЕЙЛЕР

Романи:

- The Naked and The Dead* (New York, Rinehart, 1948).
- Barbary Shore* (New York, Rinehart, 1951).
- The Deer Park* (New York, Putnam, 1955).
- An American Dream* (New York, Dial, 1965).
- Why Are We in Vietnam?* (New York, Putnam, 1967).

Оповідання, вірші та ін.:

- Advertisements for Myself* (New York, Putnam, 1959).
- The Short Fiction of Norman Mailer* (New York, Dell, 1967).
- The Deer Park, A Play* (New York, Dial, 1967).
- Deaths for the Ladies and Other Disasters* (New York, Putnam, 1962).

Есе та репортажі:

- The Presidential Papers* (New York, Putnam, 1903).
- Cannibals and Christians* (New York, Dial, 1966).
- Miami and the Siege of Chicago* (New York, World, 1968).
- The Armies of the Night* (New York, New American Library, 1968).

ЖАН ГЕНЕТ

Проза:

- Our Lady of The Flowers (Notre-Dame des Fleurs)* (1943 limited edition, 1951, trade edition). Translated from the French by Bernard Frechtman (New York, Grove, 1963).
- Querelle of Brest (Querelle de Brest)* (1947), translated from the French by Roger Senhouse (New York, Grove, 1967).
- The Thief's Journal (Journal du Voleur)* (1949), translated from the French by Bernard Frechtman (New York, Grove, 1949).
- Miracle of the Rose (Miracle de la Rose)* (1951), translated from the French by Bernard Frechtman (New York, Grove, 1966).
- Pompes Funèbres, Le Pêcheur du Suquet, Querelle de Brest. Tome III Oeuvres Completes* (Paris, Gallimard, 1953).

П'єси:

- Les Bonnes* (1948) *et Comment Jouer les Bonnes* (revised edition, 1963) (Décines, Isère, France, L'Arbalète, Marc Barbezat, 1963).
- The Maids and Deathwatch*, translated from the French by Bernard Frechtman (New York, Grove, 1954; revised edition, 1962).
- Le Balcon* (1956), Décines, Isère, L'Arbalète, Marc Barbezat, 1956).
- The Balcony*, translated from the French by Bernard Frechtman (New York, Grove, 1958, revised edition, 1966).
- Les Nègres, Clownerie* (1958) *Pour Jouer les Nègres* (Décines, Isère, L'Arbalète, Marc Barbezat, 1963).
- The Blacks: A Clown Show*, translated from the French by Bernard Frechtman (New York, Grove, 1960).
- Les Paravents* (Décines, Isère, L'Arbalète, Marc Barbezat, 1961).
- The Screens*, translated from the French by Bernard Frechtman (New York, Grove, 1962).

Поезія:

- Chants Secrets* (Limited Edition) (Lyons, Marc Barbezat, 1945).
- Poèmes* (Décines, Isère, L'Arbalète, Marc Barbezat, 1962) .

Есе:

- L'Atelier d'Alberto Giacometti* (including *Les Bonnes, L'Enfant Criminel, La Funambule*) (Décines, Isère, L'Arbalète, Marc Barbezat, 1958).
- Lettres à Roger Blin* (Paris, Gallimard, 1966).

- Letters to Roger Blin, Reflections on the Theatre*, translated from the French by Richard Seaver (New York, Grove, 1969).
"The Funambulists", translated from the French by Bernard Frechtman, *Evergreen Review*, № 32, April-May 1964).

**Критична література, присвячена Жану Жене
або пов'язана з нею:**

- Artaud, Antonin: *The Theatre and Its Double*, translated from the French by Mary Caroline Richards (New York, Grove, 1958).
Coe, Richard N.: *The Vision of Jean Genet* (New York, Grove, 1968).
De Mott, Benjamin: "But He's a Homosexual..." *The New American Review*, № 7, 1967 (New York, New American Library, 1967).
Dennison, George: "The Moral Effect of the Legend of Genet", *The New American Review*, № 7, 1967 (New York, New American Library, 1967).
Driver, Tom: *Jean Genet* (Pamphlet, Columbia Essays on Modern Writers Series) (New York, Columbia University, 1966).
Esslin, Martin: *The Theatre of the Absurd* (New York, Doubleday, 1961).
Guicharnaud, Jacques: *Modern French Theatre From Giraudoux to Beckett* (New Haven, Yale University, 1961).
McMahon, Joseph H.: *The Imagination of Jean Genet* (New Haven, Yale University, 1963).
Sartre, Jean-Paul: *Saint Genet, Actor and Martyr*, translated from the French by Bernard Frechtman (New York, George Braziller, 1964).
Pronko, Leon Cabell: *Avant-Garde, The Experimental Theatre in France* (Berkeley, University of California, 1964).
Thody, Phillip: *Jean Genet, A Study of His Novels* (London, Hamish Hamilton, 1968).

ПІЗНЕ

- Burn, W. L.: *The Age of Equipoise* (New York, Norton, 1965).
De Rougemont, Denis: *Love in the Western World*, translated from the French by Montgomery Belgion, Revised and Augmented Edition (New York, Pantheon, 1956).
Houghton, Walter: *The Victorian Frame of Mind* (New Haven, Yale University, 1957).

- La Fourcade, George: *Swinburne* (London, Bell, 1923).
- La Fourcade, George: *La Jeunesse de Swinburne* (Paris, Les Belles Lettres, 1928).
- Legman, G.: *The Rationale of the Dirty Joke: An Analysis of Sexual Humor*, First Series (New York, Grove, 1968).
- Marcus, Steven: *The Other Victorians: A Study of Sexuality and Pornography in Mid-Nineteenth-Century England* (New York, Basic Books, 1966).
- Packe, Michael St. John : *The Life of John Stuart Mill* (New York, Macmillan, 1954).
- Praz, Mario: *The Romantic Agony* (Oxford, 1933).
- Ratchford, Fanny: *The Brontës' Web of Childhood* (New York, Columbia University, 1941).
- Wilson, Edmund: "Swinburne of Caheaton and Eton", Introduction to the *Novels of A. C. Swinburne* (New York, Noonday; Farrar, Straus, 1963).
- Wilson, Edmund: "Dickens: The Two Scrooges", in *The Wound and The Bow* (New York, Oxford, 1965, Corrected Edition).
- Young, Wayland: *Eros Denied* (New York, Grove, 1964).

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК

- «Ааронів скипетр» (Лоуренс)
383–384, 389 прим.,
432–449, 450, 451
- Аболіціоністський рух 73
прим., 113–114, 135–137,
142
- Аборти 80, 97, 271, 274, 277
прим., 283–284, 289
- Абрагам, Карл 299
- Абрагамсен, Девід 276 прим.
- Автоеротизм див. Мастурбація
- Авторитарні уряди 261–290
(див. також Нацистська
Німеччина); Радянський
Союз
- Агамемнон (у п'єсі «Евменіди») 188–191
- Агресія (агресивність) 313
прим., 315, 334, 359, 374, 501
(див. також Війна; Насильство;
Пасивність); Садизм;
А. і статеві ролі 61–62, 81,
107
- Адам і Єва 94–96, 297, 425
- Айда (В Тенісоновій поемі
«Принцеса») 130–134
- Алжирська революція, Жене
і А. 558, 565–575
- Альберті, «Про родину» 126
«Американська мрія» (Мей-
лер) 27–38, 508, 509, 520
прим., 524 прим., 534
- Англія див. Великобританія;
Вікторіанці; окремі письменники та їхні твори
- Антисемітизм 267, 269–270,
274, 337, 446, 518–520
- Антифемінізм 141, 293 seq.,
305 seq., 336 seq. (див. також
Контрреволюція; Феміністичний рух;
окремі аспекти; видатні постаті);
фройдизм і А. 293 seq., 305
seq., 336 seq.
- Антропологія (антропологи) 55,
85–96, 182, 292, 364–365
- Аполлон (у п'єсі «Евменіди») 189–190
- Арабела (в романі «Джуд Непомітний») 216–222
- Арендт, Хана 53 і прим.
- Аристократія 53, 202
- Арістотель 72, 159
- Арман (у п'єсі «Балкон») 561
- Арман (у романі «Щоденник злодія») 38, 41, 43–44
- Арнольд, Метью 245
- Афіна (в п'єсі «Евменіди») 190–192
- Бабуїни, дослідження Еріксона про Б. 355–356
- Байгель, Г'юго 70
- «Балади та вірші» (Свінберн) 251
- «Балкон» (Жене) 43, 44–48,
557, 560–563, 564, 565, 568
- Батьківство 189–192,
201–202, 260. Див. також
Народження дитини; Сім'я

- Батьківство див. Материнство;
Народження дітей; Сім'я;
Шлюб
- Батько, Б. у патріархальному
суспільстві 64–68, 147–148.
Див. також Діти; Сім'я
- Бахофен Й. Я., «Материнське
право» 183 прим., 185,
187–188, 192–193, 200
- Бабель, Август 181
- Безболісні пологи 86
- Бек, пані (у романі «Вільєт»)
236, 237, 243
- Бекон, Маргарет К. 362,
364–371
- Бел, Норман В. і Фогель, Езра
Ф. про американську роди-
ну 278 прим.
- Бері, Герберт 362, 364–371
- Беркін, Руперт (у романі
«Жінки в коханні»)
422–432, 435, 440
- Бероуз, Вільям 84
- Бичування 335
- Біблія 92, 94–95
- «Білий негр» (Мейлер) 522
прим., 537
- «Білий павич» (Лоуренс) 389
прим.
- Біологія, Б. та сексуальна по-
літика 54–63, див. також
«Природа»; окремі аспекти;
Б. і жіноча сексуальність
195–200, 278; Еріксон і Б.
344–355; Фройд і Б. 295
seq.; функціоналізм і Б. 359,
361–362, 364–378
- Бішоф і Гарвардський проект
282
- Блейк, Вільям 35
- Блеквел, Генрі 117–118, 136
- Бовуар, Симона де 385, 436
- Бог (божество) 52, 56, 93, 94,
250, 551. Див. також Зевс;
Релігія; Християнство
«Богородиця квітів» (Жене)
42, 537 прим., 543 прим.,
544, 549 прим., 552–556
- Боймер, Гертруда 263 прим.
- Боккаччо 83
- Болдвін, Джеймс 522 прим.
- Бонапарт, Мері 293, 333–335,
544
- Боротьба за виборче право,
Жіночий рух і Б. за в. п.
111, 114 seq., 125–144, 270
- Бочако (в романі «Диво троян-
ди») 542, 546
- Брайдхед, С'ю (в романі «Джуд
Непомітний») 216–222
- Брандейс, Луїс 149
- Браунінг, Роберт 167 прим.
- Бренгвенів родина див. «Ве-
селка»
- Бретон, Джон Грехем (у ро-
мані «Вільєт») 233–242
- Брім, Орвіл Г. Молодший 363,
372–378
- Брін Мор-коледж 128
- Бронте, Емілі 244
- Бронте, Шарлота 216, 232–245
- Вагіна 86, 300, 324–326, 335.
Див. також Вагінальний
оргазм; Геніталії; Статевий
акт
- Вагінальний оргазм 196, 198
прим., 324 прим.
- Вагітність 182, 283, 316,
345–346, 355. Див. також
Аборти; Контрацепція; На-
родження дитини; Розмно-
ження
- Вайлд, Оскар 216, 251–259

- Вайнінгер, Отто 309, 312, 322
 «Варварський берег» (Мей-лер) 506, 510, 521
- Вартості: В. і соціальна революція 577; Жене і В. 565–566; функціоналізм і В. 358 seq., 374
- Васар-коледж 128
- Вебер, Макс 51
- Веблен, Торстайн 124, 181
- Вебстер, Гатон 89
- Везлійська каплиця, Сенека-Фолз, штат Нью-Йорк 137–138
- Вел (у романі «Сексус») 18–26, Великобританія 114–120 seq., 138 seq., 146, 150–152 seq., 205. Див. також Вікторіанці (Вікторіанство); окремі автори та їхні твори
- Велслі-коледж 128
- Венеричні хвороби 260, 274, 488–489
- Верлен, Айда (в романі «Сексус») 19–27
- «Веселка» (Лоуренс) 389 прим., 414–422, 430
- «Вибрані дослідження з питань шлюбу й сім'ї» 363
- Вища освіта, жінки і В. о. 78–79, 125–135, 371. Див. також Коледжі та університети; Освіта
- Вівіан (у поемі «Королівські ідилії») 246–247
- Війна 84, 88, 90, 182 прим., 365, 366, 370–371, 469–470, 498, 503 seq. Див. також Насильство
- Вікторіанці (вікторіанство), їхні погляди на статі 70–71, 108–125, 150 seq., 193–194, 198–199, 211 seq., 476; література і В. 150–180, 193–194, 211–259, 415–416, 476 (див. також окремі письменники та їхні твори); Фройд і В. 405, 411,
- Вілаж (у п'єсі «Негри») 566, 567
- Вілсон, Едмунд 169 прим., 250–251
- «Вільєт» (Бронте) 232–245
- Вільямс, сенатор 119 прим.
- Вільямс, Тенесі 545
- Влада і владні відносини (панування, зверхність), міжстатеві 174 (див. також Сексуальна політика; Чоловік-жінка; окремі аспекти); біологічна основа В. 54–63 (див. також Біологія; «Природа»; Характер); В. і теорії сексуальної політики 49–103 (див. також Сексуальна політика); ідеологічна основа В. 53–54; освіта і В. 78–79 (див. також Освіта); патріархальне суспільство і В. (див. Патріархальний устрій); приклади владних відносин у літературі 20–48 (див. також окремі письменники та їхні твори)
- «Власна кімната» (Вульф) 232
- Власність, уявлення про жінок як про В. 64, 68, 153 seq., 185, 201 seq.
- Власності права, жінки і В. п. 114–118, 137
- Волстонкрафт, Мері 112, 337
- Вордсворт, Вільям 164
- Ворожість, чоловіча 83–84 (див. також окремі аспекти, наприклад, Агресія; Влада;

- Жінконенависть; Сади́зм);
В. у Жене 536 seq., 545, 564
seq.; В. у Лоуренса 414 seq.,
438 seq.; В. у Мейлера
517–535; В. у Мілера
473–501
- Вудворд, Шарлота 137
- Вудраф, Біл (у романі «Сек-
сус») 19, 21, 23, 26, 27
- Вулф, Вірджинія 216, 232
- Гарді, Томас 216–223, 245,
405, 434
- Гарнет, Едвард 395
- Гебельс, Йозеф 272
- Гевара, Че 507
- Гейгер, Г. Кент 278 прим., 281,
284 прим.
- Гекер, Гелена Майєр 99 прим.,
101 і прим.
- Генетика 57
- Геніальність, фрейдисти про
стать і Г. 309
- Геніталії 93, 196 (див. також
Пенісні заздрощі; Фалос;
окремі органи); Г. у психо-
аналітичній теорії 294 seq.;
Г. і психосексуальні особли-
вості 59; жіночі геніталії,
вulgарні назви ж. Г. 86,
478 seq.; ставлення до ж. Г.
у патріархальному суспіль-
стві 86, 93; ставлення до
Г. і творах Д. Г. Лоуренса
385–386; ставлення до Г. у
творах Генрі Мілера 473
seq., 490–493
- Генсбері, Лорен 522 прим.
- Герісон, Вільям Лойд 136, 137
прим.
- Г'юслюд 92, 93
- Гілмен, Шарлота Перкінз 181
прим.
- Гітлер, Адольф 265, 208,
270–271, 274 прим., 500.
Див. також Нацистська
Німеччина
- Голдберг, Філіп 98
- «Голі й мертві» (Мейлор)
503–506, 511, 526, 528, 530
- Головна родова ідентичність,
58–59
- Голосування див. Боротьба за
виборче право
- Гомосексуалі́зм 362 (див. та-
кож Лесбійство); Г. у літо-
ратурі 32, 39–44, 90, 91,
215, 251, 254–258, 284–285,
426 seq., 485, 507, 513, 526,
531–535, 536–575 passim
(див. також окремі автори
та їхні твори); Г. у нацист-
ській Німеччині 274–275
- Горні, Карен 333, 415
- Грімке, сестри 136
- Гріхопадіння (біблійне) 92,
94–96. Див. також Адам і
Єва
- Гроші, Мілер і зв'язок сексу з
Г. 476–477, 498
- Груповий шлюб 193 прим.
- Гуманітарні науки, в жіночій
освіті 79
- Гумор, сексуальний, у Мілера
485–486
- Густафсон 555 прим.
- Давньогрецька література й
міфи 92–94, 188–192
- Дарел, Лоуренс 471
- Дарлінг (у романі «Богородиця
квітів») 543, 552, 553–554
- «Два голоси» (Тенісон) 247
- Двостатевість 312–313, 314,
321, 522

- Дев'ятнадцята поправка до Конституції США 123 прим.
- Дейл, Летиція (в романі «Егоїст») 228
- Декларація незалежності США 137
- Демократія (демократичне суспільство) 52 seq., 111 seq., 210 (див. також Патріархальний устрій); Д. в Лоуренса 434, 454
- Демот, Бенджамен 545
- «Держава» (Платон) 126
- Держава, Енгельс про шлюб і походження Д. 202
- Державний контроль 260 seq. Див. також Авторитаризм; Патріархальний устрій
- Дефекація (екскрети), Генрі Мілер про секс і Д. 495, 500 – 501
- Дефлорація 87. Див. також Незайманість
- «Джені» (Росеті) 249
- Джетроу, Д. Дж. (у романі «Чому ми у В'єтнамі?») 510 – 511, 513 – 514, 521 – 522, 526, 530, 534, 535
- Джеферсон, Томас 174 прим.
- Джиневра (в поемі «Королівські ідилії») 246
- Джойс, Джеймс 459, 472, 473 прим.
- Джонс, Леруа 461
- Джонсон (Вірджинії) і Мастерса (В. Г.) статеві дослідження 195, 197 прим.
- «Джуд Непомітний» (Гарді) 216 – 223
- «Диво троянди» (Жене) 541 прим., 542 прим., 546 прим., 557, 558 прим.
- Диктатура 261 – 290. Див. також окремі країни
- Дискримінація жінок, аналогії з расизмом 73 – 74. Див. також Расизм
- «Дитина має бути бита» (Фройд) 335
- «Дитина-злочинець» (Жене) 557
- Дитяча праця 146, 149
- Дівін (у романі «Богородиця квітів») 41 – 43, 537, 549, 552, 555 – 556, 589
- Дікенс, Чарлз 151 – 152, 169 прим., 533, 544
- Діксон, Марлен 101, 291 прим.
- Дім (родинне життя; хатня робота), жінки і Д. 73 прим., 277 seq., 291 seq., 367 – 368 (див. також Діти; Народження дитини; Сім'я; Шлюб); патріархальне суспільство й статеві міфи 144, 166 – 180; сексуальна контрреволюція і Д. 260 seq.
- «Дім життя» (Росеті) 248
- Діти (див. також Дитяча праця; Дім; Материнство; Народження дітей; Освіта; Психологічне формування; Соціалізація): Д. у патріархальному суспільстві 64 – 65, 101; Д. у Радянському Союзі 277 – 290; Д. і привчання до статевої ролі 361 – 378; психоаналітична теорія сексуальності і Д. 292 seq.
- «Діяльний» (чоловік), його риси 373 – 378
- Дойч, Гелена 299, 333, 336, 354
- «Домбі і син» (Дікенс) 151

- Достоевський, Федір 37
 Дружба, чоловіча: в Лоуренса 428, 432; в Мейлера 535
 Дружини (див. також Дім; Сім'я; Шлюб): вікторіанські погляди на Д. 114 seq., 150 seq., 155–180; Д. в авторитарних державах 261–290; сексуальна політика в патріархальному суспільстві і Д. 63–68, 114 seq. (див. також Сексуальна політика; Сексуальна революція)
 Даглес, Фредерік 136
- «Евменіди» (Есхіл) 188–192
 «Егоїст» (Мередіт) 223–231, 403
 Едемз, Мідред 263 прим., 265 прим., 267 прим., 273 прим., 275 прим.
 Едіпів комплекс 302, 303, 327, 332; Лоуренс та Е. к. 395–413, 416, 442, 450
 Ейтель, Чарлз Ф. (у романі «Оленячий парк») 507–508
 Економіка (економічні аспекти): Е. і сексуальна революція та контрреволюція 200 seq., 211–212, 260 seq., 332 прим., 366–367; Е. і сім'я та шлюб 181 seq., 200 seq., 260–290 passim; патріархальний устрій і Е. 52, 72, 74–79, 111 seq., 145–149, 181 seq., 291, 367; сексуальна політика і Е. 367–368 (див. також Жінки-робітниця; Жіноча праця; Праця; окремі аспекти)
 «Експресивні» (жіночі) риси 373–378
- Ектон, Е. і жіноча сексуальність 319
 Еліот, Джордж 232, 257
 Еліот, Томас Стернз 52, 291, 536 прим.
 Елмен, Мері 526
 Еманюель, Поль (у романі «Вільет») 233–234, 235, 237–239, 241, 242–243
 Енгельс, Фрідріх 110, 119, 151, 152; Е. і патріархальна родина та теорії шлюбу 174, 181 seq., 193 seq., 200–211, 245, 279, 288
 Ендокринологія (гормони) 57–60
 Ентоні, Сюзан 116 прим., 118 прим., 123 прим., 136, 138
 Еріксон, Ерік 342–357, 524
 Еспозито, Гелена (в романі «Оленячий парк») 508, 521
 Есхіл 188–192
- Єва (біблейна) 94–96, 297.
 Див. також Адам і Єва
 Євреї (див. також Ізраїльтяни); антисемітизм у Лоуренса 446; антисемітизм у Мейлера 37, 518–519; антисемітизм у нацистській Німеччині 267, 269, 274
 Єднання інстинкт, Тайгер про чоловічий Є. і. 62, 89, 342
 Єйтс, В. Б. 257
- Жене, Жан 38–48, 82 прим., 90 прим., 256, 430, 461–462, 526, 535, 536–575, 576
 «Жінка, що подалася геть» (Лоуренс) 458–470
 Жінки (див. також Дім; Дружини; Жіночий рух; Сексу-

- альна політика; Сексуальна революція; Сім'я; Чоловік-жінка; Чоловіче-жіноче; Шлюб); Ж. в патріархальному суспільстві 51 – 103 (див. також Патріархальний устрій); перетворення Ж. на річ 45, 97; погляди на Ж. в літературі (див. Література; окремі питання; окремі письменники та їхні твори); чоловіча ворожість до Ж. та страх перед ними 81 – 84, 87 seq.
- «Жінки в коханні» (Лоуренс) 414, 422 – 432, 451
- Жінки-робітниці 72 seq., 76 – 77, 145 – 149 (див. також Праця); Ж.-р. в літературі 403 – 404, 418 – 420, 440 – 441, 461; реформістські рухи серед Ж.-р. 113 – 114, 119 – 121, 140 – 141, 143
- Жінконенависть 299 прим., 309; Ж. у літературі 83 – 84, 92 seq., 101
- Жіноча праця, жінки і Ж. п. 140, 141, 142, 143, 145 – 149, 261 прим., 266, 268, 272 – 273, 291 прим. Див. також Економіка; Жінки-робітниці; Праця; Промислова праця
- «Жіноча сексуальність» (Бонапарт) 333 – 336
- «Жіноча сексуальність...» (Дойч) 299, 333, 336 прим., 354
- Жіночий рух 114 seq. (див. також Сексуальна революція); Ж. р. в авторитарних державах 260 – 290; Ж. р. і аболіціонізм 73 прим., 135 – 137; Ж. р. і боротьба за виборче право 111, 114 seq., 125 – 144; Ж. р. і жіноча праця 145 – 149; Ж. р. і освіта 125 – 135; історія Ж. р. 135 seq.; літературні відгуки на Ж. р. 211 – 259 (див. також Література; окремі автори та їхні твори); опозиція Ж. р. 260 seq. (див. також Контрреволюція; Література; Фройд, Зігмунд); політичні організації, жіночі 135 – 149; теперішній стан Ж. р. 576 – 577
- Жіночі збори в Сенека-Фолз, штат Нью-Йорк (1848 р.) 114, 136; «Вияв почувань» 137
- Жіночі права, з'їзди з питань Ж. п. 138
- Жіночість (див. також Чоловік-жінка; Чоловіче-жіноче); Ж. у Жене 41, 544 – 545, 556, 558 – 559, 563
- «Жіночість та внутрішній простір» (Еріксон) 342 – 357
- Жорстокість, сексуальна 318 – 320, 480 – 501. Див. також Мазохізм; Насильство; Садизм
- «З королевиних садів» (Раскін) 151 – 180, 212
- «З приводу «Коханця леді Чартерлей» (Лоуренс) 386 прим.
- Закон 1832 р. про реформу (Англія) 113 прим.
- Закон 1853 р. про кримінальне судочинство 168 прим.

- Закон про власність одружених жінок (Англія) 114
- Закон про заразливі хвороби (Англія, 1860-ті роки) 120 – 121
- Закон про національну трудову повинність (нацистська Німеччина) 266
- Законодавство (закони, правна система), З. і сексуальна політика 55 прим., 114 – 119, 142 – 143, 272 – 273; патріархальне суспільство і З. 55 – 56, 64 – 66, 80 – 84, 100, 142 – 143, 167 – 168, 209, 272 – 274, 283 – 284, 287
- Залкінд, теорія «революційної сублімації» З. 280 прим.
- Заміжжя статус 115
- «Захист прав жінки» (Волстонкрафт) 112
- Зачаття 301. Див. також Аборт; Вагітність; Материнство; Народження дітей; Продовження роду
- Згвалтування 302, 530; З. у Жене 536, 539, 543, 563; З. у Лоуренса 460, 463; патріархальне суспільство і З. 81
- Зевс 93, 191
- З'їзди проти рабства: (1837 р.) 113, (1840 р.) 137
- Злочин (злочинність), Жене і З. 536 seq.; жінка і подвійний стандарт у З. 100
- «Злочин і кара» (Достоевський) 36 – 37
- Злягання (fuck, fucking), вживання цього слова в Генрі Мілера 474, 478 seq., 489, 490, 491 прим., 496
- Зневага, сексуальна (див. також Ворожість; Жінконенависть; Самозневага); З. с. у Жене 549, 566, 567; З. с. у Мілера 480 seq., 495 seq.
- Зрада, в Жене 552
- Ібсен, Генрік 192, 216, 252, 257 – 259
- Ізраїльтяни: І. і культ плодючості 94; І. і патріархальний устрій 66 прим. Див. також Євреї
- Імпринтинг, психосексуальний 60
- Індустріалізм 389, 400 – 401, 421 прим., 429. Див. також Промислова революція
- Інкелес, Алекс 278 прим.
- Інтелект (розум), жіночий 323 seq., 352
- Ірма (в п'єсі «Балкон») 46
- Історія (історичний аспект) і сексуальна політика 55 – 56, 64 – 65, 84, 173 seq., 181 – 186 (див. також окремі питання, події, постаті, рухи); жіночий рух 135 seq., 181 seq.; патріархальний устрій 55 – 56, 64 – 65, 84, 173 seq., 181 – 186; сексуальна революція 108 seq., 135 seq., 181 seq., 202 seq.; сім'я і шлюб 181 – 186, 193 seq., 200 seq.
- Їжа, табу на Ї., жінки і табу на Ї. 86 – 87
- Йельський університет 129 прим.
- Йонеско, п'єса «Урок» 407

- Йоханаан (у п'єсі «Саломія») 253–258
- Кадіджа (в п'єсі «Ширми») 570–571, 572, 573–574
- Кам, Франсіс 295 прим.
- Канібалізм, Мейлер про статевий акт і К. 524–528
- Карлейль, Томас 157
- Кастова система, патріархальне суспільство і роль жінки 68–74. Див. також Влада; Статус
- Кастраційний комплекс, Фройдова теорія К. к. 295 seq., 318, 327–328
- Кеджін, Джером 60
- «Кенгуру» (Лоуренс) 384, 389 прим., 449–454
- «Керель з Бреста» (Жене) 544 прим., 546–547
- Кет, Кері Чепмен 138, 142 прим., 143 прим.
- Київський з'їзд (1932 р.) 283
- Кінофільми, гомосексуалізм у К. 537 прим.
- Кітс, Джон 246
- Класовий поділ (кастова система) і патріархальний устрій 68–74 seq. Див. також Влада; Статус
- Клейн, Віола 293, 299–300
- Клеопатра, Рубенсів портрет К. 238–239
- Клітемнестра (у п'єсі «Евменіди») 188–191
- Клітор, жіноча сексуальність і К. 196; психоаналітична теорія і К. 298, 301–302, 304, 324–326, 334, 335
- Коїтус 63, 95 (див. також Сексуальні взаємини); К. в літературі 469–470, 474–501, 509 seq., 517–519, 544 (див. також окремі твори та їхніх авторів); психоаналітична теорія і К. 324–325, 332 seq.; частота оргазмів і жіноча сексуальність 194–200
- Коледжі та університети, жіночі 78, 113 прим., 126–128. Див. також Вища освіта; Освіта; окремі заклади
- Колективістська система, радянська 277 seq.
- Колоніалізм 80, 99; Жене і К. 565, 566, 568 seq.
- Комсомол 285
- Комунізм 274, 277–290; див. також Енгельс; Маркс; Радянський Союз
- «Конгресова спілка» 139
- Конрад, Джозеф 473 прим.
- Контрацепція (контрацептивні засоби) 97, 109, 271, 274, 277, 282, 283, 286; див. також Аборти; Контроль за народжуваністю
- Контроль за народжуваністю 273–274, 515. Див. також Аборти; Контрацепція
- Контрреволюція, сексуальна 260–379 (див. також Антифемінізм; Сексуальна революція); Еріксон і К. с. 342–357; Жене і К. с. 561–562, 571 seq.; Мейлер і К. с. 502–535; реакція в авторитарних державах 260–290; реакція в ідеології (психоаналітичне мислення) 290–332; функціоналізм і К. с. 358–378

- Конформізм, патріархальний устрій і сексуальна політика 63, 359, 361, 376. Див. також Психологічне формування; Соціалізація
- «Королівські ідилії» (Тенісон) 246–248
- Корольов, доктор 283
- «Коханець леді Чатерлей» (Лоуренс) 382–395, 399, 432, 451, 516
- Кохання, патріархальне суспільство і К. 70 seq., 91 seq. (див. також Куртуазне кохання; Лицарство; Романтичне кохання; окремі аспекти); К. в літературі 432 seq., 453–454, 471–501, 503–535, 536 seq. (див. також окремі аспекти, окремі письменники та їхні твори)
- Краснер, Пол 523
- Кредитор, Ейлін 122 прим., 139 прим. 142, 260 прим. 261 прим.
- Крітч, Джеральд див. «Жінки в коханні»
- Крофт, сержант (у романі «Голі й мертві») 503–506, 508–509, 511, 513
- Культура і статеві ролі (сексуальність) 54–55, 58, 61, 85 seq., 290–291, 296 seq., 307, 343–357, 360 seq. Див. також Патріархальний устрій; Психологічне формування; Соціалізація
- Культурна революція 576–577
- Лайєн, Мері 127
- Ланге, Гелена 263 прим.
- «Леді» («дама»), вживання терміна 124, 145, 393
- Ленін, В. І. 277, 279
- Лесбійанство 536 прим. – 537 прим.
- Леслі, Кейт (у романі «Пернатий змії») 456–458
- «Лисиця» (Лоуренс) 426–427
- «Лисиця» (фільм) 537 прим.
- Лицарство 71, 83 прим., 114, 118–119, 124, 131, 145, 149, 150 seq., 163, 170 seq., 212, 214, 224, 229, 246 seq., 356
- Лицарське (куртуазне) кохання 70, 83, 171, 208, 230, 246, 247, 538
- Лібідо, Фройдова теорія Л. 280 прим., 304, 311 прим., 314, 316–317, 329, 331, 334
- Лівіс, Ф. Р. 456, 459 прим.
- Ліга жінок-виборців 140–141
- Ліга університетських жінок (Німеччина) 265
- «Лілеї» і «троянди», вікторіанські сексуальні уявлення про них 246–249, 405, 409
- Лілі, Родон (у романі «Ааронів скіпетр») 433
- Література, сексуальна політика і Л. 18–48, 73–96, 112, 129–135, 136, 291–292, 382–470, 471–501, 502–535, 536–575 (див. також окремі письменники та їхні твори); жінки-письменниці 231 seq. (див. також окремі автори та їхні твори); жінконенависть і Л. 83–84, 101; Л. і жіноча освіта 128–135; Л. і сексуальна революція (жіночі права) 44–48, 112, 150–180 seq.,

- 211–259 (див. також окремі аспекти, окремі письменники та їхні твори); патріархальні погляди і міфи про жінок у Л. 85–96 (див. також окремі автори та їхні твори); полеміка Міля й Раскіна 150 seq.; приклади панування та зверхності в Л. 18–37 (див. також окремі аспекти, окремі письменники та їхні твори); творчість: Жене 38–48, 536–575, Лоуренса 382–470, Мейлера 28–37, 502–535, Мілера 18–27, 471–501
- «Лоліта» (Набоков) 536
- Лондон, Джек 71 прим.
- Лоренц, Конрад 62, 342 прим.
- Лоуренс, Д. Г. 71 прим., 73, 341, 382–470, 568, 576; Мейлер і Л. 516, 534; Мілер і Л. 474–475
- Лоуренс, Фріда фон Ріхтгофен 397 прим., 399, 427 прим., 452
- Лундберг, Фердінанд 337–342
- «Ляльковий дім» (Ібсен) 252, 257–258
- Лятуші, Роуз 153, 164 прим.
- Мазохізм 215, 242, 251, 294, 313 прим., 317–321, 331, 333–336, 346–347, 378, 385, 463, 465, 519; М. у Жене 543, 544, 548, 559–560, 562–563
- Макаренко, Антон 285 прим., 287 прим.
- Макамбер, сенатор 123 прим.
- Маккобі, Елеонора 352
- Макленон, Джон 65
- Маліновські, Броніслав 67
- Мані, Джон 60
- Марі, Джон Мідлтон 427 прим.
- Маркес, Стівен 24, 476 прим., 480 прим., 515 прим., 523 прим.
- Маркеті (у романі «Богородиця квітів») 553
- Маркс, Карл, і марксизм 202, 207, 558. Див. також Комунізм; Енгельс, Фрідріх; Радянський Союз
- «Масова психологія фашизму» (Райх) 261 прим., 265 прим., 271
- Мастерса (В. Г.) і Джонсон (Віргінії) статеві дослідження 195, 197 прим.
- Мастурбація (автоеротизм) 515; Фройд про М. 298–304, 325
- Материнство 326, 340, 536 (див. також Дім; Народження дитини; Сім'я); Еріксон про М. 345–347, 356–357; М. в Лоуренса 400 seq., 442, 450–451; М. у нацистській Німеччині 265 seq., 275–276
- «Материнське право» див. Бахофен, Й. Я.
- Матріархат (матріархальне суспільство) 52 прим., 56, 74, 183–186, 188, 277
- Маунт-Голіоук, коледж 113 прим., 127
- Мейлер, Норман 28–37, 71 прим., 214, 383, 502–535, 537, 568, 576
- Мейн, сер Генрі 65–66, 188 прим., 193 прим.

- Меланезійський чоловічий дім 89
- Мелорз, Олівер див. «Коханець леді Чатерлей»
- Менструація 86, 346, 355
- Менсфілд, Кетрін, 427 прим.
- Мередіт, Джордж 216, 223–231, 245
- «Мерзенний гомосексуаліст» (Мейлер) 533
- Мерлін (у поемі «Королівські ідилії») 246
- Метрей, дитяча в'язниця, Жене в М. 539, 540–542, 556
- Мистецтво: гомосексуалізм і М. 545; жінки в М. 79, 355
- «Мідмарч» (Еліот) 232
- Мідлтон, Клара (в романі «Егоїст») 223–231
- Мілер, Генрі 18–27, 71 прим., 90 прим., 383, 386 прим., 471–501, 516, 568
- Мілз, К. Райт 363–364
- Міль, Джон С. 110, 114, 131, 138, 150–180, 201, 231, 241, 245
- Міфи, статеві 85–96, 187–192; гріх і чеснота 46–47, 92 seq.; жіноча «натура» 155–180; М. в літературі (див. Література); М. і патріархальний устрій 85–96, 187–200
- Мова, статус жінок, підтверджуваний М. 98, 372–373
- Молодеча культура, Парсонс про М. к. 361
- Моногамія 187, 193–200 seq., 309. Див. також Шлюб
- Монро, Мерілін 521 прим.
- Морган, Луїс Г. 183 прим., 186, 200
- Морел, місіс див. «Сини і коханці»
- Морел, Отолін 423 прим.
- Морел, Поль див. «Сини і коханці»
- Мот, Лукреція 137
- Мужності комплекс, Фрейдова теорія М. к. 305, 320
- Мужності культ 90, 107, 576; М. к. і класова та статева диференціація 69, 71, 89–91, 107; М. к.: у Жене 46, 47, 542–543, 545, 552, 554–556; у Лоуренса 459; у Мейлера 502–535 passim; у Мілера 498
- «Мухи» (Сартр) 189
- Мюлера—Лайера теорія 262 прим.
- «На чатах смерті» (Жене) 43, 538, 557
- Набоков, Володимир 536
- Навчання див. Коледжі та університети; Культура; Освіта; Психологічне формування; Соціалізація
- «Найпоширеніша форма принижень у еротичному житті» (Фройд) 322, 405
- Народження дітей (вагітність, піклування про дітей) 86, 182–183, 272–274, 275, 280, 282–289, 303–304, 364, 417–418, 515, 523. Див. також Аборти; Вагітність; Діти; Зачаття; Материнство; Сім'я
- Нарцисизм 295, 297, 317, 321–322, 331, 378, 498, 543, 567, 572

- Насильство (жорстокість) 79–84, 90–91, 107, 167 seq., 353, 358–359, 577 (див. також Війна; Згвалтування; Мазохізм; Садизм); Н. в літературі 383, 452–453, 468–469, 475–501, 502–535, 536 seq., 562 seq. (див. також окремі письменники та їхні твори)
- Наука, Н. і погляди на взаємини статей 54–63, 291–292. Див. також окремі науки
- Нацистська Німеччина (націонал-соціалізм) і нацизм 91, 262–277, 506, 515
- Негри 73, 99, 140, 142 прим., 296, 488 прим. (див. також Аболіціоністський рух; Расизм; Рух за громадянські права); Жене і Н. 558, 563–575; Н. і змішані шлюби 73 прим.
- «Негри» (Жене) 43, 462, 557, 563 seq.
- «Незадоволеність культурою» (Фройд) 311, 327 прим., 329–332
- Незайманість (цнота), Н. культ 87, 97; Н. к. у літературі 227
- «Нексус» (Мілер) 479 прим., 485 прим., 486, 488 прим., 497 прим.
- Непристойність, Мілер і Н. 471 seq., 491–93
- «Неусвідомлені марення» (Лоуренс) 404
- Неф, Ванда 119–120, 148 прим.
- Ніколз, Мері 225
- Німеччина див. Нацистська Німеччина
- Нін, Анаїс 499 прим.
- «Нова жінка» в Лоуренса 431–432, 440–441, 459
- Нові ліві 507, 576 прим.
- Нора Гелмер (у п'єсі «Ляльковий дім») 192, 252, 258
- «Нотатки про вмирущий колоніалізм» (Фанон) 572 прим.
- Нуклеарна родина 261, 303, 367
- Оберлін-коледж 127
- «Ода на честь леді» (Мейлер) 520
- Олбі, Едвард 545
- «Оленячий парк» (Мейлер) 503 прим., 507, 516, 521
- Ому (в п'єсі «Ширми») 573–575
- ООН, Комітет з питань становища жінок 138
- Оргазм, жіночий, його частота 194–200 (див. також Вагінальний оргазм; Клітор); Жене і О. 545; Мейлер і О. 35, 514 прим. – 515 прим., 518, 523; Мілер і О. 24–25, 476
- «Орегонська справа» 149
- Орест (у п'єсі «Евменіди») 188–191
- Освіта 74–79, 112, 125–135, 211–212 (див. також Вища освіта; Коледжі та університети; Психологічне формування); Енгельс про дітей і О. 211; Еріксон і О. 356; жіночий рух і О. 125–135; Лоуренс про О. 421; Міль і Раскін про жіночу О. 154, 161–166; Радянський Союз і О. 285–287; функціона-

- лізм і О. 364, 365–366, 369 seq.
- Особистість див. Характер (особистість)
- О'Шонесі, Серж (в оповіданні «Пора її пори») 517–520, 524, 526, 530, 534
- Пандора, міф про П. 92–93, 96
- Панування, статеве 46 seq. (див. також Влада; окремі аспекти); визначення П. с. 51 прим.
- Папен, Крістін і Леа 559
- Папріц, Анна 267
- Парсонс, Талькот 361, 369 прим., 372
- Пасивність і статеві ролі 61, 100, 107, 146, 294, 311, 317, 331, 333–336, 349 seq., 358–359, 378; гомосексуалізм Жене і П. 541, 543–544; Еріксон і П. 349 seq.; Лоуренс і П. 387, 426, 463, 475; Фройд і П. 311, 317, 331, 333–336; функціоналізм і П. 358–359, 378
- Патерн, сер Вілебі (в романі «Егоїст») 224–230
- Патріархальний устрій (патріархальне суспільство): авторитарність і П. у. 260–290; антропологія (міф і релігія) П. у. 85–96, 187 seq.; біологія і П. у. 54–63 (див. також Біологія); економічні та освітні аспекти 72–73, 74–79 (див. також Економіка; Освіта); ідеологія П. у. 56, 97, 98, 290 seq.; історія П. у. 55–56, 64–65, 84, 174 seq.; класовий поділ П. у. 68–74; література і П. у. 448, 457–458, 501–535 passim, 536 seq. (див. також Література; окремі письменники та їхні твори); П. у. і сексуальна політика 50–103, 106 seq., 181 seq., 260 seq. (див. також окремі питання); психоаналіз і П. у. 290 seq.; психологія П. у. 97–103, 290 seq.; революціонери-теоретики про П. у. 181 seq.; сексуальна революція і контрреволюція 106 seq., 181 seq., 261 seq., 290 seq. (див. також окремі питання, зокрема Сім'я; Фройд, Зігмунд; Шлюб); сила (правна система) і П. у. 79–84; сім'я, шлюб і П. у. 63–68, 181 seq. (див. також Сім'я; Шлюб); соціологія і П. у. 63–68; функціоналізм і П. у. 358–378
- Патрокл і Ахілл 91
- Пацифізм (ненасильство), Мейлер про П. 512, 528
- Пеніс див. Геніталії; Пенісні заздрощі; Фалос
- Пенісні заздрощі, Фрейдова теорія П. з. 294–310, 320, 322, 325, 328, 331, 340, 347, 371, 431, 554–555
- Пенкгерстська група суфражисток 139
- Перелюб 18–19, 25–27, 29, 204, 275, 277 прим., 427–428, 504, 537; покарання за П. 80
- Перета й Гріфіта боксерський поєдинок 531–532

- «Пернатий змій» (Лоуренс) 151, 260, 275, 309–310, 339, 384, 386, 389 прим., 394, 451, 353, 413, 428; П. с. і сексуальність 198 прим., 204 455–458 прим., 239, 249
- Петрарка 83
- Пігулки для контролю за народжуваністю 109
- Плодючість, культ П. 56, 93, 94
- Повії (див. також Проституція): в Жене 45, 46, 48, 540–541, 549, 561, 566, 569, 573; в Мілера 477–478, 482–483, 493; в патріархальному суспільстві 71–72, 150–151, 205–206; в Раскіна 150–151, 178–179
- «Повсякденні питання» (Троцький) 279
- Погляди на статі 43–47, 106 seq., 150 seq., 192 seq., 211–259 (див. також Сексуальна політика; Статеві ролі; Чоловік-жінка; Чоловіче-жіноче); авторитарні П. на с. 260–290; Еріксон про П. на с. 342–355; література і П. на с. 18–48, 382 seq. (див. також Література; окремі автори та їхні твори); патріархальний устрій і П. на с. 84, 87–103, 106 seq., 192–200 (див. також Патріархальний устрій); П. на с. і статус 50 seq. (див. також Статус); Фрейдова психологія і П. на с. 290–332; функціоналізм і П. на с. 358–378
- «Погребова контора» (Жене) 552 прим., 554 прим.
- Подвійний стандарт 24, 71–72, 97, 100, 107, 108, 151, 260, 275, 309–310, 339, 353, 413, 428; П. с. і сексуальність 198 прим., 204 прим., 239, 249
- Поезія, статеві міфи в П. 129–134, 151, 152–153, 164, 214, 245–251. Див. також окремі поети та їхні твори
- Пожежа на підприємстві «Трайенгл» 121–122
- Пол, Еліс 139
- Полігінія 198, 204, 367
- Політика, сексуальна, її визначення 50–52. Див. також Влада і владні відносини; Сексуальна політика
- «Поневолення жінки» (Міл) 138, 150–180
- «Пора її пори» (Мейлер) 517–520, 521
- Порнографія 82, 84, 151, 256, 275, 463, 468–469
- «Портрет Доріана Грея» (Вайлд) 256
- «Походження сім'ї, приватної власності і держави» (Енгельс) 181 seq.
- Поцька, вживання цього слова в Генрі Мілера 479 seq., 485, 492, 500
- Прабатьківський гріх 92–96
- Право див. Законодавство
- Праця (див. також Економіка; Жінки-робітниці; Жіноча праця; Індустріалізм; Промислова праця; окремі питання); авторитарні держави і П. 265–267, 268, 272–273, 277 seq.; жіночий рух і П. 139, 140–141, 143, 145–149; історія жінок і П. 113, 119–122, 139, 140–141,

- 145–149 (див. також Дім; Сім'я); патріархальне врядування і жіноча П.
74–79 (див. також окремі країни)
- Презервативи 274
- Президентська доповідь про становище жінок 291 прим.
- «Пресвята Діва» (Росеті) 248–249
- Прибуток (заробіток), жіночий 75, 291 прим.
- Примітивізм, культ П. у Лоуренса 459, 464–468
- «Принцеса» (Лоуренс) 460 прим.
- «Принцеса» (Тенісон) 129–135
- «Природа» (натура), жіноча 121, 133–134, 155–180, 278, 315 прим., 315–318, 324, 332 seq., 342 seq., 361, 375–378 (див. також Біологія; Характер); «П». ж. у літературі 388, 412, 459–470, 475–501, 542 (див. також окремі автори та їхні твори)
- Природничі науки, жінки та освіта і П. н.
- Пристойність 145
- Прінстонський університет, спільне навчання в П. у. 78 прим., 128 прим.
- Промислова праця, жінки і П. п. 119, 121–122, 145, 148, 403–404; П. п. у нацистській Німеччині 265–266, 268, 271
- «Про свободу» (Міль) 154
- Провина, П. і сексуальність 92–96, 220, 221, 251, 254, 256, 280, 495, 516, 541. Див. також Самозневага; Сором
- Продовження роду 67, 271, 304, 305, 326–327. Див. також Вагітність; Народження дитини; Розмноження
- Промислова революція 111, 119–120, 145. Див. також Індустріалізм
- Проміскуїтет 193 прим., 201, 204 прим., 540, 545. Див. також Перелюб; Проституція
- Просвітництво 111–112
- Проституція 107, 108, 120–121, 195, 199 прим., 205–206, 208, 260, 275, 440 (див. також Повії; Проміскуїтет); вікторіанська доба і П. 178–179, 205–206; Енгельс про патріархальне суспільство та П. 205–206; П. в літературі 178–179, 213, 440, 477–478, 482–484, 543, 547, 561–562 (див. також окремі письменники та їхні твори)
- Професії, вільні, жінки і П. в. 75–79, 145, 266–267
- «Професійна ідеологія соціальних патологів» (Мілз) 363–364
- Профспілки 141, 147 і прим.
- Психоаналіз, сексуальна революція і П. 290–332, 387–388. Див. також Фройд, Зігмунд, психоаналіз Ф.
- Психологічне формування, ідеологія сексуальної політики і П. ф. 53–54, 61, 161–165, 197–200 (див. також Культура; Освіта; Соціалізація); Еріксон і П. ф. 350–355; П.

- ф. і сексуальність 197–200;
функціоналізм і П. ф.
358–378
- Психологія (психологи) 362;
постфрейдистська П. 332
seq.; П. і жінки в патріар-
хальному суспільстві
97–103; П. і жіноча «приро-
да» 155–180 (див. також
«Природа»; Характер);
Фрейдова П. 290–332 (див.
також Фрейд, Зігмунд)
- Пуританство, в Мілера 488
- Рабство 72, 73 прим., 102–103,
123, 135–136, 159, 167, 168,
185 (див. також Аболіціоні-
стський рух); Лоуренс про
Р. 446, 448; Міл та Енгельс
про шлюб і дім як «хатне
рабство» 166 seq., 201, 202
seq.; Р. в Женеві 555
- «Радісні страждання» (Мілер)
485
- Радянський Союз 262,
277–290
- Рай, легенда про Р. 94–96.
Див. також Адам і Єва
- Райт, Річард 37, 244
- Райх, Вільгельм 261 прим., 265
прим., 271, 274, 276 прим.,
279, 283 прим., 286 прим.,
514–516
- Рак, Мейлер про тамоване на-
сильство і Р. 529–530
- Рамон (у романі «Пернатий
змій») 456
- Расизм 50–51, 73–74, 80, 577
(див. також Євреї; Негри);
аналогія зі становищем
жінок 50, 68–69, 73–74, 80,
99–100, 276; Р.: у Лоуренса
446, 451–452, 455–456; у
Мейлера 32, 519–520,
524–525; у Мілера 488
прим.; функціоналізм і Р.
358, 360, 375
- Раскін, Джон 150–180, 212,
232, 241
- Раф, Філіп 480 прим.
- Раціоналізм 155–156, 157
- Ревнощі, жіночі, Фрейд про Р.
ж. 308–309. Див. також
Пенісні заздрощі
- Революція, Женеві про гноблен-
ня та Р. 563–575
- Революція, культурна
576–577
- Революція, сексуальна. Див.
Сексуальна революція
- Редкліф-коледж 128
- Рейнвоутер, Лі 387, 544
- Релігія і жінки в патріархаль-
ному суспільстві 45, 54, 56 і
прим., 64, 85–96, 102,
192–193, 291 (див. також
Бог; Християнство); Р. в
Женеві 45, 543, 550–552
- Рем, капітан Ернст 274
- Ренесансу доба 112, 113, 126
- Римська сім'я 55 прим.,
65–66, 206–207
- Риси (характеру), чоловічі й
жіночі ролі та Р. 97 seq.,
372–378. Див. також «При-
рода»; Характер; окремі
риси, зокрема Пасивність
- Рід і стать 58–61, 377–378.
Див. також Статева роль;
Чоловік-жінка
- Рісмен, Девід 71, 88
- Ріхтгофен, Фріда фон. Див.
Лоуренс, Фріда фон Ріхт-
гофен

- Річард, Річард 565 прим.
- Робота, «жіноча» 74. Див. також Дім; Жінки-робітниці; Жіноча праця; Праця
- Роге-Бернер, Софія 267
- Рогейм, Геза 90, 96
- Роджек, Стивен (у романі «Американська мрія») 28–37, 71 прим., 214, 508, 509, 514, 524–525, 530, 534
- Родовід по материнській лінії 52 прим., 184
- Розвага, жінки як Р. 102
- Розгалужена сім'я 367
- Розлучення 66, 115, 137, 144, 167, 170, 222, 287–289
- Розмноження 283–290. Див. також Вагітність; Материнство; Народження дитини; Продовження роду
- «Розповідь про О» 318, 461, 463
- Ролі див. Статеві ролі
- Романтичне кохання 70–71, 83, 200, 228, 473 (див. також Лицарство; Куртуазне кохання); Р. к. у Жене 536 seq.
- Росеті, Данте Габріель 214, 248–249, 253
- Росія див. Радянський Союз
- Рот, Філіп, «Скарга Портноя» 519
- Русо, Жан-Жак 126
- Рута (в романі «Американська мрія») 30–36, 524–525
- Рух за громадянські права 123 seq., 135–140, 142 прим. 576 прим.
- Садизм 242, 407 (див. також Війна; Жорстокість; Згвалтування; Мазохізм; Насильство); С.: в Лоуренса 448, 458–470; в Мейлера 34, 505 seq.; в Мілера 27, 480–501; С. і патріархальний устрій 81–82, 84, 89–90
- Саїд (у п'єсі «Ширми») 568–570, 571, 574–575
- «Саломея» (Вайлд) 252–258
- Самерз, Річард Лавет див. «Кенгуру» (Лоуренс)
- Самозневага, в Жене 41, 565, 566, 569–570
- «Самореклама» (Мейлер) 507, 511 прим., 517 прим.
- Самураїв орден 60, 89
- Сартр, Жан-Поль, «Мухи» 189; С. про Жене 39, 189, 540, 544, 556, 563
- Свінберн, Алджернон Чарлз 214, 249–251, 253, 256
- Світовий конгрес проти рабства (1840 р.) 137
- «Святий Жене, актор і мученик» (Сартр) 40 прим., 538 прим., 544, 556, 563
- Святість (мучеництво), С. і злочинці в Жене 41, 548–550, 556
- Сегрегація, статева 86, 87, 88 seq.
- «Сезам і Лілеї» (Раскін) 150 прим., 153, 155, 162 прим., 163 прим., 169 прим.
- Сек (у романі «Богородиця квітів») 552–553
- Секс (сексуальність) 43–47, 49 seq., 92 seq., 107 seq., 150–180, 192–200, 211–259, 260 seq. (див. також Погляди на статі; Сексуальна політика; Сексуальна революція; Статевий акт;

- Статеві ролі; окремі аспекти); контрреволюція і С. 260 seq.; патріархальний устрій і С. 192–200 (див. також Патріархальний устрій); психоаналітичні теорії С. 290–332; С. у літературі 18–48 (див. також Література); С. у Радянському Союзі 277–290
- Сексистенціалізм, Мейлер і С. 521–522
- Сексуальна політика (див. також окремі аспекти, наприклад Сім'я; Чоловік-жінка; Шлюб); авторитаризм і С. п. 260–290; біологія і С. п. 54–63 (див. також Біологія; «Природа»); визначення С. п. 50–53; Еріксон і С. п. 342–355; ідеологія С. п. 53–54, 97, 98; література і С. п. 18–48, 382–470, 471–501, 502–535 (див. також окремі аспекти, окремі письменники та їхні твори); С. п. і революція та контрреволюція 106 seq., 576–577 (див. також Контрреволюція; Сексуальна революція; окремі аспекти); патріархальний устрій і С. п. 52–103 (див. також Патріархальний устрій); теорії С. п. 49–103; Фройдове та постфройдистське психоаналітичне мислення і його вплив на С. п. 290 seq.; функціоналізм і С. п. 358–378
- Сексуальна революція 106–259 (див. також Сексуальна політика); авторитаризм і С. п. 260–290; визначення С. п. 106; історія С. п. 108 seq., 135 seq., 181 seq.; контрреволюція 260–379 (див. також окремі аспекти, зокрема Література; Фройд, Зіґмунд); література і С. п. 44–48, 150–180, 211–259, 382 seq. (див. також Література; окремі автори та їхні твори); патріархальний устрій і С. п. 106 seq. (див. також Патріархальний устрій); С. п. і жіночий рух (див. Жіночий рух); теоретики і теорії С. п. 181 seq.; теперішній стан С. п. 576–577; шлюб, сім'я і С. п. 200 seq. (див. також Сім'я; Шлюб)
- Сексуальні символи, жінка як С. с. 239
- «Сексус» (Мілер) 18–27, 476 прим., 480 прим., 481 прим., 487 прим., 488 прим., 490 прим., 494
- Сила, патріархальний устрій і використання С. 79–84
- «Син Америки» (Райт) 37
- «Сини і коханці» (Лоуренс) 389 прим., 393, 395–413, 450, 460 прим.
- Сині книги, англійські парламентські 119, 148 прим., 149
- Сифіліс 274 прим.
- Сім'я (родина) 290, 361, 367 seq., 545 (див. також Дім; Діти; Дружини; Материнство; Шлюб); авторитарні держави і С. 290–293; зміни характеру С. 107–108, 110, 115 seq., 144,

- 147–148, 155 seq., 181–186, 200–211; патріархальна С. 56 прим. 64–68, 181–186 seq., 200–211, 260 seq.; походження та історія С. 181–186, 193 seq., 200 seq.; походження слова С. 207; Радянський Союз і С. 277–290; сексуальна контрреволюція і С. 147 seq.; сім'я в нацистській Німеччині 260 seq.; сім'я в творах Жене 539, 546, 552; Фройд і С. 325, 329
- Сісон, Аарон (у романі «Ааронів скіпетр») 433–439
- «Скарби короля» (Раскін) 156 прим., 162 прим., 164 прим.
- «Скарга Портноя» (Рот) 403 прим., 519
- Скот, Вальтер 170–171
- Скребенський, Антон (у романі «Веселка») 416, 421, 430
- Скромність, жіноча, Фройд про С. ж. 308–309
- Слуги, Жене про С. 538, 558–560
- Слуги, жінки як С. 148. Див. також Дім
- «Служниці» (Жене) 43, 557, 558–560, 563, 565
- Сміт-коледж 128
- Сноу, Люсі (у романі «Вільет») 232–244
- Содомія: у Вайлда 258; в Жене 544–545; в Лоуренса 388–389, 430, 436–437; в Мейлера 28, 30–37, 518, 530
- Соланж (у п'єсі «Служниці») 559
- Сольц, А. О. 280 прим., 284
- «Соматична модель», Еріксон про «С. м.» 349–351
- Сором, сексуальний 516, 541, 548 (див. також Провина); С. с. як жіноча особливість, Фройд про С. с. 308
- Соціалізація (див. також Культура; Освіта; Психологічне формування); Еріксон і С. 349–355; психоаналітичні теорії сексуальності й С. 291–292, 295–296; С. і сексуальність 199–200; С. і статеві ролі 61–63, 67, 79–80, 81, 260; функціоналізм і С. 358–378
- Соціалізм 361. Див. також Комунізм, Маркс, Карл; Радянський Союз
- Соціальна допомога, Міл і Раскін про С. д. 177 прим.
- Соціальні науки 54–63, 73–74, 99–103, 291–292, 358–362. Див. також окремі соціальні науки, зокрема Соціологія
- Соціологія 73–74, 292, 358–378
- Спасіння: в Лоуренса 434; в Мейлера 533
- Спек, Річард 82
- Спільне навчання 128
- Сполучені Штати Америки, жіночий рух у США 112 seq., 125 seq., 135 seq. Див. також Жіночий рух; Патріархальний устрій; Сексуальна політика; окремі аспекти
- Спорідненість, сексуальна політика в патріархальному

- суспільстві і С. 64–68. Див. також Сім'я.
- Спорт, чоловічого дому культура і С. 88
- Сталін, Йосиф 284, 287, 288
- «Становище робітничого класу» (Енгельс) 119
- Статевий акт (див. також Вагінальний оргазм; Геніталії; Коїтус; Оргазм; Погляди на статі; Секс (сексуальність); владні відносини під час С. а. та їхній опис у літературі 18–48, 544 (див. також Влада; Література; окремі терміни, окремі письменники та їхні твори); теорії сексуальної політики і С. а. 49 seq., 92 seq. (див. також Сексуальна політика)
- «Статеві особливості соціалізації в різних культурах» 362–372
- «Статеві особливості соціалізації» (Брім) 372–378
- Статеві ролі (статева ідентичність) 577 (див. також Погляди на статі; Чоловік-жінка; Чоловіче-жіноче; окремі аспекти); Еріксон про С. р. 342–355; сексуальна політика і С. р. 54–103 (див. також Сексуальна політика); сексуальна революція і С. р. 83 seq., 155 seq. (див. також Сексуальна революція); С. р. в літературі 38–44 (див. також Література; окремі письменники та їхні твори); С. р. і статус 50 seq. (див. також Статус); Фрейдова і постфрейдистська психологія про С. р. 292 seq.; функціоналізм про С. р. 358–378
- Статус, сексуальна політика і С. 41, 50 seq., 53–54, 57–58, 61, 66, 67, 68–74, 109, 333, 359, 365, 371, 538 seq., 560 seq.; маргінальне становище жінок у патріархальному суспільстві 98–103
- Стентон, Елізабет Кейді 116 прим., 118 прим., 123 прим., 136, 137, 181 прим.
- Стівенсон, Роберт Луїс 224
- Столер, Роберт 58–59
- «Сторіччя боротьби» (Флексер) 136. Див. також Флексер, Елеонора
- Стоун, Люсі 117–118
- Страждання, прагнення С. 318–320. Див. також Мазохізм
- Струмлілн, С. про колективне виховання 286 прим.
- Студенти, С. і радикальна коаліція 577
- Сутенери (і педерасті) в Жене 39–44, 539, 542–543, 545–546
- Суфражистки 142 і прим.
- «Сучасна жінка, Втрачена стаття» (Фарнем і Лундберг) 337–342
- Табу, жінки за патріархального устрою й Т. 86, 92 seq., 107
- Тайгер, Лайонел 62, 89, 342
- Тейлор, Гелен 154
- Тейлор, Геріет 138, 154
- Тейлора синдром 195 прим.

- Тенісон, Альфред лорд
129–135, 151, 179, 246–248
- «Теогонія» (Гесіод) 92
- Технологія, жінки і зайнятість
у технологічних галузях
77–78, 79
- «Тільки не це» (Лоуренс)
460 прим.
- Тім, Л. 267
- Томас, Бігер (у романі «Син
Америки») 37
- Томпсон, Клара 333
- Тоуді, Філіп 539 прим.,
552 прим., 557 прим.,
571 прим., 574 прим.
- Трілінг, Діана 525
- «Тропік Козерога» (Мілер) 478
прим., 480 прим., 482 прим.,
485 прим., 488 прим.,
492 прим., 494, 497 прим.
- «Тропік Рака» (Мілер)
471 прим., 472, 479 прим.,
483 прим., 492–494,
495 прим., 498 прим.
- Троцький, Лев 279, 280, 282
- «Троя» (Росеті) 249
- «Труди і дні» (Гесіод) 92, 93
- Трут, Соджорнер 123
- Убивство, література і У.
29–30, 30–31, 32, 37,
469–470, 496, 521, 535,
538–539, 559, 563, 572. Див.
також Війна; Насильство;
Садизм; окремі письменни-
ки та їхні твори
- «Улісс» (Джойс) 472
- Університети див. Вища осві-
та; Коледжі та університети
- «Урок» (Йонеско) 407
- «Утробна заздрість» (у Лоу-
ренса) 414–415
- Учителювання, жінки і У.
128–129
- Фалічний період, Фройд про
Ф. п. 298 seq.
- Фалос (фалічна свідомість, фа-
лічне панування і звер-
хність) 56, 90 (див. також
Влада і владні відносини;
Геніталії; Пенісні заздрощі;
Статеві ролі; Фалічний пері-
од); ставлення до Ф. в літ-
ературі 49 seq., 409, 414 seq.,
442, 450–470, 471–501, 511,
518, 543 seq. (див. також ок-
ремі письменники та їхні
твори); ставлення до Ф. и
патріархальному суспільству
86, 90, 95–96
- Фарнем, Маринія Ф. 337–340
- Фашизм 504. Див. також Фа-
шистські держави
- Фашистські держави 260–280
- Федер, Готфрід 269
- Федерація німецьких жіночих
клубів 265
- Фейс, Меріон (у романі «Оле-
нячий парк») 507
- Фелісіті (в п'єсі «Негри»)
566–567
- Феміністичний рух (фемінізм)
263 seq., 418–421, 475 seq.,
498–499, 576–577 (див. та-
кож Антифемінізм; Жіно-
чий рух; окремі аспекти;
видатні постаті; Контрре-
волюція; Сексуальна полі-
тика; Сексуальна револю-
ція); визначення Ф. р. 125;
занепад Ф. р. 260 seq.; куль-
турна революція і Ф. р.
576–577; нещодавні напади

- на Ф. р. 337–343; теперішній стан Ф. р. 261 прим., 422–423; Фройд і Ф. р. 307
- Фенон, Ф. 572
- Феншо, Джиневра (у романі «Вільет») 234, 235, 242
- Феодалізм, шлюб у ХІХ ст. і Ф. 116–117, 174, 177 прим.
- Фізична сила (фізіологія), статеві ролі і Ф. с. 54–55, 102, 149. Див. також Біологія
- Фолкнер, Вільям 37, 459, 473 прим.
- «Фотозбільшення» (фільм) 94 прим.
- Франція 112, 289; Французька революція 112, 113, 126
- Фрелінгайзен, сенатор (1867 р.) 121 прим.
- Фригідність, жіноча 316, 387, 408; частота і причини Ф. ж. 340, 435 прим.
- Фригідність, чоловіча, в Лоуренса 434–436, 440, 444
- Фрік, Вільгельм 268
- Фройд, Зігмунд, і фрейдистське психоаналітичне мислення 87 прим., 160 прим., 280, 290–332 seq., 356, 371, 543; вплив Ф. З. на сексуальну революцію 290–332 seq.; Лоуренс і Ф. З. 387, 397, 400, 404, 405–406, 450, 459, 465
- Функціоналізм 358–379
- Характер (особистість): Еріксон про Х. 342–357; сексуальна політика і Х. 47–48, 54–59, 78–79, 88, 577 (див. також «Природа»; Риси; Чоловік-жінка; Чоловіче-жіноче); сексуальна революція і Х. 109, 157–180; Фрейдова психологія про Х. 290–310, 311 seq.; функціоналізм про Х. 358–378; Х. у літературі 388 seq., 424 seq., 433 seq., 475–501
- «Хвилі» (Вулф) 232
- Хіпі (хіпстерський період), Мейлер і Х. 507, 508, 510, 522 прим.
- Християнство 250, 253, 258 (див. також Бог; Релігія); Х. в Жене 543, 548–549, 549–552; Х. в Лоуренса 452–453, 456
- «Хтивий», визначення і вживання цього слова в Генрі Мілера 21–22
- Цнота див. Незайманість
- Цнотливість 194, 204, 515
- Чайлд, Ірвін Л. 362, 364–371
- Чатерлей, Констанс див. «Коханець леді Чатерлей»
- Чемберс, Джесі 409
- Чернышевский, Н. Г. 181 прим.
- Чіпріано (в романі «Пернатий змії») 456
- «Чоловік, що вивчав йогу» (Мейлер) 511 прим.
- Чоловік-жінка (різниця і взаємини) 51 seq. (див. також Статеві ролі; Чоловіче-жіноче; окремі аспекти); біологія 54–63; ідеологія 53–54; патріархальне суспільство і Ч.-ж. (див. Патріархальний устрій); теорії сексуальної політики і Ч.-ж. 50 seq. (див. також Сексуальна політи-

- ка); Ч.-ж. у літературі 18–48, 85–96, 129–135, 382 seq. (див. також Література; окремі письменники та їхні твори)
- Чоловіче-жіноче 61–62, 107, 209–210 (див. також Статеві ролі; Чоловік-жінка; окремі питання); Еріксон і Ч.-ж. 342–355; Жене і Ч.-ж. 536 seq., 541 seq., 556, 558, 562; Мейлер і Ч.-ж. 527–535; Фройд і психоаналітичне мислення про Ч.-ж. 290–332 seq.; функціоналізм і Ч.-ж. 358–378; Ч.-ж. і особистість (характер) 54–63 (див. також Характер)
- Чоловічого дому культура 88–91, 275; в Мейлера 502–535; в Мілера 484–485
- «Чому ми у В'єтнамі?» (Мейлер) 503 прим., 509–511, 513 прим., 514 прим., 521 прим., 522 прим., 526 прим., 528, 534 прим., 535 прим.
- «Чорна весна» (Мілер) 26, 486 прим., 492 прим., 495 прим., 500 прим.
- «Чорнюк» (Райт) 244
- «Что делать?» (Чернышевский) 181 прим.
- Шанталь (у п'єсі «Балкон») 46–47, 561–562
- Шапіро, Карл 471, 472, 488
- Швеція 74 прим., 273, 285 прим.
- Шерфі, Мері Джейн 59 прим., 197
- «Ширми» (Жене) 43, 91 прим., 557, 560, 568–575
- Шлюб 73 прим., 290, 339, 361, 545 (див. також Дім; Материнство; Сім'я); моногамний Ш. 187, 192–200 seq., 309; патріархальний Ш. 63–67; полігінія 198, 204, 367; Ш. за вікторіанської доби 108, 114 seq., 132–135, 145–146, 167 seq.; Ш. і сексуальна революція та контрреволюція 108, 114 seq., 144, 145–146, 187 seq., 200 seq., 260 seq. (див. також окремі питання); Ш. у літературі 218 seq., 242–243, 425 seq., 458 (див. також окремі автори та їхні твори); Ш. у Радянському Союзі 287–288
- Шлюбні позички (нацистська Німеччина) 272
- Шмідт, Віра 285
- Шнайдерман, Роза 119
- Шовінізм, чоловічий, Мейлер і Ш. ч. 507, 526–527, 535
- Шольц-Клінк, Гертруда 271
- Шоу, Дж. Б. 216
- Шурц, Гайнріх 89
- «Щоденник злодія» (Жене) 38–39, 44 прим., 540 прим., 541 прим., 547, 550 прим., 554 прим., 555 прим. 557
- Японія, родина в Я. 262 прим.; японська мова 98 прим.

Кейт Мілет

Сексуальна політика

Переклали з англійської
Уляна Потятиник, Петро Тарашук

Редактор *Дмитро Андрухів*
Відповідальна за випуск *Тетяна Соломаха*
Технічний редактор *Ольга Грищенко*
Коректор *Галина Колінько*

Книжку видано за сприяння
Всеукраїнського громадського
благодійного фонду "Основи"

Формат 84x108/32. Папір офсетний № 1.
Гарнітура петербург. Друк офсетний.
Зам. 110.

Видавництво "Основи".
252133, Київ-133, бульв. Лихачова, 5.

ВАТ "Білоцерківська книжкова фабрика".
256400, м. Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4.

Мілет, Кейт.

М60 Сексуальна політика / Пер. з англ. — К.:
Основи, 1998. — 619 с.

ISBN 966-500-220-1

У книжці, що вже давно стала феміністичною класикою, йдеться про "війну" між статями, чи, власне, про політичний аспект міжстатевих відносин. Жінки — останній пригноблений клас, стверджує авторка і закликає до визвольної революції. Твір спонукає замислитись над гармонізацією як суспільних відносин загалом, так і конкретних взаємин кожної людської пари — чоловіка і жінки.

ББК 57

ОСНОВИ

пропонують

Жан-Батіст Дюрозель **ІСТОРІЯ ДИПЛОМАТІЇ ВІД 1919 РОКУ** **ДО НАШИХ ДНІВ**

Переклад з французької

У ґрунтовному дослідженні академіка, професора Сорбонни, крізь призму дипломатії показано складну й суперечливу історію ХХ ст. Особливу увагу приділено правовим актам міжнародної дипломатії нашого часу.

Арнольд Дж. Тойнбі **ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ. У 2-х томах**

Переклад з англійської

Одне з найвідоміших досліджень історії людства як круговерті локальних цивілізацій, що змінюють одна одну, проходячи стадії виникнення, розвитку, занепаду й загиби. Для науковців, студентів, усіх, кого цікавить історія.

Роджер Скратон **КОРОТКА ІСТОРІЯ НОВІТНЬОЇ ФІЛОСОФІЇ**

Переклад з англійської

Роджер Скратон, випускник Кембриджського університету, викладач філософії Лондонського університету, у своїй праці розкриває метафізичні, етичні й політичні уявлення, що панували в царині постсередньовічної філософії.

Бертран Рассел **ІСТОРІЯ ЗАХІДНОЇ ФІЛОСОФІЇ**

Переклад з англійської

Бертран Рассел (1872—1970) — відомий англійський філософ, математик і громадський діяч, лауреат Нобелівської премії 1950 року. На сторінках цієї праці в популярній формі викладено історію західноєвропейської філософії від її народження в еллінській античності й до нашого сторіччя, докладно висвітлено взаємозв'язок та взаємовплив філософії і процесів розвитку суспільства й практичної діяльності людей.

Джозеф Лінч **ІСТОРІЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЦЕРКВИ**

Переклад з англійської

У книжці подається стислий виклад історії християнства від античних часів і до пізнього середньовіччя. Автор цієї строго систематизованої, насиченої інформативним матеріалом праці зосереджує увагу на західній церкві, віддаючи “перевагу ідеям та тенденціям над особистостями”.

Сенека **ЛИСТИ ДО ЛУЦІЛІЯ**

Переклад з латини

Луцій Анней Сенека (бл. 4 до Р.Х. — 65 по Р.Х.) — римський філософ і письменник, видатний представник стоїцизму. У його «Моральних листах до Луцілія» звучать заклики жити у злагоді з природою, неситно переносити удари долі, йти шляхом постійного духовного вдосконалення. Філософсько-етичні погляди, розвинуті у «Листах», належать до витоків християнської ідеології.

Святий Августин СПОВІДЬ

Переклад з латини

Автобіографічний твір Святого Августина (354—430), християнського теолога й церковного діяча, родоначальника християнської філософії історії, видатного представника західної патристики. Християнський неоплатонізм Августина, пануючи майже десять століть, справив величезний вплив на розвиток західноєвропейської філософії та суспільно-політичного життя.

Ціцерон ПРО ДЕРЖАВУ. ПРО ЗАКОНИ. ПРО ПРИРОДУ БОГІВ

Переклад з латини

Марк Тулій Ціцерон (106—43 рр. до н. е.) — визначний римський оратор, державний діяч, філософ, письменник. У цьому виданні подаються три його твори: «Про державу», «Про закони», «Про природу богів», у яких автор розглядав пекучі для римського суспільства проблеми. Міркування Ціцерона про те, яким має бути найкращий державний лад та якими повинні бути закони, не втратили своєї актуальності і в наш час, у нашому суспільстві.

Брайєн Дейвіс ВСТУП ДО ФІЛОСОФІЇ РЕЛІГІЇ

Переклад з англійської

Брайєн Дейвіс — професор філософії і теології в Оксфордському університеті, чернець-домініканець, автор низки філософських праць. У своїй книзі він піддає критичному аналізу фундаментальні питання релігії, пов'язані, в основному, з доказами буття Божого, а також висвітлює погляди на дану проблематику таких видатних мислителів, як Ансельм Кентерберійський, Тома Аквінський, Декарт, Лейбніц, Г'юм, Кант, К. Барт і Вітгенштайн.